ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ
В ДВАДЕСЕТ И ДВА ТОМА

Редакционна колегия
ПЕТЪР ДИНЕКОВ, ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ,
ГЕОРГИ ЦАНЕВ, МИЛЕНА ЦАНЕВА

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ
том десети

РАЗКАЗИ 1901-1921
СПОМЕНИ
АВТОБИОГРАФИЧНИ МАТЕРИАЛИ

Под редакцията
на ИЛИЯ ТОДОРОВ

СОФИЯ • 1977

ИВАН ВАЗОВ

10

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

10

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

10

ИВАН ВАЗОВ

10

РАЗКАЗИ

ФЕЛДФЕБЕЛ СТАМБОЛКОВ

На 1885 година, през ноември, няколко дена подир обявяването Сръбско-българската война, аз и още няколко гимназисти от сливенската гимназия, под омаята на патриотическото въодушевление, записахме се доброволци, с намерение да тръгнем за сръбската граница, към която се стичаха всичките сили на България, за да дадат отпор на нахлулия в земята ни неприятел. Въпреки ожиданията ми, нас ни пратиха в дружината, която остаяше още в Хасково, назначена да бди върху южната ни граница.

Това беше едно разочарование за мене: аз ламтях да ида там, дето вече ехтяха гърмежите на войната, а ме запряха в един заглъхнал, далеч от нея градец, да върша проста гарнизонна служба.

Няколко дена след пристигането ми в Хасково постигна ме втора неприятност. Един войник дойде при мене веднага подир завършването на ученията и ми каза:

— Ти ли си войника Ячев?

— Аз съм — отговорих.

— Вика те господин фелдфебел в ротната канцелария.

— Кой е тоз фелдфебел?

— Стамболков — отговори войникът.

Последвах го. В канцеларията, до една маса с разхвърляни книжа по нея, стоеше фелдфебелът, когото пръв път виждах, а до друга маса стоеше друг един войник, писар.

Фелдфебелът беше около трийсет и пет годишен човек, къс, пълен, с удивително валчеста глава и бузесточервендалесто лице, с черни къси мустаци, настръхнали

и паднали въз горната устна. Той ме изгледа със строг началнически вид, какъвто подобава на един фелдфебел, който се почита, и ми каза бързо и сухо:

— Ячев ти ли си?

— Аз, господин фелдфебел.

— Ти си назначен мой вестовой.

Тия думи ме попариха. Чувството за моето достойнство се нарани заедно с отлетяването на последната ми мечта да взема участие в борбата за нашата независимост, за което доброволно бях напуснал уроците си.

— Аз, господин фелдфебел, позволете. . .

Но той ме не остави да довърша:

— Вземи тая бумага и я занес на командира на дружината и веднага се връщай.

По тона, с който заповядаше, разбрах, че беше излишно всяко по-нататъшно възражение. Взех писмото и го занесох по адреса му.

Когато се завърнах, за да получа нова заповед от началника си, аз го заварих, че се беше вдълбочил в писане. Спрях се до вратата и чаках да ме погледне. Но валчестата му глава се не дигаше от хартията, над която повече мислеше, рядко само надрасваше нещо, после пак мислеше наведен. Тая работа го поглъщаше цял и, очевидно, задаваше му много труд. Една вертикална дълбока бръчка стоеше неподвижна на невисокото му тумчесто чело.

По едно време си извърна наполовина валчестата глава към писаря, който пишеше, и избъбра троснато:

— По-малко скърбуцай!

Най-после той ме погледна, пак с бръчката на челото.

— Вземи стомната и налей вода! — каза той и продължи писменото си занятие.

Моето честолюбие на гимназист се възмути. Но тоя човек така беше повелителен, така ме подчини на волята си още от пръв път, щото аз безпрекословно изпълних заповедта му. Аз вътрешно пламтях от негодуване против тоя фелдфебел за грубите му, както тогаз ми се струваше, обноски, особено, като бях постъпил по добра воля на служба. Положението ми беше незавидно, аз даже се каех за решението си, когато съм

бил щял с такава унизителна длъжност да заменя ученишката си свобода.

Завърнах се пак в канцеларията. Стамболков вече не пишеше, а ходеше из нея. Дълбоката бръчка бе се изгубила от челото му, вероятно бе свършил благополучно писмената си работа.

Той се спря и ме изгледа с пронизителните си и затънали в месnатото лице очи. Сега забележих, че това лице имаше изражение просташко, носеше печата на ограничен ум, на самодоволна тъпост, които суровината не можеше да притули.

— Ти отдека си? — попита.

— От Стара Загора.

— От Заара?

— Да.

Той помисли малко.

— Какво учение си свършил?

— Шести клас на сливенската гимназия.

— Добро. . . Иди очисти ботушите ми.

Тук моята гордост не изтърпя. Аз му казах решително:

— Господин фелдфебел, аз постъпих доброволец с цел да ида във войната, а не да шътам тука и да чистя ботуши.

Аз треперех, като казах тия думи.

Червеното лице на Стамболкова пламна, стана багрено. В дълбоките му очи светнаха мълнии.

— Не разсуждай! — извика той, като тупна силно с крак по пода и с такъв искрен гняв в очите!. . . После още по-яката повтори заповедта: — Ботушите очисти!

Аз излязох. Погледнах пътната вратня с намерение да изскокна. Но се удържах, разбрах, че ще направя нещо, за което ще се кая. Задуших възмущението си и очистих чизмите му.

Но още същата вечер намерих време и излязох на улицата, дето се оплаках на един познайник войник, бивш учител, от тиранията и грубостта на фелдфебел Стамболкова.

Войникът ми каза:

— Аз те съветвам, Ячев, да се подчиниш. Възможно е да те бие, и по-лошо ще стане с тебе. . . Сега е военно

време и дисциплината е строга. За непокорството няма милост. Аз познавам фелдфебел Стамболков: той е един сприхав простак, но много пъргав и изпълнителен. Покори се юнашки на съдбата си и гледай да го не дразниш, а да спечелиш разположението му, за тебе е по-добре.

— Но аз не съм солдатин, аз съм доброволец.

— Не, ти си солдатин сега. В училището минуваше вироглавството, ние биехме учителите си, но тука си под желязна дисциплина, има само едно: изпълнявай и слушай, както правя и аз.

*

На утрешния ден аз извърших покорно всичките си длъжности на вестовой и се примирих философски с необходимостта. Носих на Стамболкова вода да се мие, ваксах му чизмите, закърпих му копчето и разпраното под мишницата на шинела, пометох канцеларията и даже, по заповедта му, изчистих цигарето му със сламка. Аз никога не бях вършил тия важни работи и сега сам се чудех на изкуството си в толкова разнообразни занаяти. Моето послушание и безропотна подчиненост ми повърнаха, или по-добре, спечелиха благосклонността на Стамболкова: той беше пак надменно-повелителен, но не вече тъй груб.

Между това, той и тоя ден, и на другия продължаваше да пише на масата. Навел съсредоточено валчеста глава над хартията, погълнат всецяло от работата си, той дълго остаяше замислен, с дълбоката бръчка на челото. Мене ме силно интересуваше въпроса: що пише той. Най-после, като му подавах нещо си, аз хвърлих крадешком поглед на хартията — и не повярвах очите си: там имаше стихове! Стамболков пишеше някакво стихотворение. Ето занятието, което толкова му поглъщало вниманието и времето!

Аз се одързостих и го попитах смирено:

— Какво пишете, господин фелдфебел?

Той се извърна, погледна ме вторачено, па каза:

— Стихѝ!

— Какви стихове, господин фелдфебел?

Той тупна дебелата си месеста с къси пръсти ръка по хартията.

— Песня против крал Милана — каза той. — Искам да науча войниците да я пеят, за насърчение. . . Никаква песен такого рода нямаме. . . А?

На хартията имаше три куплета само.

Силно ми се искаше да прочета поетическото произведение на фелдфебелевата муза, но не смеех да простра любопитството си по-далеко и отговорих:

— Това е много добро, господин фелдфебел.

— Разумява се, че е добро.

Па захвана да псува с енергически изражения крал Милана, неговото вероломско нападение на земята ни, братската кръв, дето се лее, по негова причина.

Той се повече и повече сгорещяваше от собствените си думи.

— И преставь себе: мене ме остаят тука! . . . Какъв дявол ще търся тука?

И той гневно плюна.

Стамболков се наведе пак над стихотворението и аз тръгнах да се отдалеча.

— Чакай, Ячев! — извика ми той.

Аз се спрях.

— Та какви науки, кажеш, беше свършил? От тия работи отбираш ли? — И той ми посочи хартията пред него.

— Ние учихме и стихотворения, български и руски — отговорих аз.

— Имаше един руски капитан, който писвал стихѝ. . . Как го викаха?

И той си затърка енергически челото, за да спомни.

— Лермонтов? — попитах аз.

— Да, Лермонтов! — извика той радостно. — Ти какви негови стихѝ си чел? Знаеш ли някои? Прочети някои!

На всеки миг Стамболков ставаше по-благ. Поезията ни сближаваше. За да поддържа доброто му настроение, аз издекламирах началото на «Казачья колыбельная песень», едничката, която знаех наизуст:

Спи, младенец мой прекрасный,
Баюшки баю,

Тихо смотрит месяц ясный
В колыбель твою.

Стану сказывать я сказки,
Песеньку спою,
Ты ж дремли, закрывши глазки,
Баюшки баю.

Лицето на Стамболкова светна от възторг.

— Браво, браво! Вот тебе!. . . Ти чудесно разбираш от стихѝ. Тогава чакай да ми предложиш личното си мнение, вот, но да ти прочета товачка, Ячев. . . това, так сказать, мое собствено дело. — И той ми прочете с напевен глас трите куплета. Те ми направиха впечатление за нещо просто, недодялано, като детински опит по стихотворство, но размерът на стиха беше същия, що имаше Лермонтовата песен.

Аз помня сега само първите стихове:

Ти, проклятий крал Милане,
пъклен врагу, ой!

А това «ой» ритмуваше с «бой».

Стамболков вдигна към мене малките си очи, които сега светеха от огъня на вдъхновението.

— Как ги намерваш?

— Хубавички — отговорих, не желаейки, като оскърбя поета, да изгубя приятелството на фелдфебела.

Той остана доволен.

— И знаеш ли колко мъки имах за сочинението на тия стихѝ? Но не мога ги доконча, че обаче имам много дела спешни. . . Слушай, голубчик, седни и напиши останалото — и той стана от стола си, за да седна аз.

— Господин фелдфебел! Аз не съм поет! Аз не съм писал никога стихотворения, това нещо не е моя работа — казах аз.

— Можеш, можеш! — и той сочеше стола.

Но аз отказвах. Аз наистина никога се не бях опитвал в това изкуство.

Лицето на Стамболкова поизгуби своята благост.

— Във военно време един войник е длъжен всичко да може. . . Виж мен. . . Как можа аз?

— Вие имате естествен талант и можете, без да сте учили стихотворения, а аз не съм учил това изкуство.

— А терзилик учил ли си се?

— Не.

— Тогава как можа да ми закърпиш тъй изкусно шинела? . . .

— Ах, аз не умеех, но понеже заповядахте. . .

— И сега ти приказвам: седни тука да докончиш останалите стихѝ — подзе той с решителен тон. Голямата вертикална бръчка пак излезе на челото.

— Не мога, господин фелдфебел!

— Малчать! — изкряска той свирепо и тупна с крак. — Ела по мене!

Аз го последвах.

Дойдохме при отворените врата на другата стая, дето имаше писмен стол, връчи ми ръкописа си и каза с гръмовен глас:

— Давам ти до четири часът срок! Ако не, мисли си! — дръпна вратата и я заключи отвън.

Трябваше няколко минути да се окопитя и да разбера всичката комичност на положението си. Стамболков ми заповядваше да стана поет! Понеже по заповед закърпих дрехата му, аз по заповед трябваше да изкарам докрай и стихотворението му! Против тая фелдфебелска логика никаква друга не бе в сила.

«Быть по сему!» — рекох си аз усмихнато и седнах при масата да опитам перото си в стихове, както се опитах с иглата, с четката за ваксване, с метлата. Свирепият му поглед, като ме тласна в стаята, не предвещаваше нищо добро и аз побързах да изпълня мисията си до дадения срок.

Както казах, трите куплети бяха нелепи. Но той ми не бе дал право да ги поправям, па и аз ги намерих хубави по-рано, та продължих нататък в техния дух да проклинам и ругая крал Милана. При всичката ми неумелост моите стихове вървяха по-гладки и по-логически. Всеки път, като погледвах в писаното думите «пъклен врагу, ой!», кисках от смях. Цели два часа работих усилено. Най-после свърших благополучно стихотворната филипика против сръбския крал, която го

правеше прах и пепел. Но аз трябваше да стоя в арест още два часа, доде се завърне Стамболков и ми отключи вратата.

— Чети! — каза той важно, когато му обадих, че съм извършил заповедта му.

Той остана възхитен от съчинението ми.

— Браво, браво, Ячев, маладец! Ти от мене похубаво си написал.

И сам прочете с глас и въодушевление цялото стихотворение, като махаше с ръка заплашително към Милана.

— Тъй му се пада на тоя подлец! — заключи той. — Сега да те наградя.

И извади из портмонето си шейсет гроша румелийски и ми ги даде.

Подир малко окръшки аз приех цената за сътрудничеството си, понеже бях останал без пари, и му благодарих.

На знака му аз го последвах в канцеларията. Там той се обърна към мене:

— Ти ще ми бъдеш писар! А ти — обърна се той към писаря — ще бъдеш вестовой.

Поезията прочее ме спаси от унизителното положение на вестовой при фелдфебела. Писарската длъжност ме освободи от долните занятия, които тъй ме възмущаваха, и ми оставяше повече свободно време. При редките срещи с другарите си от гимназията аз обаче криех с каква цена съм спечелил благоволението на Стамболков, от страх да не ми се смеят.

Бяха пристигнали вече известията за отблъсването неприятеля при Сливница. Стамболков ми обяви, че става нужда да «напишем» ново стихотворение,за позора на крал Милана, и съжали, че многото занятия не му оставяха време да го «почне». Перспективата пак да продължавам и развивам в зле ритмовани редове фелдфебелските идеи ме уплаши и аз издействувах, чрез покровителството на един познат офицерин, да бъда преместен в строя, след петдневно служене при Стамболков.

Един празничен ден някои от другарите ми дойдоха засмени и ми честитиха.

— За какво ми честитявате?

— Не се втелявай де!

И те се кикотеха.

— Поздравляваме те за стихотворението. Кой те знаел, че си бил поет. . .

Аз се цял изчервих.

— «Ой, ой, ой!» — смееха се те.

— Не ви разбирам.

Те ми подадоха едно напечатано листо, което продавали хлапаци из улиците с викове: «Песня за крал Милана».

Още при първия поглед разбрах, че то беше нашето стихотворение. То носеше следното заглавие:

«Песня за проклятия крал Милана,
изпяна от фелдфебела Стамболков и войника Ячев».

В същото време чух други хлапаци, че продаваха песента, като си деряха гърлата. Спуснах се при едного и на въпроса ми кой му е дал тия листове, отговори, че сам фелдфебелът Стамболков, като им казал, че десетте пари — цената на песента — са за тях.

— Нещастният, той ме направи за смях! — казах си аз.

Беше явно, че Стамболков не с користна цел пръскаше стихотворението, а от силно желание да разпали патриотическия жар в сърцата или да оттуши яда на своето, задето бе оставен в бездействие.

До вечерта аз изкупих колкото листове останаха непродадени още и ги изгорих.

Нас скоро ни преместиха в Търново-Сеймен. Написа ли Стамболков другото си стихотворение за позора на крал Милана и напечата ли го — не зная.

Оттогава изминаха години. Много важни работи забравих, много силни впечатления се изличиха в душата ми. Но образът на Стамболкова стои и сега жив пред очите ми, виждам пак тая валчеста глава, наведена с дълбоката бръчка над хартията, и все повече расте симпатията ми към този човек, под чиято дребнавост и грубост на характера се криеше такава прекрасна душа.

Януари 1902

ГРАНИЧНА ХИЖА

Тя е много високо, много високо.

До облаците.

Притулена в тих планински вàлог в полите на мълчаливия Белмекен, чиято самотна чука със зъберите си хапе небесния лазур, бедната хижа се гуши покойно, сама във вечното мълчание на планината, отлъчена от света, забравена от живота, от шума му, от тревогите му.

Но не — има живот там.

Един сив войник всяка заран излазя от вратата ѝ.

Едно селянче някакво, незнайно, безименно, бедно, чедо на някаква друга хижа в равнината, с нарамена пушка, излазя лениво оттам и се разхожда бавно под урвата замислено.

Планинският свеж ветрец лъха въз опеченото му добро лице, развява полите на сивата му войнишка дреха.

Срещу него, през зелената долинка, отвъд заспалото зелено езеро, в чието огледало назъртат намусени скали, възвишава се други връх.

Той е стремителен, гол, плешив; въз неговите хълбоци и чело минува турската граница.

И очите на войника към тая посока бягат от време на време.

Бедният самотен жител на приоблачните пространства! Един ходи там, по цели дни гледа безмълвно привичните картини на тия върхове, скали, пущинаци, отпечатали образа си дълбоко в душата му; следи мудния полет на орлите, като него саможивци по безлюд-

ните висоти, вторачва се в някоя жълта сърна, озовала се на миг до някои скалаци, откроила красивото си тяло в небето и пак тъй скоро изчезнала там; или — появяването на юрушко стадо на някой стръм с буйна, тучна трева, приятно привлича и успокоява погледа му, будейки в душата му видение за друго стадо, което може би е пасъл в родната си долина.

Но понякога нищо от това не вижда и той цели дни живее един, с канарите, с облаците. . .

Но пада вечерният мрак въз планината.

Газéва ламбица свети в бедната хижа.

Прибрал се войникът, самотен и унил, пуши цигарки, които си е увил от праха на чер евтин тютюнец, или чете на жумящето пламъче оваляно календарче или войнишка песнопойка, на която всичките песни е изучил изуст.

Понякога мисли.

По-добре — бленува, тоест — вижда. . .

И вижда той пак своето родно село. Трънословките, кривите сливи, дивите круши навеждат чорлави клони над политнали плетища и над сламени ниски стрехи, изсулени, по чиито плетови комини голокраки щъркели щракат на трънесто гнездо. И на мегдана, там при кладенеца, дрънкат менци на луди гидийски моми. Там ли е тя? Там е. Пак тъй гиздава, със стройния стан и яките бедра, чернокосата Рада — дяволката, тя, откак служѝ в града, се прекръсти Райна! Навела се и пере там, и буха на камъка, като разменя с кикотене шеги, малко чапкънски, с другите моми. И прасците ѝ, здрави и пълни и розови, както и запретнатите ѝ ръце, се гледат под сукмана. . . Очевидно, закачат я за него. И той напъва слух, за да чуе как им тя натрива носовете — каква е хитра хлевоустница — на царя отговор дава! . . Тъкмо на втория ден след Петровден си приказваха скришно до върбите при дядо Стаменовия плет, дето подплашиха гъските при вадата. Изгората недна, хем приказва дяволито с него, дразни го, хем бръска с юнашката си ръка неговата в тъмнината. . . Либят се. . . Ех, тежко. . . Колко още ще стои тука? Три месеца е стоял — още три остават. . . Майка му преди две недели му донесе дрешки и много здраве от Райна. . . Чакала го и все питала за него. . . Кметовият писар —

оня с тънкия врат като на щъркел — я харесал, пращал дяда поп Петра да я иска. Не щяла да чуе. «Алекси е в балкана, не е умрял!» — отговорила на попа. И що му трябва на тая пръчова брада — тъкмо като на пръч му е брадата! — да се меси в чужди работи?. . . Но какво гледаше? Да, Рада пере и здравите ѝ прасци. . . Колко месеца остаят още? Три месеца, даже няма три месеца — по-малко — до уволнението му.

Войникът става и ходи назад-напред. Главата му стига до потона, до ниския потон на хижата. Сянката му шатри по стените и по пода като жива. . . Навън е вятър излязъл. Бучи, та тътне планината. През окното се вижда черно. Тъмно е като рог навън. А вятърът вее, халата реве и тресе слабите стени на колибата и през някакви отзевки клати пламъчето на лампата и разиграва сянката му. Но нещо изписка навън, страшно. Сякаш мечка реве от бърлогата си. . . Звяр ли е? Ослушва се. Не е звяр, вятърът е пак. Боже, каква хала, какъв шум! Сякаш скали се рушат навън. . . Ето Рада се изправя, изстисква с яките си ръце ризата. . . Пак се смее, нещо говори на момите. . . Пратила му много здраве по майка му. . . Колко още остава до уволнението му? Няма цели три месеца. . .

И той ходи назад-напред в бляна си, унесено.

Вятърът с бяс реве навън.

И откръшляци от момински смях се чуват в рева му.

София, 28 ноември 1905 г.

ЗА КОСТЕНЕЦКИЯ ВОДОПАД

(НОЩЕН ИЗЛЕТ)

При всичката зеленина и прохлада на София през миналия юли, мене ми се дощя да я напусна за ден-два и да се разходя до друго зелено място.

И като мислех за разните кратки и евтини разходки, които бих могъл да сторя, с неодолима сила ми се натрапи в ума виденията на Костенецкия водопад, на гръмливия и величествен Костенецки водопад, залюбен вече от мене през две по-ранни посещения.

И реших да ида пак да го погледам. Взех си една вечер чадъра и с трамвая се озовах на гарата.

Вечерният, смесеният влак трябваше да потегли към Тракия на 10 часа и 10 минути. Но както всеки български влак, който се почита, той се реши да мръдне едвам къде 11 часа и няколко минути. Имало закъснение! Пак закъснение!. . . Няма нищо: слънцето пак ще продължава да обикаля около земята — според свещеното писание и г. Йончева — от изток към запад, катаклизъм световен няма да стане от това закъсняване и Костенецкият водопад няма да побегне или да пресекне, ако стигна там един час по-късно. Какъв дявол, не сме ни англичани, ни американци и за времето не плащаме нищо.

Горе-долу с такива едни философски размишления на честен ориенталец аз спокойно дочаках тръгването на влака, който важно и бавно напусна гарата и запъха из тъмното поле.

Другари в купето ми бяха двама господиновци, една мома с хубаво меланхолично лице, облечена в черни дрехи, и една бабичка — всичките тръгнали от София. Всички си бяхме чужди един на други и затова в купето

царуваше тържествено мълчание. Когато завъзлазяхме по вакарелското възвишение, влакът спря на едно съвсем безлюдно място сред кра. Той спря и като че искаше да нощува там, защото вече не тръгваше. Защо беше това бавене? Настана недоумение в купето. Всички наставаха да гледат от прозорците какво има. Но нямаше нищо особено навън. Само луната беше изгряла от нощното небе и осветляваше с мъртвата си светлина ниската вакарелска планина и тъмните храсталаци пред нас. Раздадоха се недоволни възклицания по повод на тоя маеж, завърза се разговор. Духът на протест сближи всинца ни. Допреди малко съвсем непознати, сега критиката против неуреда на нашите железници ни почти сродни. Една приятна хармония зацарува, завърза се беседата и тури край на мълчането и ледената студенина. След две минути ние се знаехме кой що е и за къде отива. Двамата господиновци отиваха за Ямбол, те бяха търговци, госпожицата беше българка и пътуваше за Пловдив, както и бабичката.

Най-после влакът, неизвестно защо, тръгна пак, както неизвестно защо бе се бавил. Но той завърви тъй мудно! Той просто пъплеше по възвишението. Паровозът грухтеше и скърцаше сърцераздирателно, чувствуваше се как той се потеше от мъка при усилието да изтегли вагоните нагоре. Той даже плачеше като живо нещо.

От Вакарел нататък се захвана разговор върху погрома, станал преди малко в Пловдив въз гръцките здания и гръцките дюкяни. Госпожицата била го видяла и разказваше с трепет това. Темата беше благодарна и всеки изказа охотно мнението си върху това събитие. И в това тясно купе на вагона се изрази цялата психология на българина — на българина, който не пише вестници, не прави политика, не парадира с чувства, които няма. Гръцките злодеяния в Македония бяха извикали свирепи инстинкти. Двамата търговци намираха, че това не бе достатъчно, че трябваше да се изгонят всички гърци из България; госпожицата с кроткото меланхолично лице не изказа такова жестоко желание, но тя намери, че онова, което беше станало в Пловдив, беше добре станало. А бабичката? Боже мой, тя съвсем бе свирепа. Тя предлагаше просто изтреблението им. Тя

имала някакъв сродник в Македония, убит от андартите, тя ригаше огън и жупел. Аз се намерих в една гореща атмосфера от омраза и ярост, искрени и неугасими. Чини ми се, че в тая атмосфера дишаше сега целият народ, както я дишат и гърците. Ние преживяваме страстите от епохата на Калояна, гърците горят от зверската омраза на Василия Българоубийца. Единият от търговците се биеше в гърдите от скръб, защо нямаме граница с Гърция.

— Да би ни султанът оставил една пътека дотам, една тясна пътека, колкото котка да мине! . . . — въздишаше той.

Когато приближавахме Ихтиман, мене ме налегна дрямка и аз затворих очи, като оставих да следва — понеже той все следваше — разговорът върху същия злободневен въпрос.

Колко време съм прекарал в унесено състояние под приспивателния шум на влака, не помня, но високи гласове в купето ме накараха да се сепна и отворя очи. Тогава видях, че там имало още двама пътници, млади хора, качили се вероятно от ихтиманската станция, които водеха разпален разговор с двамата търговци и бабичката. Излезе, че разговорът е все същият — противогръцкото движение в България. Аз склопих пак очи, за да продължа дрямката си, но тя вече не идеше. Беседата беше много жива и страстна и завладяваше вниманието ми. И аз взех да слушам.

— Та вие сте против Македония, господине? — попита единият от търговците.

— Малко ми трябва да бъда против или за Македония, мене ме възмущава нашата неразбранщина — отговори единият от новодошлите.

— Аз не те разбирам — възразяваше търговецът; — според тебе, не трябва да се интересуваме за съдбата на македонците?

— Ни най-малко.

— Как тъй?

— Нам не ни трябваха никакви македонци и македонски въпроси. Вие искате да турите ръка на Македония, да я лапнете и понеже другите не ви позволяват това, вие дигате шум.

— Не шум, ами до един ще ги избием — викаше бабата с разтреперан глас.

— Кого ще избиете?

— Тях!

— Бабо, ти мълчи — забележи й единият от търговците.

— Вие — продължаваше опониращият господин — плачете за Македония с крокодилски сълзи, искате да вземете Македония, защото. . .

— Ние? — попита в недоумение търговецът.

— Вие, българите, патриотите, правителството ви. . .

— Този е грък! — извика бабата с ужас. — Ти да си свиваш устата, че виждаш ли тоя прозорец ей? Ще ме накараш на стари години да ида в дранголника.

И гласът на бабата трепереше.

Аз я погледнах. Очите й пламтяха при бледното осветление, те бяха гневно устремени въз оногова, когото заплашваше с изхвърляне от прозореца.

Но той презрително само я погледна и продължи, обърнат към търговеца:

— Да, вие, вие искате по-голяма България, за да имате възможност за по-обширна експлоатация, и вие туряте на това стремление голямо име: народен идеал, историческа задача — говореше бързо и пламенно младият човек.

Другият търговец се обади обиден:

— Ние българите. . . ами ти какъв си? Ах, разбрах. . . Ваша милост си социалист?

— Да, не буржоа, господине — отговори той троснато.

— Тогава да турим точка: ние никога нямá да се разберем с ваша милост — каза другият търговец.

— Е, аз да бъда цар, ще заповядам на войската да ви избие до един — извика кръвожадната баба.

И сега в купето бе нарушена хармонията. Там бяха два лагера, два свята. Аз присъствувах пред две България, които не се проумяваха, не се разбираха, стояха на два противоположни полюса по мироглед и чувство. Едната представляваше грамадната, непосредствената част от народа, душата на българина, душа, израснала от народната почва, сродила се с нея; душа, запазила първобитните си груби национални инстинкти, жарка,

дива, некултивирана, сурово патриотическа, слабо засегната от лъха на хуманизма, от широките идеи на века, остала детски варварека, сюблимно свирепа. . . От друга страна — ихтиманските гости олицетворяваха едно младо, енергично, нарастващо поколение, напоено с нов, модерен дух, родено из книгите, чуждо на народните предразсъдки и на народната душа, отхвръкнало далеко от тях, с по-широк кръгозор, но болно, щуро, неуравновесено, прояждано от червека на индиферентизма и отрицанието, откъснато от народа, поколение, за което образът на отечеството, бледен, се тули зад други фетиши, което с презрителна усмивка отминува на улицата трицветното знаме, а се кланя на знамето на социализма или не се кланя на никакво. . .

След няколко минути влакът спря при гара Костенец-баня и аз напуснах купето с разгорещената му атмосфера.

Никой друг пътник не слезна там. Нямаше и кола за Костенец.

За щастие, намери се най-после случайно една дрипава открита талига с една дръглива кранта. Аз се качих на нея, дето вече беше се настанил и един едър плевненец, дошъл от Костенец пеши да изпраща някого, и който сега се връщаше.

Талигата с тръскане и скърцане запъпла из пустото поле. Луната светеше от тъмното сине небе. Тя заливаше къра с мъртва, дремлива светлина. На юг се тъмнееха Родопите, мрачни, начумерени, с неясни очертания. По едно време хвана да се разнася из утихналия въздух глух шум от някаква вода. До мене пристигаше вече екът на Костенецкия водопад.

2 август 1906

НЕБИВАЛА ЗАЩИТА

В углавното отделение на окръжния съд в град С. . . се бяха разгледали вече три дела. Дойде ред на четвъртото, последното, кражба с взлом, да се гледа. Но при извикването на свидетелите, показани от страните, най-важният нямаше. Трима коронни съдии шепнешком се посъветваха и председателят обяви, че делото се отлага за друг ден, когато под стража ще бъде доведен важният свидетел, който щеше да дава показания в полза на обвиняемия, или по-добре, на обвиняемата. Тя беше жена на средна възраст, сиромашки облечена, с пребледняло, измахнато лице, измъчено от тревогите и страховете за участта, що я очакваше.

Защитникът ѝ адвокат, стар вече господин, черноликий, с побелели увиснали мустаци, с окачени на черна вървица очила, които ту турваше на носа си, ту сваляше, поиска думата и каза с дебелия си груб глас:

— Господа съдии, ние заявяваме, че делото може да се гледа и без тоя свидетел, не ще да има нужда от него, както ще видите.

Съдът се пак посъвещава тихо.

След малко председателят обяви, че щом обвиняемата страна не настоява да се чуе свидетеля ѝ, делото ще се гледа.

Като се изпълниха предварителните формалности: удостоверяване самоличността на участвуващите в делото и заклеване от свещеника присъствуващите свидетели, захвана се съдебното дирене.

В него се установи по неопровержим начин виновността на обвиняемата, която, впрочем, сама се беше наполовина признала в престъплението си. Съдиите

бяха твърде доволни, че лесно се свършва и това дело, та щяха по-скоро да се видят свободни и да си идат по частната работа или на разходка.

Съдебните заседатели — един гражданин и четири души селяни — седяха неподвижни и внимателни от двете страни на съдиите при дългата зелена маса, на която стоеше разпятието и евангелието. В залата имаше малко публика. Задуха царуваше, тежкият въздух и горещината усилваха желанието да се излезе час по-скоро оттука.

Поиска думата прокурорът.

Опрял ръце на масата си, приведен малко, той със звънлив, резлив глас и самоуверен тон захвана обвинителната си реч.

Реч плавна, жарка.

Красноречието му беше толкоз убедително и лесно, че очевидността на престъплението беше неоспорима и триумфът на словото му сигурен.

Ето защо, при всичката относителна краткост на речта, съдиите, та и съдебните заседатели я намериха пак длъжка, убедени и те в душата си, че сиромахкинята, която съдеха, беше «кругом виновата» и прокурорското красноречие беше излишно.

Държавният обвинител свърши, прочее, със заключение, че престъплението попадаше под известен член на наказателния закон, който предвиждал наказание от две до осем години затвор. Той обаче счете самопризнанието на подсъдимата и отсъствието на подобни постъпки в миналото ѝ като смекчаващи обстоятелства и даде мнение да ѝ се наложи минимумът от наказанието.

Такова мнение си бяха вече съставили и съдниците, особено съдебните заседатели, винаги наклонни да бъдат по-милостиви.

Тогава се даде думата на защитата.

Черноликият, с увисналите побелели въси адвокатин застана с вдъхновен вид при масата си, гуди си очилата, свали ги пак, нервно бъркайки книжата си, с вида на борец, който имаше да преодолее и надвие един страшен противник.

Като гледаха това му застрашително положение, съдниците добиха кисели, недоволни лица. Този господин щеше още цял час да ги глуши с безполезната си

защита и да ги задържа в съдебната зала, когато те бяха си обещали скоро освобождение. Затова председателят му забележи да бъде кратък.

Адвокатът почена с блестящ поглед, с нервен, енергически глас, който гърмеше из залата, и правейки възли ораторски жестове с ръцете:

— Господа съдии, господа съдебни заседатели! Уважаемият господин прокурор с една блестяща реч, за която аз му отдавам всичката дължима дан на уважение и удивление, реч, пропита от дух на строга справедливост и от съзнание за висотата на мисията му, доказа виновността на подсъдимата, виновност ясна — съзната и от вашите души.

— Е, много го протакаш, байо — избъбра един от съдебните заседатели, селянин.

— Господа — продължи адвокатът, — онова, което ще ви зачуди, и справедливо, то е, че аз, защитата, заставам пред вас не да отричам очевидността на фактите, а да се съглася напълно с господин прокурора. Но, господа съдии. . . — И той си дигна очилата и пак ги намести на носа си.

— Е, знам, знам, смекчаващи обстоятелства ще посочваш, прокурорът сам стори това — пошушна един от съдиите.

— Ще ни мъчи тоя син още два часа, както се е запретнал — продума му ниско другият съдия.

— Но, господа, обвинителната власт, вдъхната от чувство на милосърдие, тъй свойствено на човешката природа, посочва на вашата просветеност минимума на наказанието, който минимум е две години тъмничен затвор!. . . Две години, господа! Две години тъмничен затвор!

Погледът му блесна с необикновена сила, той пак потърси връвта на очилата си, паднали при движенията му.

— Е, не може по-долу, приятелю: ти сам знаеш закона — помисли си председателят, когато адвокатът пак закрепяше очилата си на широкия нос.

Адвокатът подзе:

— Да, две години само! Ако това снизхождение прави чест на човека, то е необяснимо в устата на блюстител на законите, на строгия страж на обществената

нравственост и карателя на обществените гнилости. Защото, какво имате пред себе си? Една престъпница (и той посочи подсъдимата), която се е осмелила посред бял ден, в отсъствието на домакините, да счупи портата им с брадва, да счупи със същото сечиво сандъка им и да им открадне двайсет и два лева, готова, предполагам, да махне и на живота им, в случай на ненадейното им появяване там. . .

— Е, къде отива негова милост! Луд ли е? — каза поразен един съдебен заседател на другаря си.

И другите съдии слушаха смаяни и не вярваха ушите си.

— Не, той е луд — казаха си те.

Адвокатът продължи с жар:

— Наказателният закон нарича тоя род престъпления «кражба с взлом», почтените човеци го казват. разбойничество, хайдутлук! И когато вие сте повикани да се произнесете върху такъв един виновник, трябва да помните, че сте тука не да се движите от сантименталности, а да бъдете строги, да удряте, да удряте немилостиво, господа.

Съдиите слушаха настръхнали тоя свиреп към доверителката си защитник.

— Трябва да се изпрати в Александровата болница — каза един от заседателите възмутен.

Само подсъдимата слушаше спокойно, почти безучастно.

— Две години? — извика пак защитникът. — Не две години тъмничен затвор, не осем години, по закона: двайсет години, господа, тъмничен затвор — па и те не стигат за такова престъпление. Обществото иска от вас да бъдете строги, да го защитите. Бъдете немилостиви към неприятелите му. . .

Съдебните заседатели хвърляха въз адвоката мълниеносни погледи.

Никога в съдебните анали не бе забележена такава защита.

Същото смайване се забележваше и у публиката.

— Да, бъдете безпощадни! Безпощадни бъдете, господа съдии! — И той продължи все в същия дух защитата си. После се извърна и погледна някого в публиката. Един господин излезе и веднага въведе в стаята

пет деца, от пет до десетгодишна възраст: две момчета и три момичета. Те бяха дрипави, разплакани. Приближиха се до подсъдимата — тя им беше майката — и се изправиха до нея. Най-малките хленчеха с мокри лица и едното обви ръце около майка си и с глас заплака.

Адвокатът посочи децата и извика в изстъпление:

— Ето децата на тая жена! Ето ги нещастните същества! За тях е направена кражбата! За тях, за да не умрат от глад, да не вкочанясат от студ без огън през тая люта зима. . . Пожертвувала се е, за да спаси милите си рожби, тия невинни ангелчета, които трябваше да умрат пред майчините ѝ очи. . . Нека ми каже всяка друга, и истинска майка, на нейно място какво би направила. . . Сега, удряйте, поразете с присъдата си тая злочеста майка, затворете я в тъмница, лишете чедата ѝ от нейната защита, оставете ги на улицата безпомощни, погубете и тях. Нека умрат толкова души, за да се удовлетвори законът! Съдете, господа, а господ ще съди всинца ни от небето!

Всички в залата се вкаменихa. Прокурорът се не мърдаше, зяпнал. На неколцина от съдебните заседатели се показаха сълзи на очите. Децата плачеха. . .

Съдът се оттегли на съвещание.

След малко излезе и председателят прочете вердикта с треперлив глас.

Майката беше оправдана едногласно.

София, 28 февруари 1906

БЕСЕДА НАД КНЯЖЕВО

(ЗЛОБОДНЕВНА ШАРКА)

Това беше на 21 май — вечерта.

Въз прелестната смарагдова полянка, отсам разкошната елова княжевска гора, дружината ни — тя състоеше от две приятелски семейства — подир един скромен и приятен полски обяд въз тревата, продължаваше да се наслаждава от възхитителната гледка въз Княжево, въз Люлин, въз Софийско поле и полувенеца планини от север. Слънцето, на запад, закрито зад булото на леки, прозрачни облаци, цедеше меката си светлина през тях: прохладен ветрец люшкаше нежно клоните на младите дъбчета и тъмните зад тях върхове на елите, над които стърчеше в светлопепелявия свод на небето част от Витоша с чуката Кекеш, сурово красива под тъмнозелената си майска премяна. Акациите из дъбовата млада горица ни пращаха талази от сладостната миризма на белите си цветове. И очите, и гърдите, и душите, упоени от чаровността и омаята на гледката, що господ туряше пред нас, изпитваха оня екстаз от чисто и светло блаженство, с който само майката природа дарява ония, които умеят да я обичат.

Истина, че по едно време двамина от дружината бяха заняти от други важни неща: г. Х. беше се углъбил в страниците на един вестник, а младата госпожа Z. вареше кафе на машинка, водейки весела борба с духащия пламъчето ветрец. Тя всякак залягаше да препречи на лъха му, който затрудняваше по-бързото сваряване на ароматното питие, един истински разкош за нас на това място.

Отдолу, измежду старовековните почтени дъбове, се

зададе монументалната фигура на г. З. Той идеше с широки бавни крачки насам. Неговото едро, месесто лице добряшки се усмихваше към нас.

Приятел на всинца ни, той биде поканен, когато приближи, да седне до нас и той драговолно ни стана другар. След първите здрависвания г. Х. пак се зачете във вестника. Но скоро той го остави с едно бързо движение на досада.

— Четохте ли? — каза той.

— Какво има там? — попита доктор М., като се мъчеше да седне по турски въз килимчето.

Вместо отговор Х. взе пак вестника и зачете с глас, изпълнен от трепета на негодуването, едно антрефиле. В него се разказваше как на 18 някои си студенти-социалисти, на връщане през нощта от едно пируване, завенчало празнуването им годишнината на Ботевата смърт, откачвали от къщята българските трицветни знамена, тъпкали ги и ги безчестили по най-неприличен начин, а после, минувайки край паметника на Царя Освободителя, спрели се пред него, за да почетат с няколко ругателства бронзовата конна статуя, стърчаща в звездното небе, неподвижна и безучастна към тая богохулна гавра на младите човеци.

Негодуването стана общо и се изрази с гневно възклицание.

— А вестникът какво казва от себе си? — попита спокойно г. З.

— Нищо не прибавя.

— Не смее — забележи г. З. — У нас никой вестник не смее да осъди тия работи, защото редакторите се боят да не бъдат причислени към реакционерите.

Завърза се разговор за причините на това течение в средата на нашата учаща се интелигенция.

Г. З. си допи кафето и каза:

— Не е ни една от тия причини; главната причина е руският печат, отрицателната руска литература. За да не обичаме България, отечеството си, ние сме се научили от руската интелигенция. Ние подражаваме слепешки русите.

Това немотивирано твърдение повдигна силни възражения. Такова гибелно въздействие на руската литература! Как е възможно?

Г. З. поглади широкото си лице, поусмихна се с поглед съсредоточен, вдълбочен в нещо, което сякаш беше много далеко оттука, па подзе тихо:

— По-лани бях в Ница. В гостилницата, дето бях, столувах се с една малка компания чужденци, между които и двама руси и една рускиня, млада жена, от Москва. Тогава траеше Руско-японската война още, Портартурската обсада траеше. Веднаж, като се завръщах за обяд из главната улица «Avenue de la gare» и минувах край редакцията на вестник «Le Petit Niçois», съгледах голямо стечение от народ, който с любопитство четеше окачените от редакцията телеграми с големи букви в салона на редакцията. Погледнах и аз на тия грададни телеграми и останах попарен: там се явяваше, че генерал Щосел предал Порт Артур на Ноги. Поразен от това известие, завърнах се в гостилницата смазан от някаква тежест, като че носех сто кила камъни на гърба си. В трапезарията заварих и русите. Лицата им бяха ясни, даже радостни; от това заключих, че не знаят още скръбната за всяко руско и славянско сърце новина. Побързах да им я обадя, за да споделя с някого горестта си, та да ми олекне.

За мое голямо учудване, те ми казаха, че знаят вече това. А бяха весели!

Като видяха недоумението ми, те прибавиха: «И много добре. Това е приятно съобщение.»

— Как? — извиках аз.

— Вие се удивлявате, че се радваме за тая катастрофа? Да, тая катастрофа подготвя другите катастрофи за руската войска, които ще унизят и омаломощят днешната Русия.

— Но вие говорите не като руси, а като неприятели на Русия!

— Да, ние сме неприятели на Русия, на днешната Русия, ние не обичаме Русия, господине! Днешната Русия — това е тираническият режим, който от дълги векове тегне въз руския народ. Днешната Русия, официалната Русия е враг на истинска Русия, на руския народ. Всичко, каквото съдействува за разклащането на днешната Русия, всичко, каквото подравя основите ѝ, което я приближава до пропастта ѝ, подготвя, улеснява тържеството на новата. Онова, от което ние, инте-

лигенцията, се боехме в тая война, беше да не би да излезе победоносна за нас. Тя би заякчила още за дълги години абсолютизма и гнета на монархията, като би я окръжила с ореола на славата и могъществото. Но руският бог бди над руския народ, та се случва противното.

Другият млад русин, като да подчертае думите на сънародника си, подзе:

— Вие, българите, мъчно можете да ни разумеете. Вие имате едно свободно отечество, вие се чувствувате синове на това отечество и го обичате. Обичате го, както френецът обича Франция, немецът — Германия, англичанинът — Англия. Нашето отечество е мащеха за нас, то ни гони, затваря ни в тъмници, праща ни в Сибир, оставя нашата младост и нашите сили и най-благородните пориви на сърцето ни да вехнат и гаснат; то не ни дава въздух. За интелигенцията няма място в Русия, затова нейният срам е наш триумф. Нашето руско сърце се облива с кръв от мисълта, че в проклетите манджурски полета гинат стотици хиляди наши невинни братя. Но ако за възтържествуването на нашите идеали за свобода, правда и светлина са нужни те и още по-големи жертви — нека се дадат. От съкрушението ни на бойните полета може да загине деспотизмът, но истинска Русия ще възкръсне. . . Да, вие сте щастлив народ и ако и ние обладавахме половината от онова, което вие имате днес, и ние бихме имали едно отечество и бихме го обичали. Но ние, господине, нямаме отечество! . . .

Тоя разговор ми дойде сега на ум — продължаваше г. З. — Това, което ми говореха тъй свободно тия млади, образовани руси, проглежда, прокарва се доста прозрачно от няколко десетки години в цялата напредничава руска литература. . . Каква беше тя? Изобличение, протест, стигматизация на режима на царизма и на тежките условия на живота, създадени от деспотизма. Нашите младежи гълтат тая литература и се напояват с духа ѝ. Гълтат безразборно и без критика. Те забравят, че тя е писана за Русия, а не за България, не се замислюват върху огромната разлика на политическия и обществения живот на двете страни, не виждат онова, което ние имаме и което русите нямат. Понеже за руската интелигенция всичките фактори и емблеми, които

изразяват официална Русия, тоест режима на потисничеството: църква, корона, знаме, отечество, власт, закон, са противни, то, по подражание, казаните младежи мразят тия неща и у нас. Да стъпчеш народното знаме, за тях значи да бъдеш прогресивен, модерен човек; да плюеш на България, то значи да бъдеш истински човек, българин на бъдещето. Уродливо маймунство на ума, идиотски тесен мироглед, престъпно сгазване най-светите чувства на човека. . . Добре, русите викат против царизма, и нашите викат против него пред статуята на Царя Освободителя. А какво ни чини нам руският царизъм и защо това негодуване против него? Защо тия сълзи въз чужд гроб. Защо тия ругателства въз свещения образ, изправен срещу Народното събрание? Ние, българите, знаем само едно: руският цар Александър II, който ни освободи. Ако в нещо е повлиял руският царизъм връх нашата съдба, то е било само в това благодетелно дело: нему, изключително нему дължим освобождението си от петвековно робство. При една конституционна Русия ние едвам ли и подир сто години би дочакали такъв подвиг, нечут в историята. Не рекоха ли най-авторитетните руски писатели, даже славянофили като Ламански и философи като графа Толстоя, тая освободителна война «величайша глупост на Русия»? Въобразявам си при една конституционна Русия, занята всецяло с лекуване своите безчислени вътрешни недъзи, при отсъствието на един Александър II, който да извърши тая монархическа «глупост», каква би била днес България и де и какви щяха да бъдат тия младежи, които днес свободно плюят въз паметника на Царя Освободителя! Питам се още дали у други народ по лицето на земята би се вършили подобни кощунства? Кое е това отечество, което презират? Кое е това знаме, което ругаят? — Видимите, конкретните образи на нашите постигнати национални идеали. Ония руси в Ница въздишаха за тия неща, ние ги псуваме. Това е идиотство.

Лично за тия млади хора, които аз не познавам, аз предполагам, че са честни натури, че са идеалисти, жадни за борба против гнета въз човека, но те са само увлечени, заблудени, защото са неспособни още за самостоятелно размишление, не схващат разликата ме-

жду книгата, която въодушевлява наивните им души, и живота, в който се движат, без да го съзират. Периодът на отрезвлението обаче ще настане и те ще прогледат. Те ще станат такива добри работници въз полето на обществения напредък, каквото мнозина други от тях, минали вече тая духовна криза и умопомрачение на ентусиасти, почтени наистина, но слепи. Това е преходна болест. Същите тия момчета в известно бъдеще могат да бъдат повикани да водят съдбините на страната, могат да станат и министри, и попитайте ги тогава, когато затежи на тях отговорността, мислят ли, както мислят днес. Не, те ще се червят просто, защото те ще са поумнели. Аз казах министри; ето каква е тази мразена България: дава простор на всичките дарби и усилия, последното селско цървуланче има право да мечтае за министерски пост и да го достигне. Такава е тая лоша България. Такова положение съществуваше ли в Русия допреди няколко месеца? Ето защо аз гледам доста оптимистически на тия уродливи явления у нас. Те са подражателни явления, детинщини на закипели, неуравновесени мозъци. Времето и животът ще ги вразуми; те ще видят правия път и ще разберат, че не са нито интернационалисти, нито свръхчовеци, нито същества от някоя друга планета, а синове на България, която с майчинска нежност ги е родила, отхранила и просветила, за да ѝ служат, да ѝ се отплащат, а ако потрябва, да си жертвуват и живота под знамето, както го жертвува Ботев.

Слънцето светеше през това време на една рътлина на полите на Люлин през едно прозорче, що мигновено му оставиха сребропепелявите облаци. Картината изведнаж сдоби ново очарование под тая приветна целувка. Из въздуха плуваха нови лъхове от миризма на акациите. Линиите на планините нежно и вълшебно бягаха в дълбочините на хоризонта. Един тъмен усамотен облак, висящ над София, спущаше над нея тъмни снопове — знак, че я оросява с тих дъждец.

Долу, в Княжево, между зелените шатри на вековните дъбове се виждаше градина пъстра от разноцветни облекла на гостите си; стрелне се трамваят, натъпкан с други такива, и изчезне. По поляната се показваха дружини, излезли из еловата гора, отивайки в селото.

Ние обаче не мислехме още да последваме примера им. Княжевският гуслар бе седнал недалеко от нас и бе подхванал някаква монотонна песен, приглашана от плачещите тонове на инструмента му. Ние схващахме в неясното му пеене думите: «църна арапина», «китени невести», «гиздави моми», «три хиляди сватове» и тъжната мелодия се разнасяше меланхолна и нескончаема из въздуха, напоен с майските дъхове и трепети на пролетта.

София, 23 май 1906

ПОБЕДИЛ ЖИВОТА

Смилов прекоси през боровата гора при обсерваторията и излезе на открито.

Дълго той се бе лутал преди това из алеите на Борисовата градина, като бе привличал на разхождачите учуденото внимание със своя странен вид на човек, който не види и не чува нищо, захласнат с някакви тревожни и тайни видения.

На тежки удари носеше раните тоя момък. В гърдите му изпускаше кръв сърце, разбито в злочеста любов, дълго измъчвано и сега строшено. Беден студент, изгубил подпората на ония, на които се уповаваше, той бе изпил до дъно чашата на униженията и на теглилата и не виждаше изход. Енергията за борба с душевните напасти и физически страдания беше го напуснала. Той беше отчаян. Животът му се виждаше като едно таинствено и страшно чудовище, прилично на колосална медуза, която го душеше, мачкаше и изтезаваше, изсмукваше кръвта му, пиеше силите му. Мъгли се въртяха из главата му. Плахият му поглед не виждаше, шемет замайваше мислите му, клокочещи в талази от мрачна безнадеждност.

Опитал се бе да пише, за да блесне над тълпата и да залише вихровното си отчаяние, но скоро изпусна перото след нелепи опити, горчиво подигран; хвърлил се бе в бездната на разврата, за да си отмъсти, но излезе из тлетворните му стиски с душевен погнус и с погребано здраве. И той пропадаше. Животът го душеше в безжалостните си прегръдки. И сега те бяха два врага.

Смилов се спря там на откритото, на омачканата и

безжизнена мокра трева, едвам-що освободена от зимните снегове, които бяха покривали през цели месеци полето.

Той се спря там и се вгледа в светлото ширине, в глухата и спяща още равнина, тъжна и полиняла и безконечно широка, във Витоша, осияна от слънцето, с върхове, още облечени със снегове и преспи, и стоя неподвижен дълго време в нямо съзерцание, углъбен в мрачни мисли или нищо немислещ.

Слънцето от синьото мартовско небе, необикновено синьо и чисто за това време, заливаше с ярък светлик равнината, пуста и полиняла, и Витоша, бяла, и кръгозорите, и безкрайния простор, тъжен и пуст. То стреляше животворни лъчи въз тая мъртва още природа и тия лъчи бяха сладки и жежки, сякаш те мамеха с живителната си сила лястовиците от далечния юг, викаха из земята билките и цветята, жаднееха да галят зелени листа, очакваха да огреят шума на полския труд, да стоплят песните на любовта и на птичките.

Смилов стоеше неподвижен.

Ветрецът лъхаше нежно и играеше по челото му с кичурите на черната му коса, която буйно падаше изпод меката му овехтяла шапка, и развяваше леко полата на връхната му дреха, ожулена и износена.

Очите му, големи, дълбоки и страшни, придаваха на бледното му с правилен кроеж лице, твърде измахнато, изражение на дива сила и решителност. Устните му бяха стиснати. Но погледът му — погледът му плах, втренчен в пространството, беше съсредоточен, улисан, сякаш тоя поглед не гледаше нищо, вдълбочен в друг някой свят, който стоеше вън от природата и от него.

После Смилов се сепна и бързо тръгна нататък към полето с бързи и тревожни стъпки, с наведена глава, като човек, който върви без цел, без да отива някъде.

Той вървя по полето сам, все с оборено към земята чело, глух, чужд на всичко, ще го обикаляше.

Слънцето от синьото и чисто мартовско небе заливаше с топлите си лъчи безмълвното поле и Витоша, и простора, и Смилова.

Но той не виждаше слънцето, ни лъчите му, ни безкрайната природа.

Най-после той дойде до избраздения с дълбоки ди-

руги път, който се качва бавно по сложното възвишение на курубагларската ртлина.

Пред студента в това време скръцнаха селски кола, натоварени с дърва.

Тоя шум го пробуди от неговия странен вървеж на сомнамбул и той се спря.

Селянинът мушеше с остена воловете, за да ободри мудния им ход; той бе очевидно нетърпелив да стигне по-скоро в София.

Смилов му махна.

Селянинът остави воловете да пъплят и приближи до момъка.

— Какво искаш? — каза той.

— Тия дърва къде ги караш? — попита Смилов, вторачен в дърваря.

— В София, господине, нали видиш?

— Защо ги караш там?

Селянинът го погледа зачудено.

— Та оти караме дърва на София? — за продан. . . Искаш да ги купуваш?

— Не.

— Е, оти питаш?

— Тъй, питах. . .

Селянинът го изгледа още по-учудено.

— Хай върви си — каза Смилов и тръгна напред.

«Този какъв беше? — помисли си селянинът, като отиде до воловете си, още по-бавно запъплили, и ги мушна. — Смахнат!» — допълни той.

После се извърна и дълго гледа момъка, който отиваше бързо нататък през кукурузените угари с наведено чело.

Той газеше по буците и мислеше:

«Ще продаде дървата, ще си купи каквото му трябва и ще занесе дома си. Довечера ще яде с жена си и с децата си, утре пак ще иде да работи, за да яде пак с жена си и децата си, и тъй нататък, додето умре. Скот. Знае ли защо се е родил, защо живее и защо ще умре? Ще пълни мръсния си търбух, ще пие, ще плаща данък, па ще остарее, па ще умре. Изчезнала една нула между милионите нули. . . Всичко това е отвратително. Глупавата твар, нито ще се замисли някога над живота. . . Животът! Ах, каква мерзост! И кой ни е задължил да се

изтезаваме под тоя товар, под тоя безсмислен и идиотски товар — животът? Кому трябват нашите мъки, нашите разочарования и нашата личност? И какво е това живот? Дивотия на природата. Родила ни да раждаме други, да страдаме, да умираме, да умират. Аз плюя на тоя природен закон, аз плюя, да, аз плюя.»

И той отиваше бързо нататък.

Внезапно видя, че ходи из бразди. Той се сепна, повърна се по пътя, тръгна по посока на града.

На моста на Перловската река една двойка — млад господин и мома с червена шапка, окичена с бяло перо — се беше облегнала на каменната заграда и приказваше тихо, гледайки в мътната канализирана река.

Смилов ги изгледа.

«Мъж и жена, а може би — любовник и любовница — помисли си той. — И тия ще живеят и ще умрат. И мислят кой знае сега за какво блаженство и за какво златно бъдеще. Глупци, всичко е вятър и лъжа! И животът е лъжа, и главно, ужасна глупост. Но те ще носят ярема му, додето паднат в калта под тежестта му. . . Тъй отива глупавото човечество. Понеже го родила мащехата природа, то ще живее и ще се влачи в калта на живота, както червеите, додето ги стъпчат. . . Е, аз не съм червек. Аз съм горд. Животът ме уби, аз ще възкръсна из живота чрез великата спасителница. . . мразя го!»

И той си показа застрашително юмрука на нещо, което отсъствуваше.

Той си показваше юмрука на живота.

И Смилов влезе в града през улица «Граф Игнатиев».

Той видя един трамвай и се качи. Но след малко слезна, без да знае защо, както не знаеше защо се качи. Отиде в квартирата си — убогата и студена студентческа стая, пълна с оваляни книги и с тежък въздух. Слънчевото огнено кълбо превали зад теменужната линия на Люлин и запали прозорците на високите къщи с бляскави мъртви пламъци. . . После то се скри и всичко посърна. Само най-високите чуки на Витоша руменееха. И те угаснаха. Отвън градският шум утихваше, периодически само гърмеше трамваят и тъжен влазяше тоя глух шум в дрезгавината на стаята, убогата и студена студентческа стая, пълна с книги и тежък въздух.

И свещ се не запали тая нощ вътре.

Късно сутринта домакинът на къщата чу гърмеж от револвер. Гърмежът дойде от стаята на студента. Той уплашен отиде да види какво става там. Но като бутна вратата, тя се не отвори. Повика стражаря от улицата и вратата бе счупена. Смилов лежеше на леглото си с чело продупчено от куршума в сляпото око. Кръвта шуртеше още топла из раната му.

Той беше мъртъв.

На масата видяха един лист, на който прочетоха тия думи:

«Убивам се. Борбата бе ужасна. Но аз победих живота. Ив. Смилов.»

А навън животът шумеше, буден и деятелен, с хилядите си грижи, радости, трудове и тревоги. Слънцето пак грееше от високото небе и заливаше земята и хората със зарите си, децата на улицата играеха и звънливите им крясъци цепеха въздуха. Селски кола скърцаха, жени врвяха пременени или в бедно рухо, трамвая гърмеше.

И животът победоносно живееше.

ПОСЛЕДНИЯТ МУ ДЕН

(ВИДЕНИЕ)

Това беше преди хилядо години, тъкмо на 2 май.

Слънцето и тогава пак тъй лъчезарно грееше от синьото небе над хубавата българска земя; ветрецът пак тъй нежно шъпнеше в зелените гори, славеите пееха в клоните на дърветата, клепалата на манастирите ехтяха в планинските самотии, оралата на орачите теглеха черни бразди по полетата ѝ.

В един старопланински манастир, във вечното мълчание на двора му него ден цареше тревога.

Братията с угрижени лица, с безпокойни погледи се щураха по тревясалите плочи, влазяха бързо в една килия и излазяха из нея с още по-угрижено лице и наскърбени очи.

Защото в тая килия сега бе на смъртното легло един стар седемдесет и пет годишен инок.

Той лежеше на просто сламено легло.

Дневният светлик, като минуваше през запреченото с железни пръчки прозорче, осветляваше бледно, изпито лице с дълга бяла брада, която покриваше голяма част от гърдите на стареца, облечен в бедно монашеско расо.

Смъртта туряше вече печата си на лицето на пътника към другия свят. То имаше изражение неземно, нечовешко и нищо вече от тревогите на тоя мир не се отразяваше по спокойното му и високо чело.

Само дълбоко хлътналите му очи светеха и живееха. Пламъкът на живота, почти напуснал това изнурено тяло, сякаш се бе събрал и сгъстил с всичката си яркост в очите. И техният поглед, дълбок и властен, поглед н

умиращ орел, пробиваше голата стена, летеше в пространствата над безкрайния предел, над всичко, що се простираше между Охридското езеро и Унгарската равнина.

Тоя смъртник беше цар Борис.

Очите светеха и очакваха.

— Иде ли? — пошушнаха безкръвните устни.

Присъствуващите братия отговориха:

— Наближава.

Погледът на умиращия цар блесна.

— Много се бави, а смъртта бърза. . . — избъбра Борис. — Искам да го видя.

Малко време мина и в манастирския двор голяма шетня се чу. Клепалата забиха; конски подкови зазвънтяха по плочите, зачаткаха саби.

Влезе бързо един величествен, в разцвета на мъжествена сила и красота човек, със златен шлем на глава, облечен в багреница, и падна на колене пред леглото на умиращия, целувайки и покривайки със сълзи костеливата му ръка.

— Тате! — пошъпна порфироносният мъж.

— Симеоне! — пошъпна инокът.

И като стисна със студените си костеливи ръце неговите силни, топли и юнашки ръце, продума:

— Великий сине, напущам тоя свят и земята, която обичах, и народа, за който милеех. Следвай мъжествено завета ми, следвай все тъй славно из мъчния път, който аз напуснах поради безсилието на старите години; сей правда в царството, сей светлина; да царува под твоята сянка правдата божия и истината на Христовото слово. Люби я тая земя, както аз я любих, и нека сред славата на твоето победоносно оръжие цъфти в нея мир и щастие и добродетели, и нека възвеличиш до небесата името си, и нека вековете го помнят с почит и поколенията да го произнасят с гордост. Да озари бог твоята мисъл и да укрепи твоята десница за слава и радост на народа ми.

И като рече тия думи, великият старец благослови пак сина си и предаде богу дух.

И Симеон раздра царската си багреница и обля с горещи сълзи изстиналата ръка.

Навън клепалата забиха тържествено и скръбно. Плач и ридания се чуха на двора.

В килията беше тихо.

Симеон, коленичил пред смъртното легло, облян със сълзи, се молеше.

Навън клепалата биеха скръбно и тържествено. . .

София, 14 април 1907 г.

КОГАТО ОДРИН БЕШЕ НАШ

ПРЕСНИ СПОМЕНИ ЗА ЕДНО НЕЗАБРАВИМО ПОКЛОНЕНИЕ

Подир големите катастрофи, които сполетяват народите, нерядко настават за тия народи дни на малодушие, дни на ярости и на самоизтребление, на изгубване всяко чувство на самоуважение и на справедливост към себе си.

Ние ги преживяваме днес.

Я се вслушайте в тоя стихиен вихър на възкипелите страсти, в тоя избух на омразите и на всичките долни инстинкти, които позорят човешката природа! Ние дишаме в тифозна атмосфера, която отравя живота и задушва в дълбините на душите всяко добро и светло чувство, храним се със злъч, въздухът на българското небе е напоен със смъртните миазми на низостта и безумието. Отрекохме си всичките добродетели и достойнства, светлото охулихме, потърсихме и намерихме в прекрасното грозота и забравихме, че сме синове на великия оня народ, който лани по това време беше обсипван от цял свят с похвали за непознати в историята доблести, когото удивеното човечество славеше и сочеше пример за себе си!

Но защо се задълбавам в тия тежки за мене, като българин, усещания? По-добре да се повърна в друга, ясна област, в спомените за ония дивни дни, когато България беше хубава и благородна и всички се чувствувахме пораснали до небето заедно с нея. . .

Лани, на 22 март, девет дена след падането на Одрин, аз пътувах за там със специалния влак, отпуснат на народните представители, за да посетят току-що завоюваната първа столица на турската империя.

Радостно, пълно с високи вълнения на душата беше това пътуване.

През нощта се сепнах във вагона си при едно спиране на влака и погледнах из прозореца. Видях слабо осветлена станция и прочетох на зида ѝ надпис: «Л ю б и м е ц».

— Значи, минуваме границата — казах аз на също събудилите се другари.

— Не, границата е още далеко, тя е при Чаталджа — отговори ми един.

По здрач влакът пак спря. В дрезгавината на изток се мержелеят някакви високи ридове, по тях се чернеят пояси от окопи. Едно знаме се вее на темето на най-високия рид.

— Вижте «Капитан Андреевия връх»! — каза един войник, зъзнещ от утринния студ в скъсаната си шинела.

Войската беше вече обезсмъртила героя, като нарекла с името му тепето, първо превзето с ура и дето падна храбрият капитан.

Беше ден вече, когато спряхме пред О д р и н. Джамията «Султан Селим» възвишаваше своя висок свод и четири източени минарета в синьото небе. На едно от тях се развяваше знаме: разбрах, че е българското.

Шукри паша беше хвърлил на въздуха моста над Марица, та трябваше да влезем в града по нàскоро построения понтонен мост. Продължихме с кола сред гъмжило от обози, коне, войници.

Минахме и моста над Тунджа. Отляво, на един остров, мравуняк турски войници, пленници, седят край пушливи огньове или лежат, или се щурат насамнататък. Те се бяха покорили на участта си, нещастни, победени, очакващи само едно нещо: х л я б. И хляб им се даваше — хлябът, донесен за нашите войници, защото Шукри паша беше запалил всичките складове

със съестни припаси в минутата, когато се предаваше, не мислейки, че пленените негови шейсет хиляди войници трябваше да ядат. Една престъпна и ненужна вандалщина!

Ето ни в О д р и н.

Войски, викове, трясък от колелета по калдъръма на улиците, тълпи пленници, офицери на коне, шум.

По всички къщи, по всички дюкяни български трицветни знамена.

Никакви следи от разорение.

Никакво изражение на уплаха по лицата на жителите.

Помислих си какво би било в един град, превзет от турците с пристъп!

Пред конака на кметството посрещнати сме радушно от одринския губернатор генерал Вазов, ръководителят на щурма на 13 март. Поздравления, здрависвания, ликувания!

Отиваме и в квартирата на генерал Иванова, командуващия II армия, да поздравим и него. Генералът свети от възторг. По неговото добро, мъжествено лице се четат хубавите вълнения, които изпълнят и нашите души. Но ние бързаме да видим «Султан Селим», едничката забележителност на Одрин, едничката му красота и слава, защото почти всички остали сгради в него са вехтории. Одрин има изглед на грохнал старец, одърпан, беден, оттласкателен — турски град.

Описвана е много тая джамия, чудо на зодческото изкуство, та да не повтарям. Едничкото ново нещо в нея беше околчеста дупка в кубето, отдето е минала една наша граната.

Губернаторът ни дава обед. Обед весел. Трапеза благословена, събрала представители на тържествуваща България от всичките ѝ краища. Сътрапезници ни са и десетина турски депутати, дошли от София; поканени са и турци големци от Одрин, и самият бивши кмет, Фуад бей. И тука великодушната природа на българина. Чуждо е нам паметозлобието и отмъстителността.

Времето до вечерта използувахме в разходки из града. Животът му беше си добил обикновения делничен вид. Всеки си гледаше работата, като че никаква про-

мяна не е станала; турското население бе се свикнало да гледа великодушните си завоеватели. Само български знамена на всяка сграда придават празничен вид на града. Под сводовете на безистена обикновеното гъмжило от разните народности на града: турци, българи, гърци, арменци, евреи.

Много европейски кореспонденти из улиците. Срещаме и г. Нодо̀, отличният български приятел.

Посетихме валийския конак. Той е огромно, старо здание с широки завехтели стаи. В една стая там е дадено гостоприемство на самия валия, кротък, добродушен човек, с когото побеседвахме. Той е искрено очарован от добрите обноски на българските власти към него и сънародниците му. Оплаква се сам от гърците, които ограбвали турските къщи в деня на превземането града. На лявата страна на двора е едно ниско, мрачно, навъсено каменно здание. В подгизналия му зид са пробити редки малки прозорчета с железни пречки. Окръжният затвор.

В него са лежали и гнили стотини българи; лежал е и Константин Величков, след Априлското въстание.

И казах си: «О, Величков, де си сега да видиш въплотени високите си блянове, да се порадваш, брате, с нашата радост?»

Вечерта богата вечеря във валийския конак.

Сутринта тръгваме да се поклоним на Айвазбаба.

Айвазбаба! Прозвучал по целия всемир рът!

Айвазбаба е два-три километра на североизток от Одрин, голо тепе сред безконечната гола равнина.

Айвазбаба е решил падането на Одрин.

Ние се покачваме на тоя славен рът.

Той е насеян с гилзи, с късове от гранати, с незапалени фугаси; той е цял изкопан с дълбоки и широки ями от българските гранати през щурмуването. Личат черни петна от засъхнала турска кръв, някъде се подават из земята нозе на едвам засипани с пръст турски войници. Страшните чудовища — грамадни круповски топове — сочат безмълвните си сега ждрела на изток. Гарваните сърдито грачат над нас. . .

Едно наше знаме се развява на най-високото място на форта.

Във тоя форт са заизригали едновременно един ура-

ган от гранати наши батареи от равнината, скрити дотогава и мълчали. Небето и земята са се тресли от ужасната гръмотевица.

По източния стръмен склон на Айваз баба един безконечен троен пояс с бодлива телова мрежа.

Тая мрежа тук-там е пресечена, разкъсана и е дала проход на неустрашимите ни момци да се изкачат дотука.

Секли са тая мрежа с ножици, с топори, с пушки, с ръце, с проклятия под адския огън на турците, под писъка на град куршуми, под огнен дъжд на картечниците.

И въпреки тоя ураган от смърт, юнаците са минали и тяхното победоносно «ура!» е огласило тоя връх и те са побили на него българския стяг.

В тоя дивен устрем е блеснал с легендарната си храброст полковник Пашинов. . .

Отиваме на юг, на тепето Айджиолу, провирайки се през проходите, изсечени в телените мрежи. И там същата картина: пресни трагове от титаническа борба.

Но след изпитаните вълнения от триумфа на българската сила, ние имаме да изпълним един скръбен и благочестив дълг.

По склона на Айджиолу личат пресни могилки, много, много могилки. Само на някои от тях — ниски дървени кръстчета. Тук са погребани част от героите ни, на самото място, дето са паднали, летейки през град куршуми към съдбоносното тепе. При тия славни гробове правим панихида за успокоение душите на праведниците, на благородните деца на България, отдали живота си жертва на дълга и честта.

Младият одрински свещеник държи вдъхновена реч за витязите. Ние, гологлави, благоговейно слушаме думите му.

Сълзи се точат по бузите ни. И никога българин, чини ми се, сълзи не е проливал за по-велики покойници, на по-свето място. . .

20 март 1914

II

ЛОЖА № 1

(ВПЕЧАТЛЕНИЯ ОТ ЕДНО ЗАСЕДАНИЕ В НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ)

Отдавна е минал два часът, а залата е все пуста.

Пуста и меланхолична (ох, как меланхолична!) стои червената министерска маса.

Пуста е и ораторската червена трибуна.

Един пълен контраст на тях са галериите и ложите: те са почернели от свят. Тоест галериите — защото ложите са пъстри и шарени от яркоцветни дамски носии, капелини и лица.

От първата ложа, дето аз съм турен в един вид инквизиция, загнезден между столове отпред, заняти от госпожи, и здрави мъжки колени и гърди отзад, аз жедно хвърлям погледи между овалните глави и рамена на дамите върху празната зала, дето сега ще се извършат кобни работи за България, дето ще се туря на въпрос нейното бъдеще. И нетърпението ми расте, защото депутатите не влизат и заседанието се не отваря.

Нетърпелива е и публиката зад мене, уморена да чака повече от един час. Тя състои от професори, адвокати, вестникари, високи чиновници. В дъното на ложата един щастливец, адвокатът г. Г., е сколасал да се качи на един стол и оттам гледа нашироко, без да му пречи нещо отпред, непристискан от никого. Той не би менил поста си сега за едно царство! Щастливец! Често си поизвръща гърба насам и тогава аз виждам, че стената го е набелила с вар. Тоя цвят носят гърбовете и лактите и на други. Аз от десетина години знам това свойство на тая знаменита стена от първата ложа. . . Ето една доброкачествена вар, която си струва парите!

Отдясно ми, стиснат като мене, е моят приятел г. Н., ексдепутат от една среднегорска околия. Той ми изказва нетърпението си по френски — той все на тоя език има обичай да ми приказва — и за да го залъже, захваща да ми чете латински стихове от Хорация. Това привлича вниманието на дамите, учудени да чуят такава ученост от едно шаячево сетре. . .

*

Но скоро вниманията се обръщат към залата: там почват да влизат народните представители. И сега пак забележвам как хората в ход, гледани от тая ложа, изгубват своят естествен вид, пропорции, добиват някакво смешно, шуто, даже глупаво изражение. Дали на мястото, отдето ги гледаме, или на съзнанието им, че ги гледат, се дължи това, не зная: но те всичките изглеждат като хора стеснени и които не знаят как да държат и де да турят ръцете си. Някои хвърлят обаче на ложите дръзки погледи, сучейки мустаците. Един — от ж е м а н ф и ш и з ъ м или по привичка, извади гребенче и ги сресà. Това предизвика леко ухилване по лицата на дамите. . .

— Oh, comme il est coquet celui-là! — избъбла една госпожа чужденка, като се извърна и спря случайно поглед на ексдепутата от среднегорската околия.

Г. Н. взе тоя комплимент въз себе си и й отговори по най-чист французки език:

— Madame, il est d'usage que les hommes seulement fassent des compliments. . . aux belles dames. . . — Той прибави някакъв комплимент към госпожата. Госпожата разбра недоразумението, усмихна се леко и се обърна пак към залата.

Тя се скоро напълни, министрите взеха местата си, с плах и стеснен вид, председателят откри заседанието и се захвана извикването на депутатите.

В ложата се питаха кой ще вземе думата сега.

Скоро един депутат излезе на трибуната.

— Ще говори «за» или против заема с монопола? — попита една госпожа едного от професорите.

— Този е правителствен, ще говори: «за» — отвърна професорът.

Едно униние се изобрази по лицата. Недружелюбни, неблагосклонни погледи полетяха въз оратора.

Той говорй около един час.

— Кога ще свърши?

— О, как е скучно!

— Тоя господин иска да ни умори!

— Ужасно горещо!

И все такива възклицания.

Цялата ложа беше против заема, тя очакваше оратор да го бори, а този го защищава!

И ораторът беше вече осъден! Никой не искаше да го слуша. Дамите се заприказваха за концерта във Военния клуб, обсипвайки с похвали г. Окодосиана, г. Н. продължи да ми чете прекъснатия пасаж от Хорация, другите господа зад нас завързаха разговор за цирка и за мечката, адвокатът с белия гръб разправяше от стола си на един вестникар за новия лек против мазолите, който сега се продава не знам в коя магазия.

*

Между това горещината, задухата, вонещия въздух в ложата увеличаваха теготата. Всичките миазми, дъхове и страсти от партера се дигаха насам. Дамите, в пот, викаха:

— Малко въздух няма ли? Нека да отворят!

Един от присъствующите отвори вратата, но разсилният обяви, че му е заповядано да не отваря, понеже на народните представители е студено долу. А въздухът не можеше да се диша.

А ораторът все говореше!

Ложата се задушваше. Светнаха и големите аркови електрически ламби и заляха с ярък зеленикав светлик потните чела на обитателите на ложата.

Един от професорите извика:

— Сега съвсем горещо ще стане от ламбите! — И си отриваше потът.

— Господин професоре, електрическите ламби не

дават топлина, мисля? — забележи му познатата нему госпожа.

— Имате право, госпожо — каза той сконфузен.

Г. Н. ми дочете Хорация и ми заяви, че иска да бяга. Адвокатът с белия гръб беше вече си пробил път с неимоверни усилия и избягал. Желание да дезертират се четеше по лицата на всички мъже в ложата. Дамите обаче търпяха стоически. . . Най-после, глухият, незачуваният глас на бранителя на монопола млъкна, възцари се на трибуната тишина.

— Слава богу! — издумаха всичките с облекчение.

— Не, не е свършил, дава се почивка.

— Ужасно!

— И защо говори толкова тоя човек?

— Son discours aurait gagné davantage s'il était plus court! — каза една госпожа.

•

Г. Н. все стоеше. Лицето му заливаше пот, то се бъркеше болезнено.

Аз го попитах защо не излезе да дъхне малко похладен въздух.

— Невъзможно! — пошушна ми той.

— Защо?

— Аз съм закован за земята!

Па като си долепи устата до ухото ми със страдалческо изражение на лицето, пошушна ми, все по французки:

— Тая дама отдясно, видите ли я, ми е застъпила от половина час кракът и тежи върху него с всичката тежест на корпуса си, без да знае.

— Помолете я да отстъпи.

— Mais c'est une indélicatesse, vous comprenez?

И страстотерпецът изпусна дълбока въздишка, покорен на божието веление. . .

*

Почивката щеше да бъде десет минути: тя трая половина час!

Скуката, теготата, негодуването в ложата бяха нетърпими!

Когато заседанието се пак почна и същият оратор излезе на трибуната да продължи речта си в защита на монопола, която никой не желаеше да слуша, от дамската част на ложата се устремиха върху него мълниеносни погледи.

Монотонната му, глуха, обезсърчена реч трая още един час! Най-после той слезе от трибуната, за общо облекчение непоздравен нито от едно ръкопляскане:

— Voilà un orateur qui a du succès — забележи гражданката.

А г. Н. почувствува двойно облекчение: той беше освободен и от нежната инквизиция на дамския крак и излезе да дъхне навън по-чист въздух.

Сторих и аз като него.

София, 4 декември 1901 г.

БЪЛГАРСКИ НИЦШЕАНЕЦ

I

Младият русокос момък мина буйно през навалицата в гарата, носейки куфар, излезе на перона и се заозърта из множеството безпокойно.

Той дирише някого с погледа си.

— А, добър час, господин Далмазов! — извика му един млад мъж, с черна брада и с очила, като му стисна ръката дружески. — Накъде?

— За Женева — отговори русокосият момък, когото наричаха Далмазов.

— Има телеграма, че влакът ще се забави — каза другият. — Ела да влезем в бюфета да пием по едно пиво.

— С удоволствие.

Влязоха в бюфета.

— Ти някого посрещаш — или изпращаш, Димитров?

— Никого, тъй случайно дойдох тук. За щастие, видях те, за да ти пожелая щастливо пътуване и благополучно свършване науките. . . Вие по правото ще следвате, нали?

— Не, по филологията — каза Далмазов, като си чукна чашата с Димитров. — Наздраве.

Димитров изтри мустака си от бирената пяна и каза внушително на другаря си:

— А госпожица Амандова не е ли дошла да те изпрати?

— За нея се озъртах. Непременно ще дойде.

— Вие сгодихте ли се?

— Не още.

— А аз чух, че сте сгодени.

— Годежът ще стане след завръщането ми.

— Как, значи, след три години?

— Нищо не губим, ни тя, ни аз.

Димитров го изгледа недоверчиво.

— Не знам дали е все равно за нея това дълго отлагане.

— Защо?

Димитров се усмихна.

— Три години — кой знай какви преврати могат да се случат в живота на хора, отдалечени един от друг с хиляди километри.

— Ах! — извика Далмазов, като погледна от прозореца. — Ето я, дошла! Извини, Димитров.

И той скокна и излезе.

II

На перона една бледна и мършавичка мома, облечена в бяла рокля и с червена сламена шапка на главата, с дългнесто, изразително, с красиви аристократически черти лице, се спусна към него. Очите на девойката бяха влажни.

— Стефане! — извика тя и го хвана за ръцете.

— Ружке! Но не се така вълнувай — каза й Далмазов, като я заведе настрана от публиката, за да не могат да бъдат чути.

— Ще ми пишеш ли? — питаше Ружа, като го гледаше любовно в очите.

— Всяка неделя.

— Не, ти ще ме забравиш!

— Никога, ангел мой. Такава подлост е психологически невъзможна, аз толкова ти дължа.

— Не ми говори за това, забранявам ти. Искам да ме помниш и да ме обичаш, без да си наумяваш за малкото нещо, което можах да сторя за тебе. Аз тъй бях щастлива от това, щото съм възнаградена много, премного.

По очите й се проляха сълзи.

— Не плачи, хората гледат! — шушнеше й той.

После прибави усмихнато:

— Ще ме заставиш и аз да зароня сълзи пред всичкия свят. Твоите ме покъртят. Кураж, мила! Аз мислено ще живея с тебе. Кълна ти се във всичко, каквото имам свето.

— Закълни ми се още по-силно, закълни ми се в майка си, че ще ме обичаш непрестанно. . .

— Заклевам се в тебе, Ружа, в любовта си към тебе.

Развълнуваната мома погледна щастливо през сълзите си.

Далмазов видя с нескриваемо удоволствие, че влакът се подаде от изток.

— Влакът пристига — каза той.

— Боже! — изпъшка девойката. — Скоро ще се делим.

— Сърцето ми и душата ми остаят при тебе.

— А моите отиват с тебе.

Влакът пристигна и спря на гарата.

Двамата млади прекараха двайсетината минути, що им остаяха още, в нежни и сърдечни разговори на перона. Мнозина присъствующи хвърляха погледи към тях любопитно. Момата все туряше ръката си на очите, за да обърше някоя непокорна сълза, при дружеското натякване на другаря си да се не отпуща и да не показва слабост пред света.

III

Влакът потегли с грохот към Цариброд. Далмазов дълго маха с кърпа от прозореца на вагонът към Ружка, която му махаше непрестанно със своята, едвам забележвана веч между тълпата със своята бяла рокля и червена капела на главата.

Най-после влакът зави и Далмазов я изгуби от погледа си.

Той си отдъхна с облекчение и седна на канапето. Сякаш тая сцена на прощаване и изпращане беше мъчителна за него и той с истинско удоволствие запуши папироска, гледайки през прозореца картината на Софийското поле с Витоша и Люлин планина, зеленеющи се в хоризонта на юг.

Далмазов беше се сближил отдавна, като учител в Х.,

с тамошната учителка Ружка Амандова. Те се бяха залибили страстно. Една година животът им беше един сладък блян, потопени във вълните на своята любов, силна и взаимна. Далмазов във всичките свободни часове, що му оставяше учителската длъжност и Ружка, се занимаваше, четеше, пишеше. Той се бе залюбил във философията на Ницше, той гълташе парадоксалните, но бляскави умувания на тоя болезнен мъдрец за свръхчовека. Далмазов бе надарен с жив ум и буйна мисъл, с ненаситно честолюбие и неодолим егоизъм. В своето младежко самомнение той мечтаеше за велика роля, за слава, за громко име и дела. Любовта му към Ружка полека-лека хвана да отстъпя в силата си пред силата на тия блянове за величие, тя му се видя малка и банална вещ, и учителската му длъжност му се видя много скромна, и градчето, дето служеше, много тясно и задушливо за неговите пориви. Хрумна му да напусне учителството и да иде да свърши някоя наука в Европа — без висше образование той беше осъден на посредственост и заличено съществуване, както му се чинеше. Но той нямаше средства. Един ден повери на Ружка жаждата си. Девойката, предадена на любовта си и на желанието да види Стефана щастлив и знаменит, не се колеба ни минута и му каза, че тя е готова със своите икономии от шестгодишното си учителствуване да го улесни, за да може да иде в Европа. Подир слабо съпротивение, Далмазов се съгласи да приеме от нея четири хиляди лева, тъй драговолно поднесени от любящето същество.

IV

В Швейцария Далмазов се стараеше да помни Ружка и ѝ пишеше всяка неделя, отговаряйки на нейните писма, писма, пълни със сърдечност и пламенна обич. След шест месеца той ѝ изпращаше на двете недели писмо. Към краят на годината той я ощастливи с едно писмо, кратко и сухо, на месеца. Нейните все пламенни и дишущи нежна любов го оставиха хладен, додето най-после му досадиха.

«Решително, Ружка е много ординарна и плоска. Не е за мене тая мома — казваше си той, — не сме ро-

дени един за други. . . Досадното е, че тя не може да разбере тая истина. Изглежда, че тя мисли, че ме е купила и че аз съм длъжен да посветя живота си само ней, когато в широките хоризонти, из които живее и лети моя дух, тя е нищожна точка.»

От това размишление той логически мина на решението да се умълчи съвсем и да ѝ даде да разбере, че тя трябва да го забрави и остави на мира.

Злочестата мома със свойствената на деликатните души досетливост отдавна бе разбрала това и когато той прекрати съвсем писмата си с нея, тя престана да му пише. Той не получи вече от нея ни молба, ни укор, ни поздравление. Това го успокои. Той се почувствува свободен, скъсал неприятните вериги. Мисълта за паричните средства, дадени от Ружа, с които той бе живял и бе се учил, малко го безпокоеше, но и за това престана да мисли и махна с ръка. Изпречи му се пред ума Ницше с теорията си за великите хора, за които моралът и нравствените задължения не трябва да бъдат пречки в стремежът им към техний идеал. Философията на Ницше дойде на помощ на Далмазова, за да си прости ужасний егоизъм, с който щеше да върви из живота.

V

Когато след три години свърши науките си и се завърна в България, Далмазов нито пожела да се види с Ружка. Със своята самоувереност, буен темперамент и смелост, той скоро изплува на вид чрез шумна обществена деятелност, ожени се за една друга мома, която му донесе значителна зестра, и сега от стълбовете на вестниците и от трибуните стреля гръмове и мълнии против «разлагающето се общество».

Де е сега Ружка Амандова, какво чини, как страда, жива ли е, той не знае, нито е питал. И защо му трябва?

София, юли

ВАКАНЦИЯ

(НЕПОЗНАЛИ ГО!)

Никола Мутафчиев беше мрачен. Талигата, що го караше за родния му градец, дигаше прах по шосето и трещеше по озъбените му камъняци. Наоколо се простираше равното поле, пожълтяло от пожънати ниви и кръстци.

Но Мутафчиев беше мрачен и нищо го не занимаваше. Той даже не усещаше неприятното друскане на колата.

— Тоя дурак Старковски ми тури двойка! Сега готвѝ се за повторителен изпит. Аз знам причината на това му поведение против мене: той ме мрази, защото го бях нарекъл «глупец» пред другарите, а един отишъл, та му доложил това. Трябваше да го блъсна в мордата, когато получих свидетелството.

И обзет от тия тежки мисли, гимназистът продължаваше да приближава градеца си, снишен зад едно възвишение на равнината.

Той псуваше учителя си Старковски, «обскурантът» и «дуракът», и гневът му растеше, колкото мислеше за това. После си спомни за баща си, Ангел Мутафчиев, който сега навярно с нетърпение го чакаше да дойде и да прекара ваканцията у тях.

Па го доядя и на баща му.

— Мутафчиев! И защо е взел това име, та и аз съм принуден да го нося? Голяма работа, че бил мутафчия! Иска да каже, че се не срамува от занаята си. Ами ако беше боклукчия — щеше ли да се нарича: Боклукчиев?

И неговото чело се намръщи от негодувание. Той усещаше, че ще се срами в града си, когато види стария

си баща, седнал на мутафчийския стан, да тика и лови совалката и да дърпа бърдото, което прави такъв груб шум!

После му дойде на ум, че добре си работи баща му: нали ще трябват средства за висшето му образование, за университета?

Тая мисъл го примири с баща му и той даже му прости, че го е родил при един мутафчийски стан.

*

Тоя ден беше голям празник в къщата на Ангела Мутафчиев. Те бяха получили писмо от Никола, че стига тая вечер от София. Бащата и майката смятаха колко часа има път от станцията до техния град и смятаха, че той ще пристигне тъкмо за обяд.

Баба Ангелица беше положила особени грижи да приготви хубави ястия за измилелия гост. Тя даже беше поприкътала и стаите, а сама бе облякла новите си дрехи. Пред иконостаса, макар че не беше събота, гореше кандилото. Дядо Ангел си дойде по-рано от дюкяна — не го свърташе там.

И като редеше трапезата, баба Найда гълчеше:

— Трябва да се отсрамим. Никола иде от София, дето живеят министри и князове. . . Не бива да му се покаже тука изведнъж грозно. Той вече е навикнал на хубаво там.

— Стига, стига толкова — забележи Ангел; — той е роден и отрасъл в тая къща и няма защо да се срамува от нас. Ние така си живеем. Па не е някой чужденец.

Но разговорът им се прекъсна от един шум на улицата. Чуха, че спря кола пред портата.

— Пристигна! — извикаха.

Никола се подаде с малко куфарче.

Майка му се спусна радостна и го целуна по челото. Баща му в тревогата си забрави да стори същото, а взе куфара му от ръката, като го здрависваше засмян.

Никола, който не отговори на майка си с целуване ръка, което тя очакваше да стори, както бе видяла, че правят други синове при подобни случаи, се показа също радостен. Когато баща му сложи куфара на сай-

ванта, Никола седна на стола, нарочно приготвен за него да си почине, и хвана да отговаря на претрупаните въпроси на родителите си: как е било в София, как е пътувал, здрав ли е и прочее.

Ангел и Найда не можеха да му се нагледат. В неговата физиономия имаше някаква сдържаност, почти хладина. Той изглеждаше обстановката наоколо си с нескриваемо неудоволствие. Родителите му си обясниха това чрез умората му. Баба Найда го покани на трапезата. Влязоха в къщи. Никола яде с охота вкусните ястия, сготвени от майка му.

След обяда баща му го попита свършил ли е благополучно.

— Да — отговори Никола, — но не можах да си получа свидетелството, понеже директорът беше на екскурзия.

Той излъга.

Баща му светеше от задоволство.

— Сега какво мислиш, Никола?

— Аз ти писах, тате: ще ида в Европа да следвам инженерството.

Бащата се позамисли.

— То добре, синко. . . Ами като няма колай?. . . От совалката какво можем да изкараме?

И той се чувствуваше някак си виноват. . .

— То е твоя работа — отговори сухо Никола.

— Няма ли кабил друго учение да избереш, дето се учи в София, във висшето училище? Така все ще сберем двата края. . . Но за Европата не ми държи кръста.

Никола се намуси. Той стана и тръгна към вратата.

— Е какво е това от тебе? — недоволен попита бащата.

— Аз искам да ида в Европа! — извика Никола.

— Казувам ти, няма колай бе!

— Намери колай.

— Кажи как?

— Продай двете ниви и вземи от Земледелската банка пари в заем.

Бащата се разсърди.

— Ти искаш на старо време да тръгна с просяшка тояга?

— Не е моя работа.

— Разбери бе, синко!

— Ти разбери, тате! Искам да стана инженерин, и свършено!

Бащата се чудеше и маеше.

Баба Найда се обърна:

— Пък ти, Ангеле, виж да намериш. . . Никола иска инженерин. . . Няма да го правим мутафчия.

Ангел се навъси.

— И ти му пущаш мухи!

После се обърна към сина си:

— Аз съм ти баща. Слушай.

— Какво като ми си баща?

— Баща съм ти, родил съм те.

— Да не си ме родил.

И той излезе.

Двамата стари останаха втрещени.

— Тоз ли е наш Никола мари? — извика Ангел.

*

Десетина дена минаха. Препирните между бащата и сина не се свършваха. Но те ставаха само на трапезата. В осталото време Никола отсъствуваше и се прибираше само за обяд и вечеря. После хвана да закъснява и за тях. Той скиташе весден с другари по кафенета, играеше на табла, пиеше бира и разсъждаваше за политика и социализъм. Една вечер се върна твърде възбуден: бе изгубил два лева на табла. Майка му го посмъмра, но той не отговори нищо. Тя се изправи пред иконостаса и се закръсти огорчено. Това още по̀ озлоби Никола.

— Какво правиш? — попита той.

— Видиш, синко: кръстя се, господ да ти дава ум.

— Твоят господ?

— Какъв твой господ? — учуди се старата. — Господ е и твой, и мой, на всинца ни.

— Тебе кой ти обади, че има господ?

— Какво думаш бре! — извика смаяната жена.

Никола скокна гневен.

— Тая глупава дъска да я махнеш оттук!

— Коя дъска?

Никола посочи иконата на света Богородица.

Майка му се вкамени от ужас.

— Махни я, ти казвам! Това идолопоклонство възмущава чувствата ми.

— Та ти това ли си учил? — извика Найда. — Ти ли си бре, Никола?

Тя се запъхтя силно, па излезе.

Никола се ухили сардонически.

— Бедно глупаво човечество! — каза той съжалително.

Па грабна иконата и я захвърли под миндера.

После запуши цигара и излезе. Нощта беше тъмна. Осветлените две кафенета на мегдана гъмжаха от посетители. Никола влезе в едно от тях и се приближи към неколцина младежи, що стояха около една маса, пиейки и пушейки.

— Какво, дъртият склони ли? — попита го един, като му отвори място да седне.

— Не още, но ще му дам зорът, ще го за́вра в орехова черупка.

— Ура! Да живей младото! Да погине старото! — извика друг и гаврътна чашата си.

— Чуйте бе: босяшката песен!

— Хайде!

И кафенето гръмна от концерта.

НО ВИЄ БЪЛГАРИ ЛИ СТЕ?

ДРАСКА

Края на юли 190* година.

Последните слънчеви лъчи се разтопиха в едно море от пурпур, което заливаше хоризонтната линия на Южните Родопи, и след малко в околността настана прозрачна дрезгавина. Долините и проломите потънаха в сянка, а възвишенията меланхолично се открояваха на постепенно бледнеющия небосвод. Всичко полекалека затихна, онемя — Родопите вече заспиваха. . . И въдвори се дълбока, мистична тишина. . .

Нощ.

Но всред общата неподвижност неочаквано нещо шавна там нейде в гъсталака и след малко из него предпазливо се извлече някой. Непознатия внимателно изгледа околността, вслуша се и, след късо размишление, тръгна.

Това беше един едва двадесетгодишен младеж с отслабнало лице и превързана ръка. Той беше въстаник от четата на Станева, която след едно сражение се оттегли в планината, а младежа, ранен в ръката, се заблуди в околността. И четвърти ден беше вече, откак той се скиташе с надежда да мине в България, да се излекува и после отново да се върне в Македония.

След дълго и упорито вървене, младежа се озова на плоския връх на едно възвишение. Преди да седне да отпочине, той огледа околността. Нещо обърна вниманието му и той впери поглед в далечината. Там нейде далеко, далеко се виждаха огнени езици, които, треперейки, зловещо се издигаха към звездното небо.

Гореше някакво българско село. . .

На лицето на младежа се изписа дълбока скръб; той въздъхна и седна или по-добре се повали на земята, за да почине.

Луната заливаше околността със своята сребърна светлина, а проломите и доловете тънеха в тайнствен мрак.

Непобедим глад мъчеше нещастния младеж, който в продължение на своето четиридневно скитане се храни с разни зеленчуци и треви, поради което се чувствуваше съвсем слаб. Той имаше нужда от храна, за да подкрепи силите си, и реши как-как да си достави такава. С това намерение той се вдигна и тръгна.

На разсъмване той съгледа една дъскорезница край една малка речица и решително се отправи към нея. Като наближи, той побара револвера, скрит под дрехите му, и се успокои. Но какво беше неговото учудване, когато насреща му се появи един турчин — владетеля на дъскорезницата.

Изненадани един от други, и двамата се спряха на местата си като вкаменени, срещнаха погледи и в продължение на една минута се гледаха. Първи продума турчина: той учтиво покани непознатия си гостенин. И младежа отиде. Той разказа на турчина, както можеше, че е някакъв чифлишки работник, че се е заблудил в планината и че умира от глад.

— Който и да си, синко, за мене е все едно — ти си мой гост — рече турчина, като се досети какъв човек имаше напреде си. — Отивам да донеса каквото бог дал, а ти се разположи и бъди спокоен — прибави той и изчезна в дъскорезницата.

Утринните слънчеви лъчи вече покриваха с нежна златиста светлина родопските възвишения. Птичките мило цвъртяха в букаците. Утринна прохлада излека лъхаше. . .

Между това турчина се яви, носейки хляб, сирене и мляко. Той сложи всичко това пред госта си, седна насреща му, покани го и започнаха двамата да ядат.

След яденето младежа помоли турчина да му определи посоката към царския път — шосето, — като искаше с това да го вкара в заблуждение и да го накара да повярва, че той не е съмнителен човек. И турчина изпълни желанието му, но някак случайно той добави:

— А ако много надясно се отклониш, ще додеш на българската граница. . .

— Това ми и трябва — си помисли младежа, тури в пазвата си хляба и сиренето, които турчина му даде за път, прости се с него и тръгна.

Като се отдалечи доста, той измени посоката на вървежа си, вярвайки, че турчина ще го предаде и ще му направи някакво зло, понеже той беше негов гост, но сега, освободен от задълженията на гостоприемството, той можеше или да го предаде, или пък сам да го издебне и убие. Обаче той се лъжеше, защото след неговото заминаване турчина се залови за работата си.

И монотонния звук на дъскорезницата наруши утринната тишина.

Надвечер, когато младия пътник минаваше през един лес, някой му извика да се спре. И той се спря. Тогава при него се яви един въоръжен българин във въстаническо облекло и му каза, че той е от четата на Самуилски, че е поставен на стража и че трябва да го отведе при четата. Младежа, зарадван, че отива при свои хора, последва четника.

След едно късо обикаляне в леса, те додоха при четата. Повече от стотина души седяха, разположени на една полянка всред леса; по-настрана имаше една група от 3—4 души, които бяха предводителите.

Но за голямо учудване на младежа, той бе приет хладно и, по заповед на главния началник на четата, отведоха го нейде настрана в леса, дето след малко се яви и сам той, придружен от няколко четници.

Бе започнало да се смръква.

— Кой си и отде идеш? — късо запита началника младежа и хвърли хладен поглед върху него.

— Родом съм от С. и като свърших софийската гимназия, в желанието си да се жертвувам за светото македонско дело, додох в Македония и постъпих в четата на Станева. . .

— На Станева! — гневно го пресече началника и побледня.

Младежа учудено изгледа всички.

— Вие сте били в четата на един наш враг, приятелю, когото аз, заедно с четата му, скоро ще унищожа. А вас, като негов четник, осъждам на смърт!

— Как? Осъждате ме на смърт! — извика младежа смаян. — Но аз не съм разбойник или предател, аз съм честен борец за свободата на Македония. . .

— Изпълнете присъдата! — студено го пресече началника, като се обърна към четниците, които го придружаваха.

— Но вие българи ли сте? — извика злочестия младеж подир свирепия началник, който бавно се отдалечаваше.

Никакъв отговор не последва.

Беше се вече смръкнало. Леса бе потънал в дълбок мрак, разреден тук-там от накладените огньове.

Без да обръща някой внимание на молбите на младежа, той бе съблечен до пояс и поведен за изпълнение на жестоката и с нищо неоправдана присъда. Един четник вървеше напред и осветляваше пътя с една факла от борина, а след него водеха осъдения.

На определеното място почти насила повалиха младежа и наместиха главата му върху един пън.

Наоколо беше тихо и мрачно.

— Но вие българи ли сте? — отново пошепна нещастника.

Вместо отговор нещо блесна и в същия миг главата на злочестия борец за свободата на Македония се търколи около пъна. . .

ЛЮДОЕДИ

РАЗКАЗ

Над хълмистите равнини, покрити с тъмносивия килим на разораните и разораваните за есенните посеви ниви, пъстрени тук-там от редките с полиняла шума дървеса, заглъхнали и тъжни, както самата земя, слънцето лееше своите топли приятни лучи с пролетна пищност. Из въздуха редки птици изпускаха своето звънливо-кристално цвъркане, без да намалят меланхолията на природата; лястовичките хвърляха последните си радостни ноти из въздуха, тъкмейки се да отлетят на зимовище в южните страни, в страните на вечното слънце. По нивята бели волове влачеха лениво железните рала, оставяйки по себе си черни свежи бразди, под сърдитите подканяния на орачите.

В полегатата наклонност на една разлата рътлина Цветан Буков, трийсет и пет годишен селянин, ореше също в една нива. Здрав и силен мъж, с яка снага и мускулести ръце, с намусено лице и лют поглед на сприхав човек, той постоянно викаше въз воловете си и бързаше да разоре повече пространство. Истина, нивата му се чернееше цяла от браздите, но той сега пореше съседната нива и нетърпението му, безпокойството му се увеличаваха на всяка минута.

Най-после той видя, че недалеко се подаде един селянин, идейки насам през нивата, и лицето му се намръщи по-силно.

Тоя селянин носеше на рамо дебел кривак.

— Ела, ела да те видя — измърмори Цветан на себе си, като хвърли ядосан поглед на селянина с кривака.

Селянинът с кривака скоро дойде. Той беше по-стар от Цветана, но като него жилест. Лицето му беше изкривено от злоба.

Цветан, без да го погледне вече, следваше да тика воловете и да говори с тях, като че ли не вижда селянина с кривака, който се бе спрял запъхтян и гледаше нивата, що се разораваше.

— Цветане — извика той.

— Какво търсиш? — попита направо Цветан.

— Махни се оттук! — каза оня с кривака.

— Защо?

— Ти си влязъл в моята нива. . .

— Тя си е моята нива — отговори Цветан.

— Не видиш ли слога тука, обеснико? И баща ни нали ти каза да не пипаш тука?

— Ти не меси баща ми! Ти го остави да се търкаля по улиците гладен, като куче, и сега — с него си помагаш... .

— Цветане, махни се,братко. — И селянинът с кривака пристъпи решително напред.

— Брате Минко, иди си по работата! — каза глухо Цветан. Той не толкова ги изрече, колкото ги изръмжа тия думи. Те излязоха из гърлото му застрашително.

Минко стрелна свиреп поглед на брата си.

— Думам ти да не ореш моята нива, защото тя е моя нива! — извика той.

— Твоята нива преди две години беше до оня храст, но когато аз боледувах, ти ми префука половина уврат и аз сега ора моето си място. Ти забравяш ли, че чуждото и на Великден се взима?

Минко се разтрепера.

— Не лъжи като циганин! Не съм ти барал, не съм ти отнел нито за една бразда място. Не лъжи като циганин и се махни по-скоро оттука, да ме не вкараш в грях.

— Ти се махни, да ме не вземат дяволите! — И лицето на Цветана пребледня.

Слънцето грееше весело. Подвижните сенки на воловете и на Цветана се мърдаха напред, грапави и криви, по буците на черните бразди. Една лястовичка изцърка над главите на братята и се стрелна нагоре. Далеч във въздуха се пророниха ноти от гласа на чучулига.

Минко си обриса с ръка пота от челото.

Той гледаше и мълчеше.

Но той пъхтеше.

Ралото глухо раздигаше ровката земя и отхвърляше едри буци и гнелове, влажни, с треви и камъчета, лепнали по тях.

— Иди си, иди си! — изгрухтя Цветан.

— Порази се от нивата ми бре! — извика Минко яростен, па прегази през браздите, изправи се пред воловете и ги спря.

— Хайдутак! — изкряска Цветан. — Ако те перна с копралото!. . .

И той издигна заканително пръта.

— Перни, но тоя кривак ще се счупи в главата ти — каза Минко и издигна кривака си застрашително.

По напуканите му бърни се показа пяна.

— Краставо псе! Ще ти изям душата! — И с тия думи Цветан замахна копралята си през воловете и удари брата си по рамото — той не го улучи в главата.

Веднага Минко се спусна и свали с ужасна сила кривака си въз главата на Цветана.

Цветан полетя и падна. Но в същия миг се подигна, припълзя на колене до брата си и заби до дръжката в корема му ножа си, който остана там.

Минко не падна из един път. Зверския гняв и отчаянието му придадоха енергия да издигне и свали пак кривака си въз темето му. Цветан се простря на земята в несвяст. Гореща кръв из счупения череп бликна като червен шадраван и попръска черните буци.

— . . .майка ти! — изпсува го Минко по шопски, като видя трупа, и се повали.

Двамата братя се търкаляха и бърчеха на слънцето. Воловете, спрели спокойно, равнодушно млащеха, като мятаха апатични погледи на кървавите тела. Едно врабче кацна наблизо, клъвна буболечка и пак хвръкна, подплашено от движещите се крака на Минка.

Той беше още в агония, когато орачи от съседните ниви се притекоха и видяха с ужас какво се е случило.

Цветан беше мъртъв.

Едвам след два часа едни кола понесоха умиращия и мъртвия за село, по заповед на тамошния стражар.

Колата минаха тежко със зловещия си товар край

едно голямо здание, на прозорците на което се показаха много любопитни глави.

Там сега ставаше конференция на народни учители и учителки, които водеха или слушаха разпалени прения върху учението на Маркса и социалистическите организации в Европа.

Маркс и Европа бяха далеч, а тука бяха Цветан и Минко, два рождени братя-убийци.

Но конференцията продължи спокойно разискванията си. . . Кого интересуват тия тъмни души, тия звероподобни человеци, тия свирепи нрави, тия животински мозъци, от векове насам незасегнати от лучите на просветата и на человещината?

Веселото слънце грееше от синьото небе; по селските комини звънливо клепеха щъркелите, мислейки скоро да пътуват за южните страни.

София, 24 октомври 1905 г.

В КОРИДОРА НА СЪДИЛИЩЕТО

(ВПЕЧАТЛЕНИЯ НА ЕДИН ПОСЕТИТЕЛ)

Коридорът при углавното отделение на Софийския окръжен съд. Коридор, както всичките такива коридори, тъмен, неприветлив, сурово-меланхоличен.

Часът е 8 и половина сутринта.

Купове шопи, със своите бели, оплескани кожуси по дългнестите седалища до стените или прави, пълнят тясното пространство; въздухът е пълен с оня тежък, специфически дъх от кирливи тела и непрани дрехи, който така е добре познат на посетителите на съдилищата у нас, и на съдиите, които му са навикнали.

Поглеждам на таблицата, окачена до вратата на углавното отделение, и намирам, че днес има две углавни дела за разглеждане: едното е обвинение въз един селянин от село Б. в изнасилване една девойка селянка; второто е пак за такъв акт — извършен върху едно непълнолетно момиче-селянче.

Делата за следующите дни са: кражби с взлом и без взлом, опитвания за убийство, тежки наранявания, лъжливи заклевания и все такива до края на месеца, и все селски престъпления.

В един ъгъл чакат търпеливо да бъдат извикани от съда: един стар, висок, ужасно дрипав селянин, с хлътнало черно лице, на пръв поглед с твърде зверовито изражение; една булка, скръстила ръце на гърди, дребничка, с простодушно, детско-симпатично лице, въз което лежи печата на безропотност, на тъпа резигнация и безучастност. Тя е куца с един крак. Очевидно, тя е омъжена вече, защото е забрадена с бялата кърпа, забрадка, една от най-некрасивите части в тоалета на шопкините. При тях са още четворица селяни, свидетели, също облечени много дрипаво. Известен е обичая у шопите за отиване на погребение и на съдилище да се обличат в най-скъсаните си дрехи, техния знак на траур.

Само един е облечен чисто, в нов кожух и чисти беневреци, с високата благородна яка Marie Stuart, тъй хубав в тоя шопски костюм.

Той е помощникът на селския кмет в селото Б., както узнах по-после, и има по-интелигентно лице. Другият, оня, стария, високия със звероподобното лице, е бащата на дребната, хрома селянка. Тя сама е жертвата на насилието, извършено върху нея преди две години, когато е била девойка. Но не тя, а баща ѝ е повикал на съд обезчестителя. Посочиха ми го недалеко, стоящ до стената, разговаряйки ниско и оживлено с адвокатина си, един чернолик, суров господин.

Обвиняемият е двайсетгодишен момък, шоп, с едва поболи мустаци. По руменото момчешко лице не се забелязва никаква тревога, то е студено-спокойно, спокоен е и погледа му, поглед стоманен, корав, дори нагъл. Сигурно, че с тоя поглед той малко ще смекчи сърцето и спечели благоволението на съдиите, както и адвокатина му, със своята физиономия на инквизитор. Впрочем външността лъже, а най-много в такива случаи.

Като очаквам реда си да вляза в съдебната зала, аз се запознавам и с обстоятелствата на другите селски групи в коридора.

Ето там неколцина шопи седят на едно от дългите тесни седалища. Тая купчина принадлежи на второто углавно дело, което днес ще се разгледа.

И тук погребално рухо и хлътнали, тъпи, зверовити, поне на вид такива, лица. . . И пак се изпречва човеку въпроса, от какво произхождение са шопите? Че няма нищо славянско в тия типове, в това ще се убеди и най-повърхния наблюдател. Иречек мисли, че са печенеги. Губернатис твърди, че са кумани. При външният им вид иде и характера им да утвърди мнението, че шопите принадлежат на една друга раса, раса с по-ниска култура, консервативна и ужасно жилава, невъзприемчива за цивилизацията. Ако контакта на българите в оста-

налите части на отечеството ни с други народи, през течение на вековете, е повлиял върху промяната на носите, нравите, мирогледите им, много или малко, на шопите, турени на кръстопътя между Европа и Цариград, не е се в нищо отразил. Това племе и днес си е пак такова, каквото е ходило с Крумовите пълчища пред Цариград и е забивало топорите си във Влахернските врата. Лев Диакон в X век говори за «вонещите кожуси» на българите; Грегорас след три века също споменува за тях. Не шопското племе ли са имали те пред вид?

При тая купчина шопи стои и едно шопкинче русо, със сини хубави очи и с тънясто гуреливо лице. То е жертвата на обезчестителя, когото още няма тук. Той ще бъде доведен със стражари из затвора.

Други няколко селяни, по-чисто облечени и с по-интелигентни образи и по-пълни лица, стоят пред вратата на съда. Те са съдебни заседатели днес и ще теглят жребий. Очевидно, тия хора са от по-първите в селата си. Заприказвам се с едного от тях — той е от с. К., и с удоволствие чувам да ми говори като човек развитичък и на език много близък до оня на гражданите. Той даже употребява правилно юридически термини. Прогресът вече е проникнал в тая природа. Чувствуваш човекът.

Коридорът се пълни с нови гости, повечето граждани.

Картината се пъстри от софийски адвокати. В лицето на някои се вижда нервозност, нетърпение. Те имат тая заран дела и в други съдилища и се боят да не оставят клиентите си без защита. Особено е нервозен един дебел господин, който сега приказва оживено с един друг шоп, свой клиент. Един мой познат, с когото се срещам и му изказвам учудването си за това обилие на съдещи се селяни, ми казва, че в голяма степен това се дължи на жадни за процеси адвокати, «адвокатушки», както ги нарече той. Яви ли се при тях обиден селянин за съвет, той вече е осъден да се влачи с месеци по съдилища за най-малка работа. Познатият ми посочи дебелия адвокатин и каза:

— Видите ли негова милост? Преди два месеца той има́ голяма неприятност. Двама скарани селяни пред

вратата на мировия съд, по едно благодатно вдъхновение, подават си ръка и се помиряват. Като слазят из стълбите да си идат по работата, среща ги негова милост, адвокат вече на едногото, и като узнава, че са се помирили, спуща се гневно върху клиента си, обсипва го с ругателни епитети и го повлича нагоре, за да поднови давията си, като му казва, че той без друго ще му я спечели.

Селянинът не щял, дърпал се, но защитника му не го оставял и усилвал красноречивите си уверения за непременното спечелване процеса. Като видял, че не може да се отърве от тоя неканен доброжелател, хвърля се на него, улавя го за гушата и хваща да го души. Адвокатът едвам се изскубнал и избягал.

Пъстротата на народа в коридора се увеличи с дохождането на един млад свещеник, с усмихнато лице и руса брадица — свещеника ще заклева в съда свидетелите и съдебните заседатели, които жребият назначава да заседават при всяко ново дело. Дойде и един дебел господин с бръснати мустаци, твърде приличен на актьор или на абат. Той е маджарин, висок магистрат в Печ, дошъл да изучи наредбите и функционирането на нашите съдебни учреждения. . . И коридорът гъмжи вече от разнообразна публика. Но белите шопски кожуси са най-много. Съдебните разсилни се щурят из народа. Лицата на подсъдимите стават кисели, нервни, те поглеждат плахо към вратата, дето ще се решава тяхната съдба. Те се бутат безпокойно и тревогата им се усиля. Даже момъкът с руменото нагло лице, когото ще съдят за грубо донжуанство върху куцата булка — негова предишна господарка, — изгубва спокойството и гледа безпомощно насам-нататък. Сякаш прочиташ в очите му думите на Пушкиновия мужик в Утопленник:

Суд наедет — отвечай-ка;
С ним на век не разберусь. . .

Но ето вратата на съдебната зала се отваря. Трепет пробягва по лицата. Един разсилен застава на прага и приглашава заинтересуваните да влязат. Тогава нахълтват размесено заседатели, поп, селяните и куцата малка булка.

НЕ ГЛАСУВАЛ!

(ИСТИНСКИ ЕПИЗОД — ИЗ НАШИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ НРАВИ)

Това беше в Градската градина.

— Аз никога досега не съм ходил да гласувам! — каза г. Н.

— Нито аз — пазил ме господ — каза г. Д., виден член от софийската интелигенция, на часове и писател.

— Аз само един път в живота си съм пуснал бюлетинка в избирателната урна — и то беше преди двайсетина години — не знам как се излъгах — рече г. Х., председател на две дружества в София, като допи пивото си и тупна чашата по масата.

— Да си кажа греха, братчета: и аз досега не съм стъпвал до избирателната урна, макар че тя е на два разкрача от моя дом — каза със самодоволство, почти с духовит вид, г. Z., професор, известен даже в Европа по някои свои учени трудове.

— Партизаните нека гласуват — аз не съм такъв и никога не съм бил — обади се г. Т., като помести стола си на сянка, защото жежките слънчеви лучи бяха огрели на главата му, минувайки между два бряста.

Излезе, че и останалите господа в тая компания от видни и интелигентни хора не бяха или почти не бяха изпълнявали тая конституционна тегоба.

— Това е едно право, а не дълг, господа — каза доктор Ц., доктор по правото и преден столичен адвокат, — и, като право аз, съм свободен да го упражня или не. И аз не го упражнявам и не се бутам из тълпите. Министър не съм желаел и не желая да ставам.

Докторът по медицината г. М. поглади жълтата си

лъскава брада, попъстрена вече от предателски сребристи влакънца, и каза с обикновената си добродушна усмивка:

— Любопитно е, че ние правим това признание спокойно, без да се червим. У нас на днешно време депутатските избори правят тълпите, селяните и сопаджиите, а по-рано с тях и евреите. . . Те правят правителството. Интелигенцията не взима участие. Тя си запазва правото само да критикува после тия правителства и да осъжда лошия ход на държавните работи.

— Това си изповядаме: mea culpa — забележи Х.

— Да ви разкажа една история — каза доктор М., като си премести и той стола на сянка. — Летувах лани на Банкя. . .

— А! Една банкянска история! Защо я не даде на автора на Утро в Банкя да я тури и нея в сбирката си? — извика засмян г. Ц., който не беше чел казаната книга.

Докторът продължи:

— Една сутрин рано отивах на лов. . .

— А! Ти пак за някой лов? — изсмяха се неколцина за тоя му скок от разговор по изборите на ловчийска история.

Докторът махна с ръка.

— Пак за изборите ще говоря. . . Отивах на лов. . . Току излазям извън Банкя, гледам, че иде една тълпа от двеста-триста души селяни от село К., която предвождаше бай Колю Червенакът. Вие го познавате Червенакът? Той е първенец в това село. Голям агитатор във време на избори. Той влачеше сега тоя народ за София, дето ставаха тоя ден избори за народни представители. Тоя селянин не знам как хипнотизираше хората от селото си. Дойдат избори: «Хайде, момчета!. . .» — па ги поведе и в София сам бди дали всякой е дал гласа си за техния кандидат. После, както са дошли, тъй се връщат накуп, пак предвождани от бай Коля Червенакът.

— Аз го познавам, Червенакът — каза адвокатът, — аз му съм защищавал едно дело. Разбран и умен селянин.

— И много по-добър гражданин от нас — добави докторът.

— А, докторе!. . . — пресече го г. Z.

— Къде пладне се залутах близо до селото К. и влязох в едно ханче да си почина. По това време гледам, че тълпата избиратели се връща. И тя се спря с Червенакът при кръчмата да си почине и се почерпи. Здрависваме се с Червенакът. Разпитах го. Всичко благополучно. Пуснали си бюлетиците селяните и сега бай Колю си ги завождаше в село като победител.

— И това всичко? — изсмя се професорът.— Аз мислех, че нещо пикантно ще ни разкажете, а то твоята история е много обикновена.

— Даже много плоска — каза г. Н.

— Но тя — подзе докторът — не е свършена, господа. И онова, което ще ви кажа, няма да го повярвате. Ще се покрият челата ни със срам!

— Ооо!

— Веднага ще видите. Поприказвахме с Червенакът, даже почерпа ме — беше много доволен, и станаха да си идат на село. Из един път той се удари в челото, пребледня и остана като вкаменен.

— Какво има? Прилоша ли ти нещо? — попитах го, като видях измененото му лице. Аз неволно хванах пулса му. Той се дръпна.

— Не ми е лошо, но аз съм говедо! — извика той.

— Но какво има?

— Колко ти е часа? — попита той.

Погледнах часовника си. Беше още рано: три часът.

— Момчета! — обърна се Червенакът към селяните. — Благодаря ви. Вие се показахте и днес като добри български граждани. Аз плащам виното. . . Вървете си сега без мене. Аз имам малко работа тука.

Селяните си отидоха.

Червенакът отиде при вързания си отвън кон, пристегна му колана и го яхна.

— Ами ти накъде? — попитах го.

— За София пак.

— За София?

— Да. Забравих нещо, трябва да бързам да стигна преди шест часа.

— Но какво забрави там, Кольо?

Той взе юздата, готов да потегли, но се приведе към мене и ми каза тихо:

— Господин докторе, срам ме е да ти кажа. Помисли

си, двеста и петдесет души човеци, дигнах ги от рахата им или от работата им и ги поведох да гласуваме. Убедих ги хората и те ме послушаха. Осемнайсет километра път от село до София биха!. . . До един гласуваха и изпълниха длъжността си. А аз забравих моята!

— Как? — попитах го в недоумение.

— Забравих аз да гласувам.

И той се удари пак по челото:

— Де ми беше пустия ум?

— И ти отиваш сега?

— Да си пусна гласа.

Червенакът бодна кончето си, препусна и се изгуби нататък. Господа, какво мислите?

«ПЪРВА ЛЯСТОВИЧКА»

(ПЪТНИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ)

I

Пътувах от Търново със сутрешния влак за София. По разписанието на нашите железници пътниците от столицата винаги пристигат по полунощ в Търново, като замръкват още извън Плевен, къде Гривица; сега щях да имам възможност, на обратния път, да извидя невидените при иденето места.

Истина, че картината от Търново до Плевен няма нещо необикновено или особено любопитно, макар да е приятна за окото. Широка, плодовита, еднообразна равнина, добре разработена, която на север, изток и запад се слива с ниския кръгозор в далечината; само от юг далеко се синее неравната верига на Стара планина и затова погледът преимуществено бяга към тия силуети на Балкана, твърде заличени, почти въздушни под заристата завивка на летните слънчеви лучи.

От време на време паровозът изсвирва и влакът спира пред малки станции, усамотени в полето, и пак продължава бавния си еднообразен вървеж.

II

На една от тия станции се качва в моето купе един млад поп с бледно, възсухо лице, с меланхолно изражение в черните очи и черна рядка брадица, облечен в доста чистичко расо. Очевидно, той пътува за някоя ближна станция, защото нямаше никакъв вързоп или куфар.

На неговия безмълвен поклон аз отговарям пак с такъв.

Ние пътуваме двама само в купето, без да разменим повече нито една дума. В пътуване ние българите приличаме малко на англичаните: отбягваме приказване с лица непознати. Аз измъквам из сетрето си един нов софийски вестник, купен на горнеоряховската гара, и се зачитам. Но през моето четиридневно отсъствие нищо ново не е станало в София, ни в света, и вестникът скоро пада от ръцете ми. Аз се загледвам в полето, което се шири безмълвно и еднообразно на юг до синята верига на Балкана.

По едно време се извръщам към другаря си: и той чете сега някаква книжка с червени корици. Аз се заинтересувам да видя каква книга чете. И скоро, като я преобръщаше, аз забележих по заглавието, че тя е една брошура, от многото ония брошури, що издават нашите социалисти.

Младият поп четеше твърде внимателно. По втренчените в книгата му очи личеше, че съдържанието ѝ го твърде занимава и твърде увлича, защото даже при краткото спиране на влака при една станция той не дигна очите си от интересното четиво.

Такава една рядка среща ме заинтригува и аз пожелах да захвана разговор със светиня му. Но току-що да му продумам, влакът спря пред една станция, попът стана и мушна в джоба на расото си книгата и излезе.

Очевидно, той на тая станция слазяше.

След една минута в купето влезе един офицерин и си тури на плетената полица куфара.

Това беше капитан М., познат мене млад офицер, твърде весел и приказлив, бързорек, с нервен темперамент.

Здрависахме се.

III

— Поприказахте ли си със светиня му? — попита той, като гледаше ухилено през прозореца.

Аз погледнах навън и видях моя одевешен другар, че приказва с някой селянин пред станцията.

Аз му казах, че не успях да сторя това, и какво четиво видях в ръцете на попа.

— Тоя поп е от близкото село Х. — каза ми капитанът — и твърде оригинална личност, както видяхте.

Капитанът запали папироска.

— Как го викат?

— Право да ви кажа, забравих му името, макар че често по служебни работи ходя с другари в селото му. Но ние го наричаме поп Гапон.

— Поп Гапон?

По едно странно съвпадение, или тъй ми се стори, попът действително наумяваше по лицето поп Гапон, който бях видял изобразен в някои илюстрации.

Офицерът продължи усмихнато:

— И прилича даже, да? Да, той е революционер като поп Гапона, пò социалист от Сакъзова и пò безбожник от Волтера. . .

— Но той служи в черква?

— Как, редовно и както се следва. И прави водосвет, и венчава, и кръщава с всичката сериозност и благоговение. В черквата чете евангелието, у дома си чете социалистически книги.

Аз погледнах неволно навън.

— И селяните знаят това?

— От тях се крие. . . Но може и да знаят. . . Впрочем селяните не се интересуват от тия работи. . . Както ги знаете, нашите селяни са индиферентни. Но пред нас явно си изказва убежденията и даже води прения.

— Но как съгласява тия противоположности?

— Както видите, съгласява ги. Ние го задяваме понякога, но той отговаря: аз съм безбожник по убеждение и свещеник по занаят: занаятът ме храни и аз си го върша добросъвестно. Убежденията ми са нещо съвсем независимо. И вие, каже, носите тоя офицерски мундир да се прехраните.

И той ни чете една брошурка от граф Толстоя, в която се говори против православната религия и против института на армията. . . Много оригинален поп. . . Един път в разпалението си хвана да ни декламира Ботевата молитва за «православните скотове». . .

Но офицеринът се прекъсна и поздрави някого навън. Аз погледнах и видях поп «Гапона». Той усмихнато

също махаше с ръка на капитана. В тоя миг и влакът тръгна.

А поп «Гапон» все стоеше пред станцията, изглеждайки любопитно пътниците и пътничките, що се мяркаха по прозорците на вагоните.

Из джеба на расото още стърчеше наполовина социалистическата брошура.

IV

Влакът загърмя пак из широкото поле.

Скоро малкото хора пред станцията се отдалечиха от нас, избледняха, заличиха се заедно с калимявката на любопитния еманципиран поп, когото тъй незаслужено сравняваха със знаменития руски поп.

ПОЕЗИЯТА НА КОЛЕДАТА

О детски дни, о детски дни!
О поезия на Коледата!
Свят вълшебен в нашите спомени!
. . . . . .

Ходите ли на Панаховото кафене?
Идете вечер.
Идете.

Там ще видите около масите симпатичните лица на ваши приятели. Или, просто, симпатични лица — под бледното, скудно осветление на електрическите ламби.

Понякога, и дори твърде често, ще ви се мерне, навел глава над Новое время — о, той винаги е над него през всичкото течение на манджурската война и сега — на руската революция, — горещия, легендарния русофил г.** с кротката, добряшка физиономия, прелестният и неизчерпаем разказвач-остроумник на ония пиперливи турски анекдоти от Стамбул, които после от уста на уста се предават из кафенета и къщи, анекдоти, пълни със смях и поука.

Ще срещнете блондина вестникар с бойкото и плавно перо, г.***, с неговия син, ту мълчаливо иронически, ту морен и безучастен поглед, който презрително бяга по красивите фигури на входящите там дами за покупки на бонбони и шоколадчета.

Често до него ще видите буйния депутат и публицист с главата на Рошфора — на един млад Рошфор — с нейната революционно бухнала на челото коса и с нейния огън вътре.

Виждате и богатия нищоневършител г.**** как убива

охолната си скука в разчепкване тайните на каноническото право и Юстиниановата Дигеста, или пък интересен causeur — разказва гривоазни историйки из демимонденския живот на Париж — о, колко апетитни! — и не мен ще укорите, че не го слушам със затаен дъх.

Там е и сияющата от пълнота и здраве фигура на тонодавателят и почти колумбът на нашия ежедневен печат г.*, неизчерпания с енергия и ресурси протомайстор на вестникарското перо, потопено в хумор, често в злъчка, но винаги популярно.

Мярка ви се приятно и вечния шутник шегобиец г.****, сподвижник на Раковски, епикурееца на шегата, който намира и в най-трагичните моменти на живота елемент за смях и затова всички го търсим.

Ето там и дръгливата висока фигура на видния чиновник по Министерството на просвещението г.**, който си пие кафето.

Виждаш и поета***, голобрад младеж мечтател с вечното си ожулено и пожълтяло палто — него той ще облече и на Коледа, — бедняк сънувач на богати ритми и който тая нощ ще зъзне, при запалено вдъхновение в главата и при незапалена печка.

Лъхва ви една атмосфера от лекост при вида и на жизнената, пластична фигура на г.****, благият сладкодумник и несравнен писател-хуморист, който хвърля постоянно фойерверки от остроти и бодливости, тъй противоположни на неговата всеобща гладкост и закръгленост на формите.

Но аз щях да говоря за Коледата.

Ето какво разказваше сухо там един сух господин за Коледата на детинството си.

*

— И каква радост беше, господа, тогава, когато щеше да се заколи шопара!

Имахме един Цочо Постолът, беден, къс човечец, с многобройно семейство, кротък и благ, богобоязлив и винаги ран посетител на литургията в черквата. Тоя Цочо идеше пред всяка Коледа у дома да коли прасето,

той изпълняваше тая джелатска обязаност от трийсет години насам, по традиция, баща ми знаеше, че той ще дойде, и не викаше другиго, и той, винаги акуратен, точен, идваше с наточения си нож.

Един неизказан трепет пробягваше по кожата ни, когато го видехме, че влиза в двора, усмихнат и благ, с ужасния нож на пояса.

Най-напред присъствувахме с любопитство при хващането на шопара, после следяхме с тревога подваляното му, което ставаше обикновено с голяма мъка, па завчас се изгубвахме в миши дупки, ужасени, затъквайки си ушите, за да не чуем предсмъртния рев и раздирателни писъци на нещастното животно. Успокоявахме се само когато наставаше тишина, и тогава изскачахме из дупките си и забикаляхме жертвата си, из голямата рана във врата на която ручеше топла червена кръв, без страх вече; нашите детински сърца изпитваха някакво наслаждение даже от кървавото позорище.

— Позорище е сръбска дума и значи театър, а на български: позор — забележи поетът.

— Ако щеш — и позор беше това, но не ме прекъсвайте — каза беседникът и продължи: — И чудим се още как римските патрицианки, та и днешните испанци могат да се наслаждават от зрелището на кървавите убийства в цирковете. Ето какво значи възпитанието! Гледаш катакомби и не потрепваш. . .

— Хекатомби! — забележи мрачният поет.

— Хекатомби, катакомби, все е то — отвърна поразсърдено разказвачът.

— И двете ритмуват с бомби! — добави един.

— Е сега, вие с вашата филология и поезия!. . . Но нашата радост беше необикновена, когато на буйния огън захващаха да пърлят шопара. Пърли се козината, мирише на изгоряло. И ние помагаме, стържем или скубем четината от гърба му, за да я продадем на евреите. . . А после, когато завият с чул обръснатото животно, ние се качваме на него, на топлото му тяло, като на кон. . .

Но на съседната маса двама адвокати и двама предприемачи говорят високо и с кикотене, което разтърсва кафенето, за циганския конгрес и за речите на Дантона му, г. М. Марков. Заразяват се от веселост и другите маси. Господинът на «Новое время» се възмущава от всичко това, което чу и чуваше, и извиква кисело:

— Е, стига, развоня се кафенето от свинщина и цигания!

— Шангова «Вечерна поща»! Второ издание! Важни телеграми! Пожарът на Петербург! Прогласяването на княз Долгарук за император! — изкряска един запъхтян хлапак с куп вестници под мишница, който се втурна като буря в кафенето.

Жадни погледи, трескаво протегнати към хлапака ръце, който не успяваше да раздава листове по масите.

И четат с остървенение.

— Поразено кречетало! Що лъжеш? — извика един, като бързо прегледа вестника.

— Господине, за да си продам вестника, Коледа иде, трябва и ние да се облажим с прасенце, нали сме християни! — отговори дяволито хлапакът, с опразнена мишница, и излезе да донесе нови вестници. Навън, в осветената от електрическите слънца улица, гърмежът от файтони и викове заглушаваше въздуха, а осветлените магазини гъмжаха от свят купувачи на премени и на детски подаръци.

ВЕЛИКИЯТ ЗАТОЧЕНИК

СИРОТА!

Акростихът в надписа, найден в гроба на патриарха Евтимия

I

Есенното слънце напредваше към гористите върхове на Родопите.

Пловдивското поле, пожълтяло и посърнало, разстилаше скръбно и унило безкрайния си шир на север до мъглявите призраци на Средня гора.

По това равно, неизмеримо поле владееше пълна безлюдност. Никаква подвижна черна точка из стърнищата или по друмицата не означаваше присъствието на човек или животно; никакви кола не се движеха из големия цариградски друм, който се протакаше из равнината, друг път гъмжащ от пътници, идещи от близки и далечни страни.

Страшно безлюдие.

Пловдив, на могилите си, стърчеше сиротен сред запустялата равнина, огряван от лъчите на слънцето.

Но ето из южния му край се зададе една малка дружина. Тя се състоеше от шестима турски войници на коне и от един старец пеш.

Тоя старец беше висок, едър, с дълга бяла брада, малко приведен. Той се подпираше на патерица.

Неговото сухо, измахнато от скърби и умора лице, с криви хоризонтални бръчки по широкото, почерняло чело имаше скръбно изражение. Но то беше тъй хубаво,

тъй благородно! В замислените му очи гореше странна енергия, но тя бе омекчавана от някакво изражение на покорство към съдбата, на християнско смирение, на безкрайна тъга.

Полите на окъсаното му расо бяха покрити с пътен прах. Прахът беше образувал на челото му и по шията му кални петна, като се беше размесил с потът им.

II

Това беше не отскоро. То беше през есента 1393 година.

Ужасна година за България!

Столицата ѝ Търново беше превзета от Челеби Сюлейман едва пред три месеца, на 17 юли.

Турските завоевателни орди, преминали при Орхана Дарданелите, бяха вече опустошили и подчинили Тракия, Македония. На 1364 г. Лала Шахин, пълководецът му, бе превзел Стара Загора и после Пловдив. София бе паднала на 1382; повечето градове на Северна България един по друг след това се подчиниха на турците, като Варна, Силистра, Никопол; остаяше само Велико Търново, но след три месеци обсада и то падна, обляно в кръв след един жесток юруш на Челеби Сюлеймана въз крепостта.

Последният български цар Иван Шишман бе убит или умрял някъде в плен, в една пловдивска тъмница, казват някои историци.

България, като свободна държава, загина печално и глухо, без да даде сериозен отпор — тя нема едно Косово, за да умре, увенчана с трагическия ореол на героизма.

Безконечни вътрешни крамоли, безсмислени свади и войни със съседите бяха я изнемощили; продажността и упадъка на болярството, тлетворното влияние на отрицателното учение на богомилството, вечните тревоги, смутове и ненужни борби с византийците бяха убили всяка енергия у безволния народ и той покорно прие съдбата си, изгубил вяра във всичко.

България беше загинала.

III

Старецът, когото караха конните турски войници, беше Търновският последен патриарх Евтимий.

Безстрашния пастир в бедите опасни,
в добри дни и лоши народу другар,
Евтимий, на Търново в дните ужасни
последний бранител и последний цар.*

Евтимия откарваха на заточение. При Шипка, която тогава не съществуваше, той бе разделен от другарите си състрадалци, търновски първенци и боляри, пощадени от турския меч и откарани на изток за Азия, и сега сам продължаваше трудното си шествие към заточение, далеко от Търново, което бе оставил в развалини.

Призракът на пожарите на Трапезица и Царевец, които изпепеляваха църкви и палати, още светеше, пламтещ и зловещ, пред очите му.

И той сега, като се подпираше тежко на патерицата, от Търново и до гроб вече негова вярна и единствена другарка, той мислеше за оставеното паство, за загиналата столица, за опожарената патриаршеска църква «Възнесение», която тъй славно и гордо стърчеше на чуката на Царевец, дето бе отслужил и недовършил последната литургия, извикан от последната борба на съдбоносния ден.

После му минуваше през ума живата раздяла с търновския народ на Дълга лъка, после под Стара планина с болярите, раздирателните вопли и плачове на мало и голямо при изпращането му, сълзите на болярите, виковете им, думите им жални — прощални — и сълзи се пороиха по изсъхналите му бледни бузи и се смесиха с калта по шията му.

Но турците му казаха студено:

— Е, защо плачеш като жена, старче? Невеста ли остави, деца ли остави в Търново? Калугерите нямат челяд. Е, защо плачеш?

— Оставих народа, синко — отговори патриархът,

* Легенди при Царевец.

разбрал повече от изражението на лицата им какво му говорят, защото не знаеше езика им.

Те го не разбраха.

— Хайде, хайде, баш кишиш! — И те му направиха знак, че тряба да върви.

IV

Слънцето се закри зад планината.

Дружината почина край реката в силния град Тесно-бран — старото име на Станимака — и подзеха по урвата на юг.

Пътуването на стареца по тая върлина́, назъбена с остри камъняци и канаристи прагове, беше крайно уморително. Пот като град течеше от лицето му. Той охкаше страдалчески. Той прималяваше.

Тука го срещнаха няколко гърка с натоварени мулета и го изгледаха зачудени.

Те се поклониха на турците до земя. Ония, които яздеха, слезнаха от мулетата и попитаха турците кой е този.

Когато им се каза, че е търновския патриарх, те се изсмяха и му казаха:

— Скатовулгаре!

Той, знаещ добре гръцкия език, разбра ругателното слово, погледа ги тихо, безучастно, без никакво изражение на гняв в очите.

Като продължиха разговора си с турците, гърците узнаха, че карат стареца на близкия манастир на заточение, в Бачковския манастир.

После отминаха нататък и смехът им пак достигаше до слуха му, смях непочтителен, презрителен.

— Господи, прости ги — прошушна старецът; — и ти носи́ кръста си на Голгота и чу ругателствата на нечестивите. . .

Големи сенки падаха от скалите въз неравния друм. Реката отляво бучеше в дълбокия дол. Последните зари на заходещето слънце увенчаваха челата на отсрещните зъбери. Вечерникът из планинското гърло носеше прохлада и тихо люшкаше листата на шубръките и люля-

ките край пътя. Кози се спущаха из храстаците, за да се прибират, зобейки пак пътьом шумица.

Срещаха заточеника и жени българки от ближните села, и като го виждаха така сломен от страданията, с просълзени очи, кланяха му се до земята, подгонвани веднага от ударите на камшиците, които плющяха въз тях с псувни.

А Евтимий благославяше жените.

Излязоха на билото на ръта, отдето пътят се спущаше към реката.

Оттук Евтимий видя насреща си въз една скала кацнала на два ката крепост, съградена от Ивана-Асен II.

Над вратата на долния кат един кръст, издълбан в камък, и някаква благочестива зография показваха, че вътре е параклис.

Старецът се прекръсти. Той се обърна към турците и им даде да разберат, че ги моли да му позволят да иде в църквицата да се помоли.

Когато разбраха желанието му, те се намусиха.

— Помириса крепост гявуринът, и иска там да иде. Вълкът гледа все към гората — каза чаушът и му изкряска: — Напред, нечестиви кяфирино!

Евтимий тогава с благоговение се прекръсти към светинята на великия цар, стори пред нея поклон до земята и тръгна пак.

Очите му се бяха насълзили.

Скоро вечерният здрач забули и него, и турците.

В дола, дето бухтеше реката, мърчината съвсем покри пътниците.

През реката, по височината се открояваха неопределено върховете на големите дървета; черните зъбери на надвиснали скали, покривите и комините на Бачковския манастир.

София, 15 февруари 1906 г.

АНГЕЛ

По небу полуночи ангел летел
И тихую песню он пел.

Лермонтов

Из тихите нощни небеса кроткият ангел на благата вест летеше радостно.

Летеше радостно той из нощните небеса и разнасяше из въздуха слово на радост и на утеха.

И викаше: «Христос воскресе!»

И това слово изпълваше с тържествен трепет пробудената твар, небесата, звездите, планините с техните зверове, широките моря с подводните жители на тъмнините им.

Христос воскресе!

При тая вест цялата природа тръпнеше от тиха радост.

И ето кроткият вестител от небесата се понесе ниско над земята, повтаряйки с трепетен глас сладките думи.

Мина над бедната колиба на сиромаха, викайки: «Христос воскресе!»

Сладостно чувство от непривична радост изпълни угрижената душа на сиромаха, лицето му се проясни и той отговори.

— Воистину воскресе!

Ангелът отлетя нататък; мина край прозореца на болния.

И болният, на своето страдалческо легло, се сепна радостно при светлата ангелска вест, която проникна,

като слънчева луча, до възглавницата му. И сякаш целителен балсам падна въз страданието му. Той направи кръст с изнемощяла ръка и продума: «Воистину воскресе!»

И той се почувствува леко.

Ангелът мина край тъмното окно на затвора и извика през железните пречки: «Христос воскресе!»

Затворникът усети радост при тия думи, надежда окрили духа му, а очите му овлажняха от сълзи.

— Воистину воскресе!

И сладко стана на душата му.

Ангелът продължаваше летежа си ниско над земята. Той възвестяваше на стар и на млад, на здрав и на болен, на щастлив и нещастен, на зъл и добър великото събитие, от което се радваше земята и небето! Радваше се и палатът с чертози от мрамор и коприна, радваше се и сламената хижа на овчаря, затънтена в някоя крайна улица или в пущинака на някоя планина.

Защото бог беше един за всички, баща на всички, и всички вярующи бяха деца негови: и оня, що бе в порфира, и оня, що бе в дрипи — всички, които вярваха в него.

Възрадваха се и отровените от омраза сърца на съдещите се, на лихоимците, на оклеветените, на жестоките и на слабите. Тая нощ те забравяха лошотиите, свои и чужди; едно общо чувство на забрава и прошка ги приобщаваше към радостта на светлия празник, сродяваше ги в любовта, възраждаше ги чрез топлия лъх на вярата, великата утешителница и великата пролет в зимата на помръзналите в пороци или на чезнещите в страдания и безнадеждност души. В тоя час неприятелят бе готов да разгърне обятия на неприятеля си, проклятието — да се замени с целувка, юмрукът — с благословия. Сърцата бяха ясни и душите — добри.

И честитият ангел отминуваше от врата на врата, от прозорец на прозорец, от скръб на скръб със своята светла вест: «Христос воскресе!»

И оставяше по едно благо чувство, по една ясна луча вред, дето хвърляше тия думи.

Замина и край един друг прозорец, глухо затворен с капак: «Христос воскресе!»

Никой не отговори отвътре.

Добрият херувим повтори.

И пак се ослуша.

Един груб глас, приличен на ръмжене, се обади в стаята.

Ангелът не искаше да си иде, додето не чуе благодатния християнски отговор, който навсякъде извикаха думите му. Той почука.

Прозорецът се отвори.

Тогава, при светлината на лампата, небесният вестоносец видя един човек странен. Лицето му беше изопнато и с черти, изпокривени от злоба, сухост и жестокост. Очите му блещяха от болезнен огън, който не топлеше, а лъхаше студ. Горчива ирония, по-отровна от отровата на змията, играеше лихо по бледните му, засъхнали устни. Бледавият цвят на лицето му, издълбано от ноктите на страданието или порока, или терзанията на съмнението, удряше на зелено, ставаше зловещо при трепливия светлик на лампата.

— Какво желаеш? — попита сприхаво тоя човек ангела.

— Печалний човече, дойдох и тебе да възвестя, че Христос воскресе — отговори ангелът.

Домакинът извика гневно:

— Не вярвам!

— Но чуй камбаните — каза ангелът, като посочи в нощта.

В това време въздухът се цепеше от радостния звън на божиите храмове.

Човекът си затули ушите:

— Не чуя.

— Нещастний, зарадвай се! Целият свят се радва!

— Не мога! Когато бях дете, аз се радвах; когато бях юноша, аз вярвах в твоя Христос и бях най-щастлив през тая нощ. Несъзнателно, сляпо вярвах и по-после, както вярваха майка ми и баща ми, и дедите ми, в чиито души вековете бяха напластили своите мракове. И беше ми добре в тъмнината. Но аз възмъжах, прогледнах през очилата на светлината, убедих се чрез силата на ума, че всичко е лъжа. Сега съм човек, презирам някогашните си заблуждения, срамувам се от тогавашните си радости!

— Човече, а сега какво вярваш?

— Нищо!

И образът му се изкриви от нова злоба и страдание; демоническа студена усмивка на миг пак проигра по устните му, сменена веднага от грозна безнадеждност.

Ангелът въздъхна печално.

— Нищо не вярваш ли?

— Нищо, иди си! — И той хлопна и затвори прозореца.

Кроткият ангел хвръкна нататък, угрижен.

Небесата сияеха със звездите си, природата тихо ликуваше, верующето човечество се пълнеше от трепети на жизнерадостност.

Високо над един покрив ангелът се срещна с друг ангел. При звездното сияние последният забележи скръбта по лицето на небесния си другар.

— Защо си тъжен? — попита го той.

— Налетях на една умряла душа — отговори първият ангел и отлитна нататък..

Въздухът се цепеше от празничния звън на камбаните, който възвестяваше на човечеството възкресението на Христа из гроба — прокоба за конечна победа на доброто въз злото, на светлината въз мрака на грядущето, и хвърляше въз верующите души лъчите на упованието и надеждата.

Звездните небеса сияеха тържествено.

ХАМАЛИНЪТ

РАЗКАЗ

През един хубав и безоблачен юлски ден, когато откъм Витоша, съблечена съвсем от зимните си преспи, един тих, прохладен ветрец люшкаше зелените шатри на акациите край алеите, що водят за софийската гара, аз се разхождах под сенките на една от тия алеи с г-на С., бивши висок чиновник в едно министерство. Ние отивахме да посрещаме някого на гарата и бяхме предпочели да идем дотам пешком, вместо да се възползуваме от трамвая.

Когато стигнахме до онова място, дето пътят ни възвива на запад, за да заобиколи градината при гарата, другарят ми ме помоли да прекосим направо и минем край митницата, за да попита нещо там.

В съседството на митницата беше голямо движение. Низове кола постоянно се точеха из прашния, нешосиран път, едни, отнасяйки из склада за града стоки, а други, отивайки да се натоварят.

При самия склад потни и прегънати одве хамали, българи и цигани, нещастни бедняци, за които не съществуваше ни хубав ден, ни прохлада, ни зелени акации и сенки, ни свободно време за разходка и почивка, пренасяха на гърба си товари в колата.

Другарят ми се отби до митницата и додето се завърне, аз наблюдавах тежката работа на хамалите. Големи дъсчени сандъци, криво-ляво заковани, чували пълни, каси, бъчви, кошове със зашити отверстия от разна големина и форма, с марките на фабриките, се носеха от гърбовете на тружениците и се поставяха с много усилия, трясък и шум на волските кола. Пот като град

течеше от почернелите чела: жилестите, ѐки, със силно напрегнати мускули ръце, заморените и опечени лица, загрубели, погрознели и сякаш застарели от влиянието на тежкия ежедневен труд, труд упорен и неблагодарен, който дава прехрана, колкото да се не умре от глад — всичко това приковаваше болезнено любопитството ми и хилядния път пораждаше у мене тъжните размишления за неравенството в тоя свят, за тежкия дял, който животът е оставил на едни, когато други е облагодетелствувал, за съдбата, майка нежна за тез, а мащеха сурова за онез, и аз пак се озовавах, смутен и потиснат от тъга, пред мрачната и неразрешима гатанка на битието. Утре тия хора може би ще останат и без тая работа, сиреч и без тоя скуден залък хляб, жертва на неизвестността и на всичките тегла на нищетата, другарка тяхна негли от много години, другарка негли и до гроба.

Другарят се завърна и прекъсна нерадостните ми мисли. Тъкмо в тоя миг един хамалин, пъхтящ под тежестта на товара си, минуваше край нас с тежки и бавни стъпки към колата.

С. ме бутна за лакътя.

— Погледни тоя човек — каза ми той.

Аз погледнах хамалина. Дрипав, с почерняло лице, но с буден, интелигентен поглед, с оръфани в крачолите и обезцветени от носене панталони и със сетре, раздрано, лишено от повечето си копчета, с продънени обувки — из една от тях излизаше палецът на десния крак. Той изглеждаше да бъде на около трийсет и пет години. Като съгледа другаря ми, той леко му климна глава за поздрав и отмина.

— Познавате ли се? — попитах С.

— Да, тоя човек е Петър Завоев и заслужва всички да му целуваме краката.

Изгледах учуден другаря си.

— И веднага ще разберете защо — прибави С. — Говорят за добродетелта като за една дума само на днешно време, без никакво реално значение, съществуваща само в книгите на моралистите. Лъжа! Има добродетел. Има още високо благородство. Има сюблимни героизми, себеотрицания. Гледайте Завоева. Той е не само грамотен, но даже доста развит човек, бил е

някога някъде селски учител. Сега е човек с фамилия, с жена и четири деца и се поминува с тая работа.

— Но той би могъл да найде по-подходяща за себе си работа и по-лесна? Службица например?

— Това е лесно да се каже, но мъчно се постига днес при тоя ужасен наплив на конкуренти за служби, които пълнят коридорите на министерствата, кафенетата и улиците. Познаваше ме Завоев, помоли ме, и аз след дълги ходатайствувания успях да му издействувам една службица, от скромната заплата на която би могъл да преживее безбедно с фамилията си. А то, брате, тежко беше у тях, вечен глад, мизерия безкрайна. Зарадва се човекът, когато му обадих, целува ми и двете ръце, плаче като дете: «Ти си ми спасител, казва, ти си спасител на децата ми, до гроб няма да забравя добрината ти!» И да ви обадя, никога не съм се чувствувал по-честит, отколкото тогава, дето можах да избавя от окаянство тоя симпатичен човек. Това беше лани, по туй време.

— И след това го изключиха пак?

— Не, той е толкова усърден и разбран в изпълнение на службата си, при това и от партизанство стои далеч. Пооблече се, горкият, посветна му лицето. Нямаше по-щастлив от него. Често жена му идеше у дома, водеше и двете си малки момиченца при жена ми. Каква радост, каква благодарност! Това нещо трая около два месеца. Но той си даде оставката!

— И защо? — попитах зачудено.

— За да остане пак на пътя. . . Но слушайте как и защо. Един ден дохожда при министъра и казва: «Господине министре, дойдох да ви поблагодаря за добрината, която имахте за мене. Вие ми дадохте службица, благодарен съм ви от душа и сърце.

— И аз съм благодарен от вашата добросъвестна работа, господин Завоев — отговаря министърът.

— Сега се осмелих да ви помоля за една още услуга, за едно голямо благодеяние или, ако щете, за едно голямо дело на справедливост. Приимете ми оставката, господин министре, и повърнете службата на човека, комуто я отнехте.

Министърът зяпна от удивление. Останах поразен и аз.

— Ако не дойдох по-рано да ви направя тая молба — продължи Завоев, — то беше, че аз не познавах тоя човек, а го познах, познах и него, и състоянието му едвам пред една неделя, и оттогава сън не знам какво нещо е, измъчих се, господине министре, чини ми се, че съм сторил убийство. Господин Петранов, когото уволнихте, бог му дал осем дечица. . . Но бедност, бедност, господин министре! Каквото спестил от службата, отишло за дългове и за разноски по лекуване на баща си и на едното си момче, което лежи от осем месеца, повалено от гръбначна болест. Има двама синове на служба, но излезли лоши синове и не го поглеждат. . . Майката се вайка из двора като луда, децата му плачат гладни и голи. . . Бедност, бедност, ви казвам. . . Нещастният човек е отчаян. . . Когато срещам тоя човек на улицата, бягам. . . страх ме е да го срещнат очите ми. . . Господин министре, бъдете милостив: какво ще прави на старо време? Кой ще го пожали? Как ще изхрани тия клети деца? Разпитвах сам навсякъде, няма ли възможност да му се намери някоя службица, доде дослужи до пенсия. Никъде няма, няма и в нашето министерство празна служба, както знаете. Отстъпям му моята. Не искам да бера греха му.

Министърът се покърти дълбоко.

— Чакайте малко навън — каза му той. Разговорихме се как да постъпим. След дълги колебания министърът реши да изпълни молбата на Завоева, уволни го и назначи пак Петранова. Но той се силно заинтересува за тоя прекрасен Завоев, обеща му да му найде някаква нова длъжност в непродължително време и го изпрати обнадежден и щастлив, като му стискаше горещо ръката. За жалост, министерството падна скоро, което нещо повлече и моето уволнение, и Завоев си остана без служба. Ето го сега, от година насам работник, често без работа, надничар, хамалин. Но попитайте го съжалява ли за самопожертвуването си. Не, той работи от заран до вечер, изкарва залъка за себе и за децата си — разбирате какъв е тоя залък корав и несигурен. Но той ми каза веднъж, че сега е щастлив, че е спасил други човеци, че душата му е спокойна. Прекрасен человек, рядко сърце!

В това време Завоев се зададе с нов товар на гърба.

Обилен пот обливаше труженическото му чело, снагата се гънеше под бремето, едната пола на дрипавото му сетре се развяваше от витошкия ветрец, който люшкаше алеите листата на акациите, под сенките на които се разхождаха пременени охолни господиновци и дами в цветни облекла.

София, 14 април 1906

ДВЕ ЧЕТИ

(СКРЪБНИ СТРАНИЦИ ОТ ЕДНА СКРЪБНА СЪВРЕМЕННА ИСТОРИЯ)

Притъмняваше.

Тъмният облик на Кресна, забулена вече от вечерния здрач, се рисуваше неясно, мътно в рано зазвездилото се небе.

В едно усте на планината, из мрака, вървят хора.

Това е една чета.

Всички уморени от път, сломени, с подвити крака, гладни, плахи.

Те са осемнайсет души. Повечето в четнишки дрехи, неколцина в селски.

Няколко сражения с аскера са ги презполовили, защото те бяха около трийсет и пет души преди един месец.

И нови сражения ги очакваха.

Може би окончателна гибел.

Дружината се бе углъбила в тая дива, мъчнодостъпна клисура на Кресна за пренощуване.

От едно ближно село, гостолюбиво българско село, бяха си взели храна.

Тая клисура им беше показана като най-надеждно скривалище таз нощ.

Разместиха се помежду шубръките, помежду високите храсти, в дънерите на някакви букове, които издигаха тъмни върхища над някакви канари. Вечерята бе бърза и невесела; тихи шепоти, недоизказани думи, глухи възклицания.

После, като свършиха скудната си полугладна вечеря, прилегнаха кой дето беше. Не накладоха огън —

той би ги издал. Само цигарки мъжделиво блещукаха в храсталака.

Недалеко двама четници, клекнали, в неподвижно положение, с пушка в ръка, дебнеха и шареха с погледи гъстата тъмнина. Те бяха караулът.

Скоро морната дружина в храсталаците, край шубръките, до канарите, дето се издигаха старите букове, задряма. Чуха се и хъркания.

Само караулът бдеше.

Нощта е глуха и зловеща.

Над скалите, на поляната там, обрасла с глог и високи треви, се подават хора тихо, дебнешком, пристъпят предпазливо.

Те са около трийсет души. Там се шепне български.

Една друга чета.

Тя се сбра, сгъсти на едно място.

— Тука, под скалата са — каза един селянин.

— Знаеш ли добре? — попита друг.

— Това място им показвахме от село; тука са без друго, войводо.

После селянинът, като вторачи опитното си око в тъмнината на дола, посочи натам и каза:

— Ето там.

Действително войводата различи някакви тъмни човешки фигури в дола. Там блещукаха като светулки няколко цигари.

Той се отстрани, хвана селянина за ръка и му пошушна:

— Благодаря, Трайче. Ти сега си иди в село. А ние ще останем тук до утре, няма да ги будим, за да не произлезе тревога. Утре рано ще се съединим и ще ударим на аскера.

— Бог да ви закриля, войводо. Прощавайте, че не можехме да ви дадем повече хляб; каквото имахме, дадохме вече на тия братя.

— Благодарим, благодарим, Трайче. Много здраве носи на дяда Миша.

— Поздрави и ти Караджата, като се видите утре. Той сега е войводата им; загина си Чернострумски, изяде го турският куршум.

— Стократно ще отмъстим, Трайче. Хай, сбогом!

Воеводата стисна сърдечно ръката на селянина, който бе довел дружината му до това място. Трайче мина през купа четници, насядали на поляната, и се изгуби веднага в мърчината.

Воеводата приближи четниците. Настана нервно шушукане и движение.

След половина час четата дойде до самия край на скалите с насочени пушки въз дола.

— Огън! — даде се команда.

Тъмнината се осветли от пламъци. Трийсет пушки изгърмяха изведнаж към дола. После пак, после пак.

Планината заехтя страховито.

А из дола се чуха уплашени викове, чуха се охкания. Чу се шум от човешки нозе, които бягаха, дрънкане на оръжия, които падаха или се чаткаха.

— Огън пак! — изкомандува воеводата.

Нова стрелба към тъмния дол, който отговори само с отчаяни гласове, с ужасни вайкания.

— Половината трябва да са останали на земята — тия кучета — каза воеводата.

Без да командува вече, другарите му продължаваха да стрелят там, отдето още пристигаше шум от движещи се хора.

Когато тоя шум утихна и само охкания на ранени се чуваха, стрелбата престана от края на скалите. На полянката се раздадоха тържествуващи гласове.

— Изядохме ги! — каза воеводата.

След малко четата изчезна оттам.

Кървавата вражда, която делеше на два смъртно мразещи се лагера активните ратници на македонското освобождение, даде още и тоя страшен плод.

Четата на Караджата не съществуваше. Осем души убити от куршумите на засадата, троица загинали при бягането в някакви пропасти, четворица ранени, изкрили се в околни села да се лекуват. Остаха читави само троица.

Те се криеха в една гъста гора, в някакво непознато усте на западния склон на Кресна.

Душите им пълнеше отчаяние.

Те се чувствуваха в пълна безнадеждност, яростна жажда за отмъщение ги гореше. Къде да вървят? Какво да сторят?

Те останаха в това скрито място до следващата вечер, без хляб, без оръжие, понеже при избягването нощеска в тъмнината те бяха забравили оръжието си в зловещото усте.

Що да сторят?

Слънцето, червено като кръв, превали зад отсрещната планина. Вечерният мрак се сгъстяваше и пълнеше долините, завиваше планинските склонове.

Внезапно един куп хора се спуснаха недалеко от тях, излезли из някаква гора, отивайки в долината.

Тримата злочести въстаника впериха очи в тия нощни пътници, напрегнаха слух.

— Те са! — извика единият.

— Четата на Караковски! — добави другият.

И третият потвърди.

И яростни псувни излетяха едновременно из устата и на троицата.

Те проследиха с очи вървежа на четата.

Рогът на новия месец бе възлязъл по западния небосклон и смътно озаряваше мрачината в долината, дето вървеше четата.

Тя вървя няколко време в посока на едно ближно село, дето мъжделиво блещукаха самотни зракове.

Гърдите на тримата четника туптяха, примираха от бясна злоба.

— Отиват да нощуват в селото! — извика единият.

— Проклетниците! — каза вторият.

— Да си отмъстим! — извика третият.

— Да отмъстим. Но как? Ние нямаме оръжие.

— Да отмъстим! — изпищя оня пак. — Вие сте в четнишко облекло, аз съм още в селското си. Идете, където ви видят очите, а мене оставете.

И без да дочака отговора на другарите си, селянинът напусна гората и се затече подир четата.

Той я следи до селото.

Видя, че тя влезе там.

— Добро. . . — изръмжа той злорадо.

Месечината в тая минута се затули зад един чукар, зайде.

Възцари се всеобщ мрак.
Въстаникът изчезна в него.

Съмна се. Слънцето се показа над зъбчатите висове на Кресна и осветли с утринните си пресни зари разкошната долина.

Една паланка се гушеше в подножието на планината.

Из улиците ѝ, пусти и сънливи още, турски войници извождаха конете си да ги поят на речката, що пресича паланката.

Кучешки лай, предизвикан от непривичните гости, правеше да гърми цялата паланка.

В двора на една от първите селски къщи, къща българска, се появи един селянин. Той бе същият, който се раздели от двамата си другари.

— Стана ли големецът? — попита той едного от войниците, които се миеха на дворския въбел.

— Станал е. . . Защо ти бе? — отговори му един от войниците с недоволен вид.

— Много ми трябва, и още сега — каза селянинът.

— Е, не можеш ли да почакаш, куче? Или искаш по бели гащи да те приеме началникът? — извика му друг войник, като престана да си жабури устата.

— Ако чакам, ще бъде късно. Заведете ме при големеца.

Тая настойчивост зачуди турците.

Един от тях влезе в къщи и след малко излезе и повика селянина.

Селянинът го подири и изчезна в една стая.

Четата преспа в селото, дето бе проникнала снощи. Намерила вярно прибежище, тя бе решила тоя ден да остане там, да си почине добре и по вечерния здрач да излезе.

Повечето от четниците късно станаха. В къщата, дето беше войводата, мнозина от тях се бяха събрали вече на съвет.

Слънцето хвърляше през пречките на прозореца

своите ярки лъчи и осветяваше лица космати, измахнати от трудове и тревоги, прежълтели, уморени.

Влезе домакинът уплашен.

— Що има? — извикаха всички, като наскочиха.

— Лошо! Аскер е заградил селото! — с разтреперан глас каза пребледнелият селянин.

Настана паника.

Загърмяха пушки отвън. Въздухът заехтя от гърмежи и от женски писъци.

Някакъв син облак покри южната част на селото. После друг облак — от пушек — се показа на западната част. Огнени езици блъвнаха из плевните и из кошарите. Пожарът се разпростираше и пушечната стрелба продължаваше.

Четниците, събрани всички при войводата, се съвещаваха, с лица жълти като смин.

— Издадени сме! — каза войводата. — Другари, да си пробием път с оръжие в ръка.

Други изход и не оставаше. Излетяха из вратника. Но там се повалиха повечето от куршумите на аскера.

Войводата, ранен, пропълзя назад и влезе в една стая.

Появи се вятър и раздуха пожара. Той обхвана и тая къща. Въздухът трещеше от шума на пламъците и на куршумите.

След половина час по-голямата част на селото бе унищожена.

Край стобора на главната квартира на четата лежаха овъглени трупове с овъглени патронташи на гърди.

Караковски, който бе успял ранен да се промъкне през задния плет, не бе изгорял: навоят на цървула му бе се закачил на една кука и той бе остал там и съсечен.

Цял ден горещите димове застилаха пожарището.

ПОСЛЕДНИЯТ ДЕН НА XX ВЕК

Младият още цар Иван беше се поправил вече от своята простуда, която го бе задържала няколко дена в двореца. Днес се усещаше бодър и добре. Зимният ден беше особено мек, без слънце и заоблачен, но топъл. Царят отвори за малко прозореца, за да поеме чист въздух отвън. Той гълташе с удоволствие живителните му струи и погледът му бягаше през големите ясени и акации на Градската градина по пространната столица, с покриви, побелели от сняг, отдето се дигаха в небето безбройни кули и високи сводове на дворци и държавни учреждения и кръстове от черкови. Най-близо се издигаше монументалната сграда на Народния театър.

На вратата на кабинета се почука почтително. Царят се издигна. Адютантът му, генерал Шанов, влезна и съобщи:

— Ваше величество, охридския управител пита ще ли благоволите да го приемете? Също и другите.

— Ах, добре, нека влезе в приемний салон. Поради болестта си аз ги заставих да чакат няколко дена. . .

Царят затвори прозореца, облече си официалната дреха и се спря при писалищний стол, дето лежаха куп книжа, вестници и депеши, и взе да дочита нещо. Зад него, сериозен, гледаше из голямата си златна рамка внушителния образ на цар Фердинанда I. По стените на кабинета, облечени с великолепни цветни пиротски килими, висяха други големи портрети, тоже в златни кръжила на членове от фамилията, работа на знаменити български живописци. Между образите особено жив стоеше образа на баща му, Бориса I, със своето изразително, но благо, белобрадо лице, озарено от умни сини

очи. Царят остави депешата и се приближи до апарата на стената (фоноскопа), натисна нещо и той издрънка. След една минута апарата сам издрънка. Царят тогава си приближи устата до тръбата, а с очите, като гледаше в едно стъкло над нея, извика:

— А, Константине, добър ден!

От апарата излезе ясен глас:

— Добър ден, тате. Не те питам поправи ли се; виждам по лицето ти, че си бодър сега. Какво има да ми заповядаш?

Царят отговори:

— Добре съм. Напусни Одрин и ела тая вечер да изпратим заедно векът. Имаш на разположение цели два часа. Трябва да ми доложиш лично за въпроса. . . Аз мисля обаче, че мъчнотиите са изгладени. . .

— Да, изгладиха се щастливо. Но аз се обещах на великия княз Александра да бъда тая вечер в Цариград.

— Защо?

— Покани ме и аз обещах да присъствувам заедно с него на бденето в «Света София» и после на гощавката в Александровския дворец на Босфора.

— Тогава дръж си думата, синко. Поздрави великия княз и великата княгиня. Изпратете двадесетия век радостно, както и ний тука ще го изпратим. Той беше щастлив век за славянството.

След малко царят приемаше в салона охридския управител и изслушваше устния му доклад по произшествията, извикани на най-южната граница на България от албанските немирници, под воеводството на безпокойния Иренк Мивош.

Дадоха се после аудиенции на английския посланик, на новоназначения от Екзархията Нишки митрополит, бивший Сливенски архиепископ, на адмирала на българската флота, която се бе прибрала в Кавала, подир маневрите си по Бяло море заедно с руската; на сръбския посланик, който наскоро се бе завърнал от Рагуза, станала зимна резиденция на негово величество сръбския крал, който предпочиташе да живее в новите си далматински владения. Последния приет беше представителя на Испанската република.

Цар Иван се завърна в кабинета поуморен от тия

приеми. Той бутна електрическия звънец и влезе дворцовия маршал.

— Славомире, моля, кажете да ми запрегнат каляската; искам да се поразходя. . . Лекарят ми разреши. Приготовленията за тазвечерният прием, както и за бала, стават ли? Нека бъде бляскаво.

— Да, господарю.

— Какво прави царицата? Върна ли се?

— Върна се. Ходила е лично да раздава помощи на бедните.

— Прекрасно. По доброта, сърдечност и по благодат тя наумява баба ми. . . Попитай я желае ли да ме придружи.

И царят погледна към портрета на жена си, тип на истинска красива рускиня, изписана в носията, идеализирана, на кюстендилска селянка, обезателният дамски костюм при дворцовите тържества.

След малко адютантът яви, че царицата е поуморена и се извинява. Царят слезна долу. На дворцовата порта чакаше каляската с два черни жребеца, дар от султана, живущ сега в Коня. Но той, като видя колко е хубаво времето, отказа да се вози и тръгна пеш из разкошната с богати здания и къщи улица «Цар Освободител». Непоследван от никой телохранител, облечен просто, царят отвръщаше усмихнато поздравите на минувачите. Той мина покрай остарялото, почерняло от времето здание на Военния клуб, мина край Народното събрание и величавий бронзов паметник на императора Александра II, дето се срещна и приказвá няколко минути с прочутия по подвизите си във войната през 1972 г. генерал Шайханов, после мина из алеята на акациите, между два реда дворци, край величественото здание на университета и по-нататък — на сената и на министерството на мореплаването, срещайки се с върволяци граждани и гражданки, излезли също да се порадват на хубавия зимен ден. Той срещаше изражение на искрена любов и дълбока почит във всичките лица. Отвъд Орловия мост той се размина с малките князове, които яздеха на новоизобретения инструмент «флигтвег» (един вид велосипед, движен от каучукови крила).

Царят се поумори, извърна се и даде знак на каляската, която го следеше отдалеко, кочи се и потегли

край столетната гора на Борисовия парк, обезлистен сега, покрит със сняг и пуст с мълчаливите си мраморни статуи на богини и дриади. Отляво хубавите трикатни здания, дворци и вили се простираха на два километра далеко. От височината, дето се свърши парка, той хвърли поглед назад въз безкрайната с 350-хилядното си население столица, гърмяща като море, дето десетки високи фабрични комини изхвърляха черни стълпове пушек и замъгляваха атмосферата ѝ. Няколко шопа из пътя, облечени чисто и спретнато, с лица здрави, умни и вчеловечени, както бяха всичките сега, привлякоха вниманието му и той приказвà с тях за поминъка им и живота им; по обичая си, той правеше това, желающ лично да опознае нуждите на любимия си народ. Няколко време той се любувà на града, станал център на богатството, светлина и култура за обширното царство. На юг Витоша се белееше величествена и на гърба ѝ, зад Резньовете, се забелязваше кубето на приоблачната гостилница «Кръгозор», посещавана лете от туристи из цяла Европа, додето се отиваше от Драгалевци по зъбчеста железница. Силни чувства изпитваше царят сега. През ума му минаваха ред произшествия и велики преврати, ознаменували предидущите царствувания и неговото през XX век, а неговий поглед сякаш се впиваше в бъдещето, като да иска да види тайните, които то криеше в дълбокий си мрак. . .

Когато царят се завърна, беше вече късно. Той влезе в дворецът, цял блеснал от светлини, дето щеше тая вечер да се посреща радостно новия XXI век.

30 дек. 1899 год.

ЕЛИСЕЙНА

(БЕЖЛИВИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ ОТ ЕДНО ГОСТУВАНЕ В ИСКЪРСКИЯ ПРОЛОМ)

«Минен теа аедис Пелиадис Ахилиун.»

Това бе първия стих на «Илиадата» в елинският й оригинал, който намерих между другите книжа на масата си.

«Възпей, богиньо, гневът на Ахила, Пелеевия син. . .»

И с доста труд аз заучих наизуст тоя прочут стих на божествената поема.

Един български поет, един истински български поет, недоразбран, от Македония, преди половина век нещо, ето как стегнато бе предал на български горния стих:

«Пей ми, музо, ярост Ахилева!»

Преводът му се появи в цариградското списание «Читалище», дето бе захванал да печати «Илиадата» на български.

Нешо Бончев от Русия се нахвърля с яростна критика върху бедния преводач. Пърличев се отчая, престана да печата превода си и хвърли ръкописа му в пламъка.

Тъй се ние лишихме от един поетически превод, направен от поет, на Омировата поема.

Защото ония, които имаме вече, са едно печално недоразумение.

В стаята ми имаше още, в елински оригинал, «Републиката» на Платона, «Политиката» на Аристотеля; философските романи на Анатол Франс; на стените — образите на маршалите Жофр и Фош, няколко картини

от «Illustration» и на една Венера, възхитителна със своята безукорна пластичност.

Всичко това намерих при фабриката за преработване медна руда, Плакалница, в стаята, която любезно бе ми отстъпена от управлението.

Като всяка година, аз и през това лято, през август, напуснах за един месец София, за да го прекарам в планинските недра.

И избрах Елисейна.

Всъщност, това селце отстои на един километър от фабриката, която не работи сега, и аз се намерих в пълна самота и тишина.

Не може да се каже, че местността е особено живописна; но пак приятна, а главно, свежа, като всяка планинска местност. На север през Искъра, който глухо бухти, стръмна, обрасла с храсталак урва и скалисти чуки; отсам — зелени ливади, кукурузени нивя по склона на планината, засмени поляни, запетнени с тъмни разкошни дъбови горици, очарователна примамка за летувача-мечтател.

Цял ден проломът ехти от свирките на паравозите; влакове сновят край реката и бълват стълбове дим към чистото и синьо като сапфир планинско небе. Когато не се скитах из планината, аз отивах на гарата, надвечер. Там доста оживено и весело. Постоянно непознати лица поглеждат из прозорците на минуващите влакове; момчетия и градски моми, гости в Елисейна, и някакви не знам отде дошли дрипави хлапетии, които раздират въздуха с бойния напев на социалистическия марш:

«Да живей, живей труда!»

Все тоз стих навсякъде из Искърския пролом. Защото Искърския пролом е социалистически: там населението е повече от железничари.

Понякога тая музика се разнообрази от деколтираната песенчица из «Царицата на чардаша»: «Жените, момите от кой да е шантан». Първата сега е Марсилезата на Стара планина; втората е изражение на модерния дух, нахлул с вълните си и в тия диви планински усои.

А в стаята ми старият Омир пее песента си отпреди 2500 години: «Възпей, богиньо, гнева на Ахила, Пелеевия син!»

По хълмовете, по урвите, по чуките накацали бедни селца и усамотени държави — вие разбирате, че говоря за шопските «държави». Селянки, в своята дрипаво-живописна носия, носят на гарата за продан круши и сливи, някои задянати с бледнолики деца, които гледат с равнодушни очи от гърба им. Типът тука е красив, както и носията женска. Вслушвам се в говора на тия дъщери на планината: всички говорят ясно и умно, така и мъжете. Отдавна железницата опитоми тия хора, в известна смисъл. Езикът им е почти граждански, сиреч изпъстрен с чужди думи. Даже чух, изумен, и думата «курортаджия!» О, ужас!

Всеки ден ходя да се храня при сродници в една усамотена къщица, кацнала на склона през Искъра.

По тоя склон пъплят из храсталаците, белеят се говеда; катерят се кози. Стара планина дълго още ще носи печата на зъбчетата им. Никакъв закон, никаква мярка обаче не спират процеса на това опустошение.

Срещният зелен склон е възхитително хубав. От простото балконче, при вечеря, гледам месечината, слушам Искъра, слушам свирките на влаковете, чиито осветлени прозорци гледат като огнени очи на някое чудовище. Но́ как са приятни, чаровни тия планински вечери!

На балкона е трапезата и на друго софийско семейство. Един хлапак, член негов, казва, че е комунист — комунизмът стана на мода тук през време на изборите. А баща му му казва: «Ти не си комунист, а си самунист.» Синът говори, че е болшевик, а бащата се муси и казва: «Ако взема тоягата. . .»

После, под лунната светлина — песни. И пак: «Да живей, живей труда!» И пак: «Жените, момите от кой да е шантан. . .» Песните далеч се носят из въздуха. А околните гори и усои дремят или слушат учудени. Отдавна вече не чуват хайдушка песен, а сегашните никак не разбират. Не ги разбира и Искърът, който си пее своята вечна поема. . .

*

Направихме разходка заедно със семейството на г. С., минния при фабриката инженер — тук мимоходом да му изкажа благодарност за любезните му отношения към мене, — до Черепишкия манастир. Той е на десетина километра на изток.

Пак видях тия странни, причудливи, обелисковидни скали, надвесени над Искъра. В старинният, прихлупен под канара манастир ни посреща тържествено достопочтений игумен. Прати ни за обяда хубави сливи и сливовица — обяд под сянката на стари брястове. Той показа на гостите и «Ботевата сабя». В тия усои споменът Ботев още живее. Зад тия причудливи скали е Волът.

Някои момчета в бягството си намерили кратковременно убежище тука. И при тия спомени душата се унася в легендите на миналото.

Престоях в тая планина двайсет дена. Щях да завърша месец, но бях принуден да прекъсна своя «курортаджилък» (о, ужас!) и да побягна в София. Това дезертиране ми наложиха прекупците от София, запъплали по села, по кошари, по държави и обрали всичко необходимо за стомаха.

Прекрасни, трудолюбиви хора!

Гладът натири и другите гости.

Аз се простих с Елисейна, изпратен от любезния г-н С., минния инженер, и с добрия г. А., касиер при фабриката, по народност грък от Станимака, в чиято удобна стаичка прекарах такива приятни часове в беседа с Анатол Франса и с Омира.

A propos, за скъпотията и за липсата на храни, които ме изгониха от Елисейна и посрещнаха в София. Тук християните са на мнение, такова е и мнението на цяла България, че на това зло лекът е един: да увиснат на площада пред двореца десет души!

Но кой ще опита това героично средство?

11 септември 1919 г.

РАЗХОДКА ИЗ ИСТОРИЯТА

СПОМЕНИ И СРЕЩИ

Слънцето заливаше с утринния си светлик гористите чуки, що се чернееха над преслапът, през който минува път от Тракия за Търново. Живописно напъстрените — с яркозелени рудинки и свежи моравки — лесове на Стара планина се разстилаха вълнисти до призрачно-обайните равнини на Дунавска България. Прохлада духаше. Сенките на големите букове шареха ронливия друм, из който пътуваха двамата българи.

Тия двама българи бяха два братя.

Когато пак се поспряха с конете си под една сянка, за да се закрият от жежките лучи на утринното лятно слънце, по-младият брат се обърна към по-стария, все мрачен и мълчалив:

— Ти все си намръщен. Кажи нещо, бачо.

По-старият въздъхна и отговори почти през сълзи:

— Какво да ти кажа? Проклятие, брате, виси над нас. Бедно отечество, бедно отечество!

— Защо това отчаяние, бачо?

— Защото сме роби. Робите нямат право да бъдат весели.

— Но имат право да се надеят — възрази по-младият брат.

— Надеждата днес е едно безумие.

— Не, тя е една добродетел, и най-потребната сега.

По-старият брат се усмихна горчиво, почти презрително.

— Да, ние сме роби, врагът ни е оковал, отечеството е нещастно — каза по-младият; — но вярата ни дава крила.

Те боднаха конете по жилестите корми и продължиха пътя си.

Денят преваляше. Слънцето трептеше веч над западните приоблачни чуки. Скоро притъмня. Пътниците отседнаха при Янтра, напоиха уморените си коне и се отбиха в една планинска колиба да нощуват. Вечеряха с хляб и кромид лук, па си легнаха въз постеля от борови върхари.

На следния ден, къде пладне, те съзряха търновските скалисти рътове. Отседнаха при Царева ливада за почивка.

— Е, сега какво ще кажем на търновци? — каза мрачен по-старият брат.

— Ще им кажем: надейте се и не губете бодрост. Ти вярваш в бога?

— Както и ти.

— Бог не обича слабодушните, обича силните духом.

Тоя кратък разговор стана преди. . . 738 години.

Двамата братя се наричаха Петър и Асен.

След три години България беше свободна.

*

На Атонският полуостров Паисий една заран след нощното бдение над историята на българските царе, патриарси и светии, която пишеше, излезе да се разходи под високите борики и се спря с поглед устремен на север.

Той гледаше към България.

И той въздишаше.

И казваше:

— О бедна Болгарио! Покрусена и поробена майко! Кога ще те видя огряна от слънцето? Ще ли доживея до радостния ден, когато ще счупиш веригите си и ще прославиш господа бога зарад избавлението си от агарянско иго? Ще ги счупиш, вярвам, ти си ги чупила и друг път. Бог не забравя праведните. Светата му десница ще се простре над тебе. Затова мужай се, крепи се и бъди силна за денят, когато божият глас ти извика: «Стани!»

И той издигна трепересщата си ръка и благослови

планините и върховете, които се тълпяха в кръгозора на север.

Бялото море, блеснало като разтопено сребро, лъщеше заслепително от ярките лучи. Вълните се удряха о брега и се пръскаха на лучисти бисери.

Паисий дълго замислен гледá морето, па се повърна в килията си и подхвана пак нощния труд. В погледа му светеше далечния отблясък на възродена България, в която той вярваше. . .

*

На 1876 година като емигрант бях в Браила.

Априлското въстание, баташките ужаси, кланетата в България потресваха цяла Европа — тогавашната Европа. Гладстон гърмеше със своите позиви към възмутеното човечество.

В едно кафене аз се разговарях с браилския французки консул, с когото ме бяха запознали.

Той беше човек образован, елегантен, горд с отечеството си и с великите традиции, завещани от Френската революция.

В беседата той пожела да узнае защо са въстанали българите, да узнае от мене, очевидец на турската тирания и жестокости. Учуден малко, че той всичко това трябваше да знае от френските вестници, аз побързах с пламенни слова да му опиша причините на въстанието и погрома, който го последва. Впуснах се в хиляди подробности за ужасът, извършен от турците.

Стори ми се, че моят разказ го покърти, той си потърка челото и попита:

— Да, знам, но защо въстанахте?

Аз го гледах слисан от тоя странен въпрос.

— Защо ли? За да бъдем свободен народ.

Той попита:

— А позволяват ли ви турците да се молите богу в църквите?

— Да.

— А оставят ли свободно да си орете земята?

— О, да.

— Тогава никак не разбирам защо въставате.

И синът на Франция, горд с великите принципи, завещани от Френската революция, поклони ми се учтиво с ласкава усмивка на лицето и си отиде.

*

Преди години ходих в Париж и посетих знаменития френски доктор, старият Ф., светилото на френската медицинска наука.

След консултацията той ме разпита за България.

Разправих му за нея, каквото беше потребно.

Той ме слушá с голямо внимание.

— Имате ли възможност да виждате княза си?

— Понякога — отговорих аз и излъгах, защото княз Фердинанд беше за мене недосегаем и никога не бях говорил с него. Но нали човешка суета? — отговорих му тъй.

— Аз ще ви моля да го поздравите от мене, когато се завърнете във вашето отечество.

— Мерси, без друго.

— Ние с него сме приятели — продължи докторът, — той е идвал няколко пъти при мене, когато посещаваше Париж. Предай му непременно моето почитание. Той е прекрасен човек, цял французин по душа.

— И малко по кръв — прибавих аз.

Докторът се позамисли.

— Виж, това последньото не знам. . . все равно. . . Той беше мой клиент. Остави ми и портрета си.

И той посочи на един голям фотографически портрет на стената.

Аз с любопитство погледах портрета.

Там стоеше сръбския княз Петър Карагьоргевич с няколко саморъчни реда от него под образа му!

А ние, които знаем всичко за Франция, най-дребните случки в нейния политически живот, най-незначителните й политически мъже!

Г. Клемансо сигурно знае повече за България, сега.

Ноември 1919

ПЛАНИНАТА

От градский шум и прах избегнах,
далеч избегнах от светът,
колата с грижите разпрегнах,
отшелник съм в тоз горски кът.*

Слънцето, като ярко кълбо от разтопено злато, треперяще и величаво, отива на запад. То е вече надвиснало над далечния рид, чийто отсамен склон остая цял в сянка.

Зъбестите скалици по гърба на тоя рид и редките черни дървеса, усамотено стърчащи там, рязко изписват своите очертания в златистата чистота на небето.

Планинский ветрец тихо клати листата на крушата с необраните още пълни и жълтеещи се круши.

Аз, поизлегнал се под нея, на зеления наклон на ръта, наблюдавам светлия летен заник.

Насреща ми пък, през широкия дол на реката, върхове, чуки, плешиви височини се катерят към небето, сякаш искат да достигнат белосребристите облаци и да говорят с тях.

Шумът на реката стига до мене, глух и напевателен.
И пълни с екота си цялата планинска самотия.
По урвите — кози между храсталаците.

Говеда някъде, неподвижни, като бели статуи, сред тъмния храсталак, стоят и гледат към дола.

Една селянка на гръб с някакво бреме полека се изкачва из тясна ронлива пътека и отива нагоре, там,

* «Юлска китка».

дето по чуката се мяркат, прилични на пчелни кошери, купи.

Ветрецът тихо люшка листата над мене.
И реката все шуми.
И сенките стават все по-големи.

Златните лучи, минувайки през крушата с необраните още пълни, жълтеющи се круши, падат по наклонната зеленина и играят по тревата и по разтворената книга, която съм забравил да чета.

И аз, излегнат там, все гледам. . .

*

Ех, волно, хубаво, чудесно!
Да имах тука малка хижа,
познал бих битие небесно,
съсед на бога и без грижа!

Връх.
Аз съм кацнал на него.
Панорама.

Чукари, зелени склонове, сенчести долове. Реката долу извива своите огледални вирове, лучезарни, цели залени със слънце и небе.

Диви, намръщени скалаци, прилични на разрушени замъци, в подножието на дивите, стръмни склонове.

А въздух, а въздух!
А ширине!

Душата има крила. Очите имат крила, сякаш — и раменатa ми. . .

Величавите картини пред мене, под мене, над мене. . .
Радост! Не, това е пиянство!
О природо!

Гледам отсрещните селски кошари. Как високо са и те!

Един орел.
Той се вие, широко разперил могъщи крила.
Сякаш и той се опива с въздух и синева.

*

Взор зачете се — пак унесен
в талазний бяг, душа, опита,
с гръмливата се слива песен
и книгата стои открита.

Надлъж по реката вървя самотен. Тя бучи, тя пее, тя плаче.

Малки водопадчета, образувани от речни гладки камъни, цели залени с вода, лъщят на слънцето, боботят и се губят в кипящата бяла пяна под тях.

Реката е жива.

Тя бучи, тя пее, тя плаче.

Зноят още е силен. Съзирам край реката някаква огромна скала. В нейните начупени стъпала има сянка, и отивам да се подслоня там.

Преди мене други се възползували:

Кози лежат там.

Искам да намеря и аз гостоприемство в сянката в скалата, приближавам. Но в подножието на скалата мек, мокър, гладък пласт тиня, оставена от реката, плискала тук преди някой ден.

Не се минува.

И козите ме поглеждат учудено.

Един риж пръч се е покачил на върха на скалата и стои неподвижен. Несресаната му брада и витите му рогсве се открояват в лазура на небето. Той гледа планината, слънцето, пространството мечтателно.

Трябва да е поет.

Завивам към реката. Край нея един гладък бял балван, почти наполовина потопен в шумящите талази.

Сядам там, гърбом към слънцето, запушвам цигара и изваждам книгата си да чета под хлада и песента на реката. Но тая песен ме униса, погледът ми се плъзга по вълните. Не, не може да се чете. Не ми дават и отсрещните стръмни урви да чета, ни висовете, що режат небосклона, ни широките простори, пълни с лучи, тишина и свобода.

Сякаш природата ми казва:

«Тук е забранена друга книга. Чети мене!»

Пръчът все стои неподвижен на скалата.

Младата мургоснага козарка се къпе недалеко в реката.

ПИР В ЕРУСАЛИМ

(ВИДЕНИЕ)

Пролетното слънце, лучезарно и нажежено, превaляше на запад, като заливаше със знойните си лучи голите, жълтеникави ридове на запад от Ерусалим. То печеше немилостиво загорещените скали и песъчливите урви и разлати върхове на Ливан, тънещи в прозрачната златиста омара на тоя жежък пролетен ден.

Ерусалим сякаш дремеше под тая жега. Стените и къщята с плоските покриви се белееха в гробно мълчание, гъсто натрупани по голия хълм. Каменистият рът Голгота, по който извиваше песъчлив път, стърчеше пустинен и трагичен. . .

В една висока къща с малахитови стълпове обаче беше оживено, имаше шум; чуваха се от улицата звукове на тимпани и кимвали; влазяха в разтворените врата римски воини с блестящи от слънцето шлемове или гости с дълги копринени ентерии и с големи зелени копринени гъжви.

Тая къща беше на един от велможите при юдейския цар Ирода Антипа. Синът на тогова, Корнелий, наскоро пристигнал от Рим, дето бе пращан с послание до цезаря, даваше угощение на знатните римляни по случай женитбата си с Пилатовата внука Береника. От пресметлива учтивост, свойствена на завоевателите на света, Корнелий беше приканил на пиршеството и видни евреи, по-младите от които знаеха римски. Имаше там гости търговци от Египет с мургави лица и с черни остри бради, и халдеи, имаше и елини с изящни черти на лицата, облечени в сини или розови хламиди.

Додето ставаше това шумно пиршество, Исуса го съдеха; водеха го римски воини от Пилата до първосвещеника Кайафа — и от Кайафа до Пилата.

А в пирът римляните не знаеха нищо за това. Корнелий със зелен лавров венец на главата и поканените римляни, тоже с венци на главите, пируваха и се веселяха, излегнати до трапезите и подпрели една ръка на възглавници. В дъното на стаята се белееше мраморния бюст на цезаря. Хубавелки моми от Антиохия свиреха на инструментите си и пееха някакви песни в чест на Афродита. Силни миризми от мира и от други арабски благоухания пълнеха с упойни дъхове въздуха. Вината, от дамаските благословени хълмове, се разливаха в изобилие.

Стана един гост и се поклони на Корнелия, после разтвори свитък хартия. По климането на Корнелия свирнята престана. Станалият гост беше елински поет. Той зачете с тържествен глас по гръцки някаква надута витиева поема в чест на Корнелия, на Ирода и на цезаря. Очите му блещяха от вдъхновение, звуците на елинската реч, която само римляните разбираха, се разнасяха екливи и пронизителни при напрегнатото внимание на Корнелия. Когато поетът свърши, Корнелий милостиво му кимна и извърна погледа си към бюста на цезаря, слушал също внимателно поемата.

Но ето, неколцина от гостите наставаха и отиваха на прозорците да гледат нещо на улицата.

— Какво е? — попита Корнелий.

— Карат оногова пак къде Пилатовата къща — отговори един млад римлянин.

— Кой е той?

— Някой си злодеец галилеянин, когото наричат Исус — отговори един стар евреин.

Корнелий допи чашата си с янтарното вино и пак попита:

— А кого е убил?

— Не е убивал никого, но го съдят за бунтуване против цезаря — обясни един млад евреин.

— Не е и за това — каза един друг евреин, — а защото учи народа на някакво си учение, за някакво си царство божие и други подобни дивотии.

Корнелий беше с добро сърце, щастлив от женитбата си с прекрасната Береника; при благото разположение, в което се намираше от веселия пир, той беше сега достъпен за благи чувства.

Той каза:

— Щом е такъв тоя човек, няма защо да го убиват. Аз ще ида при баща си, ще ида и при Пилата да моля. . .

И той поиска да стане от мекото легло.

Един антиохиец му каза:

— Светлий Корнелие, защо разваляш веселбата ни? Остави тоя клетник, нека го съдят. Пилат е умен и справедлив; ако бъде невинен тоя — как го казваха — Исус? — той ще го отпусне.

Един елин се обади:

— На кръста, на кръста! Той учи на бунт против цезаря! Аз сам го чух с ушите си!

Друг елин потвърди:

— И аз чух, когато излизаше от Соломоновия храм, как казваше на народа, че той е истински цар юдейски!

— Не, аз ще ида при Пилата — каза Корнелий. — И да е виновен тоя човек, защо да го разпъват? Няма ли в еврейския закон по-благи наказания? Ако Пилат не послуша, аз ще взема началството на войниците, за да не допусна такава неправда. И сам божествения цезар няма да я одобри!

В тоя миг навлязоха, леки като вятър и хубави като антиохийски дъщери, белоръки и голоноги робини и под звука на музиката затанцуваха танецът на Саломея. Техните гъвкави снаги се кършеха в сладострастни пози, те летяха леки като пеперуди, махайки свилени кърпи из въздуха. Красивите млади форми на тялото им събираха очарованите погледи и на млади, и на стари. Във въздуха зацарува опиянение от игрите, от арабските миризми, които се пущаха в сребърни съдове, поставени на мраморните подножия, и от светлите вина.

Един от елините с посребрени вече коси дигна чашата си.

— Пия за здравето на благородния Корнелия, за лу-цезарния син на цар Ирода!

Всичките чаши се издигнаха.

Корнелий кимна и изпи своята.

Една от най-прелестните робини, доведени от нил-

ските брегове, приближи до него, кълчейки се сладострастно, и се тръшна на леглото на Корнелия, като обви врата му с белите си скулптурни ръце. Корнелий леко я оттикна и поправи венеца си, килнат от прегръдката. Робинята скочи и пак затанцува с другарките си. Голите крака, обнизани със златни гривни над глезновете, хвърчаха под ритъма на музиката.

— За здравето на благородний Корнелия!

— Да живее божественият цезар!

Корнелий пак се изтегна, подпря лакът на възглавницата и с блестящи от вино и щастие очи следеше вълшебната игра.

Неколцина наставаха и отидоха пак при прозорците. Те гледаха оттам един млад евреин с малка руса брада, цял прегънат под голям дървен кръст. Голяма тълпа дрипави евреи и еврейки, шумящи весело или гневно, вървеше подир младия евреин.

Току под домът на пиршеството, младият евреин, изнемогнал съвсем под тежестта на кръста, спря за минута, дишайки дълбоко. Тогава съгледаха, че той имаше търнов венец на облятото с пот чело и струи кръв течат от него. Евреинът дигна очи към прозорците, отдето изскачаха звуковете на музиката. Погледът му, страдалчески и умолителен, сякаш очакваше някаква помощ оттам, от нещо, от някого. . .

Беше ли му пошушнал някой, че в тоя дом има един силен защитник? Хубавите очи сякаш се молеха и думаха: «Няма ли някой да помогне?» Той съгледа на прозорците едни безучастни и любопитни лица. Поетът само се смееше. Един римски войник бутна осъдения и той пак повлече кръста напред.

Корнелий поиздигна лениво глава и попита:

— Що има там?

Един от ония, които стояха до прозорците, се извърна и каза:

— Карат към Голгота оногова!

Шествието замина нататък.

А пиршеството продължаваше.

1919

СРЕЩА НА ИЗТОК СЪС ЗАПАД

(КАЛОЯН И БАЛДУИН)

«— Какво ви накара да дойдете от толкова далеко място, за да завладявате чужди земи?

— Как? Нима вие не сте чували как великий град Троя е бил разрушен?

— Не! Не сме чували за такъв град.

— Тогава знайте: ние сме потомци на троянците и ето защо дойдохме да завладеем наследството на нашите прадеди.

— Това ни много зачудва! Идете си от земята ни!»

Тоя странен разговор е станал между франкския благородник Pierre de Bracieux и Калояна, на 1204 година.

Ville-Harduin, съвременник и историограф на Балдуина, и Robert de Clary, съвременник също, ни разказват, че разговорът е станал в лагера на Калояна, пред Одрин, при едно посещение, направено по Калоянова покана от Pierre de Bracieux и трима още латински рицари.

Ако горният въпрос за Троя би се задал на «полугръка» Симеона, запознат добре с всичката гръцка премъдрост, той би отговорил утвърдително.

Но Калоян, занят през седем години от царуването си с непрестанни войни с гърците за отнимане от тях българските земи, не е имал време да чете стари истории. Па и Манасиевата хроника много по-късно беше преведена на български.

Още по-малко е имал възможност да се запознае с Вергилиевата поема «Енеида», в която се възпяват

подвизите на баснословния троянски герой, праотец на основателите на Рим — Ромула и Рема.

Латинците си отишли с убеждението, че се разговаряли с един дълбок невежа, а Калоян ги изпратил с убеждението, че е приказвал със смахнати хора. . .

*

За да бъде обяснена тая среща — трябва да се повърнем малко назад.

Една година преди това кръстоносците, отивайки за Ерусалим, за да го освободят от мюсюлманите, обсадили Цариград, превзели го на 13 април 1204 г., извършили ужасни клания и грабежи и прогласили за цариградски император графа Балдуина. Харесал им се Цариград и забравили за Ерусалим. И понеже l'appétit vient en mangeant, поискали да завладеят и Тракия. Скоро Балдуин повел войската си и превзел Одрин.

Като чул за това, и Калоян тръгва за Одрин и се спрял недалеко срещу лагера на Балдуина. Преди да се сблъскат, той влязъл в преговори с него за напущането тая българска земя. През времето на тия преговори именно той поканил на гости четирмата латински рицари, които приел твърде любезно.

Преговорите с Балдуина траяли дълго. Балдуин ставал все по-надменен и неотстъпчив. Най-после пратил Калояну следния горд и крайно груб отговор:

— Тебе не ти прилича да се обръщаш като цар към свой приятел, а като слуга към господаря си!

След това кърваво оскърбление преговорите се прекъснали. Войната ставала неизбежна.

Но Калоян я отложил за няколко месеца. Съобразителен и дипломат по природа, той обуздал гнева си, който му заповядвал веднага да нападне и си отмъсти. Какви са били причините на това отлагане? Или е искал да се приготви по-добре за войната, или не е искал да разсърди папата, с когото водел преговори за получаване царска корона, като отвори война на кръстоносците. . . Навярно таз е била главната причина. Но когато след няколко месеца, в началото на 1205 год.,

получил короната и нямал вече причина да щади чувствата на папата, войната избухнала.

И на 1205 год. пред Одрин е станал съдбоносния бой между Балдуина, представителят на западната феодална култура, и Калояна, представителят на многовековний български идеал за обединение.

Тоя бой е произлязъл на 15 април, стар стил (27 април, нов стил), сиреч преди два дена.

И ето защо тая дата ми припомни знаменитото събитие, станало преди седемстотин и петнадесет години.

И аз пак препрочитам в Иречековата «Българска история» онова, което той ни разказва за Калояна.

Каква личност!

Храбър и неуморим пълководец, тънък политик, той бие гърците навсякъде преди завоеванието на Цариград от кръстоносците, разиграва папата с обещанието, че ще приеме унията, додето получи от него царска корона; води победоносни войни с унгарците; разширява всеки ден пределите на царството, в което вмести и Белград.

Една стихийна енергия, един неукротим дух, един гъвкав ум, една боева природа — и всичко това сбрано, насочено към една цел: засилване и уголемяване държавата си. Има у него нещо от честолюбието на Симеона, от широкия размах на Самуила, от нравствената сила на брата му Асеня I. Има нещо и от разрушителния гений на Крума. Мислят някои, че чувството на патриотизъм, такъв, какъвто в днешно време го разбираме, тогава слабо било развито. Не, у Калояна го има във висша степен. . . но патриотизъм суров, брутален. Син на варварския си век, той е и жесток при нанасяне на ударите.

Той опустошава неприятелските страни, разрушава градове, коли, пленява. . . Тоя човек, с гъвкав ум на лисица, обладава свирепостта на тигъра. Името му сее ужас в сърцата на гърците. Той е безпощаден към тях, той иска да им отмъсти за злините на Василия Българоубиец и унищожава, дето може и както може, гърците, като е желаел той пък да бъде наречен «гръкоизтребител». . . Уплашените и озлобени гърци, за да си отмъстят, изкривяват името му Калоян на «Скилоян» (Куче-Иван). Дълги години след него гръцките майки са плашили децата си с името му.

Такъв е бил човекът, който се е срещал с Балдуина, втори път, пред Одрин.

Боят се е свършил гибелно за Балдуина.

*

Дълго време плененият император, затворен в една кула в Търново, чезнел в безславно и тежко робство, въздишал и мислено виждал широкото равно поле, дето:

Две войски мегдан делили
в одринския бой голям,
Запад и Възток се сбили,
сбили се два свята там;

чувал пак ревът ужасни
на куманските стрелци,
виковете на нещастни
покосявани борци;

виждал стройни легиони
в бягство, плячка на страха,
рицари в железни брони
натъркаляни в праха;

виждал люти Калояна
на хвъркатия му кон,
битката от кръв пияна,
в прах забулен небосклон.*

Балдуин вече не излязъл из затвора си. Напразно папа Инокентий III писал Калояну да го освободи. Мстителният български цар не бил достъпен за чувството на великодушие, било че не забравил оскърблението, било че се опасявал от Балдуина, пак свободен; той най-после заповядал да го умъртвят — една легенда разправя, че това е станало по най-зверски начин, и как се щурал по гори, полета да трепе патици, както трепел и гърците. . .

Но защо се повръщам в тия векове? Защо да при-

* «Легенди при Царевец».

помням тия кръвопролития? Светът е още настръхнал от вчерашната всемирна война. Пак герои, пак поля, обливани с кръв, човешки хекатомби, разрушения и ужаси, на каквито Чингиз хан би завидял! Ужасно, ужасно! Човешката съвест стои смазана и убита под ударите на онова зверче, лежало тисящелетия в човешката душа и пак пробудено: нагона за зло, за изтребление. Де остана великото слово на Христа: «Любите друг друга!» Къде се изпариха великите начала на християнството? Великите учения на философията от Платона до Толстоя? Цивилизацията с всичкия си колосален напредък банкрутира пред събуденото зверче. . . През траянето на тая страховито изтребителна война много гласове казаха: «Това е края вече на войните!» Сключи се мир — вече никой не казва това. Тоя мир на неправда и на злоба хвърли семето на нови бъдещи ужаси. . . Той нася земята с кривди и отрови душите с омрази. Не, светът след хиляди години е пак тоз, свиреп и кръвожаден! Кога съвестта и разума ще добият надмощие! След колко още хиляди години? Ужасно! Един наш студент в Берлин беше попитал един знаменит професор по философията: «Господин професоре, кога мислите, че ще престанат войните?. . .» «Когато хората станат ангели!» — отговорил професорът. Верен ли ще е този зловещ отговор? Няма ли човекът да се облагороди по-скоро и без да се превърне духом на ангел, да се превърне в човек, в човек истински, какъвто е мечтаел оня, разпнатият на Голгота, чието възкресение празнувахме през тоз месец! Кога ще възкръсне и бъдещият човек?

29 април 1920

В ЦАРСТВОТО НА ОДИСЕЯ

(ЕДНА ГОДИНА ВЪВ ВЪЗДУХА НА ГЪРЦИЯ)

Там в далечни пущинаци,
там под чужди небосвод,
гаснат синове юнаци,
гасне младост и живот.

Кой просветен българин не е чувал за остров Итака или не познава от историята това име? Кой не знае за Одисея, лукавото елинско царче, владетел на остров Итака? Казвам «царче», защото тоя прочут, прославен от Омира герой е владял над десетина хиляди жители. Прославена е и Пенелопа, вярната му съпруга, и овчарят Евмей, и псетата Одисееви. . . И какво вълшебно було от поезия се развява в душите ни въз тоя малък скалист остров в лазурния шир на Йоническо море! Той е пълен с класически спомени, с легенди, със старинни останки, следи от някогашните времена. Туристите и днес отиват да посетят с благоговение Пещерата на нимфите, да се поклонят на заглъхналите в треви и бурени основи на Одисеевия дворец, който е бил голям колкото железопътната станция Божурище. Всичкото богатство царево е състояло, както казва Омир, от стотина свини, които са грухтели в свинарници, прилепени до самия дворец.

*

Днешните жители на острова, тоест на единственото градче в него Ватѝ, далеко не са потомци на съвременниците Одисееви, защото през средните векове Итака е

бил съвършено опустошен от варварите и населението му изтребено; за да насели изново острова, венецианският сенат е отдал земите му на колонисти от други народности, дошли от други страни. Но днешните итачани се гордеят със «своя прадед» Одисея, който им е толкова прадед, колкото и нам сиамският крал.

Населението е повече лозарско и земеделско; мъжете са здрави и силни, такива са и жените; но по хубост те далеко не приличат на наядите и нимфите, с които въображението на Омира е населявало долините и скудните горици на острова.

*

Но целта ми не е да описвам Итака, древното Одисеево царство. Смислих си за тоя остров случайно, след срещата с един наш войник от заложниците, от Пловдив, завърнал се тия дни от Итака, дето е живял като пленник около една година, както и други наши герои.

Как са се отнасяли гърците към тях? Лошо, иска ли дума? Името «вулгарос» се е произнасяло с омраза, с презрение. Нямало там меките отношения, светата българска доброта към нещастните, каквато са срещали у нас гръцките пленници. Как българинът забравя обидите на враговете си! Той е благ, милостив; в краен случай, ако не е такъв, той е поне равнодушен към тях и не се чувствува способен за безполезна и низка жестокост. Но Венизелосовите органи изпълниха вестниците в света с чудовищни обвинения в свирепост и варварства у българите. Гърците правиха тържествени помени в Париж за мъченически загинали от българския меч гръцки владици, когато тия владици спокойно и добре хранени, прекарваха тихи дни в някой български град. И светът повярва! И Пиер Лоти ни обсипа с кал, и д'Анунцио ни обсипа с проклятия!. . .

*

Нашите пленници обаче в Итака имали щастието да се намират не под гръцко началство, а под французко. Случило се, че и французкият офицер, на чиято охрана

били поверени пленниците, бил добър човек. Някои от пленниците знаели и французски, та това още повече го разположило към тях. Той се отнасял с уважение, почти другарски. Предупреждавал ги приятелски да се не опитват да избягват, защото смърт ги заплашва, и ги обнадеждвал, че скоро ще бъдат повърнати в отечеството си. Даже за българите имал хубаво мнение. «C'est un peuple brave et malheureux, victime de ses chefs et de la diplomatie». (Те са един храбър и злочест народ, жертва на своите вождове и на дипломацията.)

Животът им е бил сравнително поносим. Разрешавало им се да се разхождат свободно в градеца Ватѝ и в околността му. Месечно за храна получавали по сто драхми (на германските пленници се давало повече).

*

«Онова, което най ни измъчваше, беше невъзможността да се научим нещо за България, казваше ми пленникът. България, ох, как я обичахме, как тъгувахме за нея! Но никакъв наш вестник или писмо не можеше да проникне до острова. С жажда търсехме в гръцките вестници да видим думите «Вулгария» и «вулгарос». Сигурно псувни придружаваха тия думи във вестника, но ние ги гледахме с любов, даже аз целувах тия думи! И не знаехме за България нищо, нищо! Жестока мисъл ни ядеше, че и България ни е забравила. И копнежът да се върнем в нещастното ни отечество ни мъчеше денонощно и нетърпението ни растеше всеки час. Очите ни постоянно гледаха на североизток, към България. По едно странно съвпадение — отсрещните планини на епирския бряг по очертанието си много наумяваха нашата Стара планина и тогава тихо пеехме родните песни със сладка тъга в душите, както пленените при вавилонските реки евреи пеели песните за Сион.

Често се изкачвахме на една скала извън градеца. Оттам гледахме облаците, които идат откъм България. Искахме да чуем от тях нещо, но те се носеха безмълвни над главите ни, па отиваха да се оглеждат в безкрайното огледало на Йоническото море. Следяхме и полета на

птиците, на лястовиците, които се стреляха във въздуха и се изгубваха в лазурното му ширине. И другарят ни П., който беше и поет, декламираше от скалата:

Я се, птички, понесете
къмто родните гори
и от нази поздравете
наште майки и сестри!

Ах, вий, птички бързокрили,
хвъркайте, идете там,
от пределите ни мили
донесете вести нам.

Та преди да си отидем
от тоз свят, от този плян,
вий речете: «Ние идем
от свободния Балкан!»

И ние знаехме, че смъртта ни дебне. Колко души вече тя отнесе! Тоя горещ климат, болести, лишения, тъга за своите. А избавлението не идеше! Остави ли ни България? Тоя скалист остров, прославен от поезията, това синьо Йоническо море, тъй величествено и заслепително сребрено от слънчевите лучи, ни станаха омразни, непоносими!

Веднаж чухме, че в градеца имало някой бакалин с име «Стоилос». Българин! Как искахме да му стиснем ръката! Отидохме в дюкяна му и предпазливо го попитахме за произхождението му. Не, грък бил! И баща му бил грък. Той не знаеше нито дума български. А носеше българско име! Вероятно е от български род, но погърчен отдавна.»

*

Най-после французинът офицер весело им съобщил радостната новина: той получил заповед да ги освободи. Той им извикал: «Mes amis, je vous félicite!», а на прощаване им казал: «Помнете, че Франция води с вас война, но Франция почита храбрите, а вие сте храбър народ, и в Ориента вие сте единствения честен народ!» (О да, о да,

но Франция на Клемансо удуши тоя храбър и честен народ!) Когато стигнали в Солун, пленниците пак се намерили в една враждебна атмосфера: зли погледи, подигравки, ругателства. . . Но те всичко пренесли лесно, защото се връщали в България. О, как са изжаднели да я видят по-скоро, да целуват свещената ѝ земя!

26 юни 1920

МИСТЕР ДЖИМ АНДЖЕЛОВ

Енергията! Обичам да срещам проявата на тая духовна мощ у българина. Аз ѝ се радвам, аз я приветствувам. Енергията е богатство, енергията е добродетел, енергията е чудотворен тласък към напредък, тя събира в себе си куп благородни нравствени сили: любов към труда, доверие в себе си, решителност, самонадеяност, кураж в борбата с живота. Тя е противоположност на унинието, на отпадналостта, на покорството пред ударите на съдбата.

В чакалнята на един столичен лекар видях един момък, който ми направи силно впечатление. Той имаше лице сухо и изразително, поглед буден озаряваше това лице с бръснати мустаци и изопнати черти.

Момъкът държеше главата си права, с достойнство, дори някакво изражение на гордост се забелязваше и в погледа му, и в стойката му. Той седеше мълчаливо неподвижен и студен. Не знам защо, помислих, че не е българин, а чужденец. Приличаше най-много на англичанин, това беше тип на англичанин. Той нищо не говореше, а изглеждаше спокойно и равнодушно клиентите, които влазяха. Аз не свалях погледа си от него. Не, не е българин тоя човек!

Вратата се пак отвори и се показа лекарят. Той се обърна към непознатия и му каза:

— Мистер Джим!

Непознатият спокойно стана и последва лекаря в кабинета му.

Значи, англичанин! Не съм се излъгал в предположението си!

*

Когато дойде и моя ред да ида при доктора, аз го попитах в кабинета му:

— Какъв е този мистер Джим? Англичанин?

Докторът се усмихна.

— Не, българин е — каза той, — но е позабравил малко българския език и смесва речта си с английски думи.

Това възбуди моето любопитство.

— А защо го нарекохте мистер Джим?

— Такова име му давали в Австралия: мистер Джим Анджелсв, а българското му име е Димитър Ангелов.

— Как, в Австралия бил?

— И в Австралия — петнайсет години, и в Индия, и в Египет. Той е една енергична натура, предприемчив, самонадеян, неуморим и природно развит. Дошел е да види България и сега пак ще отива за Австралия.

Всичко това ме порази до висока степен. Аз се крайно заинтересувах за мистер Джим и помолих доктора да ме запознае с него, с тоя рядък момък, обладател на толкова ценни качества, въплощение на самата енергия.

На следнята утрин мистер Джим пак дойде и докторът ни запозна.

Димитър Ангелов ми разказа историята си. Тя е една върволица от авантюри, от скиталчества по света, от постоянство, труд и търпение. Той бил от Велес. Свършил само първо отделение. Още от десетата си година, като един нов Робинзон, той добил желание да се впусне в незнайни кръгозори, да пътува по чужди земи и моря. Избягва от родителите си и отива в Солун, за да се качи на някой параход. В Солун се случили тогава бунтовнишките вълнения на българите, турската власт го заподозира и го хвърля в затвора. Той обаче успял да избяга и да се вмъкне в един английски параход, който го откарал до Порт Саид (в Египет). Пари нямал за превоза, а вършел черната работа в парахода. В Египет престоява няколко месеца, като се поминувал с хамалска работа, ходил в Александри и в Кайро, през това време се налапал доста с арабски и италиански. Еднъж, когато бил в Порт Саид, чул, че един английски параход отива в Австралия. Със съдействието на един арапин, служител в парахода, той се наел там като прост работник и с пет франка само в джеба тръгнали за далечното пътешествие, преплували благополучно Червеното море и Индийския океан и параходът го свалил на австралийското пристанище Перто Пара (?). Тук един италианец, с когото се запознал в парахода, го завел и препоръчил в една проста локанта. Няколко месеца нашият герой служил в локантата, като миел съдове и чистел картофи. Плащали му по пет лири месечно. После се ценил в други, по-добри локанти, дето му плащали по 8 лири месечно. Като спечелил с труд и пестене стотина лири, той си купува количка и с нея разнасял за продан зеленчук, сладкиши и други лакомства. Тая търговия отивала добре и когато се засилил финансово още повече, наема бакалски дюкян с двор и градинка. Тук състоянието му нарасло на няколкостотин лири, имал за слуги един англичанин и една англичанка, която му водела търговската кореспонденция, и заедно с богатството му расло и значението му в града. Там всички го наричали мистер Джим. Ненадейно щастието го напуща, захваща се всемирната война и когато и България влязла в нея на страната на централните сили, австралийците обявили бойкот на неприятелските търговци. Две години бакалницата остала без купувачи, състоянието му се побъркало. Тогава напуща Австралия и идва в Египет. Там англичаните го хващат и отвеждат в един пленнически лагер, дето чезнел няколко месеци и изхарчил повечето от скътаните си пари.

— И вие все пак мислите да се връщате в Австралия?

— Да, аз имам там имот: купил съм си земя.

— Какво ще работите? — попитах.

— Ще си направя кола и ще разнасям пак зеленчук за продан. Бойкотът сега е престанал.

Додето ми разказваше тия си несполуки и страдания, не забележих никакво огорчение или гняв по лицето му. Той запазваше етуденото си спокойствие, речта му течеше равна и безстрастна. Лошата съдба, що го беше най-подир сполетяла в Австралия, не беше дала никакъв печат на униние или скръб на сухото му и дишаще енергия лице. Той искаше пак да работи и беше уверен, че пак ще спечели с честен труд. Да, той беше уверен и с нетърпение очакваше да му се визира тук паспорта от английската легация, па да тръгне за любимата си Австралия.

— Защо си не останете в България?

— Не, в Австралия, там съм привикнал — каза той.

— Имаше ли и други българи там?

— Имаше около стотина души, но те не правеха търговия, а бяха миньори (рудокопачи). Тях бяха затворили в лагера, но мен пощадиха.

*

Мистер Джим отговаряше охотно и просто на въпросите ми за Австралия.

Австралия е плоска страна и твърде плодородна, само по-топла от България. Австралийците са енергичен народ. Те хранят големи симпатии към американците. През войната около половин милион австралийци отишли като доброволци в Египет да се борят против турците и в Европа против Германия и съюзниците ѝ. Голяма част от тях обаче не се завърнали живи. Това се отнася до английските колонисти и поевропейчените австралийци. В дълбочините на острова обаче живеят съвсем диви номадски племена, незасегнати ни от закони, ни от цивилизацията. У тях грабежите и убийствата са на почит. Ала тия диваци постоянно намаляват и скоро съвсем ще изчезнат. В крайморските градове главната търговия се върши от германците. Техни са капиталите и банките. Животът е лесен в Австралия, пари се печелят скоро, стига човек да е трудолюбив и предприемчив. Бедни са там само мързеливите. И нравите са доста свободни. Жените са изобщо хубави и лишени от европейски предразсъдки. Мистер Джим се впусна в някои пиперливи подробности, но биде принуден да спре, защото докторът го повика в кабинета си.

*

П. П. Току-що ми каза мистер Джим, че ще отложи пътуването си за Австралия. Той ще иде доброволец против гърците — ако го пуснат.

Юли 1920 г.

БЪЛГАРИЯ НА ЧИСТ ВЪЗДУХ

(РАЗГОВОРИ НА ПЪТ ЗА БАНКИ)

На гарата, пред касата, се трупаха няколкостотин души. Невъзможно да се проникне до нея. Как, с какви мъчнотии успях да получа пътен билет, това не е важно — нямам сега намерение да осъждам никого и нищо. Ще кажа само, че нашата страна е в Ориента и ревниво пази славата си на ориентална страна: блъсканици, натиск, безредие, даже вежливи юмруци в гърба. . . Българинът става особено нервен, когато ще пътува по железници, или пък с трамвая до Княжево. Идете да видите с какъв пристъп се превзимат двете трамвайни каруци при площада «Света Неделя», какво чудовищно мачкане на човешки същества, премазване на крака, задушване, викове, писъци и псувни. . . А би било тъй просто да се раздават номера и всеки да влиза по реда си, както става в Европа.

Но казах: ние сме в Ориента и искаме да си останем в него. Дето се окучило, там се поучило.

*

Най-после влакът полетя на запад по широката Софийска равнина.

Честите дъждове през юни бяха покрили с разкошна зеленина полето. Склоновете на Люлин — една мила планина с мило име, — облечени в тъмнозелената си мантия, приближаваха постоянно към нас. Люлин къпеше своите разлети с меки очертания върхове в едно синьо, чисто небе и неволно привличаше с идиличното

спокойствие на красотата си очите на пътниците в купето.

Аз казвам «очите на пътниците». Не, ушите им бяха само будни и внимателни, защото един от тях приказваше разгорещено и даже гневно за софийските злоби на деня, от които всички сега бягаха. Приказваше за скъпотията, за общата криза, за новите данъци, за неуправиите и за всички ония неща, които тровят съществуването ни днес. В благородното си негодуване той изливаше ядът си красноречиво и безполезно. А Люлин през прозореца се усмихваше на пътниците и великодушното слънце заливаше с огнени лучи цветущите долини и хълмове и зелените вълнуващи се нивя отдясно и, безполезно за пътниците, угнетени от приказките на оратора.

Един пътник най-после го пресече:

— Стига! Не ни казвате нищо ново. Па каква полза? Това е сега навсякъде!

Тия последни думи сякаш внесоха известно облекчение в душите на слушателите и челата малко се проясниха.

Нали има българска поговорка: «Щото е до цял свят, то е джумбюш.»

*

Няколко време се възцари мълчание.

Един стар, плешив господин, твърде дебел, с къс апоплектически врат и с брилянтов пръстен на ръката, кой знае как му скимна да говори за небивалия лукс в София. Той, махаше убедително с дясна ръка, по която слънчовите лъчи, влизайки през прозореца на купето, правеха да искрее и да блести брилянта му.

— Да, така било и в Полша, господа, във времето на дележа ѝ — прибави брилянтовият пръстен.

Всички напрегнаха внимание.

— В Полша, казвам, господа, когато тя умираше политически. Луксът и разточителността са били нечувани. Един полски историк разказва например за разкоша в домът на един полски аристократ, когато устроявал празници, а тогава празници се устроявали най-много. Тоя аристократ, забравих името му, за да порази

и засяли поканените си гости, се ухитрил да замени мраморните статуи на елински богини и нимфи по мраморната стълба на двореца си — можете ли си представи? — с млади, съвършено голи жени, които неподвижни и усмихнати държели букети от скъпи и ароматни цветя. И никого това не смущавало! А Полша умирала! Стотина хиляди франка са се прахосвали в една нощ за гуляи и в разврат с жени.

Един от слушателите се намеси:

— Бъдете справедливи към нас. У нас такива суми не се харчат. Например в «Агрикола» един гуляйджия да похарчи, да похарчи най-много десет хиляди лева за една нощ. Ние сме скромен народ.

Това извика няколко усмивки.

Един млад господин, с модно подрязани мустаци, образуващи само едно черно петно под носа, извика:

— Оставете сега тия работи. Ние отиваме на Банки да се развеселим. Вижте, господа, как е хубаво навън.

И той излезе в коридора и се спря до прозореца да погледа природата.

*

Настана пак мълчание под гърмежа на колелетата. От близкото купе дойдоха две богато облечени дами и един млад господин, вероятно притеснени там и дирещи по-свободно място при нас — такова имаше. Пътниците учтиво им дадоха място. Дамите и младият господин си говореха най-напред по немски и после захванаха по български, а после по испански. Разбрах, че са евреи. Как лесно усвояват евреите чуждите езици! И как се чувствуват навсякъде в стихията си! Тоя духовит народ без отечество намира такова навсъде.

Додето по неволя внимавахме в разговора на тия гости, един от българите, чието лице, ако да нямаше мустаци, много щеше да наумява Наполеоновото, погледна часовника си и като че нещо той му напомни, издигна глас и каза:

— Господа, знаете ли кой ден е днес от месеца?

— 29 юни — отговориха.

— Една скръбна годишнина.

— Защо?

— На тоя ден, през 1913 година (16 юни стар стил), почна се Съюзническата война. Извърши се едно престъпление.

Всички напрегнаха слух.

— Да — продължи Наполеон с едно изражение на скръб, която заля пълното му бледно лице, — когато границите на българското царство се простираха от линията Мидия—Енос до Вардара и близо до Солун, когато Едуард Грей бе напъдил от Лондон гръцките и сръбските пълномощници заради хитруванията им да отлагат подписването на мирния договор — за да се изтощават още повече от болести и бездействие нашите войски, пръснати от Чаталджа до Дунава и до вътрешността на Македония, когато по Лондонския договор България се удвояваше почти по пространство и население, окръжена с ореола на всесветска почит и слава; когато румънския крал явно заплашваше България в случай, че тя влезе във война със съюзниците и продължи бъркотиите на Балканския полуостров; когато император Николай II заяви, че прави България отговорна за последиците на една нова война; когато Асквит, като хвана за ръката нашият пълномощен министър Маджаров, показа му картата на Балканския полуостров и му рече: «Вижте, печелите цяла империя! Стойте мирни!»; когато войските бяха уморени и народът жадуваше за мир, една заповед излезе из софийския дворец през нощта на 29 юни, тласна България във война с гърци и сърби! От тоя час наста прелом. България изгуби симпатиите на света, изгуби в Букурещ и повечето от спечелените области, даже и Южна Добруджа!

Един се обади:

— Господин Ников, но аз помня как вие сами одобрявахте тая война!

— Какво знаехме ние? Ние бяхме улицата! А ония, които бяха длъжни да предвиждат, да пресметнат, да съобразят. . .

Разговорът се прекъсна, защото Банки наближаваше и неколцина се изправиха в коридора да гледат белеещите се хотели и величавата сграда на банята.

В тоя момент младият евреин, който дойде с двете

еврейки, се приближи до мене и учтиво ме попита ниско:

— Извинете, какво мислите за Метерлинка?

— Аз? Нищо не мисля сега за Метерлинка.

— Искам да кажа: какво е вашето мнение за Метерлинка?

Но в това време локомотивът изсвири и влакът полека спря.

Аз излязох заедно с другите, без да отговоря на любознателния приятел.

Юли 1920 год.

СПОМЕНИ

СОФИЯ — ПИРОТ

(ВЪЗПОМИНАНИЯ ОТ СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА)

11 ноември 1885 год.

Поручик В., подир много тичания по разни учреждения, сполучи най-после да ми извади позволителен билет за свободно пътуване към Сливница, и по-далеко, по дирята на нашата победоносна войска. Поручик В. пристигаше тоя същи ден от Румелия. Той идеше право от Котленский балкан, дето набързо укрепяваше Медвенския проход. Тия укрепления бяха назначени да спрат или забавят минуването на турците в Северна България, в случай на очакваното им нахлуване в Южната, откъде харманлийската граница. По заповед на щаба той парясваше Котленский балкан и отиваше към сръбската граница, дето пламна войната ненадейно.

Него ден София, подир страшните вълнувания от прежните дни, ликуваше радостно за победата. Всичките лица бяха ясни, всичките разговори се въртяха около подробностите на тридневний сливнишки бой, дето нашата млада армия спаси честта на отечеството. Сега вече се знаеше за нея, че тя напредва през Драгоманский проход към Цариброд, по дирите на разнебитената крал Миланова войска.

Освен мене и деншчика си (седнал при возача), поручика прие в колата си и руския кореспондентин К., който отиваше да черпи новините си от самия театър на военните действия.

Излязохме от столицата едвам подир обяд. Деня беше ясен и хубав. По гладкото шосе, що отива към Сливница, върволици кола, натоварени с военни потреби,

повечето обаче с хляб. Всяка кола се придружаваше от един войник. Застигахме тук-там и отделни войници, с пушки на рамо, които с равен вървеж отиваха също по посока на Сливница. . . Срещахме други, които идеха към София. Те бяха ранени, повечето по ръцете и по главите, превързани с платно, някои в здравата ръка държаха цигари. На въпросите на поручика те отговаряха с явна охота и подробно. Да не бяха връзките, нямаше да познаеш, че тия момчета носят на себе си мъчителни рани, защото по лицата им не се четеше страдание, както и в гласа им, но друго нещо, прилично повече на гордост, на развълнувана радост. . . Победата над неприятеля правеше това чудо въз душата им. Истина, те бяха леко ранените, и поради тая причина бяха могли да оставят превързочния пункт при Сливница и да идат пешком в София, за да се лекуват в болницата. Срещнахме и коне, които боя беше направил негодни и които войници откарваха за София. Един великолепен алест жребец, офицерски вероятно, имаше на носната кост, над горнята бърна, едно прозорче, широко колкото юмрука да си провреш! Оттам бе минала граната! Нещастното животно, защо го не убиеха! Винаги ми стои жива в ума тая среща. При многото потресни впечатления, изпитани от мене през пътуването, това е едно от ония, които останаха неизгладими. . . Застигахме често и купчини войници от румелийската милиция, зле дисциплинирани, зле облечени, зле въоръжени, но весели и бодри. . . Славни печенеги!

При една кръчма, в дола край пътя, спираме, за да си поотпочинат конете, доста уморени вече от разкаляните и дълбоки дируги на шосето. Кръчмата носи флага на Червений кръст и е напълнена с питиета, с които подкрепяват морните ранени войници, що минуват за София.

Тука стана разговор между поручика и кореспондента за значението на сливнишкото сражение. К. споделя общото мнение, че загубата на това сражение от нас би повлякло падането на София в неприятелски ръце, с което естествено се туря край на войната. Изказах и аз това мнение.

Поручика се разсърди.

— Това е голямо заблуждение — отговори той с

почервеняло от досада лице. — Това заблуждение се дели комай ли не от всички и аз хиляди пъти чувам същото нещо, откак се е почнала войната. . . Защо непременно превземането на София да означава край на войната? Защо да мислим, че така евтино трябва да оставим на сърбите една пълна победа? София има ли за нас значението, което има Париж за Франция и Берлин за Прусия? Едно турско голямо село с няколко нови улици и няколко казарми! София не е сърцето на България и силите на България не са в София. Географически тя е почти на границата ни със Сърбия и падането ѝ в ръцете на сърбите бе възможно и лесно — по начина, по който ни обявиха война, — но с това България не би била победена: грамадните нейни сили остаяха неначети, проходите на Средна гора и на Балкана остаяха в нашите ръце. Добре укрепени, те биха задържали победоносно една войска, каквато е сръбската. Представете си, че нашата войска на 7 ноември не би удържала напора на сръбските дивизии и би се дръпнала към Ихтиманската планина, като пожъртвува столицата. . . Можеше ли да съществува по-голям позор за България — да приеме един унизителен мир, да капитулира, докат е още господарка на всичките безкрайни сили и средства, и ентусиазъм? Това би било престъпление пред отечеството!

Като разсъждаваше така, офицерина разсъждаваше най-напред като военен човек, или по-добре, като военен инженерин — защото той беше такъв. За него на първо място стоеше честта на българската войска, на второ — желанието да се открие поприще за фортификационна деятелност, на което да прояви своето умение и изкуство. А едно настъпателно движение на войската отнимаше тая възможност. Аз обаче чух горните възгледи и от други наши офицери.

Ние продължихме пътуването. Из пътя застигахме повече и повече кервани с кола и войници пеши. Движението се увеличаваше. Планините от север и от юг се сближаваха и техните голи предгория стягаха ни от двете страни. Минувахме по мост мътната рекица Сливница. Мръкваше. Зад една изпъкналост на земята пред нас подават се селски къщи и комини, из които изскача дим. Ние видим селото Сливница.

Сливница! Това име чудно звучеше сега на ушите ми. Преди няколко дена то не беше известно никому в България; сега то беше в устата на всичките, и на селянина, и на бабичките, и на децата; узнаха го дори и българските географи. . . Славата на крилата си го разнесе до края на света. Сега Сливница имаше всесветовна знаменитост. Като даде името си на една голяма и съдбоносна битка, тя спечели някакво обаяние и величие пред очите ни. Ето защо аз влязох в разкаляните улици с едно натръпване, както кога влазяш в едно свещено място.

Пред селото до моста му мястото беше запрещено от безчетни кола, добитък, пайтони, селяни, войници, чиновници на Червения кръст, офицери и пр.; заглушителни викове на всичкия тоя свят, движението, теснотията докарваха шемет. Ние оставихме пайтона отвъд моста, понеже беше невъзможно да си пробием път, и поручика ни въведе в една стая край пътя, дето ни посрещнаха неколцина познати офицери. Първите ни разпитвания бяха за днешните новини. Разбрахме, че войската гони Цариброд, без да среща сериозно съпротивление из Драгоманский проход, че княза тая заран заедно с войската тръгнал за Цариброд. Стаята, дето влезнахме и дето се побавихме, додето намерят в селото място за пренощуване на офицерина, служеше за място на закусване на офицерите. На една маса стоеше голяма като един барабан буца швайцер. Тука уморений пътник можеше добре да се подкрепи. Насреща, през пътя, в една друга стая, над която се развяваше знамето на Червения кръст, беше устроена временна болница. През осветленото прозорче видяхме няколко черни и сиви шинели: под тях лежаха ранени сърби и българи; понякога острото изпъшкване обаждаше, че там превръзват или режат месата на някоя рана. . . Казаха ни, че най-тежката е на един сръбски офицер.

Когато се намери квартира на поручика, той ми предложи гостоприемството си и ние тръгнахме през съвсем тъмните вече улици. Кореспондентина се раздели от нас, мисля, че отиде да се представи някому.

Нас ни преведе селския «квартирмейстор» през разни дворища и плетища, гдето издържахме няколко люти битки с псета, и най-после ни вкара в един широк

двор. Влязохме в голяма стая, дето гореше хубав огън. Там вече имаше настанени други трима офицери, които ни отстъпиха място с радушие. Една, тогава поручик А., трепереше от треска, а трябваше сутринта да тръгва. Той взимаше начесто големи дози кинина, които биха отровили един човек с по-слаб организъм.

Нощта се премина повечето в разговори за боя при Сливница. Разказаха се сума анекдоти за юначеството и хладнокръвието на нашите войници в боя. Човек не вярваше ушите си, когато си смисляше, че тия момчета пръв път влизаха в огъня. Един от офицерите ни разказваше смешни и умилителни истории за шопите колари, които карали припаси дори в района на огъня.

— Куршумите тупат тук-там — разказва ни офицерина, — шопа усеща каква е работата, спира воловете и казва ми: «Нечем, господине!» «Как не щеш? — викам му аз. — Карай още напред, там до онова място, ще разтовариш, па си върви. . .» Шопа гледа вторачено напред, а куршумите: туп, туп около нас в земята. . . «Нечем, капитане!» Аз го заплашвам, викам, даже вадя сабята: «Напред карай!» Той вижда, че няма спасение, и се покорява най-после, повежда воловете, па въздиша с плачущ глас: «Ах, отидоха ми воловците!» Всъщност тия клети хорица се бояха не за себе си, а за добитъка си. . .

12 ноември 1885 год.

През нощта бе валяло дъжд, та въздуха тоя ден беше студен и влажен, а земята мокра още и по-разкашкавена. Небето обаче беше ясно и обещаваше прекрасен ден. До обяд ние не можехме да тръгнем за към Цариброд: поручика беше зает със служебни залиси, затова аз се възползувах от случая да разгледам по-добре селото и околността му. Самата Сливница няма нищо особено или любопитно. Дрипаво село в една долчина. Аз се покачих на могилата, която се издига на изток от нея, та от върха ѝ да погледна. С голям труд постигнах това, защото краката ми затъваха в размекналите бразди на нивата, през която трябваше да мина, за да се намеря на темето на могилата. Слънцето, сякаш и то измръзнало от есенната студена влага, грееше някак безсилно и

невесело от синето небе. На север от Сливница се зъбят каменливите, като че посипани със сол гърбове на Стара планина; на юг — зелени лъкатушни долчини, в които извива като змия река Сливница, могили, поленки, красиво нашарени от черни пояси нивя с ръж и кукурузи, пак могили и долини — все така дори до Вискер планина, която се дига гола и гладка на хоризонта. На запад — други възвишения от двете страни на шосето; тия възвишения имат някакви си черни венци: с бинокъла аз разпознавах окопи и укрепления. Това са нашите позиции, отдето сме били сърбите. . . Сега тия голи и пусти върхове стояха мълчаливи, а преди четири дена от тях са трещели гръмотевици и адски молнии. Аз мислено виждах човешкия мравуняк как гъмжи по тях и около тях в падините, и белите кълба димове на топовните залпове, и ужасната картина на една кръвопролитна битка. Истина, аз още не бях виждал битка, но въображението ми я рисуваше, и както по-после се убедих, много не се лъжеше.

На югозапад от селото, на една височинка, чернееше се новото гробище — не на Сливница, а на сливнишкото бойно поле. (Посочи ми го един селянин, който работеше там.) Това гробище, което захващаше живота си от три-четири дена насам, криеше в студената земя телата на стотина млади юнаци, паднали с оръжие в ръката и издъхнали на превързочните пунктове. Присъствието му там пръскаше тъга и жалост из околността. . .

Там сега спяха един до други, братски, любовно, сърби и българи, врагове на бойното поле, приятели и съюзници навеки тука, във вечната тишина и мълчание на гроба. . .

Подир обяд потеглихме от Сливница. Поручика В. яхна кон и заедно с поручика М., също на кон, тръгнаха след нас. Те имаха намерение пътьом да се отбият и посетят някои от редутите на бойното поле. Извън самата Сливница, на едно възвишение, виждаме голямо множество хора, налягали по тревата и се припичат на слънцето. Мислим, че са войници; но войнишка униформа нямат. Кога приближаваме, няколко гласа оттам ни поздравляват. Познавам ги: това е доброволческий легион, който иде от Пловдив, съставен най-много от свободни млади хора, гимназисти, студенти и пр. Не-

далеко от «башибозуците» друго множество наредено в строй: то е пък войска, която пътува също за към Цариброд. Тя се е спряла сега на полето, а един офицерин на червен кон прави преглед. Едно гръмогласно и възторжено «Здравие желаем!» или нещо подобно процепи въздуха.

След половина час се намерихме на самото бойно поле. Сливнишкото бойно поле! Върховете с редутите си още по-добре се видят. Пусти, умислени, безлюдни са сега тия могили. А преди четири дена какво е било тука?!. . . Тук-там из зеленото влажно поле чернеят се, като изкопани и незасипани гробове, окопчета за двама-трима солдати. Парчета книжа, дрипи, захвърлени части от дрехи, продънени чизми, гилзи от патрони, насеяли земята. Сума услекнали коне натъркаляни край пътя. Но човек неволно търси с очите си някаква диря и от човешките страдания, и от жертвите на смъртта, що е косила тука живот наляво и надясно през три дена. Нищо. Жертвите на боя сега са или в софийските болници, или спят вечния си сън в гробищата наоколо, каквото едно видях тая заран от сливнишката могила. . . Едната проляна кръв е остала по висотите, но и тя се е изгубила в тревата и попила от земята. И нито един стон от трескавичните гърмежи на топовете, нито един ек от буреносните геройски ура на нашите дружини не е останал в това заглъхнало сега поле.

Мълчанье вече. Всичко е
безжизнено, безмълвно;
небто сиво, есенно
поглежда хладнокръвно.

И Сливница гръмовната
дълбоко, мирно спава,
гробовете си вчерашни
и е вечната си слава. . .

На една от тия висоти сега, най-важната, стърчат на конете си моя поручик и поручик М. Техните фигури се открояват усамотени в небосклона. . . Аз съжалявах, че нямах възможност да ги придружа, за да изуча от тях характера на бойното поле и местата, занимавани

от двете неприятелски войски. А сега гледам около си и се водя само по налучкване и по онова, което узнах в София през еднодневното си бавене там, за плана и топографията на бойното поле, които бяха начертани с молив по мраморните маси на Панаховото кафене. . . Трите голи могили отдясно на шосето са вероятно чутовните Т р и у ш и, превзети с щикове и ура сред дима на неприятелския залпов огън. В една гънка на почвата там сега издигат се димове на високи стълпове. Но тия димове са съвсем невинни — не като ония, които преди няколко дена пак тука изригваха гръмотевици и смърт. Дружина колари, разпрегнали, седят на мократа трева и обядват. Между тях имаше от Пловдивско, от Хасковско, даже от Бургаско! Те карат хляб на войската. Минувахме край една мокра долина, която опира до полите на планината. Това е Б л а т о т о, една от важните точки на бойното поле. Блато няма никакво въпреки названието си и въпреки руската карта, която на това място означава сине търкалце. Може би водата да се крие по-нататък, зад хълма.

Това беше с л и в н и ш к о т о б о й н о п о л е, на 12 ноември 1885 год. Аз го обрисувам бледо, пътьом, такова, каквото го видях тогава. Но душевните си впечатления да предам в тогавашната сила и характер, след изминаването толкова години, е твърде мъчно сега. . . Аз няма и да опитвам това. Аз съм ги излял вече другаде, и то почти в същото онова време, още при траенето на всеобщия ентусиазъм от победата ни.*

Пътя става по-размацан колкото отиваме нататък; навъсва се небето и западва дъжд, смесен със сняг. Студа пронизва телата ни, картината на околните могили и планини потъмнява и става много тъжна, много неприятна. . . Пред нас Драгоманския проход е запушен с гъста мъгла. Колелетата затъват, пътя става непроходим; влажно, мокро, кишаво! Мислехме си, кога ще достигнат до назначението си безбройните кола с хляб, които видяхме на пътя от София дотук! Сред пустия и замрачен кър скитат се псета, подивели вече от ядене мърша и настръхнали като вълци. Някои се ровят и дъвчат. Близо до тях черни орляци гарвани нацали, те чакат търпеливо да се наситят псетата и да отстъпят тям трапезата, та да попируват и те. Тъжно много. . .

Спираме на хана пред Драгоман, до шосето, за да починат конете и да възчакаме двамата офицери. Казаха, че в това ханче по едно време е била главната квартира на Милана. Вчера пък княз Александър бе турил тук главната квартира. Сега това ханче служи за временно прибежище на войници, пътници и колари, които намират малка стрешинка за себе и за добитъка. А какво чудо. Кола с припаси и тука натрупани! Не може да се мине от пречки и навалица, краката затъват до колене в кал и мокра смет. Настрана няколко вола услекнали от глад и умора, повалили се вдървени в калта; татък два дръгливи коня простреляни се също. Псетата забикалят тъдява и чакат нощта, за да се налакомят. . . Сега е големия техен празник.

След един час почивка тръгнахме. Оттук нататък е Драгоманский проход. Пътя клони все надолу и затова пайтона по-лесно се движеше. Мъглите се дигнаха нависоко и освободиха съвсем и двете стени на прохода. Аз имах възможност да изгледам сега подробно тоя знаменит проход. От двете страни високи отвесни брегове, обрасли с храсталак и с ниска гора. Десния бряг е по-стръмен и по-страшен и величествен; остри озъбени канари високо изпъкват в небето или висят застрашително над пътя. По хълбоците на тия стени очертават се явно насипите на шанцовете. Тия шанцове са многобройни и шарят навсякъде склоновете на прохода. Те са набързо изработени от нашата войска, малко преди обявлението на войната, която се предусещаше. Известно е, че те не можаха да послужат за забрана на прохода. Слабите тука наши сили в началото на войната се принудиха да се дръпнат към сливнишките височини, дето се събираше всичката българска войска. Офицерите, които яхат успоредно с колата, ми казваха, че и да бяха били захванати от многобройни защитници тия окопи, пак нямаше да спрат сърбите да проникнат в сливнишката равнина. Сърбите можли лесно да минат по върховете на двете стени и оттам да открият огън върху окопите. По същата причина, прибави поручика, и

* Стихотворение «Сливница».

сърбите при отстъпването си не можаха да се възползуват от тия силни на вид укрепления.

Аз слушах това доста слисан. Значи, никакво особено значение няма тоя проход! А аз мислех Драгоманский проход нашето Термопили!

— Та впрочем — продължава офицерина, — няма планински проход, теснина, клисура, която да не може да се превземе или забиколи. Това е една аксиома във военната наука. Проходите имат мисия само да забавят неприятеля. Ти казваш, Термопили. И то биде превзето: Ефиалт намери там една пътека и лакедомонците бидоха обиколени, сгащени и унищожени. Историята рядко ни дава пример за проходи нападнати и неминати от неприятеля. Напротив, те са били повечето пъти гибелни за бранителите си. Спомнете си прочутий в нашата история проход на Беласица в Македония. Историята разказва, че той е бил непристъпен, необладаем. . . Е, в този проход загина Самуиловата държава!. . . Вземете и балканските проходи в последнята руска война. Колко спомогнаха те на турците? Нищо, по тяхна неспособност. Та после и ний на Шипка на косъм остана да я изгубим, само едно чудо я спаси от Сюлеймана. . .

Пайтона отмина напред, понеже пътя беше стръмен, и офицерите остаха назад, като си продължаваха разговора. Вървим надлъж по реката Елиница, като я минуваме ту наляво, ту надясно по дървени разнебитени мостове. Някакво странно шумене сегиз-тогиз се разнасяше из клисурата,то приличаше на духане на вятър из гора; но вятър нямаше.

Возача се обръща и ни сочи татък:

— Вижте там оня сърбин!

Ние се извръщаме сепнато: на петдесет разкрача от нас, край реката, прострял се един труп. По униформата се познаваше, че е сръбски войник. Легнал с лицето към земята, с шапка, отхвърлена нататък, той беше забил юмруците си в пясъка; той пазеше положението, което му беше дала последнята мъка на агонията. . . До главата му на пясъка някакво червено петно: кръв. Въз него някой беше метнал тъмносиния му шинел.

Аз виждах първия убит войник, първата жертва на тая братоубийствена война! Мина ми през ума веднага майката и роднините на тоя нещастен момък. Знаеха

ли те на тоз час, че той лежи в тая клисура бездиханен? Какво ли мислеха за него? Непременно те вярваха, че е жив; те ще го очакват дълго време, и няма да го дочакат. . . Тая вечер може би майка му пред иконата да прави поклони за неговото здраве, а в същото време някой вълк ще му къса със зъбите си помръзналите меса. . . И защо тоя клет сърбин беше дошел да остави кости в земята ни? Искаше ли той? И знаеше ли защо го водят тука? Пита ли някой шушката, която вихъра отнася на възбог? . . .

Нататък следите от минуването по противни посоки на две войски се умножават: хубавите върби край шосето са изсечени — от нашите войници, казват, — за да не могат да служат за прикритие на неприятеля (пред отварянето войната); стволовете на тия дървета също приличат на трупове. Няколкото воденици стоят разрушени; пак изпопадали коне и волове, налегнати от гарвани. . . Шосето е страшно избраздено и изхълмено от железните колелета на тежката артилерия. Предишните шумове пак се повтарят начесто, ека им се носи и губи из клисурата. Още по-нататък и шуменето се преобръща на глухи отдалечени гърмежи; стените на прохода ехтят по-силно.

— Има бой наблизко — казват ни офицерите, които ни застигат; — трябва да бъде пред Цариброд.

Когато дойдохме успоредно на дола, в който се крие село Калотина, и клисурата взе посока право към царибродската долина, ехтежите от топовете съвсем гръмливо стигнаха до нас и цепеха въздуха. Сякаш че боя ставаше на стотина разкрача пред нас, там зад оная ртлина. По силата на залповете познаваше се, че боя на всяка минута взима по-жесток характер. Ние продължавахме пътя си малко угрижени. Мисълта за изхода на битката ни занимаваше и безпокоеше. Понеже човек в такива случаи винаги е наклонен да вижда по-напред противната страна на нещата, ние с К. разменяхме доста невесели мисли за сетниите на едно обръщане на съдбата. А във война всичко може да се случи. К. повече вярваше, че сърбите, които са само разнебитени на Сливница, но не унищожени, и запазват почти в цялост силите си, ще се опрат и удържат някъде на нашата граница. Той вярваше, че тоя бой или друг може би да за-

бави победоносния вървеж на нашата армия. Но офицерите дадоха друго мнение:

— Сърбите са деморализувани до крайна степен — забележи поручик М. — Този бой е последния, който става на нашата земя, и аз ви давам честно слово, че утре ний ще преминем сръбската граница. . .

Въобще, тоя оптимизъм аз забележвах и сега, и попреди във всичките редове на българската войска. Войната със сърбите не плашеше нашите военни хора, и офицери, и войници бяха твърдо уверени в победата. Отде това доверие, тоя нравствен изглиг? И тогава, и после това го обясняваха чрез съзнанието на правотата на нашето дело, чрез въодушевлението, което бе извикало Съединението и което разпалваше всичките български сърца. Според мене, при тия двигатели трябваше да се притури и друг, който беше най-главния: у в е р е н о с т т а, ч е м а т е р и а л н о н и е с м е п о с и л н и о т с ъ р б и т е! На това чувство най-много почиваше нравствената мощ на нашата войска. Виждахме ли ние това ясно доверие в себе си и непобедима надежда в сполука, когато очаквахме войната откъде харманлийската граница?. . .

Къде изхода на клисурата срещнахме в талига дяда Славейкова. Той отиваше за София. Той ни каза, че току преди половина час се е захванал боя между сърби и българи на бърдото до Цариброд и че куршумите падат и в града.

— Сърбите имат намерение да се бият отчаяно, както се види — забележи той, като се вслушваше в тръсъците на топовете и проточеното пукане на пушките; — но залудо им е труда: сливнишкия господ е пак с българите. . .

Ние продължихме напред.

Скоро стигнахме западния край на Драгоманския проход и се озовахме в царибродската долина. Тя е дълга, тясна, заградена с високи бърда. Река Нишава се отби надясно от нас и зави в подножието на северното бърдо — Погледище.

На другий край на това бърдо ставаше боя. Бели синкави линии от облачета, които на всеки миг менняваха вид и големина, пъстреха височината, там, дето тя е покрита с храсталаци и лозя. Това бяха пушечните залпове на сърбите, загнездени в шанцовете си. Проточения ек на гърмежите не замлъкваше нито на един миг, той приличаше на неспирното гръмовито боботене на един водопад, затулен в някой планински дол. Тая непрекъсната и жестока стрелба беше насочена против нашата войска, която в това време с големи мъки се катереше по каменливата урва на бърдото. Но оттук ни българите, ни сърбите не се съзираха, по причина на разстоянието.

Сегиз-тогиз едно голямо бяло кълбо се появяваше на една по-насамшна височина и веднага след него страшен заглушителен гръм разтресваше въздуха и правеше да екват околните планини, като заглушаваше хилядите други гръмове при шанцовете. Подобни уединени бели облаци, последвани от трескавични гръмове, се появяваха и на други места по самия връх на бърдото. То бяха няколко наши батареи, изнесени на тия височини кой знай с какви трудове и мъки. . . Но тяхното действие бе́ше силно. Подир всяко изгърмяване на топовете ние съглеждахме при сръбските шанцове някакво разбъркване и размърдване в белите облачни линии, произведено очевидно от падналите сред неприятеля гранати. . . Влиянието на топовните гърмежи е голямо. Уверяват, че въз войниците на бойното поле артилерийский гръм има магическо действие; даже и да не причинява вред на неприятеля, но той поддържа куража, повдига душевните сили, усиля самоувереността у войника. . . Аз това чувствувах сега на себе си. Понеже знаех, че тия изхрачвания на големи облачни кълба и гръмотевици по височините бяха наши, с нетърпеливо тупане на сърцето очаквах и желаех по-скоро да се повторят: кратките мигове на смълчаване бяха мъчителни.

Под самия връх, дето ставаше сражението, стоеше в тесninата Цариброд. Оттам сега трябваше да виждат хубаво всичките подробности на боя, както и да приимат куршуми от него.

На един километър нещо от Цариброд водача ни заяви, че не иска да иде по-напред. Той се страхуваше, както казваше, за конете си, па искаше и да им даде отдих, та отби колата си при ханчето край шосето.

Ханчето беше пълно от народ. Селяни, граждани,

пайтонджии, цивилни, военни, чужденци, натрупани на прага и пред вратата, очакваха края на битката. Тук узнахме от пионерния офицер И., който отиваше за София, че две дружини от Приморския полк нападат сръбските позиции. Битката следваше все така жестока, гръмотевичните залпове на пехотата и на артилерията се сливаха в един продължителен и несмълкаем екот. Ние със силна тревога впивахме очи във височината, която служеше за театър на боя, и искахме да различиме сред тъмните петна от храсталак там и белите мъгли от барутен дим нападателната войска — българската.

— Слушайте! Пристъп! — каза пионера, като гледаше с бинокъла си.

В същия миг долетяха до нас слаби отдалечени звукове от музика. Офицерина ни каза, че туй е военната музика, на самия връх, която свири «Шуми Марица» за юруш. . . По височината произлезе някакво струпване, някакво бързо размещане на пушеците; познаваше се, че произхожда движение на военни маси. Подир малко през ехтежа на пушечния огън достигна до нашите уши, донесен от вятъра, един глух сбран човешки вик, който ни пращаше бърдото. «Ура» ли беше това, или просто тъй ни се престори, не зная. Пионерния офицер следеше с бинокъла вървежа на атаката. . . Топовните гърмежи през това време се спотаиха: двете войски бяха се сближили много и гранатите, пратени на неприятеля, можеха да нанесат вред също и на нас. . . Такова нещо и беше сторила последната хвърлена граната, както узнахме по-после в Цариброд. . . Няколко минути белите редове облачета, които означаваха сръбските окопи, пазеха мястото си. Това показваше, че неприятеля очаква смело пристъпа на приморците. Но веднага тия бели облачета се разместиха, разбъркаха, изгубиха правата си линия; произлезе мешава там, пушечните гърмежи станаха редки.

— На щик удариха нашите — забележи И.; — това беше рядко нещо — прибави той, — досега да дочакат сърбите щика. . .

В туй време дваминатa наши другари поручици се зададоха, като дупчеха силно с махмузите оцапаните с кал кърми на уморените си коне. Без да се отбият при

нас или да спрат, те продължаваха към Цариброд с очи вперени в бърдото.

След десетина минути гърмежите съвсем престаха, сражението се свърши.

На Цариброд стигваме още рано. На края на градеца — като един панаир: стотина коли разпрегнати, селяни, насядали край огневе, добитък налягал, купчини войници изтегнали се на мократа трева да почиват, вероятно, току-що пристигнали. Всичкий тоя свят е стоял през самата битка под куршумите и както се види, съвършено хладнокръвно. Аз познах между коларите мои съграждани — сопотненци, тихи и хрисими хорица, които вече обръгнали на опасността и с вшутявки ми показват куршумите, които намерили около си. . . Но главното, което забележвах, е всеобщата радост за победата, ентусиазъм е изписан по всичките лица. Сега всеки забравил трудовете, теглото, несгодите.

Тая радост и тоз ентусиазъм заварям и в Цариброд. Трябва ли да кажа, че и аз съм като пиян от тия силни чувства?. . .

След един час, по мръкнало вече, главната улица на градеца се препълни от войниците, които слазяха от бърдото, още опушени от дима, весели, шумни, шеговити, като че се връщат от сватба, а не от кървав бой. От умора, от вълнение — никаква следа не виждах у тях. При кафенето, дето бяхме отишли с двамата поручици да вечеряме (кореспондентина ни остави, той отиде да се представи на княза Александра), навалицата беше голяма: наши войници, сръбски (пленници), любопитни. Гласове, викането, смехове до заглушаване. Продаваха се сръбски маузеровски пушки, свалени от бойното поле — по лев едната! Аз купих две — сега не знам добре защо. . .

Горките пленници! Усърнали бяха. . . Подир кратковременно упорствуване на шанцовете си, те си бяха хвърлили пушките и паднали на колена пред ожесточените наши войници с думата: «брачо!» и с клетви и псувни против крал Милана. О, как сега и тука си изтегляше Милан!. . . Мнозина българи в кафенето мъмреха клетите сръбски войници, задаваха им питания, колкото безполезни, толкова и глупави, в този род:

«— А бе защо дойдохте да се биете с нас? Нали сме братя?

— Кажете за коя причина ни нападнахте хайдушки, когато нищо не ви чинехме?

— Защо вие слушахте крал Милана? Защо се не възбунтувахте и да кажехте: «Води ни въз турците, срещу брачата си нож не вадим?. . .»

И бедните сърби на тия питанета отговарят пак по един начин: с попръжни против крал Милана. . .

Зарад някой си сръбски капитан Катанич само се приказваше, че показал истинско геройство. Този капитан, като видял, че сръбското знаме пада в ръцете на неприятеля, спуснал се в купа на нашите войници с револвер в ръка, сваля четворица от тях и отнима знамето, и го хвърля от бърдото на един сръбски войник, който избягва с него. Катанич беше донесен в Цариброд с няколко куршумеви рани на тялото. Макар и пленник, той се бил държал и тука достолепно и бранел честта на сръбската войска и на господаря си. Княза на сутринта го посети в болницата и му изказа уважението си, задето е изпълнил добре войнишкия си дълг.

Споменах одеве, че дойдохме да вечеряме в кафенето. Това беше само едно приятно намерение, което си и остана такова: ний нямаше с какво да вечеряме! В кръчмата нищо не бе остало. Намери се малко сирене и пастърма или колбаса у единия офицерин, но хляб нямаше. Хляб нямаше от един ден насам в целий Цариброд; войската стоеше без хляб и на царибродските височини тоя ден беше се борила почти гладна. Идеха много кола отзад с по стотини големи сомуни, но поради лошия път те щяха да пристигнат утре по обяд или даже вечерта. . . А между това, толкова свят тука трябваше да яде. Имаше брашно, казваха, но двете-трите царибродски фурни какво можеха да изкарат? А потребата от хляб се предвиждаше и за утре, и за следующите дни още поголяма. За тая цел беше се решило утре да се направят извън града двайсетина военни фурни.

13 ноември 1885 год.

Тая сутрин излязох да се разходя из Цариброд. Един чуден ден беше; слънцето радостно огряло срещ-

ните каменисти урви на «Погледище», дето още лежаха труповете на жертвите от вчерашния бой.

Отивам на кафенето. Там научвам една важна новина. Тая заран дошли при командира на запасния корпус, подполковник Николаев, парламентери с писмо от главнокомандующия на сръбските войски, генерала Топаловича. Генерал Топалович, от името на крал Милана, предлагал сключване на примирие. . . Това «аман» на крал Милана, твърде унизително подир високомерното му пъчене преди няколко деня, полъсти много нашето българско чувство; но, от друга страна, неволно безпокойство ни обзимаше да не би тука да се крие някаква хитрост. . . Общото чувство беше да се не бърза със сключване примирие, а бързо да се отива към Сърбия и да се не даде време на неприятеля да се съвземе от тежките удари. . . Но какво мислеше да отговори българския военачалник, още не беше известно. . . Парламентерите чакаха.

Аз се поразходих из главната и едничката улица на градеца, като с голяма мъка се провирах из гъстата навалица. Кал до колене, крясъци, хиляди различни шумове, тласканица, хаос. Излязох на къра да дъхна на свобода.

В подножието на зеленото бърдо от юг на града гледам налягали на тревата нови тълпи войници, пристигнали откъм София нощес. Аз отивам при тях, защото чувам много глъчка и оживлени разговори. Морните юнаци, седнали на големи или малки дружини, ръват сухите коматчета, що вадят из торбите си, и вместо с кътък или с винце, подслаждат коравия си залък с остроумни шегобийства и гръмливи смехове.

Не ще дума, че предмет на разговорите им и на шегите им служеха позорното изгонване на неприятеля из земята ни и крал Милан. Особено този крал Милан!. . .

Слуха за сръбските двама миропросци, дошел вече и тука, занимава силно юнаците. Аз се вслушвам в разговорите им:

— Е, бай Миланчо — казваше един румелийски милиционерин, наметнат с някаква черга вместо шинел — сега пращаш да молиш за мир; късно си сетил, байно: ние българите сме учтиви человеци и искаме да ти

върнем посещението. . . Ти не щя да дойдеш в София, за да пиеш белу кафу, ама ние ще ти дойдем в Пирот да пием пиротско хубаво вино, па ако е рекъл господ — и в Ниш.

— Ако княза сега приеме мир, обръщаше се друг един, то аз ще му кажа, че е баба, в очите ще ида да му кажа!. . . Това е срамота!

— Остави се, брате, то ще бъде скандал: аз ида чак от Черно море, десет дена път бия, да дойда дотука чак, и сега да ме върнат назад, като някой добитък, без да съм помирисал още барутец, без да съм поздравил барем с един куршум нашите гости. . .

— Ние едвам сега рекохме: «Ела, боже, помози!». . . В Пирот, в Пирот! — казваше един дрипав юнак, на който изжуления шинел имаше два прозореца на гърба. — В Пирот да си посръбнем хубаво винце, а мир ще подпишем в Белград. . . да ни посрещнат там лъскавите сръбкини. . .

Аз оставих тия дипломати да решават въпроса за мястото, дето трябва да се заключи мира между Сърбия и България, и заедно с г. В. (не поручика, а софийски учител), се покачихме по пътека между зелени шубръки чак до върха на бърдото. На една зелена рудинка, изсушена вече от хубавото сладко есенно слънце, ние седнахме, за да погледаме отвисоко околните бърда и планини.

Див и безлюден и суров е тоя затънтен планински кът на България. Тъмни гористи чуки, дълбоки усойни долове, непристъпни урви, пусти местности. На юг, през черните бърда на планините, подава се горделивия остър връх на Руй планина. Зад тия бърда пак чуват се пушечни гърмежи, но на окъсляци, не както вчерашните. Ставаше вероятно нейде престрелка между някои наши и сръбски отряди, които се теглят към границата. . . Около един час стоим на тоя връх и гърмежите не млъкват, даже приближават сякаш насам. Слазяме в Царибród. Там узнаваме, че подполковник Николаев отговорил на генерала Топалович, че не е получил от господаря си (княза Александър) заповед да спре неприятелските действия, та затова не може да приеме и предложеното примирие. . . Тоя пълен с достойнство отговор се допада на всички. Възторг. Веднага са дадени запо-

веди на разните военни началници да се готвят за поход утре много рано към Пирот. . . Войната оттук нататък добива съвсем други обрат. Бойното поле се пренася в Сърбия и съдбата приготвя за света нови почуди и изненади. . .

Подир отпращането на първите парламентери-миропросци, дойде нов от страна на крал Милана; но и този се върна с празни ръце.

Подир обяд ние можахме да гледаме княза Александра, като се възкачваше с щаба си към бърдото, което вчера беше превзето от нашата войска. Той искаше да прегледа бойното поле сам, а също и да надзира поставянето върху бърдото една батарея, която сега изкарваха. По 50 войника теглеха един топ нагоре из каменистата урва! Кореспондентина фон Хун, който бе придружавал княза в това възлазяне на бърдото, преброил там 83 сръбски трупа и 14 български. Половината от сърбите били убити с куршуми, а другата половина с щик: от щик били убити и повечето от българите. Това бяха всичките жертви от царибродския бой, който има за последствие изпъждането и последния неприятелски войник из отечеството ни.

14 ноември 1885 г.

Поручик В. позорно дезертира. Той беше избягал из стаята, дето нощувахме двама, без да ми се обади и без да ми остави поне едно сбогом. Само когато излязох на кафенето, от някои офицери се научих, че той тръгнал към Пирот с дружината на майора С., комуто сам се прекомандировал помощник, понеже от Главния щаб, кой знае как, не получил още никакво назначение. Казаната дружина имаше заповед да се присъедини към лявата отстранична колона, която идеше откъм Трън, за да подкрепи лявото крило на нашата главна армия.

По 8 часа всичките български сили бяха тръгнали за към сръбската граница. Главната колона под командата на подполковника Николаев беше хванала шосето към Пирот; дясната отстранична колона вървеше по върховете на бърдата, що заграждат от север пиротската долина. Всичките тия сили се изкачваха до 55 000 души.

По 11 часа потеглихме и ние с г. В. (не поручика дезертир, а софийский учител) за Пирот. Още отвън от Цариброд съгледахме опашката на трийсетхилядната средня колона на Николаева. Там, при някакъв склад, виждаме министъра на външните дела, г. Цанова. Здрависваме се и той ни зарадва с новината, че сърбите се теглят и от Пирот и че нашата войска ще влезе там безпрепятствено. Отде беше добил така рано този х а и р х а б е р, не знам. Той ни пожелава добро виждане в Пирот и ние тръгваме. На няколко крачки понататък спира ни един офицерин, при когото стоят на земята много сандъчета. Мислим, че ще ни каже, че е забранено отиването на башибозуци към Пирот и ще ни покани да се върнем назад. Съвсем не. Напротив, той ни пожелава по-скоро пристигане там и накарва двама войника да сложат в пайтона ни три сандъка от ония, които стояха на пътя. Тия сандъчета бяха пълни с джепане: патрони, които бяхме помолени да предадем на надлежното място при или в Пирот. Ние приехме с благодарение това задължение, защото по тоя начин принасяхме каква-годе полза на войската, вместо да ѝ запречваме пътя съвсем безплодно.

Но конете бяха съвсем на друго мнение — от новия тежък товар — и още оттам измениха хода си. Колата вече пъплеха като костенурка по разваленото шосе. Дори до Нишавския мост ние вървим успоредно с войска. Войниците са добри, весели. Те не са още уморени. Сивите им стройни редове, които заслепително блещят на слънце с щиковете си, не могат да се изгледат. Тихо се веят пряпорчетата от утренний ветрец; земята кънти от дружния и равен топот на чизмите им. . . Мене ми дойде на ума песента:

Откак се е, мамо, зора зазорила,
оттогаз е, мамо, войска провървяла. . .

Но тая песен напомняше нашата отчаяна и последня борба против азиатци и неверници. . . А сега, уви, ние отивахме не срещу същите, наши естествени врагове, а срещу душмани — братя по кръв и вяра,—за да си запазим честта и земята от тях! Тая тежка мисъл огорчаваше българското сърце.

Но трябваше да изпълним длъжността си.

Дохождаме при каменния мост на Нишава. Той е развален! Сърбите го разсипали с динамит при оттеглянето си. Петдесетина рабстника сега правят до развалення друг дървен мост, привременен, за да се улесни минуването на войската и обозите. Но това едвам ще стане за два дена, а цялата войска трябва да мине още днес в Сърбия. . . Минуваме Нишава по брод и продължаваме нататък. Ние знаем, че тука тъдява ще е границата, защото насреща видим сръбската митница, но никакъв знак няма, за да може да се познае. Наляво една кръчма. Отбиваме се там, за да се подкрепим с по една ракийка. Шопа отговаря, че няма нищо:

— Све испиша сърбите.

— Много ли сръбска войска замина вчера?

— Няма чет. . . И тая заран дойдоша трима сръбски капитани с коне, питаша ни за туй, за онуй, па отидоша и они у Сърбию. . .

При сръбската митница преди малко нашата войска с громко ура при възторжений марш на «Шуми Марица» беше минала край княза. Оттук той беше изпратил знаменитата си депеша до министерството в София: «Днес на 12 часа с открити знамена и «Шуми Марица» минахме границата.» С един поглед обхващаме целия венец планини, който загражда хубавото пиротско поле. Но самото поле цяло не се види: една рътлина на южната му страна затуля част от него. В дъното му, там на запад, под една мъглява пелена, се криеше Пирот. Шосето пред нас се простира до голяма далечина и из него се чернее дълга подвижна ивица — колоната войска. По едно време от нея се отделиха две други колони, една отляво, друга отдясно на шосето, и завървяха по ливадите и през нивята успоред с нея — среднята колона.

Ние пак дойдохме на шосето и завървяхме наедно с тая колона. Но конете са силно уморени, пайтона с нас и трите тежки каси с куршуми едвам се влачи из калния път. Застигат ни и други пайтони с «туристи», дошли като нас от просто любопитство. Истина, че и те носеха касички. Застигна и ни замина с пайтона си също и г. Цанов, министъра. Той бързаше с време да си завземе по-добра квартира в Пирот. . . По едно време колоната

спря. Ние отивахме напред. Някъде колоната се скъсваше и оставяше пътя съвсем свободен. Но въпроса какво става напред и наистина в наши ръце ли е Пирот — остаяше все неразрешен. От рядко срещаните офицери и войници, които отиваха с поръчения за към Цариброд, ние нищо сигурно не можехме да узнаем. Едни казваха, че Пирот е наш сега (това бяха отговорите на войниците), а офицерите отговаряха уклончиво. Разбрахме, че и едните, и другите не знаят добре. Далеко пред нас на едно място непрестанно се издигаха и развяваха из въздуха широки стълпове дим. Какво беше това, не знаехме. (После разбрахме, че били военните сръбски фурни край Пирот.) Застигнахме обоза, който караше гранати и патрони за бойното поле. Колата съставяха една дълга върволица; скърцането и тропотенето на железните колелета, виковете на войниците и плясъка на бичовете, туптенето на конете, дрънкането на сандъците, които се тресяха в колата — всичко това се сливаше в оглушителна врява. Нашето пътуване тука ставаше още по-мъчно и поради наваляка, и поради теснотата. . . Помолихме някои от войниците, които придружаваха джепането, да приемат нашето, но те отказваха: без заповед не могли. Нам ставаше невъзможно да се мърдаме, трябваше как-как да улекчим товара на конете, за да могат да продължат. Но никой не ни приема касите.

Ненадейно откъм Пирот изреваха няколко топовни гърмежи. . . Ние бяхме на около три километра от града; белите кълба димове се бълваха едни отпред Пирот, други от височините около него. Гръмовете зачестиха, въздуха затрепера от екове. . . Обоза спря също. Спряхме и ние: не беше възможно ни напред, ни назад да се поместим. Загърмяха и от други страни топове, стана заглушителен трясък. Ние се натъквахме на пиротския бой.

В това време двете крила на среднята колона, които вървяха отвън шосето, бяха спрели също, те правеха някакви движения и се развъртваха по разни начини.

Десетина или повече минути след захващането боя срещнахме няколко войници на коне (мисля, че бяха кавалеристи). Те бяха се увили в сивите си шинели и караха полека. Ние и тях попитахме да ни обадят чии

батареи гърмят и влезли ли сме в Пирот. (Ние продължавахме да стоим в приятното заблуждение, че Пирот е в наши ръце.)

— Не знам — отговаря един без охота, без да се обърне към нас.

— К у р ш у м л и и с м е — отговаря друг и отминува също.

Нам става срамно за нашето неуместно любопитство. Боят сам ни отговаря. . . и тия ранени момци. . . Значи, всички слухове досега са лъжливи. . . Пирот остая занапред да се превзима и сърбите не мислят току-тъй да ни го дадат. Не, тука не е царибродския бой, тука има нещо по-сериозно. . . Тука се готви решителна битка, съдбоносна битка. . . Ужасните залпове на батареите явно ни обаждат това. Наляво от нас, по наклона на рътлината, която бе покрита с лозя и царевици, появиха се няколко български конници офицери и препуснаха като вятър надолу и се притулиха в падината. Когато препускаха на едногото падна фуражката в нивата и там остана. . . По-после узнахме, че тия офицери били княза и щаба му, които попаднали под ударите на една ненадейно демаскирана сръбска батарея, на левия фланг, и която ги засипала с гранати. Офицерина, комуто падна шапката, бил капитан Т-ков. Връща се в пайтона си и министъра Цанов. Той само ни направи знак с ръка към изток и отмина. Почти в тоя същи миг силно смущение произлезе около нас: конете запърхаха и се затеглиха, колата се изкривиха и се препречиха едни на други. Псувни и викове от солдатите, които укротяваха добитъка; а пехотата пристигна и запълни празното място, що остаяше на шосето; но предните редове се задърпаха назад и принудиха дирните да се спрат и така се сгъсти една жива човешка стена, която се натискаше и блъскаше. Нашия пайтон остана между тая стена и обоза.

Разбрахме, че трябва да се върнем: ние много рано бяхме продали кожата на мечката. Пирот не беше наш, а да останем да нощуваме на бивак на кра, не смятахме за нужно. Какво да се прави? Понеже никой не щеше да ни освободи от патроните, ние размишлявахме що да сторим; помислихме даже да ги сложим до рова на шосето, но това ни се видя грозно нещо. За щастие, за-

стигна ни един офицерин, познат на другаря ми — и той заповяда на солдатите да качат сандъците при другите на обоза. Олекнало веднаж на конете ни, те с голяма мъка пак можаха да пробият стената, да преминат хендека и да изкарат пайтона в нивата, вън от тоя порой человеци. Едвам се намерихме на свободно място, в обоза произлезе още по-голяма бъркотия, солдатите извиха конете, за да ги накарат да потеглят назад. Но това движение беше невъзможно и то докара още по-голяма безредица и запречване там. . .

— Назад! Назад муницията! — викаха някои.

Ние чак сега видяхме кое беше причината на тоя уплах. . . От няколко минути насам капеха гранати от двете страни на шосето! По едно чудо, не беше още паднала никоя на обоза: щеше да стане тогава ужасен адски взрив на стотините сандъци с възпламенителен материал и всичкия тоя свят тука щеше да бъде направен на трески. . . Тоя взрив би докарал пагубни сетнини за цялата наша армия, която така би се намерила между сръбския огън и пожара на джепането. . . Всеобщата паника би повела катастрофа, на която следствията не можат да се изброят. . .

Явно беше, че сръбския артилерийски огън беше една изненада за нас и че не е бил очакван тоя силен и внезапен отпор. Инак, нямаше да се пропусне резервата и обоза с джепането така близко до сръбските позиции, нито княза с щаба — да се озове, без това да е нужно, под самите гранати на сръбските батареи. Тия батареи, затулени и умълчени досега на височините, внезапно откриваха огъня си въз нас и с това откриваха и себе си. Благодарение на тази прибързаност сръбска нашата войска овреме пак можа да се съвземе и да посрещне храбро напора на неприятеля. . . Но голямо щастие беше това, дето обоза с джепането не биде докачен от гранатите. . . Имали сме и друго едно щастие: гранатите се забиваха в меката земя и не се пукаха. . . Две паднаха на десетина разкрача от нас, не пукнаха. . .

Нови падат: изплюска земята, дето капнат, пръсне кал и нищо. . . Пресиляме возача да кара назад по-скоро. . . Но той нямаше нужда от нашето бутане, той сам отчаяно удря конете си, но колата насила се движат.

Тук още по-зле, отколкото на шосето; напитите с

вода ровки бразди на нивята поглъщат конските нозе и колелетата, които тънат и едвам се влачат. . . Ние сме много изложени на това открито място. Виждаме, че някои селяни се изправили до дънерите на върбите, що се редят край пътя. Тази мисъл ни се харесва. Ние оставяме пайтона и отиваме също да търсим прикритие при върбите. Но опасността не е по-малка: първата пръсната наблизо граната ще ни намери с парчетата си. . .

Като стоях така облегнат до дървото, през ума ми мина мисълта колко глупава щеше да бъде моята смърт тука, ако да се случеше подобно нещо. Аз щях да умра на б о й н о т о п о л е, без да съм боец, или чиновник на Червений кръст, или помощник кому да е и в какво да е нещо, за да можех да имам утешение поне, че съм паднал жертва за отечеството. Не, любопитен човек, непотребен никому, пречка още на истинските ратници, отишел в гранатите, без да знае сам защо. . . Глупешко, нанстина. . . А гранатите от време на време вдигат калчица наоколо. . .

Ето подават се и други башибозуци в два пайтона, някои гологлави; тия любопитни господари още подалеко от нас се увлекли, почти на челото на войската, и сега бягат през нивята. . . Значи, имало от нас по̀ юнаци и. . . по-лекоумни туристи. . .

Между това, возача успява да изкара колата из коварните бразди на клисавия чернозем и излазя на една ливада — там колелетата не затъват толкова. Вика ни. Ние тичешката отиваме и се качваме. Вървим по-бързичко. Ние се нареждаме цял керван дезертири-башибозуци, омърлушени и уплашени, на пайтоните си, спасяваме се. А битката зад гърбовете ни следва. Ние се спасяваме, а неволно мисъл ми иде за ония хиляди наши момци (между които и два мои родни братя), там, отпред, които сега са главния нишан на тоя смъртоносен, адски огън, на тоя град от гранати и куршуми, от които и до нас идат няколко случайни з ъ р н а!. . . Един час още пукота трае, отдясно нам. . .

Замръкнахме на шосето, доста далеко още от границата. Вечерния мрак изпълни долината с тъмнота, планините наоколо стърчаха страшни и черни и сякаш съвсем приближени до нас. Шосето едвам се съзираше;

войници престанаха да се срещат; ние изгубихме дружината си и само нашия пайтон един върве́ше из пустия, мълчалив и безлюден кър. Над върха на бърдото отдясно, сред тъмносинето небе, подаде се сребърното тъничко рогче на месеца; но то беше тъй нищожно, тъй слабо, щото никаква светлина не пущаше. Мрака се сгъстяваше. Ние, умълчени в колата, стояхме неподвижни и впивахме очите си напред в тъмнината.

Ненадейно усетихме нещо зад нас. Обърнахме се. Какво да видим? На запад на полето, там, дето бе остала нашата войска, издигаше се в небето един светлив висок огнен стълп, който на върха си се разкъсваше на хиляди парчета, които се пръскаха като сноп фейерверкери. Тоя лучезарен стълп се държа в небето няколко секунди и осветли всичките планини. После се изгуби. Но тутакси нов огнен стълп, още по-широк, се издигна, разхвърля из пространството пламенни езици и загасна. Никакъв глас не дойде до нас.

— Какво ще е това? — попитахме се слисани и в голямо безпокойство.

И веднага дадохме на това явление най-зловещото обяснение: помислихме, че джепането, което оставихме отзад, се е запалило и избухнало в небесата и всичко е станало на прах там! Космите ни настръхнаха при тая страшна мисъл. Защото само джепане, в голямо количество, можеше да причини такъв силен и висок пламък, тозчас изчезнал. Под удара на тия скръбни мисли ние продължавахме пътуването си из гъстия нощен мрак. . .

Едвам посред нощ морните коне ни докараха в Царибród.

15 ноември 1885 г.

Тая сутрин се научихме, че не нашето джепане, а пиротската кула с барутний си склад била хвърлена на въздух от самите сърби, при напущането им Пирот.

Но аз не пожелах вече да му отивам на гости и се завърнах в София.

Другаря ми В. (учителя) потегли пак за Пирот, негово родно място. Още тая вечер той беше избран за кмет в тоя с е г а бивши и бъдещи български град. . .

София, декември 1893 год.

КАК МИНАХМЕ РУСКАТА ГРАНИЦА

(ПЪТНИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ)

На 19 юния, това лято, подир обяд, влакът ни летеше покрай най-западната граница на Галиция, носейки ни към руската земя. Когато казвам най-западна Галиция, разберете най-тъжната земя в австрийската империя. Железницата минува през поле плоско, безлесно и голо, което отдясно се загражда от ниски, монотонни рътове, последни вълнения на Северните Карпати; отляво се простира песъчлива, безродна необработена почва: ни ниви, ни ливади, ни бразди някакви; никакви следи от земледелие и култура, от човешки труд и от благоденствие. Природа бедна, степна пустота, парясаност. Наумяваш си някои диви равнища на нашата България. Подир разкошната и цветуща като градина, като рай божий Моравия, която напуснахме преди малко, западналий и пущинашки вид на тая бедна Галиция удря йоще повече в очи. Като природата, и селата — редки тука, — бедни и скръбни. Унило, меланхолическо чувство обладава душата на пътника.

Да побързам да кажа, че тука населението е еврейско: една малка Палестина. Тук цялата страна принадлежи на евреите, тук владее еврейския мир, еврейската култура, еврейската бедност и отчужденост. Природата и хората хармонират, такава картина в такова кръжило само стои естествена. Това изобилие и натрупаност на евреи ми обажда, че е близко Полша, обетованата, йоще отпреди векове, земя на скитното израилско племе. Край станциите се трупат купове евреи, всички облечени с дълги черни ентерии, с черни плъстени шапки на глава, прилични на калугерски скуфи, с дълги вити

сколуфи, рошави брада, но нечисти, но бедни! Някъде по къра играят еврейчета деца, цели в черно облечени — отдалеко мислиш, че това са калугери, излезли из някой манастир да се гонят. Небето, и то се покрива с облаци и хвърля сивата си сянка на тая безлична и невесела страна, в която човеците, т. е. проявлението на живота, вместо да турят една отрадна нота, правят я още по-неодолимо скръбна и грозна. Пò ти е приятно, когато отминеш станцията и погледът ти не вижда вече черни ентерии, сколуфати, гърбоноси лица, а пада на голото нямо и тъмно поле.

От станцията Ауствѝц желязната линия напуща границата и се отклонява пò към изток и отива към Требѝня. Требѝня е станцията, гдето сѐ среща нашата линия с другата, що иде от Краков. От Требѝня до последната австрийска станция, от която вече настава Русия — са двайсетина километра. Забележихме и на требинската станция, че ний сме предмет на любопитство. Чиновниците на железницата се спираха пред наший вагон и назъртаха да видят някого; пред самия вагон, случайно или нарочно, стояха двама австрийски стражари; няколко пъти началникът на станцията, облечен в хубавата униформа на австрийски офицер, заминвà и се вгледвà, като разменяше няколко думи с други лица. Аз зачувах често думата «булга́рише», а няколко пъти последвана от думата — «пфафер» и «бишоф». Дядо Климент очевидно беше предмета, който особно интересуваше любопитните. Виенските вестници бяха вече разгласили за пътуването на депутацията през Австрия.

От Требѝня излязохме надвечер. Влакът гърмеше и боботеше из самотията на пустия кър. В нашия вагон се въцари по едно време мълчание: ний приближавахме към руската граница. Въпросите, които йоще от България ни занимаваха, сега по-силно се обадиха и ни затревожиха. Как ще бъдем приети, как ще погледнат на нас, когато стъпим на руска земя? Какво ни очаква по-нататък? Какви изненади ни се готвят? Ний знаехме, че заедно с нас, и България цяла на тоз час чакаше с разтупано сърце да узнае как ще приемат нейните пратеници, които, освен миснята да възложат венец въз гроба на Царя-миротвореца, носеха със себе си и разкаянието, и любовта, и сърцето на български народ,

да ги сложат пред великодушието на руският. Топлият лъх на това великодушие трябваше да се почувствува йоще на вратата на Русия.

Влакът следваше напред. Макар че часът беше осем, навън от вагона царуваше йоще доста ясна виделина и се различаваха добре всички предмети. Това ни наумяваше, че ний напредваме към север, към полюса, към пояса на летните видели като ден нощи. Стигнахме най-после на крайната австрийска станция, която се казва Граница. Много евреи и там, които говорят по полски. Някои от тях се обръщат към нас по руски и предлагат да разменяваме парите си на руски рубли. Един австрийски офицерин се спрял пред нашия вагон и се взира изпитателно. Неколцина от нас слязоха, а негово високопреосвещенство се изправи на прозореца на вагона. Аз забележих, че офицеринът леко си дигна шапката и поздрави владиката. Куп любопитни се набраха пред вагона, и дядо Климент се оттегли навътре. Един едър, дърт и добре облечен евреин с руска фуражка, който ни поиска безбожно голямо ажио за разменянето на парите и затова биде отблъснат, седна в близкото до нас купе, за да пътува с нас до руската станция. Той подуши ловът и не искаше да го изтърве.

Следнята станция беше вече в руска земя. И тя станция също носи името Граница. Колкото повече наближавахме към Русия, повече развълнувани се усещахме. Из прозорците ний се вгледвахме в нощния видел сумрак, за да познаем кога именно преминуваме границата. Аз не мога да предам чувствата, що изпитвах, вярвам, и другарите ми. Някаква радост, смесена със страхопочитание, с боязън и със сърце, което по необикновен начин се свиваше в гърдите. Изпитвахме тревогата на блудния син, на притчата, който след многогодишно блуждание се завръщал към бащиний си дом. Внезапно железницата профуча над моста на една малка река. На единий край на тоя мост стоеше австрийски солдатин, а на другия край — руски. Стори ни се, че видяхме български войник: шинела, фуражка, стойка — същите. Ний го поздравихме с махане на ръце и с едно «Здравствуй, братушка!», което заглъхна в гърмежа на колелата. Бяхме в Русия.

Радостна мълва сега изпълни вагона. Стори ни се,

че всичко, което ни забикаляше: и тъмните равнища навън, и небето, що се тъмнееше високо, и въздухът, който гълтахме жадно — бяха някак си наши, усещахме се като в къщата на свой, почти че у дома си. Немският, чуждият мир се беше свършил и сега беше славянската държава, братската страна, която се простираше оттук нататък, далеко, зад кръгозорите, до оня край на света. . .

Двеста метра по-нататък спряхме при станцията руска Граница. Голям наваляк. Руски солдати, руски униформи, руски фуражки, руски говор, «здесь Руссью пахнет».

Надписът на станцията Граница е вече със славянски букви, само със славянски, и само един. През Австрия названията на станциите и надписите по тях, все с латиница, бяха на два, три, четири и пет езика, според смесените народности на местата. Тука вече един надпис, и тук, и нататък — до Великия океан! Чувствуваш господството на друг железен, неумолим принцип — принципът за несъкрушимото единство и безусловна целокупност на самодържавна империя. Тоя уединен надпис сякаш че ти казва: «Оттук нататък — едно стадо и един пастир. . .» Съвсем тъмно вече. При светлината на лампите сновят и тичат по перона пътници, хамали, службаши на железницата. Куп госпожи при един вход приказват и се кикотят весело. По някои думи и по типа, който е хубав, познахме, че са полкини. Тук се минува на руския трен и пътниците изнасят с тласканица и бързешката багажите си, за да ги покажат в митницата; стражари обират паспортите им, за да ги визират. За пътниците по железницата няма по-неприятно главоболие от тия преглеждания на приграничните станции. Мисълта, че трябва и нашия багаж, който е огромен, да се пренесе, за да се разтваря и тършува при бутаницата на тълпата и при опасността от кражби — защото на стената е прикован надпис: «Берегитесь воров!» — ни безпокои. Ний се не съмняваме, че от Петербург, дето знаят всичките движения на депутацията, са предупредили началството тука да ни даде улеснение. Но няколко време се изминува и никой представител на властта не се явява да ни каже дума. Ний си казахме, че едно безучастно отношение към нас щеше да бъде зловещ признак, приема, който щеше тук да ни се направи, щеше да ни служи за барометър, по който щяхме приблизително да знаем студ ли щяхме да срещнем в Русия, или слънце ще ни огрее там. Тая неизвестност трая само няколко минути. Най-после към наший вагон се зададе тиришката един млад, висок, руменолик офицерин в бял мундир.

— Здесь болгарская депутация? — извика той с гръмовен и запъхтян от тичането глас. Той беше полковник, жандармски капитан.

— Здесь — отговорихме.

В същия миг вагонската врата се отвори и офицерът се втурна при нас. . . Свали фуражка и се затече право при дяда Климента, пред когото стори нисък поклон и му поиска десницата да я целува. Негово високопреосвещенство го благослови.

Полковникът се представи и нам, като се извиняваше за неволното си закъсняване, и ни предложи да слезем и ни въведе в една богато мобилирана стая, назначена за високопоставени гости.

— Вий, господа — обяви ни той, — ще си починете тука. . . Влакът ще тръгне подир един час. Вий навярно сте гладни, затова аз се разпоредих своевременно да ви се приготви трапеза. Има буфет тука, но неудобно е за вас. Колкото за вашите вещи и багажи — няма да бъдат гледани на митницата: аз ги поверих на грижата на солдати, те ще ги пренесат в нашия трен, във вагона, специално отреден за вас. . . Сега починете си, а мене позволете. . . — И той се поклони и тръгна да излезе.

Тая любезност и това внимание от страна на полицейския началник в Граница ни изпълниха сърцата с радост. Разбрахме йоще отсега, че ще бъдем драги гости в Русия.

Между това, тълпата отвън на перона, като разбра какви гости са пристигнали, натрупа се на вратата, навали се при прозорците да ни изглежда. По лицата на тия любопитни се изобразяваше удивление и съчувствие. Дядо Климент със своята представителна и величава фигура беше главния нишан на тия назъртливи очи. Задохождаха един по един по-главните чиновници при железницата — военни и щатски, — за да искат благословението му. Полкините си прилепиха очите на

стъклата и не ги отмахнаха вече. Понеже стана нужда да излезем, за да подирим нещо във вагона си, руските солдати ни държаха под козирог, любопитството на публиката ни следеше. Нашето пристигане беше едно събитие тука.

Поканиха ни в друга стая, гдето бе сложена трапезата. Чер хайвер, сардели, пилета, водка, вино, чай. Руското прочуто гостолюбие се захващаше йоще оттука. Вечерята бе весела, добра. Ний се чувствувахме сред една своя, семейна атмосфера. . . Аз няма да забравя тая първа вечер'я на руската братска земя.

Подир вечерята ний излязохме, за да се качим в специалний си вагон, който ни се даваше до Варшава. На перона сега голяма тълпа, която почтително ни отваря път; мнозина целуват ръка на дяда Климента. Жандармския капитан и началникът на станцията ни изпратиха до в самий вагон, гдето взеха пак благословията на владиката. Ний се простихме братски с тях и топло благодарихме за любезността и съдействието им.

Тренът загърмя пак по релсите и полетя в нощният мрак на север, далеко, към Петербург, гдето, на един остров в Нева, в една черква там, България ни пращаше да сложим златен венец въз гроба на Царя — бореца за нейното освобождение, нейните молитви и разкайни сълзи . . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

Тъкмо след един месец, на 18 юлия, връщайки се за България, ний пак минувахме руската граница при Волочиск. Влакът ни носеше от Киев. В наший вагон на Жмеринка влезнаха кишиневский генералгубернатор и предводителят на дворянството. Те пътуваха за някои минерални води в Германия. Разговорът ни беше много оживлен и сърдечен — говорехме за България, за Русия, за бъдещето. Генералгубернаторът, който се беше бил при Плевен и Шейново, не можеше да се нарадва и очите му бяха все влажни — искаха да заплачат. «Ну, наконец, слава богу!». . . — издума той, па се прекръсти. . . А влакът хвъркаше и всеки миг ни приближаваше към границата.

Тоя път ний щяхме да напуснем Русия денем. Местността на тая крайнина на Русия съвсем се различаваше

от бедната природа на минатата по-рано от нас част на Галиция. Прекрасни, леко вълнисти поля, хубаво обработени и насеяни със селца, дето се дигат бели черкви. Едно хубаво слънце озаряваше тоя весел летен ден. Аз с наслаждение изглеждах тия широки простори, равнини, като си спомнях, че минувам през театърът на страшните борби на Богдана Хмелницки с поляците през седемнайсетий век. Кървава епопея, тъй страстно описана от Сенкевича в романа «С о г ъ н и с м е ч». По картата си виждах, че недалеко беше Збараж, старата полска крепост, прославена чрез героическа отбрана. Реки кърви са се пролели тука, за да се запази казашката волност и казашкото православие от полските панове. . . Моите мисли се въртяха въз тия исторически възпоминания, когато влакът приближи при станцията Волочиск. Следующата станция е в австрийската царщина и се казва Подволочиск.

Щом спря влакът, при нас влязоха комендантът и станционният началник, последвани от неколцина други руси. Целуваха ръка на дяда Климента и се здрависаха любезно с всички ни. Русите бяха една депутация, дошла да ни поздрави от името на Волочиск и да ни покани да се отбием в храма му, гдето щеше да се отслужи литургия за нас, преди да оставим руската земя. Черквата, нова, с величествени куполи, от красива и оригинална архитектура, се издигаше наблизо сред един голям мегдан. Русите ни обясниха, че тя е построена в памет на чудесното избавление на императора Александра III при Борки. Ний приехме с благодарение честта, що ни се правеше, и побързахме да слезем и да идем в черквата да се помолим богу за руския цар и за руския народ, които ни приеха с такава милостива братска любов в земята си.

Някой забележи, че може да закъснеем, защото тренът само половина час се бави тук.

— Не безпокойте се, Ваше високопреосвещенство — обади се станционний началник; — ний ще задържим трена за по-дълго време, докогато вам бъде угодно.

Едвам се запътихме към черковата, въздухът екна от камбаните на високата звънарница. Нам се правеше тържествена среща. Голяма тълпа селяни руси и пътници, мъже и дами, ни последваха. И тук дядо Климент

само подава десница на благочестивия народ, който се надпредваря да получи пастирското му благословение. В черквата литургия, хор, молебен за царя Николая II, многая лета за чест на киевския митрополит високопреосвещений Платона, за негово високопреосвещенство Климента Търновски, за България. . . Службата много тържествена, много задушевна. Като гледаме това благочестие на руския народ и тая почит и симпатия към родствените гости, ний сме покъртени дълбоко, очите ни се наливат със сълзи.

На излазянето ни — пак загърмяха камбаните. Тълпата, нарасла йоще повече, придружава ни до вагона, гдето приима пак благословията на дядо Климента. Това живо чувство на благочестие, тая почит към българския архиерей и вожд на българската депутация, в чисто руските губернии, през които бяхме минали, се проявляваха в йоще по-големи размери. По някъде на станциите и гарите навалицата, желающа да целува ръка на дяда Климента, беше така голяма, щото по четвърт час депутацията чакаше, потънала в тълпата, и полицията насила успяваше да ни отвори път през нейната гъстина. . .

Тук написваме и предаваме на станционний началник, за да ги удари, две телеграми; едната до министъра на вътрешните дела господина Дурново, с която депутацията му благодари за съдействието и улесненията, които навсякъде ѝ бидоха дадени от властите през пътуването ѝ из Русия, а другата — до княза Хилкова, министъра на пътищата и съобщенията — за любезното му разпореждане да ни се дават навред специални вагони.

Жандармский капитан, който беше служил в България, услужливо ни придружи за Подволочиск, за да ни даде съдействието си и там и да ни препоръча на грижите на австрийските железопътни чиновници.

Нашето пътуване беше много весело. Сърцата ни бяха препълнени от радост. Ний напущахме Русия с най-светли впечатления. Какво братско отношение, какво гостоприемство, какво радушие и сърдечност, каква славянска доброта и любов ни срещаше на всяка стъпка наша из руската империя! Ний не бяхме «непризнателни българи», а драги гости, мили братя, обичани, галени и

държани на ръце. Като захванеш от нашето встъпване в нея, от младия полковник в Граница, та и до тоя добър и приказлив жандармски капитан във Волочиск — всички руски лица, що срещнахме, имаха за нас приветлива, братска, радостна усмивка. Било че ни посрещаха, било че ни изпращаха — те бяха същите към нас: добри, прости, участливи. Ни едно строго напомняне за миналото, ни една сръдня, ни едно студено слово. От простия мужик до царя — ний намерихме сърца, готови само да простят, да забравят великодушно, да любят. . . В цялата велика руска земя сякаш че се разнасяха из въздуха, вливайки в сърцата грейното чувство на милост и любов, великите думи на спасителя: М и р в а м!

По едно време влакът изгърмя над едно мостче, под което лениво течеше мочурлива бара и се виеше из зелена лъка. Жандармский капитан стана, посочи барата и рече:

— Здесь наша граница!

Па като се обърна към негово високопреосвещенство, каза тържествено:

— Владико! Благословите русскую землю!

Дядо Климент благослови из прозореца Русия, която остана зад нас.

Бяхме в Австрия.

София, 8 декември 1895

ПРИ ВРАЖДЕБНЕНСКИЯ МОСТ

(НЯКОИ СПОМЕНИ ЗА СТАМБОЛОВА)

По оня ден ходихме, аз и г. Е., да видим моста при село Враждебна.

Оня скрит, необясним и неодолим инстинкт на любопитство пред картините на разорението и катастрофите, който стои в дъното на човешката душа, беше довел още сума софиянци, жадни да се понагледат на беснуването на Искъра и на жертвите му.

Големият враждебненски мост над Искъра беше разбит миналата нощ от напора на водата. Средната му част беше отвлечена от мътните талази и само два къса от него, на тоя и на оня бряг, плачевно и трагически висяха, разкъсани, срутени, обезобразени.

Куп селяни от Враждебна, остали на оня край, гледаха уплашено на бучащите вълни; куп селяни от Враждебна на отсамния край гледаха уплашено на бучащите талази. Те извършваха още една мисия: разправяха с големи ръкомахания на любопитните софиянци катастрофата на моста. . . А катастрофата не беше само тук. Наоколо всичките нивя и полета бяха опустошени и съсипани. Искърът бе излязъл из леглото си, разлял се, като едно езеро, по цялата долина и пак се прибрал в матката си, като оставил ужасни следи от разорителния си бяс. Тежко зрелище навсякъде: трудът и мъката на селяните унищожени, пласт ситен пясък покриваше като с килим плодоносната по-преди земя, осъдена сега на безплодие и яловост. Ханчетата до моста още стояха обсадени от малки езера тинеста вода.

Но погледа неволно се връщаше пак на бучащия Искър, на страшните му мътни и дебели талази, които

се прехвърляха като разярени левове. Облегнати до дебелите дъбови греди на заградата на моста, ние впивахме очите си в гърмящата водна яма. Другарят ми, който е един неизцерим разказвач, даже когато момента е за съсредоточение и благоговейно мълчание, допря ръката си до големий стълп, що поддържаше развалений покрив на моста, и каза:

— Погледни тези дебели дъбови греди. Те ми докарват едно възпоминание.

— Какво?

— Изпращането на 1879 г. княза Дондукова. Тогава на тоя мост отгоре тия греди вдъхнаха на Стамболова една щастлива дума, която произведе велик ефект и стана знаменита тогава. Да, тук цяла София изпращаше Дондукова и на гощавката, що се даде тука, Стамболов държа знаменитата си реч, в която имаше тоя пасаж: «Кой знае, под вековните дъбове тука, от стволовете на които са издялани тия греди, дали някой български цар не е пирувал с велможите си и пил руйно червено вино и държал здравица, както тука правим ние сега!». . . Тия думи имаха поразителен ефект и аз още помня как силно ме наелектризираха. . . А тогава Стамболов беше симпатичен млад деятел. Тоя спомен е един от малкото ония, които не пробуждат в душата ми злобно чувство против човека, чието име днес е свързано с толкова грозни и насилнически дела, извършени по-после.

И по-после, на одърчето при ханчето, като сърбахме кафето си, г. Е. продължаваше да говори за Стамболова. Той не можеше да се откъсне от този образ, който видът на враждебненский мост тъй ненадейно докара пред мислите му. Г. Е. е живял доста време със Стамболова, познавал го е отблизо и ми разказа много любопитни черти от характера му. Аз ще предам някои. Те имат биографическо значение и ще послужат да осветлят много страни от нравствената му личност.

— На 1876 г. аз бях член — каза Е. — в Букурещкий комитет, тогава наречен благотворителен (вместо революционен). Стамболов наскоро беше се завърнал от България, гдето се беше дълго време крил след погиб-

ването на Старозагорското движение, устроено от него. Той беше момче със светли и умни очи, с лице обрасло с лек пух от власи, които той не бръснеше, и с едва поболи мустаци. Той имаше лошо реноме, защото влачеше по себе си една тайфа хъшове със съмнителни средства за живение, с които делеше всичко. Членовете на комитета узнаха, че Стамболов желае да го приемат за член в средата им. Повечето от тях не се съгласиха, а те бяха именно ония, които го познаваха от по-преди. Като резон за тоя отказ те сочеха това лошо име на революционера, който с участието си би подровил доверието в комитета, избран от едно общо събрание на влашките българи. Но победеният старозагорски войвода не мислеше така и един прекрасен ден, когато комитета заседаваше, вратата се хлопна и отвори с шум. Всички се обърнахме и видяхме, че Стамболов влиза, без да предизвести и да поиска дозволение. От приличие всички го приеха любезно, като се чувствуваха неловко. Един от членовете тогава, покойний Висковски, стана и като посочи неканения гост, каза:

— Господа, правя предложение да приемем за член и наш сътрудник г-н Стамболова, един от нашите борци!

Тая неожидана виходка на Висковски порази комитета. Той, от нямай-къде, прие едногласно Стамболова за член.

После, като се забъбрахме с младежка откровеност и веселост, Стамболов каза засмяно:

— Вие добре сторихте, че ме взехте в средата си. Инак щях да дойда с моите хъшлаци и да разгромя комитета ви.

Аз казах одеве, че Стамболов в Букурещ се радваше на лоша репутация. Да ти разкажа един епизод. Това беше преди да го приемем в комитета. Един ден той отива при владиката Панарета, за да му иска със заплашване пари за емигрантите. Там намира Бендерева, че му бил на гости. Бендерев, юноша още, облечен в униформа на руски студент, отиваше да се учи в Русия. Панарет беше богат, но страшно ненавиждаше Стамболова и другите «вагабонти» (с тия думи наричаше той хъшовете). Като го вижда без позволение да влазя у

него, владиката му посочва портата и му казва някои оскърбителни думи. Стамболов измъква камата си и се спуща да разпори корема на Панарета, но слугата дошъл овреме да го спре и изтика навън. Още вечерта Стамболов бе хванат от полицията и затворен в участъка, по просбата на владиката. Но на другия ден той биде освободен, пак по просбата на Панарета. И знаеш ли защо? Като го изпитвал следователя за причината на покушението въз живота на Панарета, Стамболов обявил, че той поискал с оръжие да спаси Бендерева от изнасилването на владиката. . . За да се тури край на тая скандална мълва, хитро пусната за оправдание от Стамболова, владиката заяви да го пуснат. А бедний Бендерев, посрамен, веднага замина за Русия.

Много беше неприятно положението на Стамболова подир тръгването на Ботева за Козлодуй и въстанието в Тракия. Всички го мъмреха за бездействието му в такива критически минути за отечеството. Той се сърдеше. Очевидно, съвестно му беше, когато България гореше на огън, той охолно да се разхожда из букурещките градини и кафе-шантани. Името на Ботева беше тогава във всички уста и славната му смърт покриваше с ореол образа на героя. Тая слава беше една плесница за честолюбивия Стамболова. Той страдаше от това и аз не без удивление го чух еднъж, когато пиехме бира в една градина, да каже със злорад гняв при разговора за Ботевата смърт:

— По-добре, че умря! Той беше един глупец!

Тия думи причиниха негодувание. Стамболов си грабна шапката и бегá.

Когато стана явно, че Русия ще отвори война с Турция и комитета усили своите сношения със славянските комитети, Стамболов беше повел самостоятелно една странна политика. Именно, той проповядваше и настояваше, вместо от Русия да чакаме избавление, да влезем в съюз с маджарите! Той беше завързал сношение с някои маджарски политици-революционери, известни само нему, пишеше им често и приемаше от тях писма и

постоянно с убеждение поддържаше тоя абсурд: съюз с маджарите. Ние само по-късно разбрахме секрета на тая нежност на Стамболова към маджарите, с която съвпадаше и неговото необяснимо разполагание с пари и разточителен живот. Той беше успял да спечели благоволението на един богат, но смахнат маджарски магнат в Пеща, желаещ да играе велики роли на Изток. Стамболов хитро експлоатираше тая мания на богаташа и поправяше бюджета си чрез щедростта му.

В заседанията на комитета Стамболов говореше много разпалено и винаги убедително. Той нямаше дълбок ум, но умееше да схваща лесно въпросите и с още по-голяма лесното да формулира мислите си. Неговата реч се подгряваше от един важен помощник: огънят на очите му. Те светеха като молния и хипнотизираха. Като Ботева и той обайваше и се налагаше. Той влечеше подире си, коткаше ги, владееше ги — всичките нещастни, буйни, недоволни или развалени хъшове в Букурещ, на които винаги намираше възможност да им помогне с дребна парична помощ. (Да ти кажа и това: Стамболов винаги разполагаше с пари и когато за нас наставаха гладни години, той можеше да си позволява оргии, па да храни и хъшовете. Изворите му бяха различни.) И хъшовете му бяха предани и готови на всичко. Той им говореше фамилиарно: «магарета», вместо «господа», и те не се сърдеха. За наблюдателя не беше мъчно да предугадае, че такъв демагог ще си пробие път. Това, което той правеше в Букурещ в малък размер тогава, той по-после го вършеше в България в грамаден размер. Стамболов беше честолюбец и жертвуваше всичко на тая слабост. Неговата зараждающа се известност не беше доста силна още, за да затъмни други авторитети. Такъв авторитет в средата на емиграцията тогава беше, подир Любена и Ботева, г. Кирияк Цанков, председателя на комитета. От това и враждата на Стамболова против него. Една вечер на заседание, в скарването с Кирияка, гневът на Стамболова достигна до пароксизма си и той извади револвера си, за да убие председателя. . .

Доколкото помня, скарването произлизаше донейде и поради една остра сатира, написана от Стамболова против чича му на Кирияка, г. Драгана Цанкова, наскоро дошъл от Европа и подал ръка на чорбаджиите в Букурещ, с които комитета беше в голяма вражда. Цанков, както винаги, беше сиромах и живееше от милостта на богаташите. Аз помня началото на това стихотворение, което искаше да обясни мотивите на това Цанково сближаване с тях. Ето първия куплет:

Нямането, нямането —
пусто да остане,
то направя человека
безчестен да стане!

Стамболов по опит знаеше това.

Стамболов, както и в последните години на живота си, питаеше голяма омраза против Русия. Пръв път той писа — и само един ред — добро за Русия, в предвечерието на войната. Тоя ред беше един стих, който завършваше едно стихотворение, напечатано във в. «Млада България». . . Не го помня буквално, но помня, че там имаше думите: «руски топ». Войната за освобождението го помири с Русия. Но когато видя руските войски, той се изпълни с подозрение. Когато в Плоещ княз Черкаски ни повика нас, членовете на комитета, и ни обяви, че ще ни разпрати като преводчици при разни полкове, той се обърна към Стамболова и го попита:

— А вие каква служба желаете?

— Служба не ща — отговори Стамболов.

— А какво ще чините?

— Ще ида в България да се боря с неприятеля — отговори Стамболов троснато.

— Ну, хорошо — каза князът, — толкоз по-добре...

Тоя хубав отговор направи много чест на Стамболова и го повдигна в мнението на Черкаски, който беше чул за него, че е нихилист и опасен враг на обществото. Тоя отговор тури и нас малко в неловко положение: ний приемаме да ставаме чиновници — макар и твърде полезни за делото, — а той отиваше кръвта си да пролива.

Истина, че Стамболов, като влезе в освободена България, намисли нещо по-хубаво от примеждливата слава на борец. Той организира шайка и ограбваше напуснатите турски села: той стана мародер. Но когато русите взеха да преследват тая шайка, той я напусна, стана подрядчик в Търново и се обогати.

Тоя човек с тънък мирис знаеше моментите на бързите забогатявания и наглите сполуки.

Такива едни възпоминания ми разказваше по оня ден г. Е. на ханчето при Враждебна, когато до нас стигаше глухия шум на бучащия Искър.

Чудно, отде е получило това село странното име В р а ж д е б н а!

София, 22 май 1897 г.

ЕДИН ВЛАК

(ИСТОРИЧЕСКО ВЪЗПОМИНАНИЕ ОТ СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА)

Това ми разказа завчера пехотинския полковник Т.

Беше, ако се не лъжа, на 3 или 4 ноември. Току войната се бе обявила, княз Александър напусна Пловдив и тръгна за бойното поле. Аз товарех на Търновосейменската станция войска. Трябваше по-скоро да идат военни сили за София и оттам за границата, да посрещнат неприятеля. Телеграфически заповеди една след друга пристигаха: «Скоро войски! Войски повече! Бързайте! Неприятелят при Царибród!» Бях поставен да изпратя до Пазарджик, додето работеше Хиршовата линия, две дружини цели. А вагони — всичко бяха 10 или 11! Какво ще свършиш с тях? А телеграмите валят: «Бързай!»

— Дайте още вагони! — викам на началника на станцията, Шнайдера. Думам му по турски, защото не знае гък български. Отговаря:

— Тия са всичките.

— Всичките? Завчера тука имахте трийсет вагона! Де са?

— Остаха в Одрин — отговаря.

— Телеграфирайте да тръгнат, трябват!

— Това не е моя работа. . . Задържали ги там турците; не зависи от нас — и ме оставя.

Аз ще полудея. Както и да е: десетте вагона тръгват. Вътре като сардели войниците — изпращам двеста, а ми искат две хиляди! Качих се и аз.

На Каяджик чака свят войска, иска да се качи. Ами дека? Няма пръста си де да увреш във вагоните от хора

натъпкани, да се издушат. . . Остаят да чакат там. Минуваме нататък. Сърцето ми се притеснило в гърдите, аз искам да хвърчим, да стигнем по-скоро, дето сме нужни. А ние — пъплим! Именно: пъплим! Влакът не върви по-бързо от един пайтон. На Папазлийската станция викам станционния началник:

— Господине, тоя трен пъпли като костенурка. Дайте заповед да карат по-бързо.

Турил ръцете в джобовете и ми отговаря спокойно:

— Не може бързо, господин офицер, скоро е поправен пътя, не се е улегнал. Не мога да взема отговорност на себе си.

Тука заварям пак телеграми от София: «Бързайте! Колкото повече можете войници!» И тук чака войска. Гледам няколко празни вагона до хамбарите. Искам ги. Не ги дава. Заплашвам го със сабята си. Той се покорява и дава заповед да ги прикачат на влака. Чакаме: та прикачват ли ги скоро? Правят разни маневри по линиите, връщат ги, докарват ги пак, нещо ги спират и чиновниците викат по немски и се щурят, и се бавят. . . Виждам — нарочно. . . «Чакай, майка ви. . .» (Тука моя събеседник произнесе една колосална псувня, изскокнала от дъното на душата му.) Па грабнах камшика и се спущам да науча тия немски гевендии. Тогава чак се вразумиха и прикачиха вагоните. Слава богу, но изгубихме повече от половин час. А, знаете, всяка минута беше драгоценна, всеки изгубен миг можеше да има решително действие върху изхода на войната. . . Новите войници, като потегли влака, запяха от радост. Но мене ме душеше бяс. Каква ще я правим ние, по тоя начин като се движим?. . . На станцията Катуница пак войска чака: няма вагони! Няма ни един вагон там. Успявам пак с кавга да взема само два открити вагони — за волове; момчетата се нахвърляха като бесни вътре. Но пустия му трен, като напук, още по-слабо върви. Кондукторът ми отговаря, че въглищата се привършвали. «Добре, в Пловдив ще вземем» — казвам. На Пловдивската станция осем вагона пълни с войници. Прикачат и нашия влак. Оплаквам се на майора Н., който заведва нагрузката на войниците, че препятствия правят. Той говорѝ с инспектора, па се обръща към мене:

— Капитан Х. (тогава бях наскоро произведен капитан), даде се нужната заповед. Бързай! Ако ти правят мизерии, стреляй тия «фертиговци»! Качвай се, хайде, добър час, и победа!

Оттук тръгнахме малко по-бързо вече. Но когато извървяхме около двайсет километра, насред полето, влакът спира. Чакам един четвърт, не тръгва! Слазям, питам. Нещастие! Машинистът се разболял, припаднало му и не може да работи. Другарят му, огнярят, не знам какво и той бил, нов бил, и той не може да го замени! Ами сега! (Тук офицеринът произнесе една турска псувня и си изкриви лицето с отвращение.) Стоим на къра и чакаме.

— Какво ще правим сега бе? — питам кондуктора.

— Господин капитан, ще депешираме в Пловдив, да пратят друг машинист — отговаря.

— И ние тука ще чакаме?

— Необходимо е.

Тука вече пламнах.

— Чакай, аз ще накарам сега болният машинист завчас да оздравее — па се спущам в пощенския вагон, дето той е минал и пуши цигаро. Исках да го съсека, ако не станеше — право ви казвам. Стига ме фелдфебела Куртев.

— Господин капитан, позволете на мене — казва ми.

— Ти ли да го съсечеш тоя мошеник?

— Не, да го заменя!

Оказва се, че Куртев отбирал, бил огняр по-напред на тая съща железница.

— Слава богу, избавихме се! — Тръгваме. Сега хвърчим! Куртевчето, като дало огъня на локомотива — лети със седемдесет километра бързина на час. Ето какво значи, когато сърцето боли, когато е българско сърце.

Полковникът запали втора папироса, физиономията му доби по-спокойно изражение и аз помислих, че той свърши. Но той веднага подзе:

— Ти мислиш, че вече вървяхме без препятствия?

— Какви нови препятствия? Не свършиха ли се? — попитах учуден.

— Чакай, друга игра. Ние хвърчим, ти казвам. Ето зададе се Пазарджик, виждат се минаретата, и аз си от-

дъхвам, че най-после стигаме. По едно време чувам някаква глъчка на немски, кондукторите тичат край вагоните и викат и изглеждат много смутени — какво е, дерайлираме ли пък, попитвам се аз. Изведнъж влакът спря. Пак на полето. Скоквам от вагона. Гледам, чиновниците правят шашарма някаква и посочват назад. Помислих за опасност някаква. Питам какво има. Узнавам, че влакът се скъсал, шест вагона от задните се отделили и остали назад. Дявол го взел! «Как това?» — питам. Никой не може да ми обясни. . . Отвило се, откопчало се, счупило се нещо в синджирите и шестте вагони остали на пътя някъде си, далеко. Свършено. Цял час и повече изгубихме, додето ги пак доведем и прикачим. Тука пръв път чух топовете при Драгоман, че гърмяха. Аз ще побеснея. . . Не знаех кой е виновника: без друго щях да го застрелям. Види се, още при първото спиране тия фокусници да бяха нещо направили, за да последва скъсването на влака и да произлезе ново забавяне.

— Как, вие мислите нарочно правеха всичките тия спънки?

— Нарочно. То беше цяла система. Пакостяха ни. Трябваше им тям да закъснеем. . . разбираш?. . . Преди да се сблъскаме с турците и със сърбите, ние се ударихме вече с немците, в собствената си земя. И в най-критическите минути. . . Нашите врагове намериха съюзници в тях. Тая немска компания беше една змия в пазухата ни. Нейсе, сега я изпъдихме. . .

Полковникът махна с ръка гневно, плюна и си отиде, без да каже дума повече.

София, 29 февруари 1899 год.

МИТРОПОЛИТ КЛИМЕНТ ПРИ ЦАРЯ

(ИЗ «СПОМЕНИТЕ МИ»)

Чакалната зала в Петерхофския дворец, дето бе въведена депутацията*, беше обширна, светла и великолепна. Онова, което особено привличаше вниманието, бяха оригинално изрисуваните стени. Те бяха изцяло покрити, във вид на арабеска, с безбройни хубави, млади женски глави, снети от картините на най-знаменитите живописци от Възраждането и от фламандската школа. Хиляди мили лица се усмихваха от стените със своята класическа красота и придаваха на залата вид на една чудна картинна галерия в сказочен дворец.

През прозорците от юг се виждаха големите водоскоци в императорската градина, направена още от Екатерина Велика, по подражание на версайлските градини, като хвърляха сребристи кристални стълбове вода в сивото, навъсено, дъждовно небе; на север се чернееха талазите на Финския залив, чийто северен бряг се губеше в мъглата.

В залата, освен нас, чакаха за височайша аудиенция около двайсетина лица от висшия официален свят.

* Българската депутация, изпратена през 1895 г. от н. ц. височество княза, от правителството и от Народното събрание в Петербург с мисия да положи венец върху гроба на Царя миротвореца и Царя Освободителя и с друга — тайна — да сондира почвата за едно помирение с Русия. Начело на депутацията стоеше негово високопреосвещенство Търновския митрополит Климент, при когото бе аташиран архимандрит Василий; другите й членове бяха: г. г. Т. Теодоров, председател тогава на Народното събрание, и народните представители д-р Моллов, д-р П. Минчевич, Ив. Ст. Гешов, П. Наботков и Ив. Вазов.

Б. р.

Имаше посланици, генерали, губернатори, представители от руската аристокрация с известни и громки имена. Те седяха по креслата или се разговаряха тихо в отделни групи. Някои от тях, които познаваха лично дяда Климента, дойдоха, здрависаха го и му целуваха ръка. Забележихме по погледите, що често се обръщаха на наша страна, че ние бяхме предмет на разговорите. Но тия погледи с особено уважение и симпатично любопитство се спираха въз благородното, хубаво, кротко лице на Търновския митрополит. Очевидно, дядо Климент и тука упражняваше своето странно обаяние, обиколен от славата на неустрашим ратник за православието и мъченик за славянската идея.

Той се радваше на тоя престиж вред, дето минахме из Русия. Навред русите, от най-простите до най-високопоставените, му изказваха почитание и дълбоко уважение. При срещите на депутацията, дотогава и попосле, той беше главния предмет на погледите, централната точка на вниманията. Руският народ жедно се спущаше да му целува десницата и да приеме благословията му; той виждаше в лицето на българския архиерей повече от един висок духовен сановник — един светител. По някъде навалякът от благочестив народ, жаждущ да си допре устните до десницата му, ставаше тъй голям около депутацията, щото би я задушил, ако конна полиция с бичове не отпъждаше тълпата и не ни пробиваше път. Тоя престиж на дяда Климента отваряше на депутацията всичките врати, всичките руски сърца. При съществующите още неправилни, лоши отношения на България с Русия, депутацията надали би била приета от самия император, ако не присъствуваше на челото ѝ славният наш архипастир; надали би се постигнало тъй лесно и помирението, ако дядо Климент не беше подкрепил това усилие на княза и на Стоилова с блясъка на името си, с авторитета на словото си, в което русите б е з у с л о в н о в я р в а х а . . .

Един капитан, нисък, с крива шия, потомък на една от най-старите руски аристократически фамилии, влизаше от час на час из една врата със завеса и извикваше някого от присъствующите при императора.

До тая врата стоеше един арапин с херкулесовски стан, с бяла чалма, с черни до земята шалвари, с блестящи като огън очи, които постоянно играеха бодри, подвижни от вратата със завесата към присъствующите и от тях към нея. Сегиз-тогиз тоя цербер подръпваше завесата и даваше пропуск на повикания.

След половина час всичките бяха приети на аудиенция и напуснаха залата. В нея остана само българската депутация. Сега беше наш ред да се явим пред лицето на руския цар. Всеки си представя вълнението и тревогата, които изпитвахме в тоя върховен момент на живота си. Лицето на дяда Климента изражаваше вътрешното му вълнение чрез една силна бледност; един трепет обземаше всинца ни; аз усещах как сърцето ми в спазми биеше до болеж в гърдите.

Няколко минути, които ни се видяха дълги часове, чакахме в това напрегнато душевно състояние.

Най-после капитанът излезе и извика към нас:

— Българската депутация!

Ние влязохме в завесната врата. Озовахме се в един богат салон, после минахме други такива, отивайки все навътре в императорските покои, блестящи от позлата, коприна и кристал. Спряхме се в приемния салон, пред кабинета на царя. Тук царят щеше да ни даде аудиенция.

До вратата на кабинета стоеше друг един арапин, още по-голям исполин, неподвижен, като абаносова статуя, със слух напрегнат към вратата, за да чуе най-малкия шум, който би се издал от кабинета.

Императорският адютант се появи из кабинета и като се обърна към дяда Климента, каза високо:

— Ваше високопреосвещенство, негово императорско величество господарят ви моли да заповядате при него! (Просит к себе.)

Дядо Климент се запъти бързо към вратата, черният исполин отдръпна завесата и владиката се изгуби зад нея.

Те останаха двамина с царя.

Тяхната тайна, съдбоносна за българския народ беседа трая около половина час.

Какво приказваха? Що ставаше сега там в оня кабинет зад завесата? Ще ли да бъдем приети и ние, или императорът приема депутацията само в лицето на предводителя ѝ? С какви впечатления ще излезе дядо

Климент из царския кабинет? Тия мисли се въртяха из силно възбудените ни умове. В трепетно ожидание всички очи бяха устремени към тайнствената врата.

Най-после дядо Климент се показа из нея със светнали очи, развълнуван, бледен, с едри капки пот по челото. На нашите жедни въпросителни погледи той отговори кротко:

— Императорът сега ще излезе.

Ние се наредихме. Дядо Климент взе на гърди иконата на св. Николая Чудотворца, приготвена от депутацията, за да бъде подарена на царя, по руския стар обичай.

Подир една-две минути арапинът тържествено отвори вратата с наведена глава.

Появи се император Николай II, като се леко поклони.

Един момък в полковнишка униформа, среден ръст, не едър, с черна брадичка, с лице кротко, усмихнато, малко сухичко, с поглед благ, приятен, почти женствен, какъвто ни гледа от портретите си.

Ние се поклонихме ниско.

Той застана пред владиката, очевидно развълнуван. Тогава дядо Климент подаде на царя иконата. Царят се прекръсти, целуна я и я прие от владиката, като му целуна десницата, както и на архимандрита Василия, па предаде образа на адютанта си.

Дядо Климент с глас разтреперан и висок произнесе реч, която завърши с молба към руския цар да не лишава българския народ от своето могущо покровителство.

Императорът отговори милостиво с тих, равен глас. Той завърши с тия знаменателни думи:

— Надявам се, че в скоро време старите, добрите отношения между България и Русия ще се възстановят. . .

После подаде ръка на всеки член от депутацията, когото дядо Климент представяше.

Всички забележихме, че той стисна енергически, силно ръцете ни. Някои се опитаха да целунат неговата, но той я дръпна.

Нас ни порази доброто, почти дружелюбно изражение на физиономията у царя, скромността и славянската

простота в обноските на един от най-великите монархи, което подкупуваше неотразимо сърцата и душите.

Той ни климна леко за прощаване и се върна в кабинета си.

Ние излязохме възхитени от тоя добър прием и утешителни думи на императора и последвахме адютанта в една друга зала, дето ни очакваше, според руските гостолюбиви традиции, царски обяд. . .

Тоя ден беше 8 юли 1895 г.

От тоя ден настана нагъл прелом в руската политика: помирението между освободителката и освободените беше станало. Последвалите велики събития на припознаването на княза и покръщението на престолонаследника, комуто императорът ставаше кръстник при общия възторг на два братски народа, бяха само видимия печат, санкцията на онова, което се каза в тая историческа аудиенция, или по-добре на онова, за което се уговориха царят и дядо Климент при тайната беседа в кабинета.

ЮРДАНОВДЕН

(БЕЖЛИВИ СПОМЕНИ)

Тая заран, като дигнах завесата на прозореца, в стаята ми блесна една ярка, бяла светлина отвън.

Това беше сняг: той застилаше с тънка чиста пелена покривите.

Видяхме го най-после — драгият гост! — толкова време с въжделение очакван в София.

Аз изпитах истинска радост, някакъв детински възторг при тая гледка.

И като седнах срещу печката, що пламтеше и светеше весело, ненадейно в ума ми възкръснаха някакви светли, сладки, приветни мисли. Това бяха възпоминания от детинската възраст.

И тия мисли бяха съвсем различни от ония, които може да буди настоящето. Какво настояще! Едно море от горчивини, ядове, ненависти, отровени и отровителни! Борба на мрачни страсти, кипежи на наранени самолюбия, на неудовлетворени охоти, поприще на ръмжащи завистни и коварни злоби.

И ето защо може би ме зарадва тоя снежец: той неволно ми оттегли ума в друго време. И като гледах пламъците на печката, що бумкаха и играеха весело, аз се вдълбочих с въображението си някъде другаде.

*

Юрдановден.

Дебел пласт сняг по покривите, по двора. От стрехите кристални ледни висулки се протакаха, като миниатюрни сталагмити; барата, що тече пред двора, замръзнала

от двете страни, и само в средата ѝ една бърза струйка шумти и пее.

Студено, мраз — та се пука.

Ето черква пуснала. Ние, пременени дечурлига, с блестящи очи и посинели бузи и уши, чакаме да се покажат гости из вратата. И ние чакаме тревожно. Колкото повече гости, толкова по-много петачета в джеба.

Защото тия светли господски празници от Коледа до Ивановден са празниците на децата, великата епоха за тях, дните, в които те са извънредно по-щастливи с няколкото спечелени гологанчета, отколкото всичките ротшилдовци с милиардите си.

Но ето най-напред се подават из вратата родителите ни.

— Дай ибрикът! — извикват те към слугинята. И като взимат медния калаисан ибрик, сипуват наред, въз косите ни, струи студена вода, която ни помразява главата, протича малко в гърба, отива в гушата.

— „Въ Іорданѣ крещающу са тебѣ, Господи. . .“ — пеят и заливат.

— Хай наздраве! — и ние приемаме гологанчето, целувайки ръка.

После се обърсваме с пешкир и възхитени, радостни, щастливи, очакваме другите роднини и съседите.

И те се задават един по един, пременени с нови суконени кожуси с лисичи кожи, с големи сребърни вериги на часовниците, висещи от тараболузовите им пояси, и право към нас идат и взимат калаисания ибрик.

И пак се започва: „Въ Іорданѣ крещающу са. . .“

Ние целуваме ръка и взимаме гологанчетата.

И пак се изтриваме, очаквайки нова благословия.

Ние търпим геройски студа на главите си, той прониква в мозъците ни, ледени тръпки попълзят по снагата ни, която мокрят мразовито струйки вода.

Някои са по-милостиви: само пуснат няколко капки въз мокрите ни глави, докат произнесат само думите „Въ Іорданѣ“ , и си дават данъка.

*

Но ето задава се от вратата осемдесетгодишния дядо поп Станчо.

Той е строг изпълнител на закона.

Заповяда да допълнят ибрика до устата и заполива по главите ни.

— „Во Иорданѣ крещающу сѧ Тебѣ, Господи, троическое ѧви сѧ поклонение: родителевъ бо гласъ свидетелствоваше Тебѣ, возлюбленнаго Тѧ Сына именуѧ; и Духъ въ видѣ голубние"

И продължава дядо поп Станчо до края на песента, с тих трепетен глас, поливайки ни спокойно и добросъвестно, като често треперещата му ръка доближава пишлока на ибрика до вратът ни, щото и новите ни гащи чувствуваха силата на благословението му.

— Хай наздраве! — благославя ни и вади из джеба си по една пара.

О, дядо поп Станчо!

Нам се струва, че сме излезли из студена баня.

Подир неговата благословия ние положително изгубваме охотата да се подлагаме на нови душове, спускаме се в зимника, насядваме около огнището, дето пращят горуневи главни, за да се огреем, с лица пресинясали като патладжени, броейки всеки печалбата си.

*

Но ето внезапно чуваме на пътя викове, смесен глъч.

Изскокваме.

Какво да видим? На мегдана при чешмата са се натрупали всичките чорбаджи, с големи сукнени кожуси и алени фесове. Те са обиколили някой човек, когото искат да окъпят. Един великан с голяма овча шапка издига един полвяк, пълен с вода, и го излива въз главата на някого.

И чорбаджите гълчат, смеят се весело и сред тоя глъч и смях раздава се високо песента:

— „Во Иорданѣ крещающу сѧ тебѣ Господи. . ."

— Хай за много години!

— Хай наздраве!

— Многа лета! Многа лета!

Цял хор от благословии и благопожелания.

Между това, пациентът, който е приел няколко полвяка студена вода по главата, излазя из купа, а двама души с големи пешкири му избърсват главата, лицето, шията и всичките места, които можат да се избришат. . .

Когато съглеждаме лицето му, всички го познаваме:

Това е мюдюринът!

Той се подчиняваше на свещения стар селски обичай и се оставяше да го къпят при чешмата на Водици — за здраве. . .

София, януари 1902 г.

СОФИЯ НА 1880 ГОДИНА

СПОМЕНИ

«Ce siècle avait deux ans. . .» София имаше две години като столица. . . Столица млада, дрипава, кална, сиромашка. Княз Александър I Батенберг царуваше в нея, но тя пазеше още и напълно физиономията си на Махзар-пашовото мютесарифско седалище.

Аз я посетих тогава, идейки от Берковица, във величествен каяфет: носех златни еполети на черния редингот с жълти лъскави копчета на гърдите, на левия ми хълбок блещеше дръжката на шпага. Аз бях председател на Берковския окръжен съд! А г. Бурмов беше председател на министерския съвет. Една от първите му заповеди до съдебните чиновници в България беше да облекат незабавно парадната форма на руски статски съветник.

Моето появяване в кафенето на хотел «Искър», дето слязох — най-първия хотел тогава, — предизвика възхищение и иронически усмивки по устните на присъствующите. Сутринта моят приятел г. Спас Вацов дойде да ме види и като ме видя във войнственото ми рухо, прехапа си устните и се изсмя гръмогласно:

— За бога, по-скоро облечете други дрехи — каза ми той, — тук никой не носи тия чудеса. . .

Излезе, че заповедта на г. Бурмова в София никой съдия не уважил и че никой не носи такова ексцентрично облекло! Тогава ми донесоха от един дрехарски дюкян обикновено сетре и в него излязох с Вацова, за да ме разведе из новопроизведената българска столица.

Животът ѝ тогава се съсредоточаваше в махалите около «Свети Крал». Днешната Търговска улица не съществуваше; на мястото ѝ беше турската чаршия —

тясна, крива, постлана с изхълмен калдъръм, пълна с кал и локви, развоняла от вонещи бакалници и мръсни рибарски дюкяни. Градският съвет се помещаваше в някакво грухнало здание, министерствата пак в такива, и все на запад от днешната Градска градина, тогава несъществующа. Конакът на Махзар паша бе приспособен криво-ляво за палат на княза Александра. Народното събрание се събираше в бараката, в която амбулантната трупа на Георгя Попова даваше представленията си. По едно странно съвпадение, величественото здание на днешния Народен театър се гради на същото място, дето беше тая барака! Мястото, дето днес горделиво се красува зданието на Народното събрание, тогава беше купище извън града. Няколко цигански колиби бяха разпънати там. Цялата нова половина на София от Градската градина на изток не съществуваше: там бяха празни места, бунища, бостани, стари турски къщурки, окръжени с локви.

Най на източния край, усамотена, стоеше стара турска казарма, днес артилерийската казарма. В нея казарма е бил затворен на 1872 г. Левски, след пленяването му в Къкринския хан. Пусто беше мястото, дето днес е паметникът на героя и дето се е издигало бесилото му. Покойният поп Тодор, който го е изповядал на предсмъртния му час, ми разказа как е станало това. Повикан от пашата, той дошъл тука и видял Левски, обиколен от турски войници, от много турча и кадъни, които го ругаели. Левски бил много изнемощял от страданията, със сухо, пребледняло, страдалческо лице. Поп Тодор бил много уплашен, понеже били близки приятели с Левски, и се боял да не би да е направено някакво опасно за него признание. Но работата била друга. Пашата се обърнал към свещеника: «Папаз ефенди, сторете с това според както е вашия закон!» — и посочил Левски. Поп Тодор приближил до Левски и го поканил да се изповяда. В тоя върховен миг той го намерил религиозно настроен. Левски няколко време с тих шопот му се изповядал. После завършил с тия думи:

— Дядо попе, поменувай ме в молитвите си: «йеродякон Игнатий».

Игнатий е било духовното име на дякона Левски. Тия са били последните му думи.

Както казах, най-главната гостилница беше «Искър» при днешният площад на «Св. Крал», площад, който тогава беше запълнен от лабиринт еврейски и български къщи, които се притискаха над криви, вонещи улици и кьорсокачета, едно отвратително ghetto, което само след десет години брадвата на тогавашния кмет Д. Петкова трябваше да измете. . .

Министри, високи чиновници, депутати тогава се хранеха в хотелите «София» и «Петербург». Първият и днес съществува, изгубен в тенекеджийската улица зад «Свети Крал». Там обядвах и аз. Там се видях с Петка Каравелова и със Стамболова.

С първия се бях запознал вече на 1877 година в Свищов, дето бях писар при губернатора Найден Геров. Каравелов минуваше оттам като подгубернатор във Видин, рошав, облечен в полушубка, пленяющ с простото си нервозно красноречие, критикующ всичко. . . Сега той беше шеф на опозицията, вожд на формирующата се либерална партия, едничката още в страната. Не помня кой вестник й беше орган.

Със Стамболова се знаехме още от Букурещ на 1876 г., дето той бе избягал след провалата на Старозагорското въстание (1875 г.). Ние бяхме там другари и членове на Букурещкия, последния революционен комитет. Стамболов беше също в опозицията, но беше чиновник в министерството на Бурмова, във вътрешните дела (мисля, началник на «Хозяйствения отдел»), което не му пречеше да критикува и подиграва началството си. Той кипеше от буйност, веселост, неговият креслив стъклен смях пълнеше ресторана. Бъдещият enfant terrible още тогава задаваше безпокойство на консерваторите. Там Стамболов ми каза: «Аз знам, че искат да се отърват от мене, но не смеят. . . Предлагат ми стипендия да ида да се уча в Париж, та дано умра там. Но да имат да вземат. . .»

Нравите бяха меки и обноските човешки, макар и да съществуваха вече тогава два противни политически лагера, борбата между тях не бе се изродила в свирепа и неумолима вражда; избори още не бяха ставали. Първите избори за народни представители в София станаха след няколко месеци и дадоха властта на либералната партия.

Аз престоях още два дена в София. Тя беше тогава твърде весела, твърде демократическа. Шантаните, градините гърмяха от музики и песни, гъмжаха от народ. Между него се съзираха и министри, сегашни и бъдещи. . .

Видях из една улица, че един млад, червендалест и хубав офицерин караше сам един кабриолет и някои от минувачите му свалиха шапка. Казаха ми, че той е княз Александър. Без това не бих се сетил, че е той, никой не го следваше.

Тук се видях и с г. М. Дринов, напуснал от няколко време Министерството на просвещението. Той се тъкмеше да се върне в Русия и беше твърде недоволен от хода на работите. Ние наехме пощенски кола и пътувахме заедно до Берковица. Калъчката и рединготът със златните еполети, мисля, оставих г. Вацову за спомен.

София, 14 ноември 1905 г.

КЪМ ОЧЕРКА «СОФИЯ ПРЕЗ 1880 Г.»

(НОВИ ДАННИ ЗА БИОГРАФИЯТА НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ)

Когато вече беше отпечатан горния ми очерк в първата кола на настоящата книжка, аз случайно се срещнах с г. Димитра Димов (Папашата), близък приятел на Левски и бил в София във време на обесването му. Като му отворих дума за епизода — последните минути на Левски, — който описвам там, г. Димов ми разказа как той го бил чул от устата на същия поп Тодора, и който той помнел добре. Разказът му поправя и допълня моя. И ето как е била всъщност работата:

Поп Тодор е бил повикан да причести дякона. Той дошъл с причастието на лобното място. Пашата му заповядал да причести осъдения на смърт с думите, които аз предадох, и се оттеглил настрана, както сторили и войниците там, за да се оставят поп Тодор и Левски сами.

Поп Тодор тогава се приближил до Дякона и го попитал скръбно и тихо:

— Василе, желаеш ли да се причестиш?

— Желая — отговорил Левски.

— Но ти знаеш, че преди светото причастие е нужна изповед? Искаш ли да се изповядаш?

— Искам.

Когато се свършила изповедта, попът отворил требника, за да прочете отпустителната молитва.

Тогава Левски му казал:

— Дядо попе, помени ме тука: «дякон Игнатий».

Левски не произнесъл вече друга дума. Той видял и приел със студено спокойствие смъртта си.

По-после любопитни софиянци се опитвали напразно да изкопчат от попа нещо за Дяконовата изповед. Поп Тодор запазил тайната, както му повелява дългът. На Папашата само после казал следующето:

— Когато Васил се изповедá, той прибави тия думи: «Всичко, каквото съм сторил, сторих го за отечеството!»

Аз счетох за нужно да предам тия подробности за последните минути на великия революционер, защото те бяха до днес неизвестни, а и в г. Заимовата книга «Животът на Васил Левски» ги няма, доколкото помня.

ПРЕСНИ СПОМЕНИ

(ЦАРИГРАД СЛЕД ВЪЗКРЪСВАНЕ НА КОНСТИТУЦИЯТА)

През миналия септември гостувах в Цариград.

Намерих турската столица още в опиянението на радостта, тя преживяваше, празнуваше медовия месец на конституцията, прогласена на 11 юли. Онова, което първо ме порази, като влазях в града, бяха безчислените червени знамена, що развяваха белия си полумесец по вратите на дюкяните, на държавните учреждения, по трамваите, явление неизвестно там до казаната знаменита дата. Те свидетелствуваха за внезапно пробудения национален дух на един народ, дълго подтискан под чудовищната тирания на Абдул Хамида. И макар чужденец, мене ми ставаше драго, че виждам турският народ да диша в свобода, да тържествува победата си, тъй скъпо добита, тъй внезапно, като по магически начин спечелена.

И на мене се дишаше по-леко в Цариград, друг път тъй негостоприемен и лош за българите. Аз знаех, че шпионите, които следяха всяка стъпка на българина, бяха изчезнали и с тях опасенията и страхът от турските полицейски участъци. Още на гарата на Сиркеджи-скелеси не ме попитаха, както друг път: «Защо идеш? Де ще слезеш? Колко време ще се бавиш тука?» И по лицата на турските чиновници сякаш имаше едно изражение на благодушие и мекост. Добро чувство като че светеше по лицето на всеки мюсюлманин. Духът на свободата сякаш бе чудотворно преродил това племе, което сега гледаше дружелюбно на мразените до вчера гяури. Щастието прави човека добър и великодушен.

Защото действително в тая минута турчинът се чувствуваше щастлив, щастлив от съзнанието, че става свободен, че живее като човек, че влазя в реда на европейските народи. Веротърпимостта и добротата му достигаха до такава степен, щото той присъствуваше, без да се начумери, на неща, които в друго време биха засегнали националното му самолюбие, биха го озверили. Така, гърците, възползувани от възцарилата се свобода, прекаляваха с елинските си манифестации, без да извикат строгостта на властта или гневът на населението. По гръцките тютюнджийски дюкяни, по книжарниците, по стените на улиците в Пера висяха картини с патриотическо съдържание: обесването на патриарха Григория в Цариград през въстанието им в 1821 год., битките им с турците през това въстание, геройската гибел на последния византийски император под стените на Цариград при превземането му от Мохамед II и пр. Излезе вестник «Ελλας» (Елада), патриотически лист, който с разпалителни статии изразяваше политическите тежнения на гръцкия елемент в Турско. Гръцкият бялосин пряпорец гордо се развяваше по балконите на хотелите, държани все от гърци. Даже арменците, нещастните и смазани арменци, намериха възможност да служат тържествена панихида за починалите за свобсдата арменци, да славословят в публична манифестация своите братя, паднали жертва под ударите на турската тирания. Прокудените им революционери се връщаха, посрещани шумно, от България или от Западна Европа.

Но турците допущаха всичко, сами вече свобо ни и пълни с омраза против стария режим. За всичко лошо беше виновен стария режим, той беше и тям ненавистен, и повече, отколкото на християнските народи в Турско. Вестниците им без стеснение нападаха «тирана в Илдъзкьошк», преобърнал се сега на сянка, безпомощен и нищожен до жалост. Прогонените емигранти се връщаха и посрещаха триумфално; принцовете, затворници доскоро в палатите си, се разхождаха свободно, здрависвани от радостни ръкопляскания на тълпата. Образите на Ниази ефенди и на Енвер бей висяха по улиците за продан и привличаха симпатично любопитството на купове турци, навалени пред героите на освобождението им. В салоните на Пера и Стамбул се даваше безспирно

забранената по-преди патриотическа драма «В а т а н или С и л и с т р а» и тя произвеждаше възторг. Шумни манифестации почти ежедневно минаваха из Grande rue de Pèra, с пряпорци, на които личаха словата «свобода, братство и равенство». Спомените от френската революция въодушевяваха духовете. Бяха измислили и пееха вече своята марсилеза, подражание, почти превод, на френската. Турците носеха на гърди младотурският знак от червена и бяла лента. Дворцовата камарила при срутения режим бе унищожена. Едни избягали, други в затвор, повечето заточени на остров Принкипо, между тях и зловещия Мелхаме, познат и нам, бивш турски комисар в София.

В тая атмосфера на упоение и ентусиазъм турците живееха от два месеца насам, забравили миналите национални омрази, готови да заживеят братски с останалите народи на империята. Младотурският комитет регулираше и ръководеше това подигнато настроение на духовете. Направи се доста радушно посрещане на няколкото стотин българи гости, дошли с параход от Варна, и понеже гръцките хотели им затвориха вратите си, турците ги настаниха в едно училище в Стамбул, като им дадоха чисти легла, храна и ги обсипаха с ласки и внимание. Враждебните обноски на гърците, които даже нанесоха побой на някои българи гости, бяха, макар и меко, осъдени от турския печат, който приканваше всички към взаимна обич.

Непоканването нашия дипломатически агент г. Ив. Ст. Гешев на гощавката у великия везир и последвалото окупиране на железницата малко поизстудиха турците, но никой не предполагаше, че събитията ще се развият иначе. Ала и без това симпатиите на турците бягаха повече към гърците. Гърците бяха галените деца, те се братимяха с турците, обещавайки им съюза си против славяните. Грандиозно стана посрещането на една двехилядна депутация, дошла от Атина. В нея фигурираха видни гръцки граждани, политически мъже, депутати, публицисти, каквито за жалост отсъствуваха у варненските гости, повечето еснаф хора, без име и без значение. Атинските гости си бяха довели и военна музика — музикантите идеха в гръцките си униформи. При шумните им шествия из улиците, изпъстрени с

гръцки знамена, цариградските гърци дойдоха в полуда и викове «Ζητο η Ελλας» (да живее Елада!) цепеха въздуха.

На 21 септември някои арменци от България, които гостуваха в хотела, дето бях и аз, ме попитаха: истина ли България ще се прогласи царство? Аз категорически отказах това, защото нищо не знаех за подобна мисъл у нас. Но каква беше моята изненада и удивление, когато на следующия ден прочетох кратко съобщение във вестниците, че това е станало него ден в Търново. Внезапно настроението на турците се измени, забележи се враждебност към България. Аз, както и другите българи се почувствувахме веднага неловко, почвата в Цариград ни стана несигурна. Намерението ми да се върна в България през Солун и Македония биде изоставено. Турците се наежиха още повече, когато след няколко дена дойде вест за присъединението на Босна и Херцеговина към Австрия. Пръсна се тъмен слух за предстояща революция, за клане на християните. . . През нощта, по 11 часа, чух, че многочислен народ се движи с викове и крясъци из улицата. Сутринта узнах, че многохилядна тълпа от турци и гърци ходила да манифестира пред английското посолство, да изкаже благодарност към английското правителство след получването телеграмата, че сър Едуард Грей осъдил търновския преврат и анексията. Полицията или младотурският комитет попречил на шествието да демонстрира пред българското дипломатическо агентство и да троши прозорците му. Него ден нова многохилядна манифестация, повече от гърци, пак ходи с развети знамена, да поздравлява Англия пред английското посолство. Аз излязох из хотела си и се смесих в навалицата. Човешката река ме повлече. Яростно викане: «Κάτο οἱ Βούλγαροι!» (долу българите!) Сега радостта на гърците беше голяма, че българите бяха обявени за врагове. Печатът, който главно се държи или вдъхновява от гърци, нападна с остър език България, изливаше жупел и жлъч против нея. Неприязънта на турското население се усилваше и от това, че прогласяването България независима и присъединението на Босна и Херцеговина към Австрия бяха събития, които окуражиха затаените привърженици на стария режим.

На 27 септември аз тръгнах за България, която оставих княжество, а намерих царство.

ОЩЕ ЕДИН

(СПОМЕНИ ЗА Д. К. ПОПОВ ПО СЛУЧАЙ СМЪРТТА МУ)

Преди една година България оплака загубата на един свой благороден син, Константин Величков, доблестният обществен и държавен мъж, високо талантливият поет и писател.

Вчера закопахме още един от старата плеяда книжовници — Д. К. Попов.

Малко е познат покойният като литератор на новейшето поколение: той се бе подвизавал на книжовното поле по-рано, през 1880—1885 година. Животът после бе го отклонил към друга посока. И той е почти неизвестен с онова, което има най-голямо значение в неговата обществена деятелност. По дълг на отдавнашна дружба и за осветление духовната личност на покойника, аз взимам перото в тия скръбни минути, да кажа няколко думи за литератора Попов.

Това беше в първите години след Освобождението, аз живеех в Пловдив, тогава столица на Източна Румелия. От София се получаваше вестник «Независимост» и в тоя вестник ни привлякоха вниманието фейлетоните, подписвани от псевдонима Правов. Съдържанието им се отнасяше до политическите събития и дейци в княжеството. Аз още живо помня впечатлението, що произведоха те у читаещето общество в Пловдив. Тия фейлетони бяха сатирико-хумористически писания, пълни с неизразима духовитост, кипящи от остроумен, непринуден и тънък хумор. Те имаха за прицелна точка главно хората от консервативната партия в България. Ние очаквахме с нетърпение всякой

нов брой от вестника, за да четем и се наслаждаваме от Правовите подлистници. Това беше ново нещо в нашата младенческа още литература, нов жанр в нея; неизчерпаем изблик от духовити, весели, живоструйни шеги и надсмивания, рядко саркастически, повечето благодушни; те извикваха приятен смях и доставяха странна естетическа наслада със своята спокойна глумливост и тънко и вярно комическо освещение на делата и хората в София. Те ни откриваха в перспектива един български Неруда, един домашен Пол Луи Курие, ако Правов минеше от тяснопартийната област на по-широка обществена почва. Те и до днес не са надминати, те оставят далеко зад себе си хумора, при все това тъй приятен и жив, на Алека Константинов. Ние бяхме във възторг. Но кой беше авторът на тия перли от остроумие? Кой се криеше под псевдонима Правов? Силно заинтересувани, ние разпитвахме. Най-после каза ни се, че бил П. Висковски, сега покойник. И случайно събрани в една весела младежка дружина, възхитени от Правова, аз бях натоварен да поздравя писмено Висковски, с когото се познавах, като създател на българския фейлетон. Висковски ми писа: «Не мога да приема чужди лаври, предадох писмото на оня, който ги заслужава — на г. Д. К. Попов.»

Превратът с пълномощията в княжеството, извършен от княза Александра, като даде тържество на консервативната партия, прокуди в Пловдив, заедно с Петка Каравелов и Петка Славейков, и Попова.

Ние окръжихме талантливия фейлетонист с внимание. Насърчен от нас, той продължи фейлетоните си в «Независимост», също пренесена от София. Но странно. Случи се едно непонятно нещо: новите — пловдивските фейлетони — не обладаваха вече хумора и силата на софийските. Прежният Правов беше неузнаваем. Те ни оставяха студени. Изместен от предишната си среда, турен в нови, неблагоприятни негли условия за работа, или пък изчерпал се вече — кой знай що, — но той не беше първият. Той разбра това и млъкна.

Но впечатлението от софийските фейлетони* беше у

* Тия фейлетони Д. К. Попов после, в София, издаде на отделна книжка.

нас неизличимо. Попов все продължаваше да бъде единствения и непостигнат хуморист у нас.

Д. К. Попов беше поет. Той обладаваше при тънък поетически вкус и добра техника. Но той предпочиташе повече да превожда стихотворения от английски и твърде малко оригинални стихотворения ни даде. Но затова преводите му са хубави, те са ценен вклад в нашата поезия. Когато се основа списанието «Наука» в Пловдив, по моя покана той даде за това списание първия си превод «Прощаването на Чайлд Харолда», от Байрона. Аз сега отварям «Наука» и го препрочитам пак със същата услада. О, колко мило, колко гладко се лее тоя стих! Позволявам си да приведа тука няколко куплета:

Прощавай, сбогом, бащин край,
води те скриват веч:
с вълните вятър си играй,
рибар пей там далеч.

Към запад плувам аз, де Феб
веч скрива свойта мощ;
о, сбогом, слънце, и на теб,
край родний — лека нощ!

Мой старий замък вече пуст
и бурен ще го скрий,
и кучето ми в къщний пруст
унило ще завий.
. . . . . .
Цепи, корабе, тез води,
усилвай твоя бяг,
където щеш ме изведи,
сал не на родний бряг.

Привет сърдечен, о вълни,
докле съм с вази йощ,
привет, далечни планини!
Край родний, лека нощ!

Много подобни бисери от английската и други литератури ни остави покойният. На последне време той

захвана превождането на Байроновата поема «Дон Жуан». Но смъртта тури точка на тоя му труд още след първата глава.

Попов преди няколко години събра и издаде в отделна книжка всичките си преводни стихотворения. Само за тях той ще запази почетно място в историята на нашата поезия.

Той умря в силата на мъжка възраст, син на Калофер, както и Ботев, роден в полите на величествената Стара планина; смъртта грабна нечаяно от средата ни прелестният някогашен хуморист, тънко чувствуващият и пластичният певец, без да има време при заник на живота си да каже:

Привет, далечни планини,
край роден, лека нощ!

ЖИВЕЯ В БЕРКОВИЦА

СПОМЕНИ

По велението на неизповедимите божии съдби в 1879 г. аз се бях озовал в затънтената Берковица, в качество председател на окръжния съд.

Бях дошъл там от Русе, дето бях служил при губернатора генерал Акимова, като чиновник особих поручений. Разстроеното ми здраве изискваше промяна на климата и аз приех предложението да заменя прашният и шумен дунавски град с тоя зелен планински кът.

Беше още окупацията. Тихият и забутан балкански градец гъмжеше от руски войници и офицери. Живот и шум изпълняше тесните, дълги улици, край които зееха лишените от врати и запустели турски дворове, напуснати от обитателите си в бързо бягство към София след падането на Плевен.

Съдебната зала, дето берковската Темида раздаваше правосъдие, беше една гола и бедна стаичка в конака, служила по-рано за турско мехкеме.

Скоро русите се дигнаха. На изпращане аз им държах реч на някакъв руско-български език. Помня, че тая реч дълбоко трогна офицерите. Види се, че тогава съм обладавал ораторски дар, който после изгубих.

Вместо русин, назначен бе българин окръжен управител.

Постоянен другар имах доктора Ч., влашки възпитаник, близък другар на Ботева, момък ексцентричен, бъбрив и весел. Всичко остало в Берковица състоеше от прости, макар и добри и приветливи хорица.

Живеех в една изоставена от турчина-домакин къща.

Бях млад тогава и животът в този глух провинциален кът, в това общество, чуждо на всякакви умствени интереси, не ми се виждаше тежък. За младостта навсякъде е леко и весело. В съда се занимавах с членовете на «съдебните правила» и на турския наказателен закон, а вън от него поетизирах, мечтаех, любех слънцето, свободата и горите. А каква чудна природа тука! Каква красота в това непознато райче. В свободни от занятие дни правех на кон радостни излети с млада дружина берковчани, с доктора и с управителя из гъстите букови лесове, що обличат полите и хълбоците на Стара планина, упоен от шума на кристалните планински потоци, от дъхът на тревите и цветята, от младостта си и от всичко, от всичко. . . При един излет на величествения Ком видях като на длан цяла Западна България и Източна Сърбия. Ширине безкрайно, простори необятни, въздух, небеса. . . Не, никога няма да се изличат приятните спомени.

Ком ми напомня обаче за едно престъпление, което извършихме с окръжния управител. Още ми е чогол на душата и сега ще го изповядам.

Намерихме на върха на Ком заложени три греди, които образуваха един вид тясна висока пирамида, подзидани с камъни и закрепени с напречни дървета. Ние се чудехме какво е това нещо. Каза ни някой овчар, че сърби го поставили като знак на граница между Сърбия и България. Понеже знаехме, че границата оставаше пò на север, помислихме, че това е едно сръбско лукавство, направено с цел да обсебят наша земя. И обзети от патриотическо негодуване, ние катурнахме чрез стражарите злочестата дървена пирамида. След няколко дни един руски офицер-топограф заяви на управителя, че пакостници някои бутнали на Ком тригонометрическия знак!

Естествено «пакостниците» управителят не издири, та и аз не можех да ги съдя. . .

Съдехме обаче здравата. Осъдихме задочно един големец турчин на смърт заради опожаряването на един манастир през войната. По-после той обжалва присъдата пред Софийския апелативен съд, но и той я потвърди. Но касацията касира тая присъда: излезе, че имало издадена от княз Дондукова амнистия, която нито нашия, нито апелативний софийски съд знаел!

Тежко впечатление ми правеше селското население на тая околия. В съда имах случай да се убедя в каква морална поквара тънеще то. Грабеж, кражби, разврат, убийства. Едни углавни престъпления само. Тук всеки почти се кълнеше на лъжа. Свидетелската клетва за селянина не значеше нищо. Свободният живот, школото, новите наредби превъзпитали ли са тоя народ — не знам.

Аз, както и моите другари съдии носехме униформа: фуражка, редингот със златни еполети и жълти копчета и саби.

Славно време беше тогава!

В тая Капуа аз се излених. Разходките и райски хубавите околности, веселбите на младостта не ми оставяха време за съзерцателна беседа с музите. . . Но пак пишех понякога. Животът тук ми натрапваше теми оригинални, нови и безпокоеше сладостния ми нехар. Една случка в двора на съседа ми ме накара да хвана перото и да напиша хумористическата поема «Моята съседка Гмитра»; една съдба, която ми се случи да разгледвам, ми даде материя за поемата «Грамада». Аз я видях скоро напечатана. Когато на 1880 година по служебна работа дойдох в София, бях обсипан с похвали от познати и непознати. Харесала се беше. Петко Каравелов, министър-председател тогава, при среща на улицата ми каза: «Вазов, само едно нещо по-хубаво съм чел от «Грамада» — Шевченковата «Катерина»! «Грамада» ми донесе обаче и едно огорчение. Г. С. Вацов ми предложи и аз приех да се представя на г. Петка Славейкова, министър тогава и мой високо почитан учител в поезията. Беше юлски зноен ден и помня, че го заварихме дома му без жилетка и по риза, разговаряйки се с куп депутати. След първите разменени думи той ми каза изведнаж:

— Четох вашата «Грамада». Това е последния проблясък на един угасающ талант!. . .

Излязох си попарен от тая смъртна присъда.

Народното събрание закри същата година Берковский окръжен съд. Мене ме назначиха прокурор във Видин. Вместо за там, аз тръгнах за Пловдив. Турих край на чиновнишкото си поприще.

Сега, като разчовърках паметта си, какъв рой от възпоминания се събудиха, колко забравени преживелици, колко мечти и видения. . . Но по-добре да свърша и да кажа сбогом на читателя.

А тебе, Берковице, привет благодарствен от твоя случаен някогашен гостенин.

РАЗВАЛИНИТЕ

В кабинета ми виси картина. Фотографическа снимка на един провинциален градец.

Ниски къщици с керемидени покриви, притиснати едни до други, неправилно, със сиромашки и тъжен вид, някои полусъборени, други с груби зидове от неспоени камъни, се катерят по една възвишеност на почвата.

Тия убоги сгради, без никакъв план и архитектура, толкова скръбни за погледа, се завършват най-отгоре, завенчават се с един дълъг съборен до половината зид, пак от неспоени камъни, дето зеят много отвори на изчезнали прозорци, на които горнята част е липсала. Така, на пръв поглед, човек би вземал тия останки за развалини от някоя крепостна стена, на която са полуоцелели зъбците.

Градецът е днешният Сопот.

Порутеният зид, който увенчава неговата убогост, е зидът на училището му, изгорено заедно с града от башибозуците през Руско-турската война.

Там, в това училище, съм се учил — в детинство и в юношеска възраст.

И колчем хвърля поглед на тая картина, тиха и сладостна меланхолия ме обзима.

Рой спомени се будят в душата ми.

Връщам се няколко десетки години назад, когато аз, момче, от тия прозорци съм гледал Стремската долина, заградена на юг от бърдата на Средня гора.

Спомням си весел шум на немирни и палави като мене момчета. Те четат яката или играят, или се борят по чиновете и между тях. Виждам избликът на буйния

млад живот, нетърпелив да харчи накипяла енергия в борби, в лудувания.

Ясни, непознали още бръчки и грижи лица, блестящи очи, дето свети незлобна радост и през които гледат души чисти, незасегнати от разочарованията и от калта на живота.

Ето любимият ни класен учител с неговото пълно и добро лице, с черни очи, с черни мустаци и с много пожълтели два предни пръста на дясната ръка от дима на цигарата.

Задава се образа на пъргавият и с червендалесто лице учител по църковно пение и турски език, с вечната си усмивка по тлъстите сочни бърни, и чувам неговия висок и звучен глас.

И други и други образи, обични и приветни. . .

И тиха, сладостна меланхолия ме обзима.

И пред мене възкръсва пак високото и светло училище, стърчаще горделиво на рътлината, с белите варосани стени и многобройни прозорци, през стъклата на които веселите слънчеви лучи падат и образуват четвъртити златни петна, играющи по чиновете и по лицата на немирните ученици.

Чини ми се, че там е останала една част от сърцето ми, един къс от живота ми, от светлия и безгрижен живот на румения, с гладки бузи и неначета от световните вихри душа юноша.

Колко години оттогава?

Де хвръкна онова време?

Картината виси в кабинета ми.

И колчем вляза в него, погледът ми пада там.

Там, въз развалините, които увенчават убогият днешен градец. . .

И нечута въздишка излазя из гърдите ми.

ВЪЗПОМИНАТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ ЗА К. ВЕЛИЧКОВ

Взимам с душевен трепет перото, за да напиша тия редове за моя незабравим приятел.

За моя приятел — и за човека, който има толкова титли за почитта и признателността на отечеството; човекът, чийто живот бе всецяло отдаден на служение нему, на неговото възраждане и освобождение, на неговия умствен и духовен напредък; благородният деятел с богато надарената природа: бляскав оратор, дарсвит държавник, първокласен книжовник, дълбоко чувствующ поет, идеално честния гражданин, беззаветно любещ България.

И сега неволно ми се изпречва в ума такъв, какъвто го видях при първата ни среща в Цариград през 1870 г. Ученик тогава в императорския лицей, облечен в красива униформа, Величков беше петнайсетгодишно момче. С дребен ръст, жив, събуден, чарующ с юношеската си усмивка и умната си реч. Големият му фес недобре прехлупваше високото чело, под което светеха тия черни, умни очи, блестящи от вътрешен младежки огън, който запазиха и до последния ден на живота му. Величков на тая ранна възраст окръжаваше вече пресен ореолец от слава. Неговата драма «Невенка и Светослав», представена в цариградския главен театър «Наум», бе произвела силно впечатление на българската колония там, вестниците бяха разтръбили навред никому непознатото дотогава име на лицеиста.

Срещата ни стана в българската книжарница на Балкапан. Помня, че разговорът ни се въртеше около литературата, собствено френската литература, която

Величков вече познаваше добре — той владееше френския език. Виктор Хюго, Ламартин, Мюсе, Шение. Той говореше с възторг за тях. Той ги обичаше. Из Ламартиновото «Езеро» ми издекламува първите строфи. И с какво чувство, как звънливо се ронеше из устата му руйната френска реч!. . .

Аз отворих дума за драмата му, за громкият ѝ успех, разгласен от вестниците по цяла България. Величков се изчерви и скромно каза, че «Невенка и Светослав» има недостатките на един опит, но той призна, че сам е учуден от силното впечатление, произведено от драмата му. Много по-после, в София, той ми каза, че бил получил тогава писмо от един образован българин в Цариград, г. Матея Лулчев (той живее днес в София), в което писмо г. Лулчев му изказвал възхищението си от драмата и му прилагал там в знак на своята благодарност половина турска лира! Своеобразен, но трогателен начин за израз на признателност и Величков си спомняше с умиление за това.

Кратка и единствена беше тая среща в Цариград, но тя ни свързá завинаги. Аз заминах за Влашко. Събитията ни за дълго разделиха. Видяхме се само за късо време в Свищов на 1877 г. през Руско-турската война. Той ми остави «Les Châtiments» на В. Хюго. Видяхме се пак в Пловдив подир войната, на 1880 г. Завърнал се от Северна България, аз заварих Величкова там. Името му се ползуваше вече с популярност в Източна Румелия, той играеше важна роля в живота на автономната област, беше депутат, член в Постоянния комитет, редактор на в. «Народний глас». Един от най-добрите оратори в Областното събрание, Величков обайваше винаги с възторжената си и пламенна реч, която се лееше из устата му плавна, убеждена, чарующа. Когато поискваше думата, в камарата се възцаряваше тишина и гласът му ехтеше, пленяваше слушателите и почти винаги ги присъединяваше към неговото мнение.

Още тогава се предвиждаше бляскавото политическо поприще на тоя вдъхновен вития. Той беше повече в опозиция на правителството, макар че в първото си време Областното събрание не беше още разделено на две партии. Наричаха го тогава «enfant terrible».

Като редактор на в. «Народний глас» Величков

даваше там уводни членове, написани с жар, със стил французки, висок и изящен в своята богата, буйна фразеология. И в тия членове същата убеденост, същата сила, каквато имаше живото му слово в камарата.

Но политиката не взимаше всичкото време на Величкова. В душата му живееше писателят, книжнината съставяше един от главните му интереси. И той написа драмата «Отечество», която и скоро се напечата. В нея техниката и сценичността отстъпяха място на пламенното патриотическо чувство, чувство тогава още много мощно и господствуващо след току-що преживените от България вълнения от въстанието и Освободителната война.

По това време и аз написах и напечатах драмата си «Руска». Тя скоро се представи в театър «Люксембург» от артистите, които щяха да образуват ядката на днешната трупа в Народния театър. При пълен театър тоя мой драматически опит имá голям успех. Величков, който бе ентусиаст, дойде в ложата ми, дето стоях с домашните си, и просълзен ме целуна.

Аз много дължах на Величковото съчувствие и морална поддръжка. Помня с благодарност възторжената му рецензия в «Народний глас» за стихотворната ми сбирка «Гусла». Той особено сипеше похвали въз «Епопеята на забравените» (първата им половина бе напечатана там) и препечатваше стихотворението «Кочо». Той го по-после декламираше и по вечеринките произвеждаше силно впечатление.

Но Величков скоро замина за Париж да следва правните науки. Редактирането на «Народний глас» поех аз. Ние водехме редовна преписка. В писмата си Величков не преставаше да се интересува за работите в отечеството си. Той живееше в Париж, но умът му беше тук. Налягаше го някаква тъга за родината. Високо интелигентен и възприемчив, той усвояваше с леснина постните лекции по римското право; но неговата жедна за деятелност и борба природа не издържа да бъде далеко от попрището им и той се завърна в Пловдив след година и половина.

Той донесе от Париж цял куп френски книги от знаменити писатели: Виктор Хюго, Мюсе, Ламартин, Алфонс Кар, Сент-Бьов, Жул Леметр, Тен, Ренан, Арман

Карел (политическите му речи) и др. За мене бе донесъл подарък току-що излезлите два тома от Хюговата книга «La lègende des siècles», след жедното прочитание на която аз още повече се влюбих във великия поет.

При скоро настъпилите избори Величков пак биде избран от прежната си Иробаска избирателна околия в Родопите и влезе в камарата и в Постоянния комитет.

От тази епоха се захваща, при политическата деятелност, и усилената книжовна деятелност на Величкова. В Пловдив е основано преди една година списанието «Наука», уреждано от редакционен комитет, на който аз съм председател. В «Наука» взимаха участие и някои от главните тогава обществени и литературни дейци в страната, като Ив. Ев. Гешев, председател на Областното събрание, Ст. Бобчев, д-р Янколов, Ив. Салабашев и др. Величков бе приет в редакционния комитет на списанието. Той напечата в него няколко разказа и драма из италианския живот — «Вичензо и Анжелина», — драма, пълна с патос.

Тука, в тоя постоянно съвместен труд и почти неразделно живеене, още по-добре разбрах и оцених Величкова като обществен деец и като човек. Ние бяхме все заедно с него, столувахме се в къщата му, дружехме, свързани от най-тясно и сърдечно приятелство, запазено през всичките по-послешни промени и превратности в живота ни. Обичах аз у него този характер благороден и целен, тая честна и непокварена душа, тая хубава гордост на човек, знаещ достойнството си, и тая скромност и простота в обноските. И тоя светъл ум, който блещеше в необикновено, поразително блестящите му черни очи! Бързо съобразителен, тънък, находчив, прозорлив, той винаги знаеше да схване вярно един въпрос, да се изкаже в една кратка и изящно закръглена фраза и да порази със сигурността на мисълта си. Той беше нервен темперамент и често пламваше от гняв при виждането или спомнянето на нещо лошо или позорно, но и в пламването си пазеше благородство в езика и никога не чух из устата му ругателна дума, в неговия речник нямаше такива.

Поривист и вихрен в политическия си живот, Велич-

ков беше мил и благ в частния, и добродушен, и весел. Как беше очарователна беседата му, подсладена с духовитост и лек хумор, когато на трапезата ни, почти винаги с гости, се лееше в приятна реч неговото благодушие. И младежки смехове оглашаваха тясната стаичка при Джумайския площад.

Това беше епохата на най-радостните ни, на най-щастливите ни дни. Ние бяхме и двама млади, буйни, жизнерадостни. Един ден нам ни хрумна мисълта за една литературна слободия и записахме съвместно една комедия, в която да изобразим в карикатурен вид типа на фанфарон, тип, който вече новия живот създаваше. И ние написахме фарса «Мортагон» и напечатахме една част от него без подпис в «Народний глас». . . Много весел смях извика това набързо и небрежно надраскано със силен комизъм творение. То се игра и в театър «Люксембург». Спомням си по тоя случай едно обстоятелство. В театъра, препълнен с публика, присъствуваха всички европейски консули със семействата си. Но преди дигането на завесата Д. К. Попов заяви, че по неразположение не може да играе героя Мортагон, с чиято роля бе натоварен. Величков отиде на сцената и без да се е приготвил, игра тая роля. Тоя фарс не излезе в отделна книга, той не заслужаваше това.

Съвместно работихме и един по-сериозен труд — съставихме първата «Българска христоматия» — идеята бе на Величкова. Турихме там преводи в проза и стихове от всички знаменити класически и модерни писатели. Голяма част от тия преводи бяха на Величкова, останалата от мене. Без тая христоматия ние никога не бихме превели толкова хубави откъслеци от европейските литератури, с които пръв път се запознаваше не само учащата се младеж, но и широката читающа публика у нас.

По-после, след спирането на «Наука», основахме с Величков списание «Зора» — той беше вече директор на народното просвещение. Там се появиха неговите прекрасни етюди за Мицкевича, Виктор Хюго и други поети, заедно с няколко оригинални разкази, из които най-хубавият е «Сиамска легенда». Той завинаги ще остане бисер в нашата повест. Но «Зора» спря след петата книжка по причина на 6 септември и последва-

лите го политически събития. Превратът на 6 септември тежко се отрази върху живота и политико-общественото поприще на Величкова, той тури край и на неговата книжовна деятелност. Не беше вече време за нея при настаналите трусове в живота на страната.

Горещ родолюбец, той не можеше да не съчувствува на Съединението; но се боеше за съдбата на отечеството от тая авантюра, извършена при несгодни, както изглеждаше тогава, обстоятелства. Скоро подир превратa аз го намерих в стаята му мрачен и угрижен. Той ми каза: «Тази революция е един удар с топор, нанесен на нашите надежди за Македония.» Успехите на нашето оръжие в сръбската война го радваха безмерно. Той идеше всеки ден у дома ми да следи по голямата карта на Балканския полуостров етапите на нашите победоносни войски по бойните полета. Из прозореца ми, виждайки един ден пеещите дружини от милицията, що отиваха за войната, той се насълзи от патриотическа радост и умиление, както ронеше сълзи и случайно дошлия у мен живописец Пьотровски. . . от скръб за изчезналата независимост на Полша.

Свалянето на Батенберга, което ни изненада с внезапността си и за готвенето на което той нищо не знаеше, го смути много. Той се плашеше от лошите му последствия. . . Не го зарадва и телеграмата от временното правителство в София, че се назначава за министър. Княз Батенберг скоро бе повърнат, за да напусне веднага пак България. Величков живееше в постоянна тревога, той беше смутен, като патриот, пред това стихийно раздрусване на народния живот, угнетен, като човек, при кипежа на разбуялите политически страсти и гоненията, на които бе изложен, той и политическите му приятели, от възтържествувалата «казьонна» партия.

Наскоро след паметната си бурна реч във Великото народно събрание в София, дето бе изпратен депутат от вярната си Иробаска околия, той напусна България и отиде в Италия.

През 1886—1888 г. аз живеех като емигрант в Цариград и в Одеса. Имах редовна преписка с Величкова, който живееше най-напред във Флоренция, а после в Рим. В писмата си той почти никога не ми загатваше

за политиката. Явяваше ми, че посещава във Флоренция академията по живописта, дето усърдно се занимавал. В тия занаятия той намираше душевно успокоение, почивка, заедно с наслада́та, която изпитваше неговата артистична душа в тоя град, разположен сред една вълшебна природа, препълнен с паметници на изкуството. Защото Величков беше художник по душа и по дарба. Той обладаваше истински талант на живописец и бе страстно влюбен в живописта. Още в Пловдив, като депутат в Областното събрание, той ни учудваше с бързите и верни скицирания лицата на някои депутати, нарисувани с молив въз чи́на му през неинтересните минути на заседанието. Той владееше до майсторство това изкуство. И сега той се намираше в стихията си. Той говореше с възторг за живописните галерии, дето съзерцаваше творбите на най-великите италиански художници. Със същия възторг бяха запечатани и писмата му от Рим. Оттам той ми писа, че тъкми да напише книга, в която да предаде впечатленията си от Рим и неговите паметници — по-после «П и с м а о т Р и м». Особено оживена беше кореспонденцията ни през последната, 1888 г., когато в Одеса аз пишех романа си «П о д и г о т о», за който той живо се интересуваше и бе поискал плана му. Бедният мой приятел, той изглеждаше в писмата си доволен, жизнерадостен, напълно щастлив! Той с нищо не бе ми загатнал за едно обстоятелство, което аз по-после узнах: крайно оскудния живот, сиромашията, в която живееше под засмяното небе на Италия. От тоя живот на лишение в доброволното си изгнание той остави Италия с разстроено здраве; което вече не се поправи.

На 1890 той беше в Цариград, а аз вече в София, завърнал се в нея преди една година. Нашите сношения все следваха. Когато почнах списанието «Денница», Величков ми се притече на помощ със своето перо и някои от най-хубавите страници на «Денница» се дължат на това ценно сътрудничество. Там се напечата и великолепният етюд за Любена Каравелов. Нашата книжнина и днес няма подобна критическа работа. В този си труд Величков, заедно с дълбокото вникване в духа и характера на Любеновата творба, прояви силна и вярна критическа мисъл и неговите съждения за

Любена не търпят ни възражение, ни оспоряване. И това изказано с изящен и благороден език, с такава красота на формата, с такъв тънък усет на аналитик, който умее да озарява дълбочините на душата. С този си етюд Величков изпъкваше като първокласен критик и такъв стилист. В «Денница» се появиха и първите му «Писма от Рим». Един chef d'oeuvre с възвишен и изящен слог на поет и художник, влюбен в красотите на италианското изкуство и в културата на древния мир.

На 1894 г., министър на народното просвещение вече в Стоиловия кабинет, Величков напусна книжнината и се посвети на политическа дейност. Той с енергия се завзе с уреждане делото на народното просвещение и прояви много вещина и разумна инициатива. Художникът обаче живееше в него и той намери сега сгода да осъществи една своя любима мечта — да види, че и в България се заражда изкуството. И той създаде Рисувалното училище. И хубавите плодове на тая му инициатива са на мегдан. Рисувалното училище, с което навеки се свърза името му, е един безсмъртен паметник за Величкова.

През времето на своето министерствуване той издаде в отделна книга всичките си «Писма от Рим». Ние нямаме още в нашата книжнина съчинение от тоя род, което даже отдалеч да се приближава до Величковото. «Писма от Рим» по висота на стил, по съдържание и мисъл, по поетически полет и вдъхновение стоят усамотени в нея.

Оттеглил се от кабинета в края на 1899 год., Величков пак се повърна към литературата с още по-голям жар. Тоя период на книжовната му дейност, период, траял няколко години, е най-богат с литературни творби негови. В основаното от него списание «Л е т о п и с и» той напечата ред прелестни разкази, спомени, очерки. Наред с тях Величков печаташе и стихотворения. Повечето от тях, посветени на дъщеря му Софийка, дишат с искрен и неподделен лиризъм, в тях се отражава деликатната душа на баща и човек, надарен със способност да чувствува дълбоко и нежно. Като поет Величков беше лирик, лиричната струя господствуваше у него. Той е идеалист в песните си, както и в прозата. Високият полет на мисълта му го държи далеко от днев-

ните злоби, от прозата на действителността. Ревнив повече за вътрешното съдържание, Величков често му жертвуваше формата и стихът му, не винаги блестящ с изгладеност и с богатство на ритмата, беше подгрян от живо, непосредствено чувство и одухотворен от жива мисъл. Тия качества именно дават висока цена на «Цариградските сонети», писани в Италия и в Цариград.

В тоя сборник Величковата художническа и поетическа душа се е изляла във всичката си красота, във всичката си дълбочина. Една тиха скръб, една меланхолия, пълна с нежност и задушевност, едно тъжно и в същото време благо чувство вее от тия сонети. Далеч от отечеството, от средата на приятели и ближни, поетът, под прелестите на чуждите нему небеса на Италия и Босфора, при сладкия плясък на морските вълни, е излял мощно мъките на страдната си душа, накипелите в гърдите му чувства, възпоминания за родината, неразделната спътница на мислите му през всичките му скитания. . . Но никъде в тия скръбно звучащи акорди не изскача раздразнена нота, не се чува вик на роптание и на гняв против съдбата, ни злобно проклинание против живота. Бодрост, вяра, нравствена сила диша от тия песни, преживени и престрадани. Скръбта им е чиста до величие и в тях бие трепета на любяще и благородно човешко сърце.

В една друга книга — «В т е м н и ц а», — която стои на челото на тоя том, Величков ни поверява в една увлекателна форма и със същата чиста и възвишена реч, която имаме в «П и с м а о т Р и м», своите лични страдания и патила, след разгрома на Априлското въстание, в което бе взимал участие. Тази автобиография е в същото време и трепещуща история на оная бурна епоха.

В «Л е т о п и с и» Величков пишеше и критики, и книжовни оценки. Заслужава да погледнем на тях. Каква благост, каква нежна грижа за насърчаване младите писатели, които проявяваха какъв-годе талант! В противоположност на владеещето сопаджийство в нашата критика, свирепа изобщо към всеки писател от друг лагер, Величков се отнасяше с еднаква любов и великодушие към всички, безразлично на кой

лагер принадлежаха. И тук тая мека, добра душа, тая неподкупна съвест, тоя бистър поглед на писател висококултурен, подплатен с благороден човек. Величков добре чувствуваше високата задача на българския критик, която състои в упътването и окрилянването на дарованията, а не в убиването им.

Между това Величков продължаваше да работи над своя превод на Дантевия «А д». Владеейки прекрасно италианският език, той превеждаше от оригинала. Той превождаше с любов и неуморно усърдие. Стегнатите Дантеви тиерцети изискваха много труд да се предадат в български стих и Величков много се трудеше, желаейки да надари България с един отличен превод на това гениално произведение на човешкия дух. И той достигна в това до възможната сполука. Понякога ми четеше откъслеци от труда си и взимаше мнението ми. Около това време той работи и над преводите си из Расина; Молиера и Шекспира («Аталия», «Мизантроп», «Макбет»); работеше и над трудовете си по италианската, испанската, френската и славянската литератури.

В честите ни срещи разговорите ни бяха предимно за литературата. Нашата литература особено живо го интересуваше. Той се радваше на всяко добро явление, на всеки неин успех в бързият й развой; радваше го и бързото облагородяване и обогатяване на българската реч под перото на рояк млади поети, които я докараха до голяма изтъненост и изразителност. Но не можеше без скръб да гледа на новото декадентско течение, чиято вълна започваше да залива нашата лирика. Нас ни възмущаваше това антихудожествено течение и безсмислието, което го характеризува, и мъглата, която затъмнява в него мисълта, когато я има, на поета. Еднаж в едно от списанията ни аз дълго си бих главата над някои декадентски стихотворения от добри наши лирици, непроницаеми като нощ под декадентското си було. В смущението си помислих, че съм изгубил способност да схващам дълбочината на мисълта, що навярно се криеше в тия стихотворения, и при най-ближната ни среща у дома му първата ми реч беше да го питам поне той разбрал ли е нещо в тях. Той ми посочи същото списание на масата му и каза с блага усмивка: «Да,

четох ги и аз и очаквах ти да ми кажеш разбрал ли си нещо.»

Величков работеше постоянно. Недъгът, който гризеше от години здравето му и го заведе в гроба, не отнимаше нито енергията, нито бодростта на тоя мощен дух. Обиколен от шума и кипежа на обществения живот и на политическите събития, той по възможност гледаше да се отдалечава от тях. Той имаше нужда от душевна почивка. И тая душевна почивка намираше само в литературните занятия, те го пренасяха в свят по-светъл и широк. У дома му винаги го намирах на работа въз едно стихотворение, въз един разказ или занят с писане дневника си. Работеше и над преводи от френските лирици. Готвеше една българска антология. В нея щеше да представи по-добрите наши писатели, от миналото и сега, в най-хубавите им произведения, като прибави кратка оценка за тях заедно с портретите им, рисувани от самаго него. Показа ми и някои от тях.*

Той ми прочете и едноактна драма в стихове, която тъкмеше да даде на Народния театър — «Край морския бряг». Действието е взето из ориенталския живот и произхожда на един кьошк при Босфора. То бе не толкова драма, колкото драматическа поема, надъхана с аромата на една възвишена, идеална любов.

Последното крупно Величково дело, което се появи на свят, беше превода на Дантевия «Ад». Той излезе в разкошно издание, илюстровано с великолепните рисунки на Густав Дорѐ, изискани чак от Париж. И една от големите заслуги на Величкова е тоя наистина колосален труд, работен в продължение на години и който завенчава Величковата книжовна дейност, скоро след това прекъсната от преждевременната смърт.

Моите бележки за Величкова наближават към края си. Аз ги написах на места може би малко разбъркани в хронологията, но винаги искрени и правдиви в изложение на фактите; докоснах се неволно и до подробности във Величковия частен живот. Но аз смятам, че всички

* Тая антология ще образува един особен том в настоящето издание съчиненията му.

данни са интересни за бъдещия му биограф, за по-доброто осветляване душата и характера на тоя рядък в новата ни история мъж, на дружбата на когото бях честит да се радвам в продължение на трийсет и повече години. Последните му дни в София бяха помрачени от боледуване, от непрекъсната тревога за лошото положение на страната и борба с нужди и беднотия. Тоя безкористен и идеално честен деятел, занимавал най-високи държавни постове, беше останал сетен сиромах. Той внезапно напусна към края на 1907 год. България и замина за Южна Франция със семейството си. От Милано получих картичка от него с привет. След няколко дена, пристигнал в Гренобъл, той се помина.

Препрочитам пак сега «Цариградски сонети», разтворени на писалищната ми маса, рой мощни и тихи въздишки на велики страдания. Каква душа свети в тях, душа чиста и горда в скръбта. Четете тия откъслеци например:

На бедствията чашата горчива
до устните си волно аз допрях
и не роптай душа ми горделива
против жестокий жребий, що избрах.

Ще бъда твърд. В сърце ми има сила,
коя в бедите повече крепней. . .
. . . . . .
. . . . . .

С омая чудна грей нощта. Звезди
една по друга сипят се в небето.
С омая чудна грей нощта. Мечти
и мен изгряват във сърцето.

О боже мой, защо си обещал
човека на страдания? Тъгата
защо съпътница си нему дал?
Защо в горчила трови се душата?

Животът кораб мрачен е, кой плува
в море от сълзи, горести, беди,
безспир метежна буря го вълнува. . .
. . . . . .
. . . . . .

Казаха ми: творец си сам
на свойте всичките беди;
смири се и признай без срам,
че глупо се озлочести.

Казаха ми: защо светът
за теб желаеш да скърби?
Зер той е крив — от общий път
че ти безумно се отби?

Млъкнах печален и разбит.
Бе есен мрачна и в гората
задуха вятър мразовит.

Видях как падаха листата
и облекчение в душата
сетих при тоя тъжен вид. . .

Но не, аз не мога да се удържа, аз се сблъсквам с други чудни песни, дето се разкрива в още по-сюблимно сияние тая хубава и горда душа, звънлива като стъкло, твърда като гранит.

Каква ще бъде новата година,
не ща да знам. Не може тя по-зла
да бъде от оная, що измина:
отдавна са прелели моите тегла.

В надеждата не вярвам. Тя е дума,
която не намира в мен отклик,
и радостта чудовищна е глума,
измислена от някой зъл язик.

Но топло сила прося аз от бога
да сдържа тайно в страдни си гърди
плачът, що кърти мойта участ строга,

и да не видя моите врази
злорадно да ликуват, че не мога
да нося твърдо своите беди.

А природата! Как художествено са предадени нейните чаровни картини! И каква топлота и нежно чувство дишат звуците на лирата му при техните менливи красоти!

Блести небето, като че празнува,
изпъстрено с елмазните звезди,
отникъде ни глас, ни шум се чува,
душата развълнувана трепти.

Трепти и чака някакви чудесни
мелодий сладостни да прозвучат
от гласове, от арфи неизвестни,
кои ще чуй земята първи път.
. . . . . .
Светлей морето гладко, кат стъкло,
и тихо в чудний блясък на зарите,
кат лебед бял с разтворено крило
се лъзга ладията по вълните.
. . . . . .
Беснее бурята и в пустий бряг,
вълните буйно блъскат се, реват;
на лодките рибарски в нощний мрак
далеч огньовете едвам блещят.

Над бездната, коя под тях реве,
ръката си им, боже, протегни!
Те имат майки, щерки, синове,
при тез, що любят, живи ги върни. . .
. . . . . .
Как всичко хубаво е окол мен! . . .
Честит да съм що можех да желая?
Навредом погледът ми възхитен
се скита от омая на омая.

Въздуха пълнят нежни миризми,
в съи сладострастен спи лесът зелени,
в ширът безкрайни морските вълни
блестят в зари от злато потопени. . .
. . . . . .

И между тия разкошни видения образът на отечеството проглежда пленителен и лучезарен и вдъхва на Величковата лира акценти на сладостен копнеж и любов към далечната или пак виденатa родина.

Сънувам сън блажен. Съм в родний край.
Приветливо се всичко мен усмива.
Небето с чудна синева сияй
и светлина в сърцето ми пролива.

Из цялата вселена равен с мене
по щастье има ли в тоз час?
. . . . . .
. . . . . .
Далече планината се белее;
към родний милий край умът лети,
де редом по полето сняг блести
и с искрици елмазени светлее.

Край собата нажежена седят
баща ми, брат ми, и сестри, роднини.
И за студа, за тежките години,
а може би за мене хоратят. . .
. . . . . .
. . . . . .
Пред моите очи обширний Цариград разстила
с бляск чуден своите вълшебни красоти
и тъй пленява ме с неудържима сила,
кат някога си мойте войнствени деди.

И сещам да възникват в мен пориви 'алчни,
и питам се неволно аз що бих сторил
да бих имал в ръцете си на Крум юначни
пълчищата, които тука е водил.

Защо корона василевска вий мечтахте,
о мои храбри, мои тайнствени деди,
и, победители, назад се вий върнахте?

Дали не мъчеше кат мен и вашите гърди
тъга за родните полета и гори
и ней и блянове, и слава жертвувахте?

. . . . . .
. . . . . .
Днес изново аз виждам тез места,
де дните ми детински са минали,
де на живота ми над пролетта
мечти са толкоз някога сияли.

В рояк избликват спомени в душата,
как живо, как пленително светлей
на миналото паметта благата!
. . . . . .
. . . . . .
Обичам те, обичам те, родино мила,
за всичко в теб, от що съм се пленил,
за всички радости, кои си ми дарила,
за всички горести, кои съм с теб делил.

Обичам те, обичам те, родино мила,
за хубостите дивни, кои щедрий бог
изсипал е въз теб, за страшните теглила,
кои пет века бяха твой удел жесток. . .
. . . . . .

И тоя сонет, в който като че предвижда кончината си вън от България, каква дълбока вяра в нейната съдба го затопля и прониква, вяра, неразклатена у него и в най-тежките обстоятелства, преживени от отечеството:

О нека ме преследова съдбата,
бедите нека раснат всеки ден!
Нек вчерашний другар, със страх в душата,
наведен да минува покрай мен.

Не ща да клюмна аз, дор мен в душата
на сладка вяра огънят гори,
че правда в родний край, свобода свята
пак ще огреят с топли си зари.

Кой знае де ще да си свърша дните;
ще умра може би в чужбина аз,
но вярата, що сгрява ми гърдите,

не ще угасне до последний час;
на смъртний одър ще я викам с глас
и тя ще ми склопи очите. . .

София, ноември 1910

ОКОЛО ГРОБА НА БОТЕВА

При наближаването на 18 мая, годишнина на Ботевата смърт, иска ми се да дам някои мои спомени и бележки за поета — героя:

Видях се с Ботева в първата половина на май през 1876 г. в Букурещ, няколко деня преди тръгването му за България. Помня, че Ботев по това време живееше един трескав живот: той готвеше четата си за преминаване с нея Дунава. Това готвене ставаше тайно, но тайната беше позната почти на всичката емиграционна наша младеж в Букурещ. Запазен беше само денят, в който четата щеше да замине. Това беше необходимо, защото румънската полиция, подушила вече, следеше отблизо действията на хъшовете.

Една заран чухме, че Ботев минал Дунава. Това беше на 17 май. Минаха десетина деня, без да се знае нещо за по-нататъшната съдба на Ботева и четата му. Пръв, който дойде да ни обади за тях, беше Христо Иванов, младеж от Сопот. Той беше минал заедно с Ботева и избягал назад в Румъния след разбиването на четата.

Той разправяше с ентусиазъм за битки с потерите, състоящи от хиляда души турци и черкези. Съобщи ни, че Ботев загинал геройски в боя при Веслец, местност при Враца.

Аз и до днес не зная действително ли тоя Ботев другар е придружавал Ботева и във Врачанския балкан, дето падна поетът в битката. Но в Букурещ дълго време всички знаеха, според твърдението на Христа Иванов, че той е умрял при Веслец. Само по-после се узна, че при Веслец, татък при Враца, битка не е ставала, а само е пренощувала четата. Битки са станали две:

при Милин камък и във Врачанския балкан. На основание на това невярно съобщение и аз тогава, възпявайки Ботевата геройска смърт («Тъгите на България»), турях я на Веслец.

И Веслец незаслужено сдоби славата на Ботева гробнина. Видяхме по-после, че и една улица в София се кръсти с името Веслец, а мнозина наши писатели и по-после, и до ден днешен даже го наричат «Веслецкия герой».

Дванайсет години само по-после, на 1888 г., Захарий Стоянов ни обади в биографията си за Ботева, че той бил загинал при Волът, чука във Врачанския балкан. Веслецката легенда обаче си остана.

На 1901 год. аз направих един излет до Волът, за да посетя мястото на героевата кончина. Аз с благоговение се поклоних на дивия и безлюден чукар, който Захарий Стоянов ни сочеше като гроб на Ботева. Плод на това поклонение беше и стихотворението «Волът» («Скитнишки песни»).

Припомням си едно обстоятелство, на което аз тогава не отдадох внимание. Водачът ми, селянин овчар от Лютиброд, като минувахме през отсрещния на Вола преслап Околчица, ми каза, че Ботев бил убит именно на него: той разказа, че видял там, като пасял стадото си, един ден след битката, обезоглавения труп на Ботева, в храстите.

Но ето, че по-после се явиха в печата други лица от Врачанско, които потвърдиха казването на моя водач; а други го оспоряваха.

От малкото останали живи Ботеви другари, тогава, обаче никой не можал добре да познае мястото във Врачанския балкан, макар и водени там, дето е станала последната битка на четата, битка, в която е паднал и героят.

Така щото и днес остая неясно това нещо. И една тайнственост забуля факта де именно е напуснал духа си поета-революционер, каквато съществува и върху изчезването на друг такъв, маджарския поет Петьофи.

ВЕЛИКИ СПОМЕНИ В ПЕЧАЛНИ ДНИ

Днес е 11 декември.

По стария стил — 28 ноември.

Спомня ли си вече някой тоя ден?

В този ден, преди 32 години (1877 год.), падна Плевен!

Аз бях тогава в освободений вече Свищов.

Занимавах високата длъжност: регистратор в канцеларията на свищовский губернатор Найден Герова. По същата чиновнишка лестница, само няколко стъпала подолу от мене, се изкачваше и Алеко Константинов — той беше писар.

И колко спомени сега!

Помня разкаляния под навъсеното и студено небе Свищов, цял пиян от радост при великото известие за великата победа. Светеха лицата на руските офицери, светеха лицата на българите, светеха, сякаш, и калните улици, светеха къщята български, светеха дори от радост и изпразнените турски махали с къщя без врати и прозорци, без стъкла и черчевета, ограбени и оголени до влакно. . . Да, всичко светеше. Българите тогава не знаеха как да празнуват: няколко бедни пряпорчета с руски трикольори — понеже нямахме още национално знаме, — но никога Свищов не е празнувал тъй светло, никога българската душа там не е ликувала по-възторжено. Даже и регистратора при свищовския губернатор намери време да напише, между «входящите и изходящите бумаги», едно стихотворение: «Падна Плевен!», което пусна да бъде разграбвано из калните улици свищовски, чрез което той допоразяваше турците:

Падна Плевен в грозен бой!
Турска сила съкруши се,
полумесец помрачи се,
няма веч да светне той!

Да, велик ден беше тоя!

*

Свищов беше преживял обаче и други три велики празника, по-рано: първият — при освобождението си, когато бе посрещането генералите Драгомирова и Скобелева; вторият — при първото посрещание на императора Александър, когато цял пламва от безумен възторг — другаде съм описал това*; третият беше — второто посещение на императора, отиващ на фронта при обсадения Плевен. О, какви чувства свиваха сърцата! О, каква чудна радост на освободения народ пред ликът на великия человек, който с един замах го възкръси от петвековна политическа смърт! На скелята безконечно «ура!». . . из улиците безумно «ура!» — радост безумна в очите — всички проливащи сълзи, ох, свети сълзи от признателност!

Помня, че за да не бъда стъпкан от конете на многобройната свита на императора или задушен от ликующето множество, аз се отбих на хана на бай Настя старозагорецът. Там, от чардака, следях шествието, което с мъка възлазяше из една стръмна тясна улица. По едно време урата позаглъхнаха: бай Насто счете това затишие оскърбително за императора, който яздеше недалеко в белия си кител цял запрашен. И тогава с един глас гороломен, с един глас нечовешки, с един глас на Стентор, извика:

— Ура! Да живей цар Александър!

Императорът се извърна към него, погледна го усмихнато и му направи под «козирог».

Един стар руски офицер, който обядваше на чардака, стана, потупа го по рамото ухилен и му каза:

— Маладец ти, брат!

---

* Разказът «Първите дни на свободата».

Жив ли е днес тоя бай Насто?

Имаше ли по-честит смъртен от него? Да получи поздрав и усмивка от Царя-Освободителя!

*

Обади се тогава и друг славей: «Мусата» на поета Франгя. Той пръсна по кафенетата ода в чест на Александра II, която, помня, се захващаше така:

В хилядо осемстотин и седемдесет и седма година
руский император Александър през Свищов премина.

Да, велики дни бяха тогава.

*

После заидваха подробности по поражението и пленяването на Осман паша. И най-много гърмеше славата на генерала Тотлебена и генерала Скобелева. Ние се ядосвахме защо императорът е повърнал на Осман паша сабята, а не е заповядал да го застрелят — нашият патриотизъм беше жесток! Ядосахме се и от хвалбите на румънските вестници, които пишеха, че румънските войски превзели Плевен, а не русите. По тоя случай някой европейски кореспондент, като запитал Осман паша истина ли е, че румънските войски първи влезли в Плевен, той отговорил със своята груба ориенталска духовитост: «В една отворена врата всяка свиня може да влезе!»

*

А животът в Свищов следваше своето трескаво съществуване. Из улиците денонощен шум от железните колелета на артилерията; нови потоци войски, прашни, изнурени, идещи от Волга, от Сибир, от Урал, за да подкрепят победоносния ход на ония, които, като буен поток, рукнаха към Стара планина, към София, към Тракия. Търговията в Свищов — не забравяйте: Свищов е търговски град — цъфтеше, полуимпериалите се сипеха; благосъстоянието растеше ежеминутно. А войските, премалели от усилени маршове, до колене в кал, често полугладни и недооблечени в насталите студове, извикваха жалост. Но българйята си гледаше търговията; продуктите подскъпваха до чудовищни размери — едно яйце например се продаваше на русите д в а г р о ш а. (Колко сме щастливи ние сега!) Помня една смешна случка: солдатин някой беше откраднал, мисля, галошите или шапката на един търговец, Никола Хаджилилов. Той се бе оплакал на градоначалника, енергичния поляк майор Подгурски. И понеже окраденият не желаеше да се нарече с грубото си турско име, беше се нарекъл пред градоначалника: «Николай Ерусалимский!»

След два дена руски солдатин ходеше из улиците, с намерената окрадена вещ, викайки:

— Кто здесь Николай Ерусалимский!

А Никола Хаджилилов бе забравил новото си име и сам се чудеше кой ще е тоз Ерусалимски. Само когато си позна калошите или шапката, сети се, че той е Ерусалимски.

*

В Свищов тогава беше подгубернатор Драган Цанков. Всеки ден той гощаваше познати българи. На тая гостолюбива трапеза се видях и с К. Величков, избягал от Цариградския лицей. Той ми декламираше стихове из «Châtiments» на Виктор Хюго. Видях се и с Петко Каравелов, подгубернатор видински, чини ми се. С чизми, с рошава коса на руски студент, пъргав, подвижен, той нещо гневно критикуваше русите — не помня за какво. . . Скръбни новини ми идеха за нашето семейство. Постоянно «изгорели» сопотненци ме посещаваха и със сълзи на очи ми разправяха как трагично е бил загинал през юли баща ми в Стара планина; как майка ми, заедно с други сопотнянки, била откарана пленница и затворена в Араповски манастир при Станимака; как Сопот, а с него и нашата къща били изгорени от башибозуците. Но тия скръбни новини, като ме нажаляваха, не убиваха духа ми. България се освобождаваше: голе-

мите лични нещастия се пренасяха с бодрост от окрилената ми млада душа. А из улиците се носеше песента на Петка Славейков:

Руский цар е на земята
най-велик, от всички пръв,
русите са наши братя,
наша плът и наша кръв.

*

Аз се малко поотклоних с тия епизоди, а говорех за великите празници, които преживяваше българската душа през великата оная 1877 година.

После, ние, в София, видяхме други празници, неизразимо по-бляскави, по-великолепни, по-богати.

Посрещнахме на 1918 год. императора Вилхелма II. Какъв блясък, какво фантастично великолепие! Какъв разкош от развяващи се знамена по всички стени, врати и прозорци! Триумфални арки, шпалери, пременени войски от гарата до двореца; безконечно ура из въздуха; колесници позлатени с возачи в златни ливреи á la Louis quatorze; ученици и ученички с бели премени със знамена и с букети от живи цветя. А из улиците — народ — второ пришествие!

Блясък! — но ни едно сърце се не умили! Великолепие! — но ни едно око се не просълзи!

И после — същото и при посрещането на баварския крал, и при онова на саксонския.

А в тия същите дни растеше, кипеше опасния ропот при Добро поле, който щеше след малко да потопи България в едно море от срам и нещастия. . .

Ох, велики спомени в печални дни!

11 декември 1919

В ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ

СПОМЕНИ

Една неодолима «тъга по родината» ме улови в 1880 година в Берковица, дето бях чиновник на току-що образуваното Княжество България.

Източна Румелия! Южна България! Там бях роден, в полите на Стара планина, и за там копнееше душата ми.

Дадох си оставката и полетях към тая отцепена от Берлинския договор част на българското отечество.

В столицата на новото княжество, София, престоях два дена. Срещнах се с приятели. Те се учудваха на моето неблагоразумно решение.

— Вие отивате в тая турска област, управлявана от един турски паша? Вие отивате в Румелия, когато самите румелийци бягат оттам? Стойте си в княжеството. Тук сте обезпечени от всякакви неприятности, от всякакви изненади.

Аз отговорих:

— Не, аз ще ида и ще остана в Южна България, сърцето ми ламти да ида по-близко до моето родно огнище, да дишам въздуха на розовите му долини, да гледам величествените планински върхове на Родопите и Стара планина, тъй мили на душата ми. Вие казвате, че самите румелийци бягат от Румелия. Е, добре, аз с още по-голямо нетърпение ламтя за там. Сърцето ми ме влечеше към Южна България, но сега и дългът ме тика там. Тя има нужда сега от своите верни синове, от труда им, от ума им, от усилията им, за да може да се подигне, да заживее нов честит живот. Княжество България има всичко, то няма нужда от мене. Аз бих направил пре-

стъпление, ако подражаях на малодушните. Нищо няма да ме спре да изпълня един свещен дълг към разсипаната и нещастна област, на която съм син!

Наех файтон и тръгнах.

•

В 1881 г. още не беше построена железницата Бельово — София. До Пловдив се отиваше с кола. Пътят лъкатушеше през живописните хълмове и долини на Източна Средна гора. Аз чувствувах вече, че наближавам границата, и вълнението ми растеше. Щях да вляза след малко в Южна България, в страната, която беше тъй близка до сърцето ми! Щях да видя Пловдив, дето бях се учил, щях да видя в хоризонта величавата верига на тракийската Стара планина, в полите на която лежеше в развалините си родния ми градец Сопот, разрушен от башибозуците, за наказание, че един ден бе посрещнал с радост и с цветя няколко войника на генерал Гурко, слезнал за малко от Стара планина и пак се оттеглил назад след епическите и кървави боеве при Стара и Нова Загора.

И какви спомени сега! Каква мъка изпитваше душата ми при мисълта, че тая заляна с руска и българска кръв Тракия остая под султанска власт, безмилостно откъсната от България!

Дипломацията няма душа!

Обядвах в Ихтиман и пак потеглих. Файтонът се носеше из засмени долини, прохлаждани от бистри планински потоци, завиваше в полите на зелени височини, катереше се по склоновете на гористи рътове, спускаше се пак в живописни долини, прохлаждани от клокочещи планински ручеи. И нетърпението ми все растеше. Аз жадувах по-скоро да мина границата, изкуствената граница, която делеше две неразделими земи — сестри.

*

При едно кърско ханче поспряхме, за да си отпочинат конете, и аз влязох в скромната кръчма да пия едно кафе.

Кръчмарят, нисичък човечец, с малко, плахо лице, облечен с изжулена салтамарка и обут пак в такива ожулени потури, ме назова на име и се ръкува́ с мене.

— Отде ме знаеш? — попитах аз учуден.

— Как да ви не знам? Ами че и аз съм от Сопот, аз съм на Ганча Шадов зет — каза той, като ме погледна усмихнато — приятелски.

— А, много ми е драго. Съграждани. А защо си тука?

— Имах ханче в село Бошуля при Пазарджик, но преди шест месеца напуснах и дойдох тук.

— И защо?

— Там е Румелия — отговори кръчмарят, като ми подаваше кафето, обляло краищата на чашата.

— Та какво, че е Румелия? — попитах аз.

— Защото там е все турско, а аз искам да живея на свобода, да не гледам вече червени фесове.

— Та там не е ли свобода?

— Свобода уж, пък не е свобода, щом е турско. Наплашени хора сме ние сопотненците, изгорели сме. . . По-далеч, по-далеч оттам.

— Кой те е лъгал, бай Кръстьо? И там е българско. Там си е наше управление. Турците са безсилни, навеки сме освободени от тях.

И аз дълго му обяснявах, че той е заблуден, че нашият Сопот и цяла Южна България са свободни, както и княжеството, и тъй нататък.

Не знам разколебах ли бай Кръстя. Той ме слушаше все недоверчиво. Показа се от вратата в дъното една млада жена в сопотски дрехи. Бай Кръстьо ме представи на жена си. Като чу, че отивам да се заселя в Източна Румелия, тя се почуди.

— Ние бягаме оттам, а ваша милост отиваш там.

Трябваше и на Кръстьовица да разправя същото, което разправих и на мъжа ѝ. Но бях принуден да прекратя красноречието си, защото возачът ми трети път вече ме покани да продължим пътя, за да можем навреме да стигнем във Ветрен, дето щяхме да пренощуваме.

Бай Кръстьо ме почерпи чаша вино на изпращане и ми поръча́ да нося много здраве на негови сродници в

Пловдив, които също щели да се преселят в княжеството.

Убедих се, че всичкото ми красноречие отиде на вятъра.

Кръчмарят и жена му дойдоха до самия файтон и приветливо ми пожелаха добър път, като прибавиха: «Хай, господ да дава доброто!»

*

След един час бяхме на границата:

Митничарят прегледа нехайно, повърхностно, вещите ми и ми каза:

— Хай, на добър час. Огън да ги гори ония, дето измислиха тая граница!

Аз му стиснах сърдечно ръката.

Не беше това бай Кръстьо!

Но аз бях вече в Южна България!

Сякаш други въздух дишах! Нещо близко, сродно имаше за мене в тия околни планини, в това синьо небе. И мене ми се искаше да целуна земята!

Пренощувах във Ветрен, а рано заранта потеглих надолу в полето. То все по-широко се разтваряше пред мене. Очите ми се напълниха със сълзи. Непознати досега чувства вълнуваха душата ми при вида на далечните, едвам забелязвани през омарата скалисти могили, по които се катереше Пловдив. Пловдив, чудният град, в който дълги години, в турско време, бе бил пулсът на българското сърце, дето се бях учил да обичам България!

*

Надвечер пристигнах там.

Столицата на автономната област имаше странен вид и на пръв път неприятно ме порази. Улиците, оживени и шумни, гъмжаха от непознати хора, от червени фесове. При българския език се чуваше и гръцки, и турски — той се говореше от турците и арменците. По кафенетата се четяха освен българските вестници «Марица» и «Народний глас» и гръцки, и турски вестници. Хотелите и ресторантите се държаха от гърци, които ми отговаряха по гръцки, макар че аз им говорех по български.

На пръв поглед Пловдив изглеждаше не български, а космополитичен град. Аз не можах да задуша едно скрито разочарование, една досада. Но когато посетих едно заседание на Областното събрание, душата ми се изпълни с гордост и с наслада. Там, при няколкото гърка депутати и такива някои на другите малцинства в областта, намерих грамадното мнозинство българи. Българи, прочули се по заслуги и по дарования, областта бе изпратила всичките си достойни синове, всичките си громки имена — там бяха Кръстевич, Ив. Ев. Гешов, Величков, Чомаков, Груев, Вълкович и други видни българи, цялата почти камара състоеше от образовани хора. Разискванията ставаха мирно, достолепно, прениятa бяха сдържани, никаква грубост, никакво ругателство. Събранието сякаш състоеше от човеци, дълги години врели в парламентарен живот, привикнали на дисциплина и на прилични отношения един към други. Имаше нещо европейско тук, нещо хубаво и утешително. Това събрание ръководеше съдбините на областта. И областта цъфтеше икономически, развиваше се политически и духовно.

Аз се заселих в Пловдив. Главният управител Алеко паша ме назначи член в Постоянния комитет. В Пловдив се откри широка област за просветна и културна работа. Всички млади сили се групираха и с въодушевление се предадоха на трескава деятелност, за да подигнат духовно областта и да ѝ предадат българската физиономия, каквато ѝ отричаха нашите противници. Училища, наука, книжнина зацъфтяха. Всеки ден българския дух повече и повече завладяваше всичките области на нейния културен и стопански живот. Малцинствата се топяха и отстъпваха почвата на българщината. Българщината завоева областта, заедно с благоденствието. Пловдив се превръщаше в център на интензивен културен живот.

След две години това беше вече една цветуща област, българска, архибългарска. Французинът Лавеле, който бе посетил Пловдив, пишеше в известната си книга за България, че Източна Румелия е най-културната и най-

българската област в Балканския полуостров; Луи Леже също бе ни посетил. Той нарече в една своя книга Пловдив, поради умствения му и политически разцвет, «Българска Атина».

*

Бях се запознал с г. де Марти, един французин, твърде мил човек, твърде словоохотлив, твърде остроумен, гост на Пловдив от две години насам. Той ми говореше на своя бърз, особен парижки говор:

— Да ви се призная, драги мой. Ние, френците, имаме един грях: малко познаваме другите народи. Аз в Париж бях, както и всичките ми еднородци, елинофил. Аз знаех, че Тракия е изключително гръцка, понеже тъй ни осветляваха гръцките вестници и писатели; мислехме българите полуварвари — пак по гръцките осветления. Какво заблуждение! Трябваше г. Вадингтон*, който ми е малко роднина, да дойде да поживее тук, за да види тая земя гръцка ли е и варварска ли е! Аз му писах това. Тук всеки просветен българин говори французки.

Обичах да дружа с тоя френец: едно — за неговото съчувствено отношение към отечеството ми, а друго — за да приказвам с него по френски.

Като всеки просветен българин, аз вече знаех тоя език. Обичах френския език, звучен, хармоничен, лесен за нас, заради богатата литература, в която френският гений бе се проявил във всичкото си богатство и сила и подчинил на неотразимото си очарование всички народи; обичах и французите, както ги обичаше, инстинктивно, и българския народ. През Френско-пруската война българите страдаха от неуспехите на френското оръжие. От всяка добра новина за Франция се радвахме, от всяка лоша се мъчехме. Сякаш някакво духовно сродство ни свързваше. . .

На Хисарските бани видях се пак с г. де Марти. Той беше липсал за известно време от Пловдив. Обади ми, че около един месец обикалял по частна работа из областта, бил и в Цариград. Сега ми заговори пак с

* Френският представител на Берлинския конгрес.

въодушевление за Южна България (той я наричаше «Roumelie Orientale»), предаде ми новите си впечатления от пътуването си из нея.

— Ах, драги мой — думаше ми той, — каква земя, какъв народ! Какво откровение за мене! Берлинският конгрес, считайки тая област турска, беше я оставил под турците; международната комисия, която я уреди, я счете вече полутурска и полугръцка; вие, българите, я направихте съвсем българска, архибългарска! Та тя е и такава. Самите европейци, с които се срещах преди три години, не хранеха особено благоволителни чувства към вас. Сега станахме приятели, подкупихте ни с вашата жизнеспособност, енергия и горещ патриотизъм. Сега всички се стараем да ви подкрепим, да ви бъдем полезни. В Цариград се видях с нашия посланик. Той ми каза: «Българите от Източна Румелия? Това са единственото здраво и напредничаво племе на Балканите. Ние вече го подкрепяме!» Също и френският печат — пълен със симпатия за вас. . . Ах, моят сродник г. Вадингтон и той съжалява за грешката в едно писмо до мене.

*

Направихме с г. де Марти едно кратко пътешествие до Стремска долина — той не беше я посещавал.

Той биде възхитен, когато превалихме Средня гора и пред нас се лъсна във всичкото си великолепие и хубост долината, заграждана от север от величавата поднебесна верига на Стара планина. Ентусиаст, какъвто беше, той изпляска с ръце и извика:

— О! Това е рай!

— Да, рай — казах му насмешливо, — но тоя рай вие, европейците, го оставихте пак под сянката на султана.

— Ние чрез нашето неведение сторихме това, а вие, чрез вашата енергия, труд и патриотизъм, спечелихте навеки тоя рай за себе си.

Разговорът ни, жив и непрекъснат (може ли инак да бъде с един остроумен и излиятелен французин като г. де Марти?), трая през цялото пътуване из разкошната Стремска долина. Другарят ми я сравняваше по

красотата си с някаква си долина под Пиренеите — не помня как я нарече — и не преставаше да се възторгва като дете от блясъка на картината.

През стегнатите кичести села той постоянно сваляше шапка на селяни и селянки, които приветливо ни поздравяваха с думите: «Добър ви път!»

Заведох френеца и до моя роден градец, Сопот. Той беше още в развалините си, но будните му жители, съвзели се вече от башибозушките погроми на 1877 г., бяха се запретнали на работа: поправяха къщята си, работеха с усърдие нивята си и лозята си, а позакъснелите тая пролет розови градини, обгърнали като цветен пояс града, изпущаха благоуханията си и пълнеха с тях въздуха. И слънцето весело и благодатно грееше над земята, осветлявана вече и от слънцето на свободата.

Декември 1919

АЙВАЗ БАБА

ПОКЛОНЕНИЕ НА ЕДНА СЛАВА

Утре е 26 март, сиреч 13 март стар стил.

Деветата годишнина от падането на Одрин (1913 г.).

Десетина дена след това събитие влакът тръгваше от София, возейки и три вагони с народни представители, при които бях поканен и аз, и се носеше стремително на изток.

Отивахме да видим българския вече Одрин. (Уви! Как ми е болно сега!)

Денят бе мартенски: студен, слънчов и неприветлив. Безконечна верига от празни полета, от безлистни още дърволяци, от телеграфни стълбове с митинги от врани по жиците летеше бързо пред стъклата на прозорците ни.

Цели часове тъй.

На едно място — големи гъсталаци от високи дървета, а зад тях, далеко, в студеното небе четири бели минарета.

След гъсталаците от високи дървета — една мътна река ни пресича пътя.

Тунджа.

Слизаме на брега ѝ, защото Шукри паша е заповядал да хвърлят моста на въздух. Нов нисък дървен мост, набързо сглобен, ни дава пропуск и ние минуваме пеша на другия бряг, дето ни чакат кола.

След малко — Марица, голяма, с половинкилометровия си каменен мост, по който ще влезем в Одрин.

Наляво от моста — второ свидетелство на обсадата и катастрофата одринска: на един дългнест остров лежат или седят сега на купове около димящи огньове турци,

кадъни, турчета, изпокъсани, нещастни, с лица оглупели от страх, може би и от глад. . .

Далеч в небето се дигаха минаретата на «Султан Селим».

*

Одрин!

Улиците гъмжат най-много от наши офицери и войници. Много дюкяни още затворени. На много места се веят скромни трицветни знамена, сшити набързо от случайни платове. Тук-там уединени минарета. Врволякът и шумът от военни кола, натоварени с джепане или с хляб, и автомобили се увеличават, колкото влизаме навътре в града. О, тоз Одрин, каква вехтост, каква изпадналост и нищета! Дрипав, дрипав до отчаяние. Само нови, олупени минарета се показват и хвърлят нотка от скръбно великолепие в безобразието на картината.

През криви, тесни, изхълмени улици, и нечисти, все гъмжащи от хора, край дюкяни с рахат-локуми, бедни бакалнички и тук-там някои прости кафенета, напредваме към конака, дето е сега седалището на губернатора.

Някъде, на калдъръма, умрели кадъни. Никой ги не дига.

Обаждат ни, че в града върлува холера.

*

Пред конака, валийския конак, окичен с наши знамена — стражари турци под командата на наши войници ни отдават военна чест и ни пропускат в двора. Там шетня на офицери, войници и на граждански лица.

Изкачваме се по старите стълби на стария грухнал вече конак: отиваме да поднесем поздравленията си на губернатора. В широк, нареден по европейски салон посрещна ни усмихнат губернаторът, генерал Г. Вазов. Но ний малко време имаме да приказваме: той бърза да приеме куп кореспонденти. Ето влазят и двама пълни и важни господа, в цивилно облекло, и той ги учтиво

покани да седнат на креслата. По-после узнавам, че единия от тях е депутат френски, а другия бивши френски министър на войната. Дошли нарочно да прегледат одринската крепост, направена непревзимаема от прочутия Голц паша, и да се запознаят с начина, по който е превзета.

Отиваме в една съседна стая, дето е генерал Н. Иванов, главнокомандующий на обсадната армия. Той сияе.

Нелкоцина от нас полюбопитствуват да видят валията. Той още не е заминал и е доброволен пленник тук. Намираме го в една отстранена станчка в конака. Млад още човек, със сухо, бледно лице, озарено от блага и покорна усмивка. Никакво роптание, никаква скръб за сполетялото го нещастие.

— Алахън ишй (господева работа) — казва то й кротко.

Щях да забравя, че тук срещнах и одринският кмет г. Шангов. Въпреки внушителната пластичност на фигурата си той се бе превърнал цял на пъргавина, той беше почти дух: неуморим, вездесъщ, хвъркат. Никога Одрин не беше виждал такъв кмет.

*

Трябва да видим джамията «Султан Селим», най-голямата забележителност в Одрин.

Това е слава на мохамеданската архитектура.

Въпреки хилядите гранати, прохвърчали от обсадните войски над тоя величествен паметник, той е останал невредим. Само една граната се измамила и пробила стената до един горен прозорец. През тая дупка се гледа небето.

Разиждаме се, за да си намерим отредените за тая нощ квартири.

Аз съм в конака на някой бей, избягал за Цариград преди падането на Одрин. Скъпи европейски мобили, персийски килими, копринени завеси, копринени юргани, мраморни мивници, кристални чаши. И нищо не е побутнато. От прозорците се гледат минаретата на «Султан Селим».

На сутрешния ден банкет, даден от губернатора.

Присъствуват около петдесет души, между тях няколко турски първенци, бившия кмет и, чини ми се, валията. Подигнато настроение. Ентусиазъм. Той е изобразен и по лицата на турците.

Следобед отиваме с файтони на укреплението Айвазбаба. Айвазбаба, източния сектор на обсадната армия, командуван от генерал Вазов, на чиито орли се дължи падането на Одрин. Придружават ни и двата генерала.

Това укрепление отстои на два километра отвън града, на север.

Минаваме из равнината, слабо позеленяла вече, набраздена с безчислени черни зигзагообразни турски окопи. Височината Айвазбаба е пред нас, самотна, пустинна, мълчалива сега — кой би помислил, че преди 10 дена адът е гърмял въз нея? Все повече и повече трапове, изкопани от гранатите — някъде из ровката пръст се подава крак на някой турски войник, изтеглен от зъбите на псетата. . .

На юг — Одрин — с четирите минарета на «Султан Селима», заболи се в небето.

Айвазбаба е цял разровен от дълбоки гробове, дело на гранатите. Големи круповски топове като задрямали черни чудовища зеят от пролуките на насипите. Мълчат, мълчат. . . Множество дървени кръстове на наши войници, паднали при пристъпа, по склоновете на окървавената рътлина. Безкрайни тройни и четворни вериги от бодлив тел опасват Айвазбаба. Тия вериги са били прескокнати, съсечени, скъсани от нашите войници в свръхчеловешкият им устрем нагоре.

На изток се разстила пред очите ни гола равнина. По-близо, в една гънка на тая равнина, са се притуляли полковете на източния сектор, назначени за пристъпа.

Отслужва се панихида за упокоение душите на героите, при самите им гробове, означени само с дървени кръстове. Излезе силен вятър и отнася далеч молитвите, пението на хорът и вдъхновената реч на одринския епископ.

Панихидата се свърши и дружината се запъти към града.

Аз обаче останах още, сам. Дълго се взирах наоколо си, в разровените от гранатите гробове, в дървените кръстове, следи от една велика епопея, в която тъй нагло бе се проявила силата на българската мощ и дух. (Ох, как ми е болно!)

И Айвазбаба остаяше пак пустинен, печален и мълчалив.

Мълчеше той. Но колко много говореше, колко много говореше!

Вятърът духаше все по-силно. Сякаш това беше песен или стон, остал от адските гърмежи тук на 13 март.

Вечерта написах тия строфи за Айвазбаба:

На сто ада ревовете бесни,
на сто гръмотевици небесни
светоломни трясък, грохот страшен
чу ти, о Айвазбаба, уплашен!

Тихо днес. Немеят пленни твойте
гръмоблъвни зяпнали топове,
не реват под теб ура геройте,
що летяха тук с крила орлови.

Спят под дървен кръст в могилки пресни
лъвовете, кости тук сложили —
на България децата честни
с великанските души и сили.

Всичко пусто веч и глухо тука.
Не се чува на живота звука —
едно само днес те населява:
българската безконечна слава.

25 март 1920

РЕВОЛЮЦИЯ

(СПОМЕНИ ОТ ОДЕСА)

Из улиците софийски минуват руски бежанци.

Бедни, посърнали, нещастни.

И звучи из улиците руската реч.

Често бежанците влазят в някой магазин или в кафене и искат нещо по руски език. И отговаря им се пак на руски или на някакъв разбран славянски език и те четат по лицата чувство на симпатия, на милост и на братска скръб.

Взират се по надписите на улиците: «Граф Игнатиев», «Дондуков булевард», «Цар Освободител».

И става тъй тъжно и сладко на наболелите им души!

Сякаш дишат пак атмосферата на руската, на изгубената за тях руска земя.

Идат, идат всеки ден, все нещастни, все вехто или дрипаво облечени, мъже и жени.

Иди познай в тях кой е граф или графиня, кой е княз, кой генерал или учен, или знаменит поет. Сиромашията и нещастието са метнали въз тях воала на скръбта, приравнили са ги. И при братското съчувство и радушие, и подкрепа, които срещат тук, те нито могат да повярват, че ние, двата народа, бяхме във война. Ох, да можеше тая братоубийствена война да се изличи из страниците на историята, да не е съществувала!

И всеки ден те идат, идат, изтласкани от революционната вълна, заливаща почти цяла Русия.

И спомням си.

Преди 32 години, подгонен от една революционна вълна, и аз бях гост на Русия.

Дойдох в Одеса през едно студено зимно утро.

Там заварих вече куп други емигранти, дошли преди мене.

Бях слязъл най-напред с един другар в «Славянская гостилница», а след малко минах в частна квартира. Затекоха дните ми тъжни и еднообразно. Тъгата за напуснатото отечество ме измъчваше. Скоро настъпилата пролет изпълни с благоуханието на разцъфтелите се акации улиците и градините. Разхождах се уединен из тях, седях по цели часове на някоя пейка на високия Ришелевски булевард, гледайки талазливата синева на Черно море, сливаща се чрез едвам забележена линия с небесната синева в кръгозора. Недалеко се издигаше в цял ръст бронзовия Пушкинов паметник — защото Пушкин е живял в Одеса и тя се гордее с него като със свой гражданин. Или отивах в прекрасния Александровски парк — над брега на морето — и мечтаех за родината, и тъгувах. Редки писма от България, като светли лучи, идеха да озарят мрака в душата ми — писма, напоени със съчувствие от приятели, — неизвестно как пропуснати. Следните куплети, написани по тоя случай, изразяват най-вярно душевните ми настроения сред тъгите на изгнанието:

Приятели, вий не забравихте
прокудений беден поет,
в скръбта му го сам не оставихте,
съгряхте го с братски привет.

Изпитах аз тежки гонения
там в моята родна страна,
във чуждата — нови мъчения,
самотност, тъга, тъмнина.

О, боже, защо туй страдание —
далеко от моя народ
да тлея в горчиво изгнание,
да влача печално живот,

да крия от чужди сълзите си,
да чезна ненужен, нечут —
аз сила ли нямам в гърдите си
за работа честна, за труд?

Не свети ли ум под челото ми
и в мен не кипи ли кръвта,
не трябва ли вече живота ми
за нищо добро във света?

*

Мъката ми се засиляше.

Одеса с всичките й хубости ми беше мрачна. Безделието ми тежеше, скуката се увеличаваше — България, България исках сега, но България беше далеко. Кога ще се върна там? Извън отечеството, ние българите сме като риба, остала на сух бряг. Нам трябва отечествения въздух, за да можем да живеем нормален живот. Аз нерядко се каех, че заплашван от шайките в Пловдив, бях го напуснал, бях го напуснал скришом, за да диря безопасност в чужбина.

Каех се, но беше късно. Аз бях емигрант, сиреч компрометиран, а в България русофобството царуваше в най-голямата си сила. Понякога достигаше до мене официоза в. «Свобода», в който Захарий Стоянов хвърляше мълнии и гръмове против всички подозирани като руски приятели. А аз бях такъв. В един брой на «Свобода» видях даже, че моята драмица «Руска» била запретена да се играе заради руските симпатии, изразени в нея. Захарий Стоянов, като я бичуваше яростно, подигравателно ме наричаше: «нашия «поет» (в кавички) Вазов». Бог да го прости!

*

За да позабравя мъката си, да се позалиша, аз реших да пиша голям роман из българския живот. Темата беше: подготвянето на Априлското въстание и потушаването му, с изображение на българския бит в предвечерието на въстанието. И залових се с въодушевление и с любов

за тоя труд. Хиляди спомени, безброй случки и лица оживяваха в ума ми, аз се озовах във вълшебния мир на изгубеното отечество, аз живеех в него и се почувствувах щастлив. В преписката си с Величков, тогава във Флоренция, аз му обадих какво работя и как тая работа прави да забравя мъките на изгнанието. Той ми отговори, че за същата цел той се е заловил с превода на «Божествената комедия» от Данте.

Други от емигрантите също си намериха умствени занятия. Някои посещаваха като слушатели лекциите в университета; Пашалери, инженер от Пловдив, владеющ хубаво френски език, написа на френски книга: «Les incohèrences de la langue française». Тя му спечели вниманието на одеското общество; по-после той откри и частно училище за френски език, добре посетявано. Светослав Миларов, веселият и сладкодумен наш другар навсякъде, също работеше някакви мемоари. Но в що състояха тия мемоари, не можах да разбера, той пазеше тайната.

Ще сторя грях, ако забравя да спомена за Кривцова. Тоя добър русин, горещ приятел на българите, беше истинско провидение за нас, емигрантите. Той правеше възможното, за да облекчи съдбата ни, къщата му беше отворена за нас, както и сърцето му. Кой от нас не ще си спомня за него и днес с чувство на благодарност?

В Одеса се срещнах и с наши студенти от тамошния университет. Тия млади хора бяха много мили; те даже ми дадоха един скромен банкетец, в който ми изказаха най-добри чувства. Някои от тях са сега в София.

В това време минаха през Одеса майор Груев, бившия началник на юнкерското училище капитан Бендерев и майор Гуджев, един от пълководците във войната ни със Сърбия. Те отиваха за Петербург и ме поканиха да ги придружа, като ме снабдиха с безплатен билет по железницата. По тоя начин имах възможност да видя Москва, дето престояхме късо време, и после Петербург, дето останах през цялата зима.* Бяхме радушно приети навсякъде. Бендерева окръжаваше ореола на победител при Сливница. В Петербург се запознах с разни руски кръгове, даваха ни угощения.

* Това пътуване из Русия съм описал в статиите «Извън България» («Денница»).

На пролетта се завърнах в Одеса и подзех пак романа. Когато бях дошъл до половината на «Под игото», получих от майка си писмо, в което ми казваше, че ходила при Стамболова да го моли да бъда пуснат в България. Той отговорил, че няма нищо против мене и че мога да се завърна, без да се боя от каквото и да е преследване.

Тогава тръгнах с параход за Цариград. Другар имах Светослав Миларов, той също получил разрешение за връщане. Бедният жизнерадостен Миларов! Той отиваше в София, за да бъде след малко прикачен на въжето, жертва на предателство!

*

А на какви средства живеехме в Одеса? — ще попитате.

Повечето емигранти бяха сиромаси. Славянското благотворително дружество в Одеса им даваше месечно по 30 рубли. Малка сума, но достатъчна, за да не гладуваме.

Дойдоха обаче нови емигранти, също избягали заради симпатиите си към Русия. И тям даваха също. Но двама от тях се видели на емигрантите подозрителни, подушили, че са шпиони, пратени от софийското правителство. Един от правоверните русофили отишъл при Знаменски, председател на Славянското благотворително дружество, и му обадил това, за да прекъсне помощта на заподозрените емигранти. Знаменски го попитал:

— А бедни ли са и те?

— Тъй изглеждат, ваше превъзходителство.

— Няма нищо, ще продължават да получават — те са все братушки!

Ах, тая велика руска душа!

НАШАТА МЕЛПОМЕНА ВЛЮЛКАТА СИ*

Някога — преди 38 години — в Пловдив, в подножието на могилата Сахаттепе, в една малка, бедна стаичка, често се сбираха няколко момчетии и с тях две момичета. Там те четяха с глас някакви книги, викаха, караха се, често се биеха сред дигнатата прах от сражението. Един нисък господин со сиви очи, със сприхав нрав и креслив глас изглеждаше да бъде главатарят на тая буйна тълпица от никому непозната младеж, махаше им с ръце при четенето, при скарването им викаше по-високо от всичките, при сбиването им се намисаше да ги разтървава, като ги обсипваше с влашки псувни, а често свършваше с това, че го поваляха на земята и го биеха. След като станеше, той, цял овалян с прах, възстановяваше реда и занятията с четене продължаваха.

Тая неспокойна дружинка беше ядката на трупата, която създаде нашия Народен театър. Господинът, който я управляваше, псуваше по влашки и геройски понасяше ударите, беше първият режисьор, г. Сапунов.

Тоя Сапунов беше наскоро дошъл от Румъния. Там се бе подвизавал в трупата на прочутия влашки актьор комик Мило. В качеството си на опитен актьор той бе приет за ръководител на младите жреци и жрици на Мелпомена.

* Спомени по случай юбилея на 35-годишния артистичен живот на г-жа Мария Ив. Попова, на 15 апр. т. г.

*

Тая нещастна, безпомощна трупица даваше сегизтогиз представления във вехтото театърче «Люксембург». Костюми всякой си правеше по свой вкус и ги държеше у дома си, а вечер, в деня на представлението, във вързоп ги донасяше в театъра.

Като основатели на тая трупа-зародиш помня между другите братята Антон и Стефан Попови, Антонов, някой си Лютов, някой си Лилов, г-ца Мария Янкова (днешната госпожа Мария Ив. Попова), суфльор беше едно сливченче (днешния доктор М. Елмазов).

Никаква подкрепа от правителството. Актьорите живееха от проданта на билетите и при разпределянето печалбите — пак свади, биения сред гръмовните влашки псувни на Сапунова.

Повечето бяха неопитни, срамливи на сцената, стояха гърбом към публиката, говореха бързо или ниско, нямаха понятия от изкуството, което бяха прегърнали. Само Сапунов бе школувал и той на всичко ги учеше. Сам лошо говорещ български, той им даваше полезни технически указания и по наредбата на декорите, и по движенията на сцената, и по стойката. Биеха го, но го слушаха.

Какви пиеси представляваха? Най-случайните, каквито намереха преведени, и няколкото оригинални български, отдавна печатани. Но нито една Станчева — знак за подобрение на вкуса.

*

Няколко пъти Сапунов ме моли да им напиша нова българска драма. Драма? То не беше моя работа. Отказвах; но най-после отстъпих на молбите му и се опитах и написах «Руска», работа бърза и без претенция.

Какво да кажа за представлението? То беше триумф! Натъпканата със зрители зала ехтеше от ръкопляскания. Нашата театрална публика е bon garçon: всичко аресва, на всичко ръкоплещи. Героинята Руска я игра г-ца Мария Янкова, млада, мъничка, със звънлив глас, в гиздавото сукманче на селянка, тя пленяваше зрителите. Тя особено плени артиста, който играеше ролята на Рускиния любовник, и на сутрешния ден те се венчаха! Така, драмата ми «Руска», ако не внесе нищо свястно в съкровищницата на българската драма, то поне направи щастливи двама души. . .

*

Положението на трупата се подобри, когато К. Величков стана директор (министър) на народното просвещение (1884 г.). Той й определи скромна субсидия, назначи и театрален комитет от троица души, в който влазях и аз. Но нова българска пиеса нямаше. Един ден на трапезата у Величкова (аз се хранех у него) решихме да напишем фарс, за да бъде представен. Направихме плана и си разделихме работата; аз пишех първата половина, която се печатеше в подлистниците на «Народний глас» и се четеше с жажда, Величков другата. Фарсът се наричаше «Мортагон», по името на героя, тип на грандоман с нищожна душа и ум. Скоро пиесата се заучи от трупата. Обяви се денят на представлението. Четен вече, в по-голямата си част, от публиката, която бе разсмивал, «Мортагон» привлече в театъра голям свят. Дойдоха и европейските консули. Но една неприятна изненада: актьорът, който бе приел да играе героя Мортагона — неизвестно защо, — не се яви. Напразно го очакваха, нетърпението на зрителите растеше всеки миг. Откъслеци от влашки псувни долитаха през завесата в залата. Дипломатите ставаха нервозни. . . Как да се отложи представлението? Това би било скандал!

За общо облекчение завесата най-подир се дигна. Но на сцената като Мортагон се яви сам Величков! Без да е заучвал ролята си, само по припомняне и по канерването на суфльора, той я изигра. Духовит, както беше, той се не придържаше винаги о текста и прибавяше от себе цели фрази, но хармониращи с действието. Успехът беше гол м.

Трябва да спомена едно комично нещо: след последното действие, когато Величков се кланяше на ръкопляскащата публика, втурна се от кулиса Сапунов и го

целуна в устата! Величков дълго се въсй при тоя спомен. . . «Мортагон» не излезе на отделна книга — той си остана заровен в подлистниците на «Народний глас», и заслужено.

*

Трупата се увеличаваше с нови охотници и постоянно се подобряваше играта ѝ. Имаше вече и няколко жени актьорки, между тях — Шенка Попова, актриса стройна и миловидна, и не без талант; Иван Попов, самороден артист, с фигура и с глас, бóравещ свободнò на сцената, като в своя стихия. Той бѐше там, и за дълги години още в София, любимец на публиката.

Трупата печелеше повѐче и повече обаяние, художествено растеше.

Имаше обаче често комични случки. Така, при представянето Молиеровата драма «Скъперникът», побългарена от Марка Балабанов, на Грабча (тъй се наричаше Харпагон) се развърза и увисна пояса. Развеселената публика му заръкопляска. Грабчо взе да се кланя и ръкоплясканията се усилваха. Той още по-учтиво се кланяше, без да види разсвирепелия Сапунов, който му махаше яростно да бяга от сцената.

Други път завесата преди първото действие на една пиеса дълго не се дигаше. Идеха през нея викове, глъчки, сред които се отличаваше сърдития глас на Сапунова. Публиката я хвана нетърпение. Даже един каза: «Сега ли намериха да правят репетиция?»

Внезапно завесата се дигна. Актьорите избягаха в кулисите. Но двама от тях продължаваха да се мачкат на пода, напразно дърпани от Сапунова да прекратят сражението. Той се извърна към зрителите и каза:

— Господжи и господа, извинете! Двама пиени добитъци!

*

Такава беше трупата тогава. Много време се измина, та е възможно да бъда неточен в някои работи. Но аз не давам историята ѝ, а само откъслечни спомени за нея.

И сега, съпоставяйки оная трупа с нейната рожба —

днешната трупа при столичния театър, пищно разцъфтяла с таланти от първа величина, аз изпитвам истинска национална гордост.

Да, голям, грамаден напредък!

Вярвам, че и двете бронзови богини на славата, които стърчат над горделивото здание на Народния театър, са на същото мнение.

16 април 1920 г.

ГОЛЕМИЯТ ДЕН

(СКЪПИ СПОМЕНИ)

Празникът на св. Кирила и Методия приближава.

Празникът на българските училища и на българския народ!

Какви трепети тоя ден възбужда във всяка българска душа, каква зариста, чиста, мила радост лъхва въз нас от тоя майски ден, заедно с миризмите на люлеките и на здравеца!

Има някаква великденска тържественост в тоя ден, светъл и благодатен. Защото и 24 май (11 май стар стил) е един Великден, Великден на духа и на просветата, на възкресението на новите надежди и през векове заспалите сили на един народ, лишен от велики традиции и жаден за тях.

И сега, подир хилядите разочарования, подир страшните събития, преживени от нас, аз не мога да се отърва от неотразимото обаяние на тоя празник, изпитвам чувства тъй чисти и радостни, каквито изпитват всичките стотини хиляди малки главици, които шумят в оградите на нашите училища и носят в душата си образа на бъдеща България. О, те в своята божествена наивност и безгрижие не познават нашите мъки и терзания!

*

И се повръщам в годините, когато денят на българските просветители, по една заповед, дошла от Пловдив, трябваше да се празнува и в Сопот.

Един ден преди празника, по поръка на учителите,

донасяхме цветя и украсявахме училището. Нашите майки бяха в отчаяние: ние опустошавахме градините, късахме и отнасяхме люлеки, картопи, божури, чимишири, трендафили. Носехме от балкана борови клони. Увивахме венци, правехме гирлянди, обкичахме с тях вратни, врати, прозорци, даже картите, даже чешмата на двора — училището потъваше в цветя и зеленина! Защото само то празнуваше: в града нямаше празник.

Но ето осъмва 11 май. В главното училище, пълно с деца и народ, тържество. Картината с образите на св. Кирил и Методий, пратена от Пловдив, е окачена на стената. Венец от божури, зеленина и ранни пролетни цветя украсява картината на двамата величави братя. Единът държи хартия с начертана на нея азбука, другият държи кръст в една ръка, а с другата благославя.

Знаем, че той благославя нас и целия български народ. И с каква любов се взираме в лицето на св. Кирил, и как възторжено гледаме азбуката на хартията, която държи св. Методий!

И те ни гледат кротко, приятелски, като живи.

До тях се красува, пак разкошно окичен с цветя и зеленина, портрета на султана. Това ставаше при всички училищни тържества, дето бе поканван и «агата», турският администратор на Сопот. Той и сега е тук на първия чин, сред чорбаджиите, облечени в сукнени кожуси с лисичи кожи.

*

Но ето въцари се мълчание.

Главният учител се изправи до катедрата, разтваря един свитък и взема да чете.

Той описва живота и заслугите на двамата монаси. Гласът му е металически и трепери, очите му пламтят от вдъхновение. Ние слабо разбираме величието на нравствения подвиг, извършен от двамата братя: изнамерването българското писмо и покръщението на българския народ, както се казваше тогава. Може би слабо го разбират и нашите родители. Но ето че вниманието ни се плени и ние всички загълтахме жадно словата на учителя. Той заразказва легендата за присъствието в Преславския двор на св. Кирила и Методия; за изобразява-

нето от тях на стената в палата, по заповед на цар Бориса I, който желаел да види нещо страшно, страшния съд, и след виждането на който Борис прибързал да се покръсти.

Легенда очарователна и наивна, легенда, разказана от някой византийски летописец. Наивна, наивна! Но аз тогава вземах това за истинско събитие. И как ясно се рисуваше във въображението ми картината на страшния съд, с всичките червени пламъци на ада, с черните дяволи, които мъчат грешниците и с куки ги теглят в пламъците; и цар Борис, който гледа ужасен изображението! И самият учител, не знам как, ми се чинеше, че прилича на цар Бориса, и дълго след това аз все си въобразявах, че такъв трябва да е бил Борис, с тая разлика само, че учителят ни учеше по турски език, а цар Борис не ще да е знаел турски.

И с каква скръб по-после, когато четях Венелиновата българска история, преведена от даскал Ботя, аз видях в нея, че това било неистинско нещо, че такова изображение на страшния съд не е съществувало. Помня Венелиновите думи: «Как може Борис, като е поискал да му изпишат страшното, да се уплаши от това страшно?»

*

О, как са поетически легендите, които една по една се разрушават от новите исторически изследователи! Днес даже историческата наука отказва Кирил и Методий да са стъпяли някога в Преслав! И покръщението на Бориса е извършено не от двамата велики братя, а от учениците им, изгонени от Чехско. И даже и Кирил и Методий (о ужас!) не били българи, а гърци! (Има и такова мнение.) Даже столицата на българските царе не е бил Преслав, а някакъв си изчезнал сега град при Абоба! Ами твърденията на византийските летописци, ами турското название на днешния Преслав: Ескистамбул?

*

Словото на главния учител — тогава реч и проповед се наричаха «слово» — трая дълго и се свърши в пълна тишина. (Ръкоплясканията не бяха познати още.) Захванаха се песни. Най-напред песента на Кирила и Методия: «И след тисяща години», съчинена от пловдивския учител Якима Груев. После изпяхме песента в чест на султана: «Нушири нур Абдул Джихан», също произведение на Груева. Агата, със светнали от щастие очи, си гладеше брадата пред вида на тая бъдеща покорна рая на негово величество султана.

— Ашколсун, чоджуклар! (Да сте живи, деца!) — каза той, когато се свърши турският химн.

Изпя се песента на сопотското училище, съчинена от учителя Юрдан Ненов. Още помня първият й куплет:

На насочена ртлина
при изданките балкана
на цял век от четвъртина
храм Минерви се издига.

Напразно професор Шишманов в юбилейната си реч твърдеше, че по онова време българската поезия не цъфтяла!

Тържеството се свърши. Множеството шумно излиза из училището. В учителската стая поднасят кафе на агата и на първенците. А учениците на бурни рояци се разтичват кой къде види, за да играят, лудуват.

Едни отиват на Трапето — голия широк хълм на север от училището — и играят на «роби» или на прескачане; други образуват две войски и се бият с юмруци или с камъни, по-отдалеко: трябва да се изхарчи набралата се енергия. Други отиват в гробищата (в училищния двор) да ги лучат с камъни и да ги събарят в чест на св. Кирила и Методия. Тоя ден всичко беше позволено на тая необуздана армия от малки башибозуци.

*

По пладне класният учител Юрдан Ненов и другите учители повеждат класните ученици към манастира «Св. Спас», в полите на Стара планина, там да продължат и завършат празненството. Под сенките на широко-клонестите орехи, по сочната зелена трева те насядваха. Там се захващаха пак песни, но не вече училищни или турски, а българската тогавашна марсейлеза: «Поискал гордий Никифор»*. Гърмеше ли, гърмеше марсейлезата! Ръцете на учителите махаха застрашително при кръвожадния стих: «Сечи, коли, отечество да се освободи!» (Чинтуловите бунтовни песни още нямаше и тая ги заместяше.) После прескачания на големите сиви балвани, врасли в полянката. По-младите учители също вземаха участие в тоя спорт.

Тази идилия траеше, докогато последните слънчеви лучи угасваха по върховете на Стара планина и по върха на високия манастирски бор, а месечината изгряваше през клоните. Тогава учители и ученици се завръщаха в Сопот с песни. Целият кър ехтеше.

Но когато влазяхме в Сопот, пак захващахме «марсейлезата». Знак за това даваше сам учител Юрдан, който махаше войнствено с бастуна си, като един генерал със сабя, ободряващ за сражение войниците си. И пак страшното: «Сечи, коли, отечество да се освободи!» И при тая песен се разбуждаше града. Кучетата сърдито залайваха, прозорците светваха, вратните се отваряха и излизаха домакинките да видят и чуят шумното шествие, с което се завършваше «даскалския празник».

Май 1920

* Съчинение на Найден Геров.

ВОЛЪТ

СПОМЕНИ И ВИДЕНИЯ ПО СЛУЧАЙ ГОДИШНИНАТА НА БОТЕВАТА СМЪРТ, 2 ЮНИ)

«Обаянието на Ботева расте всеки ден у нас: неговият дух живее в душите на младежта, славата на незабравимия певец и герой, живял тъй бурно и умрял тъй романтически, е минала и зад пределите на България, като е засенила имената на деятели всъщност много по-заслужили на Българското възраждане. Само ореола на поета, съединен с оня на геройската смърт за отечеството, дават тоя завиден жребий.»

Тия редове са взети из описанието на моето поклонение на върхът Волът през 1900 година.

Аз и сега се повръщам неволно към тия спомени за една героическа епоха — ох, как са те скъпи в днешните скръбни дни на униние и мрак!

*

На 1876 година в края на май и в началото на юни емиграцията в Букурещ беше много развълнувана за участта на Ботевата чета и на самия Ботев, минали с парахода «Радецки» на българския бряг при Козлодуй и потънали неизвестно де в България. Знаеше се само онова, което бе се случило в парахода «Радецки», един смел, добре намислен и добре изпълнен план. Всички бяхме във възторг, подробностите за дързостния и сякаш взет от някоя легенда подвиг се предаваха с наслаждение от уста на уста, с всевъзможни преувеличения, като че самият подвиг имаше нужда от тях, за да се

възвиси във въображението ни ликът на героя. Под впечатлението на това събитие аз написах стихотворението си «Тих бял Дунав се вълнува», скоро станало из цяло популярно, нагласено в песен. В кафенета, по улици, в бирарии, дето се срещахме, само това се говореше, само с Ботев разговорите захващаха и свършваха. За въстанието, Априлското въстание в България, се знаеше вече от бежанците, че е потушено и угаснало безславно. Ала какво стана Ботев, никой още не знаеше. Но славата му растеше. Между емигрантите беше и Стамболов, наскоро дошел в Букурещ след неуспешния му опит да подигне въстание в Стара Загора, една година по-рано. Той се чувствуваше сега неловко, гръмката слава на Ботева дразнеше неприятно извънредно честолюбивия младеж. Помня, че една вечер в една градина, дето се пиеше бира и някои даже закачаха Стамболова, че гуляе тук, когато Ботев, другарят му по идея, се сражава с турците, Стамболов се навъси и не се удържа да изкаже думите, които много ме изненадаха: «Ботев е един глупец!», и изпи гневно чашата си.

*

Най-после узнахме повече нещо за Ботев. Един от четниците му, Христо Иванов от Сопот, завърнал се от похода, ни разправи, че Ботев е бил убит в един бой при Веслец, във врачанските лозя, дето хиляди башибозуци и черкези притиснали четата. Голямо униние и скръб! Пръв път чутото име «Веслец» се обви във въображението ни с плащът на трагично величие. Аз написах стихотворението «Веслец», влязло в сбирката ми «Тъгите на България», в което предавах на веслецкия бой размерите на едно Ватерло!

Само по-после обаче се узна, че при Веслец никакво сражение не е имало, там Ботевата дружина просто пренощувала! Но заблуждението, в което ни вкара Христо Иванов, остави следи: аз възпях «Веслец», а покрай мене, чак на 1880 г., комисията, назначена да кръсти софийските улици, нарече една от тях «Веслец», незаслужена чест на едни врачански лозя!

*

Едвам Захарий Стоянов по-после в биографията си на Ботева ни разказа, че бой е ставал при Милин камък, а Ботев след няколко дни е паднал в боя при Волът, в пущинаците на Врачанския балкан.

В книгата си Захарий Стоянов, покрай очертаването Ботевата нравствена личност и описанието на самия бой при Волът, е прибавил и портрета на Ботева. Там героят е изобразен като един красив момък, франт с грижливо подстригана брада и с аристократическото лице на един Байрон. Аз се бях виждал с Ботева в Галац, а после в Букурещ, преди заминуването му за България. Не, той не беше такъв. Барачест, едролик, с рошава голяма черна брада и с дълга коса на руски нихилист, с резки, неправилни черти на лицето, със сини жили на сляпото око, с малко кривнат наляво нос, великан с атлетическа снага и широко развити гърди, с малко изпулени очи, със смел и разкрачест ход. Могъщ, внушителен, повелителен, но не хубавец (аз давам само физическия му лик). Който види генерала Ботева, ще има доста точна представа за брата му героя.

*

Не са чели всички книгата на Захария Стоянов и още по-малко са ония, които са посетили мъчно достъпния връх Волът. Моето пътуване до него съм вече описал другаде подробно («Пъстър свят»), та тука ще дам няколко бегли бележки. Изкачих се с водача си, водейки коня си, през ужасно настръхнал с хаотически скалаци склон, на изток от Враца. След дълго скитане из планински пущинаци, дойдох до един валог. От дъното му видях Волът — връх също посят с остри сиви канари, които се спущаха като вкаменени великани и по склона му. Аз се углъбих в мисли за онова, що се бе случило при тия скали на 1876 г., и въображението ми, възбудено, работеше. . . До коя скала е паднал с окървавено чело Ботев — никой от оживелите му другари не е можал да обади това на З. Стоянов. Балканската долина, дето мечтаех дълго време, беше тиха и покойна. Един буен

чучур, шуртящ в голямо дървено корито, дето се пои добитъка. От тоя балкански чучур са пили вероятно и изморените от нощното скитане през урви и скали бунтовници. Може би и сам Ботев е пил. Напразно питах мълчанието де е гроба му. Или пък трупът е бил изеден от вълците? Ботев има съдбата, както и славата на Петьофи — няма гроб. Но сегиз-тогиз ветрецът като подухваше и залюляваше листата на глогините и разцъфтелите шипки, що растяха в подножието на Вола, мене ми се чинеше, че слушам в шума им отговора на моето питане де е умрял героят — тия думи на самия Ботев: «Той не умира!»

1 юни 1920

ДВА АРЕОПАГА

(ТОГАВА И СЕГА)

На днешния лист на календара «Житейска мъдрост», окачен в кабинета ми, случайно прочитам тая кратка бележка:

«На днешния ден (9 юни 1815 г.) се откри Виенския конгрес.»

Тая суха и безобидна бележка възбуди у мене цял рояк мисли, спомени, учудвания, учудвания тежки и горчиви.

Преди 105 години Наполеон беше съкрушен при Ватерло от европейската коалиция и веднага тържествующите му неприятели се сбраха във Виена на конгрес; сбраха се, за да оправят Европа след многогодишните Наполеоновски войни. И захванаха да възстановяват потъпкани права, да издигат съборените тронове, да повръщат на държавите откъснатите от корсиканеца провинции. И завършиха «дело на справедливост», както тогава се изразяваше Метерних. Орязаха Франция и я туриха в прежните ѝ граници, повърнаха на Прусия и Русия полските провинции (без да питат поляците), дадоха на Австрия Ломбардия и венецианската област (без да питат италианците), подариха на Англия седемте гръцки острова с Корфу (без да питат гърците), узакониха за Англия грабнатия Гибралтар (без да питат испанците), Белгия сляха с Холандия (без да питат белгийците) и други подобни хуманни и справедливи дела ознаменуваха дейността на виенския ареопаг. С една реч — оправиха Европа, като разкъсаха народите.

Разкъсаха народите, отдавайки ги, като една стока, на приятели и съюзници. И мислеха, че това е дело на справедливост, и трайно, и вечно. И народите, които разкъсваха, мълчаха; не смееха народите да издигнат глас на протест против това благородно хищничество. Съвестите още не бяха пробудени, със съдбите на света се разпореждаха силните. Мечът на победителите беше готов да блъсне по главата всеки народ, който би подал и най-малкия знак на възмущение.

И уредиха Европа!

И след това трябваше във въстания и войни да се пролеят цели реки кръв, за да може донейде си да се поправи неправдата, извършена от Метерниха, от Велингтона, от Александър I и техните другари.

Това беше Виенский конгрес!

Оттогава изминаха 105 години. И настаха нови времена, времена на великите принципи, на великите думи, на великите и благородни устреми, на пробудената съвест на човеците, на народите, които искат да живеят свободни, времена на погнуса и омраза против тиранията и безобразието. . .

*

И ето, присъствувахме вчера на парижкия ареопаг, последван от опашката си в Сан Ремо.

И в тия нови ареопаги пак за делото на справедливостта говореха и работеха. Трябваше най-после да се уважат правата на народите да ги оставят да се самоопределят и да си изберат сами бъдещата съдба. Уйлсон прогласи своите знаменити 14 точки и те бяха приети с готовност от съюзниците му. И се посипаха въз главата на героична и нещастна България благата на правдата и справедливостта. Македония, българската, архибългарската страна, се отдаде на Сърбия, отдаде ѝ се и скъпата за нас ивица от Западна България; даде се на Венизелосова Гърция друга част от българска Македония; но това не стигаше, за да се увенчае делото на правдата и справедливостта; даде ѝ се и нашата Беломорска Тракия; даде ѝ се Източна Тракия, отнеха на България Южна Добруджа, златната наша Добруджа, архибългарската Добруджа, и я харизаха на Румъния! Как-

во от това, че македонските поля и планини са облети в българска кръв, че в Тракия при Лозенград, при Люлебургас, при Булаир, при Одрин българският народ, чрез сияйни победи, каквито малко знае историята, и в Добруджа при Тутракан, даде всичката мъка на своята дивна, млада мощ в борбата за защита националното си наследство, че. . .

Но каква полза да изреждам всичко това?

Париж и Сан Ремо извършиха със спокойна съвест делото си, делото на правдата и справедливостта.

Въдвориха на Балканите мирът.

Каква ирония! Каква подигравка с велики принципи, какво безчеловечно и нагло злоупотребление със силата! Какво светотатско посегателство върху разума, съвестта и чувствата!

И това вече — в 1920 година!

И умълча се Уйлсон!

И изкикотиха се силните над неговите 14 точки.

И умълча се човешката съвест пред делото на победоносното насилие, на въпиющата неправда.

И въдвориха победителите на Балкана мир.

Сиреч хвърлиха семената на бъдещи раздори и кръвопролития.

Защото насилието остая все насилие. И неправдата остая все неправда! И тя ще вика до небето, и тя ще подхранва в душите на цял народ пламъка на негодуването и неугасимата жажда за възтържествуването на доброто въз злото.

*

Завчера видях по улиците един дълъг, безкраен поток от ученици, носещи черни знамена.

Те протестираха за ограбването на България.

В тия деца аз виждах бъдещето.

Деца, растете, носейки в душите си нашата скръб. Вие сега може би не чувствувате в невинните си души всичката големина на нашата мъка, не ви гори отровата на нашата злъчка; чуждо е на крехките ви души нашето униние, нашето разочарование от самите нас, което ни прави да бъдем слепи пред онова, което ние важим, което е хубаво и ценно у нашия народ. Растете, вие ще

научите после какви жертви са дали, какви усилия са извършили вашите по-стари батювци и бащи за велики и свети цели. Ще затреперят сърцата ви от гордост при имената Лозенград, Одрин, Люлебургас, Тутракан; ще разберете, че ако България е имала лоши и непредвидливи управници, нейните синове са били честни и велики по своите добродетели и не са заслужили участта, която ги сполетя. И вие ще се вдъхновите от техния пример на самопожертвуване и на доблест, за да поправите злото. Не, аз вярвам, че преди да порастете, много по-рано, то ще бъде поправено — как, от кого — това е божия тайна. . . Защото има едно провидение, което бди над нашия юнашки, честен и добър народ.

Има, има, деца!

9 юни 1920

НАШИЯТ ПЕЧАТ В ТУРСКО ВРЕМЕ

Днес в София се издават куп вестници ежедневни, а в провинцията всеки град и паланка си има вестника, чрез който утолява жадното за новини любопитство на гражданството. Разкош от вестници! А читателите от това поколение нито имат понятие какъв беше печатът в турско време — аз говоря главно за печата между 1860 и 1872 г. (до разрешението на черковния въпрос).

Ако днес той е застъпен от 176 вестника и списания, както брои г. Кирил Попов, в онова време, за целия петмилионен народ от Тулча до Костур, съществуваха само 4 вестника, и то седмични! Аз си спомням за вестниците «Съветник», «Турция», «Напредък» и «Македония», които еднички, веднаж в седмицата, даваха духовна и умствена пища на българите: обаждаха какво става по света, разискваха въпросите по черковните борби, създаваха общественото мнение, будеха народното съзнание, посочваха с мек тон насилията и неправдите, вършени от турската власт, като не скъпяха верноподаническите изрази към негово величество султана, «нашият милостив цар и защитник».

И четирите горни вестника излазяха в Цариград.

В Цариград само имаше българска печатница. Никъде другаде в България, даже и в Пловдив — огнището на духовен и умствен живот.

*

И с какво нетърпение се очакваше в провинцията всякой вестник, който идеше само веднаж в неделята.

Помня как например в Сопот жадно се гълтаха! Който приимаше вестник — а приимаха само двама-трима души, — веднага го носеше на кафенето и там го даваше на някой младеж или даскал да го чете с глас. Скоро кафенето се изпълняше със слушатели, петимни да чуят какво говори вестникът, напрягаха слух да не пропуснат нито дума от четеното. И за честта на тогавашните вестници, трябва да кажа, че всички разумяваха добре съдържанието им. Манията за стотини чужди, непонятни думи, с които се пъстрят сегашните вестници, не бе заразила редакторите на първите, хора, също образовани, знаещи по два и даже по три европейски езика, но знаещи, че пишат за българи.

Пристигането на вестника беше едно събитие в града. Съдържанието на вестника занимаваше умовете и даваше храна на разговорите през цялата неделя. Особено силно впечатление произвеждаше някоя дописка от града. А дописки имаше всякой вестник по една, по две и повече. Те разправяха за училищата, за читалищата, за общинските злободневни въпроси, но често се спираха на личности и имена, повечето пъти да изобличат, да осъдят нежелателни постъпки на обществени дейци или на чорбаджии. А по онова време едно лице, засегнато от някое обидно твърдение, не намираше мира и бързаше как-как чрез опровержение да се оправдае от обвинението. Защото силата на печатното слово беше голяма и нападнатият ставаше предмет на закачки и оскърбления, често остаяше запетнен и презиран от съгражданите си. И всеки обществен деец трепереше да не би да има за него нещо лошо писано във вестника. Това беше гръмов удар за него.

Имаше тогава и такива коравочели и упорити нападнати граждани — това бяха особено чорбаджиите, — които се отнасяха с надменно презрение към вестника. «Защо съм вълк, когато ме не лаят псетата!» — казваха те. Но те пак чувствуваха живо раната, нанесена на тяхното самолюбие, и страдаха.

*

Лично за мене най-интересен седмичен вестник беше Съветник», чийто уредник беше Бурмов (казвам

«уредник», както тогава се наричаше редакторът); на тоя вестник беше само баща ми спомоществовател (учената дума «абонат» беше тогава неизвестна — да, прости бяха тогава българите!). «Съветник» се списваше умно. Той бранеше доблестно интересите на България против интригите и домогванията на гръцката патриархия. Но той беше интересен за мене не за това — аз тогава бях още юноша и горните неща слабо ме интересуваха, а само за подлистника си «Ученик и благодетели», повест или роман от Василя Друмев. С каква страст, с какво увлечение четях това произведение! Всеки нов брой с продължението на повестта ми донасяше неописуемо наслаждение: цяла неделя живеех с живота на Живка, един от героите на повестта (в когото по-после узнах, че Друмев изобразява себе си). Чаках петъка, когато идеше пеш пощаджията от Пловдив, като един голям, празничен ден; в нетърпението си отивах далеко извън Сопот на полето, за да възчакам пощаджият и да грабна новия вестник, за да прочета по-скоро подлистника. И у дома го прочитах пет, десет пъти, и не се насищах. Голяма скръб ми причини спирането на «Съветник», с което и повестта остана недопечатана, прекъсната на най-любопитното място. В моята юношеска възраст никое четиво не бе ме тъй обаяло.

Приимаха се в Сопот и един-два броя от в. «Турция». Но той имаше малко значение, поради названието си и поради, доколкото си спомням, туркофилската си политика. Генович, уредникът му, водеше постоянна полемика с в. «Напредък», редактиран от Ивана Найденов. Най-после «Турция» спря и остана само «Напредък». Този вестник се списваше добре и се четеше с охота, заради родолюбивия си и български дух. След известно време появи се в. «Македония» от Петко Славейков. «Македония» завоева всичките внимания, тя имаше най-усърдни читатели. Едно нещо грозеше стълповете ѝ: яростните нападки против Найденова. Славейков и Найденов бяха на нож. Полемики и лични нападения не преставаха и в двата вестника. Естествено, не различните им направления, а личната неприязън вдъхновяваше тия два добри органа. Найденов обаче беше слаб в отпора си, той не обладаваше саркастичната способност и духовитото присмехулство на Петко Славейков.

На 1867 г. минах в Пловдив и постъпих в IV клас на гимназията, чийто директор беше Яким Груев. Там «Македония» и «Напредък» се нетяха най-много и в града, и в гимназията. Няколко часа в един ден през седмицата бяха определени в гимназията за четенето на тия вестници. Събирахме се всички в една от класните зали, насядахме по чиновете и Лулчо Малеев (жив и днес) четеше ни с висок глас вестника, от началото до края, при общото напрегнато внимание.

След това наставаха разисквания, оценки на факти, изтъкнати от вестника. Сам Груев се намисаше и даваше своето мнение. (Нека мимоходом кажа, че Груев се радваше на голямо обаяние между народа, на такова се радваше и при турските власти, които го тачеха за великолепното му познаване турския език. Под неговото ръководство гимназията цъфтеше и изкарваше ежегодно десетки учители, разпалени работници по делото на народната просвета.)

«Македония» докара една неприятност на Груева. Появи се в нея една хвалебна дописка за Груева, дето той бе наречен «феномен»! Настанаха в Пловдив критики, присмивки за Груева — и от приятели, и от несъчувственици. Бедният Груев се видя в чудо и биде принуден с писмо до Славейкова да осъди безтактния си хвалител и да каже, че той е съвсем чужд на дописката.

«Македония» се списваше умело и най-много се занимаваше с българите в Македония, чиито интереси бранеше пламенно. Онова, което даваше особена цена на вестника, бяха филологическите бележки на Славейкова, добър познавач на българския език. Твърде рядко се появяваха и негови стихотворения. Между статиите от обществено-политически характер една особено направи голямо впечатление по устрема и свободолюбивия тон на езика си: «Касти и власти». После узнах, че тя била писана от Светослава Миларов. За тая дръзка статия Славейков има големи неприятности в Цариград и даже няколко дена цензурата бе спряла «Македония».

Цензурата, турската цензура — тя беше страшна. Думата «свобода» не се допускаше. Никакво загатване за народни въжделения и народни идеали не се позволяваше. Писачът трябваше най-внимателно да бди над перото си, за да не изтърве някоя мисъл или дума, които би се счели престъпни от властта. Помня, че веднаж бяха спрели за няколко време един вестник, задето бе споменал думата «комета», понеже цензурата беше я взела за «комита». Даже името на Пушкина беше запретено. Какъв е тоя Пушкин? Кой е тоя, дето носи името на «пушка»? Не, не бива да се печати тази опасна дума!

Нахълтването от Влашко четите на Филип Тотя и на Панайот Хитова извика възторг в душите на българите. Но вестниците ни не смееха да пишат за тия бунтовници. Позволяваше им се само да заимат буквално сведенията си от турските вестници, в които революционните чети се наричаха «разбойници», «безчестни бандити», «мръсни гадове».

*

А как се поддържаха вестниците? Един господ знае. Във всеки брой се печатаха сърцераздирателни позиви и молби към читателите да си изплащат спомоществуването, горчиви оплаквания за финансови затруднения на редакцията и заплашвания, че ще бъде принудена да спре вестника. Доходи от обявления нямаше, защото обявления не се печатаха. Въобще всеки редактор беше обременен с неизплатими дългове и стигаше до разорение. Но той пак караше до последня възможност! Те не издаваха вестник ни за слава, ни за обогатяване, не служеха на никаква котерия или партия — служеха на народа. Доблестни ръководители на общественото мнение и безкористни идеалисти, каквито само онова време създаваше.

При тия тежки условия живееше тогава нашият печат. Той тихомълком, безшумно, прикрито вършеше своята велика роля на народен будител. Ние четяхме

между редовете. На най-безобидните и хрисими фрази придавахме висок национален смисъл и чакахме всяка неделя да получим вестника с жажда, с нетърпение, като една манна небесна, както небесни лучи, които идеха да осветлят мрака в българската душа.

(Моля да се не вади от тия ми думи заключение неблагоприятно за днешния ни печат. Не, чрез някои вестници той стои на висотата си. Доблестни ръководители на общественото мнение и безкористни идеалисти пак, за добра чест, съществуват, и те запазват обаянието, което печатът у един народ трябва да има.)

●

На 1870 г., през Френско-пруската война, аз заминах за Влашко и се настаних в Олтеница. Там вече цариградски вестник не виждах. Четях само Каравеловата «Свобода». В свободна Румъния можеше да се пише за всички свободно. Каравелов със своята логична, жива и плавна реч проповядваше не освобождение от Фенер, а от султана. И всички гълтахме с наслада неговите проповеди за свобода като едно откровение. Но Каравелов воюваше и с турците, и с цариградските редактори. Той ги обсипваше с присмехи и укори за верноподаническите им чувства към султана, не взимайки пред вид положението им на турски раи. Той блъскаше всичко, що не проповядваше революция. Той беше неизтощим в сарказмите си, ядовити и остри. Иван Найденова наричаше «Найденов ефенди». Славейкова наричаше «чибукчия на султана», Марка Балабанов, участник в «Македония» и редактор на «Читалище», наричаше «Клисурска Минерва». Дриновите исторически статии, в които не се говореше за революция, наричаше «Дриновите дрипели»! Сигурно той чувствуваше, че е несправедлив, но тъй трябваше може би да се пише, за поддържане революционния дух у емиграцията.

Когато на 1872 год. чрез султански ферман се учреди Екзархията, Славейков във в. «Македония» написа стихотворение със следното начало:

Ден тържествен, празник всенароден,
тържествувай, български народ,
ти духовно вече си свободен!

А «Читалище» напечата тия мои куплети:

Пей, о музо обичлива,
сладко в тоз тържествен ден,
в който правдата надвива
и Фенер е победен.

С радост българина гледа —
после дълголетен мрак —
на свещений трон да седа
пастир еднороден драг!

Като отговор на тоя ентусиазъм Каравелов напечата в «Свобода» тия два прочути стиха:

Свободата не ще екзарх,
иска Караджата!

А свободата искаше и екзарх, и Караджата.

Юни 1920

ЕДНА ЦАРИГРАДСКА СРЕЩА

СПОМЕНИ

Решил и аз да напиша нещо за̀ тоя сборник, посветен на 50-годишния юбилей на моя дългогодишен приятел Стефан Бобчев, аз се намирам малко в затруднение — тъй много трябва и може да се каже за тоя полувековен период от живота му, отдаден всецяло на труда, на служене на отечеството; за тая неуморима енергия, за тия неоспорими заслуги в разните области на нашия политически и културен живот!

И ето, аз неволно се залутвам из теменужните кръгозори на миналото — аз отдавна вече с него живея — и пред мен възкръсва ликът на младия, 22-годишния Бобчев, когато и аз бях млад като него, когато пръв път се запознахме. А то беше в Цариград.

Години млади, години на светли илюзии, на жежка вяра в себе си и в бъдещето; когато животът още пееше в сърцата ни и в душите ни не тъмнееха сенки от горчиви разочарования, от покрусени блянове в борбите на живота! Как са мили тия години, как става леко на сърцето ти при срещата с тях в днешната тъжна действителност!

Да, бяхме млади. Аз току бях се завърнал от Влашко (1873 г.).

Един ден, намирайки се в българската книжарница «Промишление», управлявана от Ив. Говедаров, влезе един момък с красива, обшита със сърма униформа на ученик от медицинския факултет, с тяло набито и мощно, с лице мургавичко, с черни, блестящи очи. Говедаров ни запозна с него. Това беше Бобчев. Той ми стисна силно ръката и ме поздрави за стихотворението ми

«Борът». Приказвахме няколко време. Той произведе на мен впечатление. И в погледа, и в речта, и в обноските имаше нещо самонадеяно, гордо, даже властническо, черти, които и до днес е запазил характерът на Бобчева.

Макар следващ по медицината, той се гуркаше във вълните на обществения живот; изглеждаше, че призванието му е да бъде книжовник, политик, обществен деятел вместо лекар. Той се радваше вече на значително обаяние в средата на цариградската ни интелигенция. Остроумен, речовит, честолюбив, той се бе наложил на вниманието; той беше вече една сила. Пишеше във вестниците, сътрудничеше в «Читалище» , взимаше участие в обществените събрания. Издал беше впечатленията си от една обиколка из Македония и една книга «Пътуване около света», гълтана тогава жадно в Цариград и в провинцията. Понеже в тая книга беше славословена много България и Русия, бе имал неприятност с властта.

През краткото време на стоенето ми в Цариград, ние се срещахме често и тия срещи утвърдиха у нас взаимните симпатии, породени от първата. Един път се разхождахме с каик из Босфора, под високия бряг на Сарайбурну, на който стърчи глух и печален двореца на византийските императори. Ние се углъбявахме в разговори за миналото, въздишахме за несполуките на Симеона да превземе Цариград, което тогава би се извършило много лесно — ако бяхме питани ние. . .

Разхождáхме се други път из Зоологическата градина, всичката фауна на която състоеше от една сърна! Там говорихме за политика, литература — особено литература. Ние деляхме възхищенията си от стихотворенията на Петка Славейков, тогава всепризнат първожрец в храма на българската поезия, с когото Бобчев беше в близки отношения. Въпреки поканите му да ме представи, аз не смеех да се явя пред человекът с такова голямо име.

След дълги колебания обаче аз отидох при Славейкова, редактор тогава на в. «Македония». Беше горещ ден и го заварих в редакцията му по риза, разгърден, пред купове книжа и вестници на масата. Тая редакция се помещаваше в една бедна и доста гола стая, без мобили: няколко дървени сандъка замещаха столовете.

Поетът ме прие учтиво. Аз му изказах почитта си и радостта си, че имам случай да видя моят учител по поезията — «Борът» беше ме вече прославил в Цариград. Славейков не ми спомена нищо за «Борът», а ме разпита за емигрантите във Влашко, ми говорй с известно раздражение за Любена Каравелов, че в «Свобода» хули и подиграва цариградските ни дейци за тяхната верноподаност, без да мисли, че те не са в Букурещ, а в столицата на султана; той осъди и Ботева за неговото социалистическо учение, чуждо на нашите нужди. . . За да използувам свиждането си с него, извадих ръкописа на «Видула» (който бе изгорял в сопотския пожар, но знаейки го науст, аз го бях преписал в Цариград) и го помолих при свободно време да го прегледа. Той се извини, че такова никога не му остава, което беше вярно.

Какво бях дошъл да правя в Цариград? Нищо. Бях празен и сиромах; мечтаех да се присламча при някоя редакция, но място нямаше. Напечатах в «Читалище» няколко стихотворения. Българите ми се радваха, но само това. . . Нищетата ми се увеличаваше. Но аз бях млад, и това беше цялото ми богатство. . .

Скоро ми се случи едно неприятно приключение. Един ден, любувайки се от моста на чудния Златен рог, бразден от каици и параходи, едно заптие, заключило по сламената ми шапка, с която бях дошъл от Влашко (аз нямах лишни пари, за да си купя фес), или по друго, че аз съм външен човек, може би опасен гост на султановата столица, закара ме в един участък. Там пренощувах заедно с няколко крадци, уловени при един пожар. Сутринта ме закараха на Високата порта за разпит. Аз не бях се месил в никаква революционна деятелност, но идех от Влашко, гнездо на хъшовете. Колко време щяха да ме разтакат по изпити — не знаех. Повърнаха ме в участъка. Вечерта ме освободиха. Това дължах на застъпничество на Бобчева.

Най-после съдбата ми се усмихна. Пратиха ме учител в Мустафа паша.

Мина много, много време оттогава. Годините засипаха главите ни със сняг. Но споменът за тия срещи през най-цветущата ни младост неволно се пробужда в душата ми при всяка нова среща с Бобчева и тука.

И виждам го пак тоз: с тъмночервеното фесче азизие, в обшитата със сърма красива униформа, пъргав, енергичен, жаден за деятелност, както и днес.

И виждам се, най-често, пак седнал с него в каика, който ни носи под старите заглъхнали стени на византийский дворец, и мечтаещи за времената на Симеона, при равномерния шум от лопатите, блъскащи светлите зелени вълни на Босфора.

Колко е далеч!

Април 1921

СПОМЕНИТЕ МИ ОТ АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

Почитаемо събрание,

Събрали сме се тука, съединени в една мисъл и едно чувство на благоговение към славните дейци на Априлското въстание, избухнало преди 45 години.

Априлското въстание, кратковременното и кърваво Априлско въстание, което има за последица Руско-турската война и нашето освобождение.

Поканен съм да ви предам някои лични спомени за него. Свидетел на приготовлението му и участник в него, аз изпитвам силно вълнение при спомването за това съдбоносно събитие; в моя дълъг живот то е оставило най-дълбоки неизличими впечатления в душата ми. Разделят ме от тая знаменита в моя живот и в живота на България дата 45 години, но преживяното тогава и днес е живо и свежо в ума ми, сякаш било е вчера.

И ето, мисълта ме повръща в моя роден град Сопот, в навечерието на въстанието. Каква трескавост владее и каква събуденост в погледите! Готви се нещо. Младежите правят тайни събрания. Апостоли идат и заминават. Остават следи в сърцата и умовете. Ето и мургавото лице, и черни блестящи очи на огнения Каблешков. Той е в едно кафене, дето са събрани първенците и чорбаджиите. Става разговор за тежкия поминък, за спирането на занаяти и търговия. Внезапно Каблешков се намесва в разговора: «Знаете ли, казва той, кой е причина на това зло?» Всички зяпат с любопитство. А той казва с натъртен глас: «Причина е тиранското правителство!»

Пръв път се чуват такива опасни думи, изказани открито! Какво правят тия хлапаци от първо отделение при огнището в къщи? Нещо правят там? Стопяват олово и леят куршуми. А тия млади жени-домакини с престилките — какво месят в нощвите с такава тревога и възбуждение? Месят пексемет за утрешните въстаници, когато стане нужда да потърсят прибежище в планината. Всичко това се върши скришом и всичко това е известно. Имахме голяма череша в лозята. Един ден тя се отсича, хубавата дебелоствола череша. Кой я отсича? Отсича я някой по заповед на баща ми. Сутринта нейният ствол е в задния двор на чорбаджи Мича Кючука Шишеджиев, старият и пламенен родолюбец. Няколко дърводелци одялват ствола и го пробиват с голям свредел. Това е черешовият топ. С него ще гърмим против турските войски, които имат крупови топове!

О наивна българска душа! О трогателни средства за оборване турската империя! О сюблимно въодушевление и готовност за една страшна борба! Но всички вярват в успеха ѝ. От ръка на ръка се носи някаква хартия, начертана с някакви черковни букви, комбинирани с цифри. Какво дава тая таинствена комбинация на буквите и числата ѝ? Фразата: «Туркіа ке падне, 1876 година!» И вълнение в душите, и възторг, изразен по лицата. Пророчество велико и непогрешимо! По дюкяните се изпродаде оловото и барута, разкупиха се всички волски кожи за цървули. В ковачницата свети цяла нощ и удря чукът: изковават се ножове и ятагани за въстанието. В една стая на девическото училище хубава чернокоса мома бродира нещо на зелен копринен плат. Бродира със сърма лъв, бродира думите: «Свобода или смърт»! Извън града при манастира цял ден гърмят пушки. Въз какво стрелят? Младежи стрелят на нишан, обучават се, за да могат да улучват турците, кога настане борбата. С евзалии пушки ще правят въстание!

Всичко това сега ни се види детско, смешно. Но да свалим шапките! В тия детски и смешни усилия се проявява ентусиазмът, роден от една велика идея за освобождение. Тая идея като един Крали Марко прескача от балкан на балкан, от поле в поле, окрилява духовете, възбужда силите и доверието в себе си, хвърля пожарни искри в сърцата.

И в няколко дена тайно и полека
народът порасте на няколко века!

Въстанието избухна. То е потушено и удавено в кръв. Но кръвта, но жертвите не са напразни. Цяла Европа е настръхнала от ужасите. Гладстон от Лондон издава своя могъществен вик: «Европо, милост към тоя злощастен и млад народ!», император Александър II вика от Москва към свещена Русия: «Да помогнем на братския народ!» И цяла Русия се разтреперва и хуква към Дунава!

Питам се сега: каква би била България без това въстание? Какви още реки българска кръв щяха да се излеят в нови — безполезни може би — опити за освобождение? Какви съдби ни се готвеха? Не щяхме ли да имаме съдбата на Македония, останала под турско робство? Щяхме ли, като по едно чудо, след петстотингодишно робство да се видим изведнъж свободни? Благодарение на руското оръжие и славната епопея на Шипка?

Без Априлското въстание историята нова наша щеше да се лиши от най-ярките страници; нашият национален живот щеше да има съвсем друго развитие, сигурно не щастливо, печално; нямаше да се гордеем с големи имена на герои и борци за освобождението; нямаше да оставим на сегашното и бъдещето поколение възвишен пример от самопожертвуване, на велик ентусиазъм при дребна сила. И щеше ли да се яви вече един Гладстон и един Александър II? Раждат ли се всеки ден такива велики сърца?

Но ние не можем да отгатнем тайните на провидението; за нашия ум е тъмно онова, което би станало без Априлското въстание, което донесе свободата на България. Да си припомним това днес с чувство на дълбока признателност и на благоговейно почитание към благородните му борци, на които България дължи новия си политически живот, и да извикаме: слава тям, вечна слава!

АВТОБИОГРАФИЧНИ МАТЕРИАЛИ

АВТОБИОГРАФИИ

ИВАН ВАЗОВ

БИОГРАФИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ

Г-н Иван Минчов Вазов е роден на 27 юния 1850 година в Сопот, в Стремска долина, една от най-живописните на Южна България. Баща му е бил виден местен търговец и се радвал на обща обич и уважение в градеца, за своя пряк, благороден характер и безукоризнена честност; майка му (жива още), за онова време и местност, била жена доста развита и просветена: тя е прочитала много и усърдно всичко, каквото тогава се е появявало на български, и тая любов към знанието преминала и у сина ѝ, който е бил първият им син. Благодарение на това, г-н Вазов е можал още в ранните си години да се запознае с всичката българска литература, която майка му е имала събрана на полицата: Райна Княгиня, Любословие, Александрията, Бертолд, Памела, Синтипа философ, Геновева, Аделаида, алпийска пастирка, Телемах* и други още няколко книги, почти все преводни, които са били поглъщани многократно и са съставлявали първата духовна храна на поета. После същата храна той намерил в Българските книжици, а особено в печатаните там народни песни, които е четял със страстно увлечение и е изучавал науст.

Своето училищно образование г-н Вазов е получил в местното сопотско училище, по онова време едно от цветущите в България, благодарение на неуморимата енергия и талант на известния и жив още стар труже-

* Най-първия превод — от сръбски.

ник, г-на Юрдана Ненов. Последният учител на г-на Вазова в Сопот е бил Партений Белчев. Възпитаник на руската семинария в Киев, човек идеалист, наивен, възторжен, Партений Белчев е декламирал на учениците си гръмогласно стихотворения от Державина, Ломоносова, Хомякова и други руски поети. За да направи на учениците си достъпни богатствата на руската литература, той решил да ги учи на руски и въвел в класовете си обезателно изучаване на руския език.

На 1865 г-н Вазов, свършил трикласното училище в Сопот, бил изпратен от баща си в Калофер, с цел да приема уроци по гръцки език, който тогава се считаше като необходим за всеки настоящ търговец в Тракия, за какъвто бил тъкмен и г-н Вазов. Учителят по гръцки му бил многозаслужившият стар учител Ботьо, баща на героят-поет Христа Ботев. Едногодишното му пребиване в Калофер, гдето изпълнявал и длъжността на основен учител, имало решително влияние върху развитието му; той намерил в училището огромна руска библиотека, състояща от стотини томове разни списания и съчинения, подарени от богаташите калоферци, живущи в Русия, и в тая библиотека Вазов прекарвал всичкото си свободно време. По тоя начин, и благодарение на подготовката си по руския език, той можал да се запознае сравнително в ранна възраст добре с тогавашната руска литература (1866 г.).

На следующата година баща му го изпраща в пловдивската гимназия. Това учреждение, под ръководството на високодаровития педагог-учител Якима Груев, беше тогава светлив разсадник на рояци интелигентни хора, учители, патриоти и труженици по българското възраждание. В Пловдив г-н Вазов трябвало да продължава науките си, а главно, да се учи турски и да усъвършенствува гръцкия език. Вазов постъпва в четвъртия клас, но вместо да следва усърдно предметите и двата езика, той се пристрастил към изучаването на френския език. След девет месеца баща му дохажда на изпита, за да види успехите на сина си по гръцки и турски, които се оказали невъобразимо лоши. Наскърбен от това, той го дръпва тогава от Пловдивската гимназия и го нарежда на търговската си работа в Сопот.

Тук вече се пробужда у Вазова желание да изпита силите си в стихотворство и написва първите си опити. Желанието скоро се обръща у него в страст, тетрадите все с нови и нови стихотворения се увеличават, масата на дюкяна, тефтерите и дъските се пъстрят със стихове и ритми в голям ущърб на заведението. Тия несъобразни с търговията занятия често предизвиквали силния гняв на баща му; той със съкрушение виждал, че син му, който му бил най-старият, не ще може да поеме работата му и сам остая без кариера и без бъдеще. Тогава той решава и го праща в Румъния при сродници, с надежда под техните грижи и ръководство да се залови за търговска кариера (1870 г.).

Тук несполуките следвали всичките му опитвания да се залови на работа. Обстоятелствата го носили по Олтеница, Букурещ (дето се запознал с Л. Каравелов), Бакъу, Галац, Браила. В тоя последен град той няколко време делил, в избата на Никола Странджата, гладния живот с хъшовете, за които ни е дал пластично изображение в Немили-недраги. През скитанията си той не престаял да пише и напечатал първите си стихотворения в Свобода, в Периодическото списание на Бълг. кн. дружество в Браила и в Читалище. Един от редакторите тогава на Периодическото списание, В. Друмев (сега Търновский митрополит Климент), оказал силно морално насърчение на начинающия поет.

В Периодическото списание се напечатал Борът, който произвел особено силно впечатление и спечелил известност на Вазова из един път. Вазов възпял просто величествеността и срутването от халата на един бор в Сопотския манастир; но в Румъния и в Цариград го разбрали като поетическа алегория за съдбата на българското царство. В Галац Вазов се сближил с Ботева, от красноречието и ума на когото останал пленен.

В началото на 1872 г. Вазов напуща Румъния и отива в Цариград. През тримесечното си стоене в турската столица Вазов написал и обнародвал няколко стихотворения в Читалище и съчинява идилията Видул. Той се запознал и с г-на П. Славейкова, считан

тогава корифей в българската литература. След едногодишно учителстване в Мустафа паша, състояще повече в борба с гръцкия елемент, той напуща този град през август 1873 г.

Оттам Вазов отива и остава една година в селото Перник, по работата на железницата София—Кюстендил, но без никакъв успех. Там имал случай да изучи отблизо селския живот.

В Сопот, дето се завръща подир своите дълги странствувания и несполуки (1874), Вазов не престава да се занимава и между търговските занятия, които му пак възлагат, той написва множество стихотворения (обнародвани на 1880 год. в сбирката Майска китка). Но скоро се увлича в революционното кипение, което предшествуваше въстанието през 1876 г., и се предава всецяло на приготовлението на движението в родния му град, гдето огнения Каблешков устроил комитет. Под влиянието на тия нови идеи, г-н Вазов написа по-голямата част от революционните стихотворения в обнародваната после в Букурещ сбирка Пряпорец и гусла. Много от тях още тогава се разпространили в ръкопис и преобърнали на песни. Една от тях «Боят настана, тупат сърца ни, ето ги близо наште душмани» се е пяла при обявяването на Среднегорското въстание в някои от въстаническите пунктове.

При несполуките на априлското движение, което в Сопот било парализирано в самото зачатие, Вазов успява с големи премеждия да избяга преследването на турците и да се спаси в Румъния, както стотини още жертви на нещастния априлски бунт. В Букурещ го избират член на тамошния революционен комитет. Тоя комитет имал за задача да образува чети и да изпраща доброволци чрез средства, пращани от руските комитети, за Сърбия, която се готвеше бързо на война с Турция. През това време Вазов печата в емигрантските вестници Стара планина и Нова България много революционни и патриотически стихотворения; издава Пряпорец и гусла и в началото на следующата 1877 г. — Тъгите на България. И двете, приети и четени с възторг от емиграцията, имат за предмет априлската революция и нещастните ѝ сетнини. За стихотворението му Леди

Странгфорд тая благотворителна англичанка му праща из България медальона си с образа на лорд Странгфорда и нейния.

Най-после Русия обяви война с Турция и Вазов имá щастието да присъствува на триумфалното посрещание на императора Александра II в Букурещ и да види сбъдването на заветните надежди на народа си. Своето възхищение той изразява тогава в две оди (Александър Втори и Николаю Николаевичу), пръснати в летящи листове из Румъния.

В Свищов г-н Вазов, след превзимането на града от русите (юни 1877), бил назначен от княз Черкаски чиновник при свищовския губернатор г-на Герова. Там узнава страшното нещастие, което сполетяло родното му място Сопот и домашните му: Сопот бил изгорен от башибозуците, задето посрещал няколко Гуркови казаци, а бащината му къща станала на пепел. Там загинали и повечето ръкописи Вазови. Баща му бил застигнат, като бягал през Балкана, от башибозуците и зверски съсечен, както и стотина още сопотненци. Майка му и малките му братя, заедно с множество още семейства, били върнати от Балкана и откарани пленници в Карлово, отдето властта ги провожда на заточение в Молдавския манастир, при Родопите (юли 1877 г.).

Преместен през 1878 год. при русчушкия губернатор като чиновник за особни поручения, Вазов с третя лирическа сбирка Избавление възпява Царя Освободителя и прославя подвигите на руските войски и Освобождението на България.

На 1879 г. Вазов се премества от Лукиянова из Русе в Берковица, в качество на председател на окръжния съд там. В него град, сред разкошната планинска природа, пълна със зеленина и самотия, той написва поемата Грамада. Повод за нея му дала една съдба, разгледана от него, която му открила съществуването в оная покрайнина на известното народно отмъщение. Пак действителен случай му е вдъхнал и другата написана в Берковица, пълна с неизтощим хумор поема Моята съседка Гмитра. Същата година той напечатал написаните си по-рано творения Майска китка и Видул.

На следующата година г-на Вазова, по закриването

окр. съд в Берковица, назначават на прокурорска длъжност във Видин; но той си дава оставката, като вижда най-после, че съдебната служба не отговаря на ламтенията на душата му и не в нея е призванието му. Той минува в родното си място Сопот и след едномесечно живение сред грозните развалини отива в Пловдив, 1880 г.

Тук се захваща съвсем нов период в неговия живот. Той намира твърде сърчувствен прием в пловдивската интелигенция, начело на която стояха г. г. Ив. Ев. Гешев и К. Величков. Главний управител на И. Румелия, княз Алеко Богориди, го назначава депутат в Областното събрание, което го пък избира член на Постоянния комитет (един вид Държавен съвет на Източна Румелия). Скоро се образува Научно-книжовно дружество, което го избира за свой председател и главен редактор на органа си, списание Наука. Той печати там ред повести и разкази, които имат огромен успех: Неотдавна, Хаджи Ахил, Митрофан, Един кът от Стара планина, Немили-недраги и пр., всички из нашия живот и от които повечето са преведени и на други славянски езици. Ведно с прозаически-художествени съчинения, Вазов пише и стихове и едно по друго издава поетически сбирки: Гусла, Поля и гори, Загорка, Италия и драмите Руска и Михалаки чорбаджи. В първите две сбирки влезе най-напред Епопеята на забравените, най-популярния му поетически труд. В същото време Вазов редактира, с г-на Величкова заедно, вестник Народни глас. На неговото перо се дължат напечатаните там известни пламенни членове против превърата и пълномощията в България, както и популярното тогава сатирическо стихотворение Ремлинген герой. В същия в. Народни глас г-н Вазов напечата, като подлистник, най-поетическото нещо, което е написал до днес — поемата В царството на самодивите. След спирането на Наука Вазов и Величков почват списанието Зора, което среща всеобщо съчувствие. В първите му пет книжки, с които се прекъсна и съществуването му, по причина на настъпилите политически потресения, г-н Вазов напечата ред стихотворения и голяма хумористическа повест из провинциалния (сопотския) живот на българите — Чичовци.

При тия литературно-публицистически занятия Вазов и Величков приготвят и първата двутомна голяма българска Христоматия (издание на Манчова). На тоя случай се дължат и многобройните преводи от старите и новите класици, които Вазов е направил за Христоматията. По това също време той напечатва още един дидактически труд — Стихотворения за деца, които са имали много издания.

През тоя период (1880—1885) на усилена и плодовита литературна деятелност г-н Вазов прояви в най-голяма мярка своята душевна енергия и писателски талант. Популярността му растеше всеки ден и той захвана първенствующето място в българската литература, което държи и днес.

Превратът за Съединението през 1885 г. прекрати списанието «Зора», а Сръбската война и победата, която последва, дадоха рожба на лирическата сбирка Сливница. Тая сбирка, написана и обнародвана веднага подир войната, на две битки на която сам Вазов бе присъствувал, има в един месец две издания.

Злокобният превърат на 9 август 1886 год., с последовавшите смутове и безначалие, принуди Вазова да напусне отечеството си и да бяга в Цариград; оттам минува в Русия. Своето пътуване из Русия той е описал пространно в статията Извън България (сп. «Денница»).

В Одеса Вазов преседява до март 1889 г. В тоя град написва няколко повести (между тях Епоха-кърмачка) и големия си историко-битови роман Под игото, напечатан по завръщанието му в България в Министерския сборник (1889 и 1890).

Същата 1890 год. Вазов основава литературен журнал Денница в София, в който град той се настанява окончателно. В Денница, която групирува около си първите литературни сили на България и още с първата книжка спечели публиката, г-н Вазов обнародва ред повести и разкази из българския живот; някои от тях произведоха голям шум, като Епоха-кърмачка и Тъмен герой. В Денница

г-н Вазов се изпита и по критиката (Христо Ботев).

Пътуванията му из българските планини през 1891 и 1892 г. имат за резултат два крупни труда: Великата Рилска пустиня и В недрата на Родопите. В тия пиеси-поетът възпява красотата на балканската природа, но не остава чужд и на научния елемент в тях. Въобще г-н Вазов отначало и до днес не е престанал да питае нежна любов към природата, особено българската, образът на която се е отразил в неговото творчество и е имал такова благотворно влияние въз развитието на поетическия му талант. През последните години, освен дето е списвал, г-н Вазов е събрал и издал в три тома своите печатани в разни списания новели (Повести и разкази) и два тома поетически трудове (Звукове и Поеми). Първият том Повести и разкази същата година се препечати второ издание. По две и повече издания имат повечето трудове на г-н Вазова. През 1893 год. той направи едно тримесечно пътуване из Швейцария* и Франция, и после написа драма Хъшове и сбирка разказчета из столичния живот — Драски и шарки. През настоящата година Вазов издаде 2-и том Драски и шарки.

Г-н Вазов е списвал по всичките родове литература: лирика, епика, новела, драма, критика. Сега се е спрял преимуществено на повести и разкази. От 1879 год. насам Вазов не е постъпвал на чиновническа длъжност и живее самостоятелно, като посвещава всичкото си време на прочитание и книжовни занятия. Доколкото се знае, от неговите произведения, както в проза, тъй и в стихове, има преведени на повечето европейски езици: руски, полски, словацки, сръбски, чески, хърватски; немски, италиански, английски, французки, маджарски, шведски, холандски и пр. Особено неговият роман Под игото сдоби европейска известност. След 18май г-ну Вазову биде предложен в г-н Стоиловий кабинет министерски портфейл, който той отклони. При изборите за VIII обикновено Народно събрание той биде избран от Казанлъшката околия за народен представител. Като такъв той прави част от депутацията, която тази година ходи в Петербург да положи венец на гроба на императора Александра II.

1895 г., септември 10, София

* В Швейцария Вазов е написал лирическа сбирка Алпийска книга, от която само част е обнародвана.

ПОЕТИЧЕСКА БИОГРАФИЯ НА ИВАНА ВАЗОВ ДО 20-ГОДИШНАТА МУ ВЪЗРАСТ

(НАПИСАНА ПРИ СЪТРУДНИЧЕСТВОТО НА ПОЕТА)

РОДНОТО МЯСТО НА ПОЕТА

Там, дето се види Балкана високи,
край дола тракийски, на южна страна,
че спуща на бързо плещи си широки
величествен, страшен и прав, кат стена. . .

Ходили ли сте в Сопот? Виждали ли сте това градче, залепено в подножието на величествения Балкан? Днес то наполовина е още в развалини. Сюлейманпашовите пълчища го разориха през Руско-турската война. . . Тъжен вид има Сопот днес; бедност царува там, старите му жители измрели, новите постоянно го напущат, дирейки по-добър живот другаде. Но преди поменатата война Сопот беше цветущо градче, богато от индустрията и търговията си — весел и охолен беше там животът.

Там на 1850 г. юни 27 (ст. ст.) се роди русо, пискливо детенце, първо на родителите си, което кръстникът му нарече Иван, по името на дяда му. Расте Иван до 15-та си година в Сопот, обикаляше живописните му околности, къпеше се в студените вирове под водопадите планински, играеше на «роби» по Тра́пето, зобеше с наслада киселите тръносливки на къра, учеше се добре, но бягаше от уроците по аритметика, катереше се по урвите на Балкана и от върха му се възхищаваше на чудните

гледки на Стремска долина. Дишаше здравия планински въздух, наякваше, запечатваше в душата си виденията на чудната планинска природа, в пазвите на която се зароди у него поетическия талант. В стихотворението си «Сопот»*, обръщайки се към планинските върхове, той им казва:

Не вий, не ваша красота ли
да съм певец причина бе
и таз любов у мен запали
към родната земя, небе?

И днес с тъга и с умиление си спомня поетът тия блажени детски и юношески години, обръщайки се към Сопот, в същата песен:

Към теб душата ми стреми се,
въздиша — твой нали съм син?
И днеска виждам: там дими се
над нисък покрив бял комин.

Там — наший дом благословени,
там — кътът роден, кътът мил,
магнит за спомени свещени,
където аз съм се родил;

де майка млада с грижи мили
обсипвала ме и с любов,
де растох и набирах сили,
за бурите да съм готов.

Пак там, той ни говори за училището —

Школото мило,
белна́ло се на оня рът,
душа ми детска закърмило
с любов към бога и светът,

отдето Стремската долина
поглъщал е омаян взор —
на дивни хубости, градини —
и необятен кръгозор.

* «Люлека ми замириса».

Зад него Тра́пето, де, млади,
играли сме по травий хълм,
и вази виждам, водопади
балкански, слушам ваший гръм!

И тебе, манастирьо, сгушен
в планински рай със твоя бор —
рай хубав, мил, приют радушен
на сенки, хлад и птичи хор.

РОДИТЕЛИ

Виден, честен и малограмотен търговец бе баща му, Минчо Вазов. В първата глава на романа «Под игото» син му го е изобразил най-вярно. Добър и любвеобилен, но строг по характер. Той произхождал от един прадед, дядо Кирко, дошъл от «Арнаутлука» — както тогава се наричала Македония. Бащата на Минча — Иван Вазът — се поминал твърде млад, на 24 години, като оставил жена си бедна вдовица с два сирака на ръце, Минчо и Кирко. Когато отрасли, и двамата, надарени с предприемчив търговски дух, трудолюбиви, честни, успели скоро да се завдигнат, развили жива търговия — Кирко във Влашко, Минчо в България. Той заел в градеца положение на състоятелен и преден гражданин. Ходел често по далечни места и панаири, винаги с риск да бъде убит от турци-разбойници, а в Сопот, покрай търговията си, се занимавал с шиене дрехи на децата си. Семейството било охолно и се увеличавало през година с един нов член. Той пишел търговските си писма с черковни букви. Затова много залягал децата му да ходят на училище, «за да не останат слепи като мене», както той казвал. През Руско-турската война, в бягството през Балкана, той бил застигнат от башибозуците и съсечен — около шейсетата си година.

Майката на Вазова (Съба), жена просветена за своето време, умна, духовита и страстна читателка на книги, тя присади и в душата на сина си още в детската му възраст любов към четенето.

По род тя принадлежала на доста богатото и почитаемо в града семейство на хаджи Никола поп Аврамов,

чиято къща била съседна с къщата на Минчо Вазов — и двете се съобщавали чрез врачка́ (комшулук). Това обяснява ранното им запознаване и взаимно харесване. Бидейки далечни роднини, поповете в Сопот отказали да ги венчеят, та двамата млади отишли и се венчали в калоферския манастир и направили там сватбата си. Тогава булката е била на 15 години.

Вазов е изпълнен с благоговейна любов към нея. Той счита, че ней дължи много като човек и поет:

Душата ми от теб научи
да мрази, да обича страстно,
от твоята душа засучи
любов към всичко тук прекрасно.

Ти ме роди, но ти ми даде
и светлото, що в теб блещеше:
ти и човека в мен създаде —
ти два пъти ми майка беше!

В друго едно стихотворение В. ѝ говори:

Сама скръб цяла — в мойта ти бодрѝ ма,
отпадах ли — ти дигаше ме, мамо,
и всичко светло, що в душа ми има,
ти насади го, теб дължа го само!

Тя е чела много през моминството си и през съпружеския си живот пак е чела, когато е намирала свободно време.

В стихотворението си «Гостната стая» (в «Люлека ми замириса») Вазов трогнато ни разправя как се е любувал, още като дете, на четящата си до прозореца майка:

Често взорът ми се спреше
до прозореца с кръстати
пречки. Там жена седеше
с книга във ръка. О злати

спомени от края роден!
Тя бе млада. На стъклото
обликът ѝ благороден
се рисуваше, челото

кат за прочит бе навела,
прочит втренчен и безгласен,
в кой потънала бе цела. . .
О, лик хубав с поглед ясен,

мил и скъп за мен навеки,
под лучите му що раснах,
дор към бурите далеки
кораба си смело тласнах!

Майка ми! Тя там седеше!
И с очи, кои блестяха,
цели часове четеше
вдълбочена «Телемаха»!

На стари години тя пак четеше и следеше, доколкото можеше, нашата литература. Познати й бяха имената на всичките ни писатели, на някои и творенията им.

Преди 15 год. тя описа страданията си подир изгарянето на Сопот, бягството си през Балкана, заточението си в един манастир. Тая малка автобиография е твърде интересна както по искреността си, така и по литературното си достойнство.

Тя се помина в София на 1912 год. през Балканската война на 82-годишна възраст, оплакана от 6 сина и 2 дъщери.

ОЩЕ ЗА СОПОТ

Разположен, както споменах, в южните поли на Стара планина, Сопот живописно се разстила в подножието на една гола рътлина (Тра́пето), по която амфитеатрално се изкачва северната му част. Дворищата и днес са пълни с овошки и покрити с лози; всякой двор има градина, с благоуханни цветя, чемишири, люлеки. Бистри бари течат из всички улици и дворове; чучурите на обилни със студена балканска вода чешми шуртят и пеят денонощно по мегданите. В едно от стихотворенията в «Люлека ми замириса» В. описва една от тия чешми при лунното осветление, ручаща на «Големия мегдан», дето е стояла бащината му къща:

В струите на чучурите буйни
лунните зари блещят, играят —
чучурите само шумноструйни
в мъртвий сън подлунен сън не знаят.

Спи мегданя. Зидовете вети
с черни, чупени го сенки шарят,
а на свода, с тих светлик залети,
бледните звезди се разговарят.

Нийде зрак в прозорците, в къщята,
нейде пред вратите — живи сенки —
женоря, със хурки под луната
златна, са излезли на седенки.

Спи мегданя. Чучурите пеят
еднозвучно. Тишина. . . Но ето:
звуци чудни взеха да се леят —
слепий Колчо свиреше с кларнето!

Самият дом на Вазовия баща е изгорял през Руско-турската война. Сега се издига друго здание на неговото място. Едничкият спомен, който остая от старата къща, е барата. Тя и днес тече из двора, също остал невредим.

В едно стихотворение В. си спомня и за този двор, дето баща му е пушил чибука си:

Виждам го сега. Там пее
чучурчето ден и нощ,
гранки клати, зеленее
люлеката — мила йощ.

Из попуканите плочи
са израснали треви,
баричката тихо клочи,
вечно нещо си мълви;

чемиширите бухлати
мъдрят се покрай зидът:
там на пейката е тате,
цял забулен във димът

на чибука, Гъсти вежди
тулят строгия му взор,
мъж калѐн в беди, премежди,
скъп на смях и разговор.

Мил деспот и раб послушен
на дълга и на честта,
във гнева — вулкан отпушен,
в благ час — цяла доброта.

На един километър от града, на север, сред разкошна растителност — голѐми ширококлонѐсти орехи — се гуши развалените през Руско-турската война и криволяво поправен манастир «Св. Спас». Сега е той бедна, печална сграда, запустял, без никой калугер вътре; пресекла е чешмата в травясалия двор; гробищата зад църквицата са обрасли в гъст буренак. Не се възвишава над тях горделивият гигантски бор, възпят от поета. Тука са били чудесни разходки в миналото; в празнични дни под орехите на манастирската поляна гъмжели са весели рояци от мъже, жени и деца. Била е радост. Поетът я приветствува:

Привет на тебе, о поляно
зелена, с твойте сенки, хлад,
сред рая райче разцъфтяно,
на горски вили кът благат.

Де под клонаците ехтели
другарски песни, викове,
де вечери стоял съм цели
самотен в сладки бленове

и под галбата на зефира
песнѝ си първи съм мислил —
за боязливата си лира
там вдъхновения дирил.

Посветил е и на манастира три куплета:

Аз пак го виждам във душа си,
опрян до Стара планина,

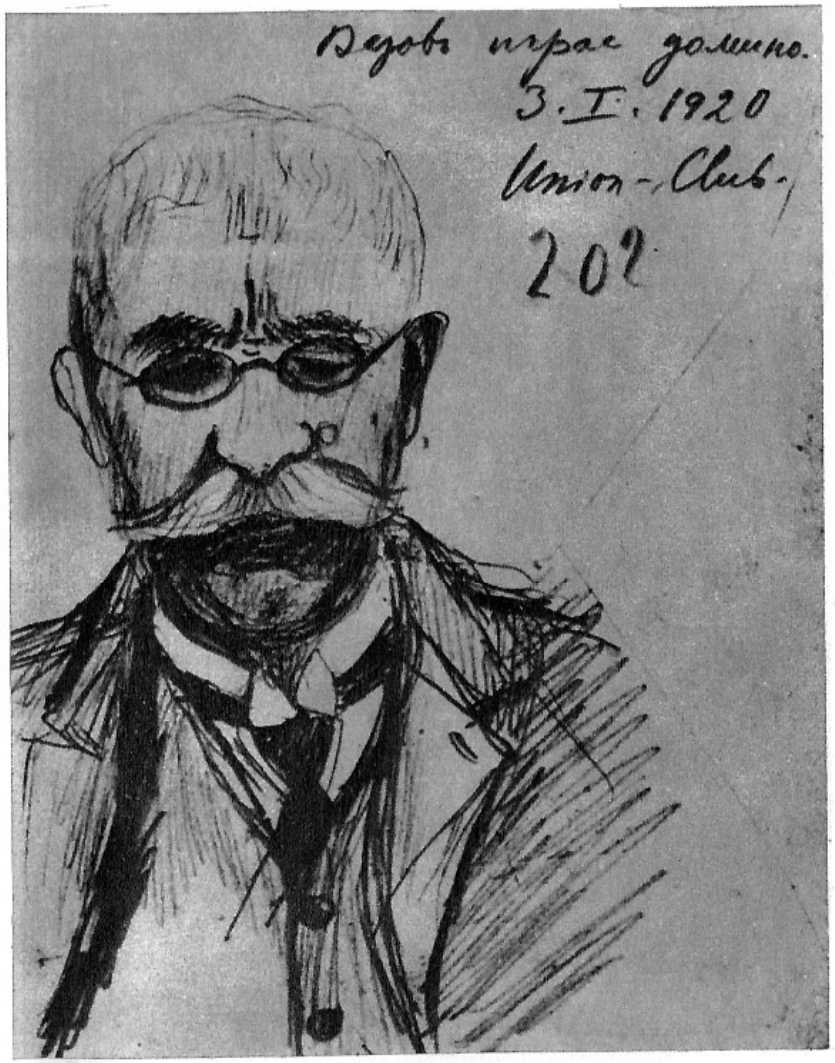

Скица на Вазов, рисувана от проф. Ив. Д. Шишманов на гърба на пощенски плик на 3. I. 1920 г.

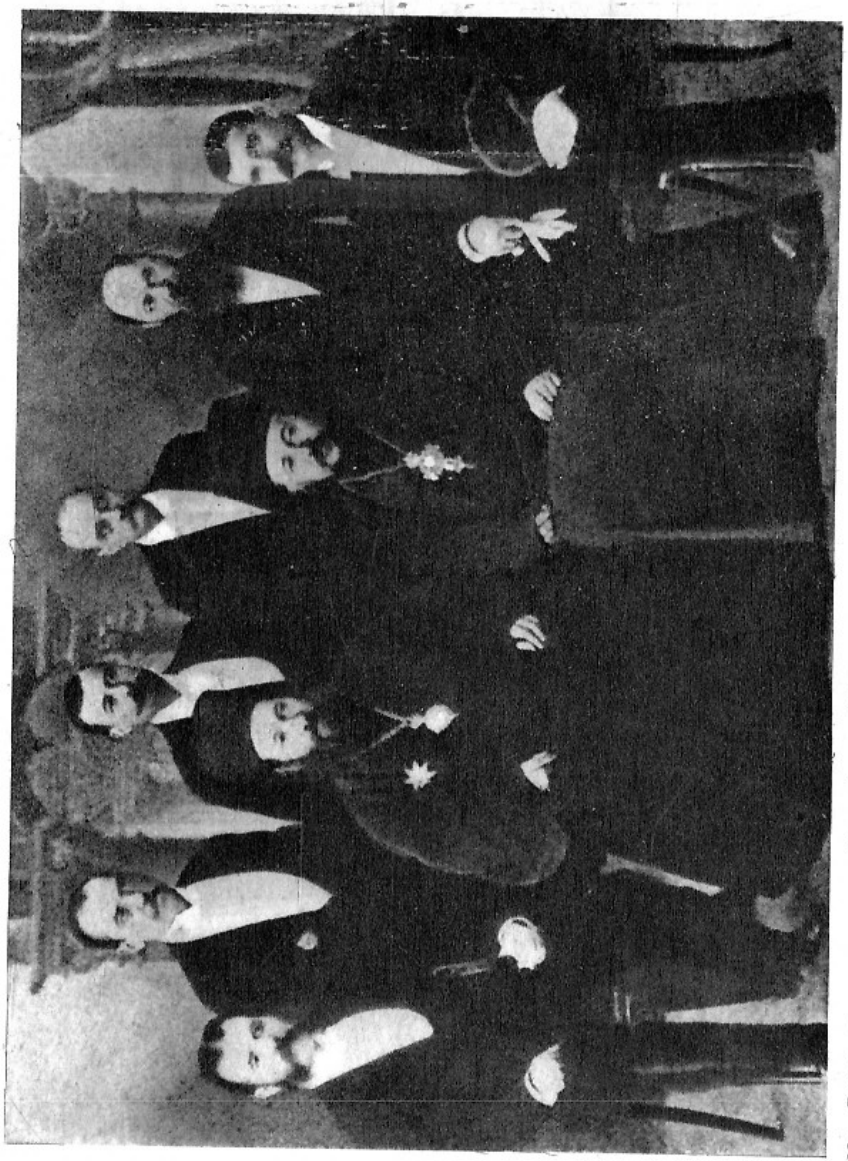

Ив. Вазов с делегация в Петербург, 1895 г.

кат някой старец беловласи,
впил мисли в прежни времена.

Чердаци глухи и високи,
мълчи травясалия двор,
стърчи в небето тъмний бор,
разперил клонове широки.

Немеят хладните келий,
де старците за отдих седат,
и древний храм, в кой ред светий
с избодени очи те гледат.

Зад манастира са начумерени и диви скали, каменливи ярове, стръмни сипеи, съвършена противоположност на поляната. Под тях тече Манастирската река. На запад се белее Белият яр. Голяма дупка зее в яра. В нея е станала известната хумористична сцена в «Чичовци».

Но най-хубавата, най-величествената картина тука е Стара планина. Високо се издигат нейните плешиви върхове и чуки. Във Вазовите разкази и стихотворения често се срещат имената на тия върхове: Добрила, Остро бърдо, Петков камък, Амбарица. Най-високият от тях, последният, владее царствено в пространството, издигащ се над Сопот. По тия върхове В. се е често катерел с другари през юношеството си — бил е турист още тогава, без да знае. Възхищавал се на великите панорами, видени от тях. Той и сега с възторг поздравява тия родни висоти:

О, Остро бърдо, Петков камък,
Амбарице, де ветрове

отнасяли са мойта шапка,
на гости колчем идех вам,
при ваший вид сърце ми тряпка,
душа ми пее като в храм!

О, горди планини, де мощни
орли се вият в син простор,

във ваште пазухи разкошни
аз пак прониквам с жаден взор.

От София той пак вижда мислено гордата Амбарица:

Урви стръмни, дето спуща
във долината дълбока,
във долината цветуща,
де градеца родни дреме —
орлово гнездо в градини. . .

ДЕТИНСТВО

Като първенец, Вазов е бил много гален. Расъл е бързо на височина. Бил е доста палав и пакостник. Много обичал да хвърля камъни, да троши джамове, гърнета, стомни. Тая разрушителна деятелност му доставяла голямо удоволствие. За да го избави от тая страст, майка му прибягнала до едно странно средство. В избата им имало изостали от някога непотребни петдесетина грънци. Тя го завела там и му казала: «Троши сега, чедо, всичките да изчупиш.» Синът изчупил всичките грънци. Подир това отвикнал да троши! На седмата му година окачила майка му на врата му торбичка с хляб, сирене и маслини и баща му го завел на училището. Той скоро научил азбуката, пишейки я с пръст по пясъка на чина, по тогавашната Ланкастерска метода. Възприемчив бил и в по-горните отделения.

В. много чел книгите, които чела майка му. От десетата си година се залюбил в народните песни в «Български книжици», знаел ги наизуст и даже изнамирал глас на някои. На изпитите получавал първа награда. С изключение на аритметиката бил силен по всичките предмети — най-много по география. Географията и картите били му страст дълго време. Той мисли, че познава географията по-добре от всякой гимназиален учител по тая наука. Вероятно Ст. Михайловски е чул това, та му посветил духовита епиграма, която казвала, че той (Вазов) е «най-добрият географ между поетите и най-добрият поет между географите».

Най-голямата от детинските му радости са били

големите празници. В стихотворението «Бъдни вечер» той ни описва вълнението си пред един Бъдни вечер пред Нова година. Навън пищи фъртуната. Главните в огнището весело пращят и пламтят. Баща му и майка му засмени.

Бъдни вечер! Час без грижи,
час на радост и утеха,
на поезья в бедни хижи
и под богаташка стреха!

Веч трапезата от баба
със тамян е прикадена,
вощеница, в къщи лена,
свети, бодната във хляба.

Миг тържествен, свят. Баща ми
измълви «Ядят убози» —
всички кръстим се. Но в този
час е другаде ума ми:

мисля моята премяна,
мисля новите обувки —
колко радостни целувки
ще им давам аз зарана!

Фесчето, кат мак червено,
утре — пръв път над челото,
сетренцето, изкроено
на баща ми от палтото.

Тръпне му душата при мисълта, че тая нощ ще ходи на суроваки, великата радост на тогавашните деца. И сърцето му примира от нетърпение да излезе по-скоро да сурвака.

И щастлив, с душа засмяна
дребните пари ще крия
във кесийката басмяна,
дето майка ми уши я.

Друг път, тоест миналата година, В. мислено полита в Сопот и в детинските си години —

във годините, когато
цял свят ази мой считáл съм
и по ризка в знойно лято
бос из барите цапал съм!

За гостната им стая той съобщава следното:

Гостната ни бе тогази
с черги шарени постлана.
Тъмничка я помня ази,
но пак — светла и засмяна.

Стая мила за-сърце ми
с вехтий си часовник стенен
със топузите големи —
събеседник драгоценен;

с побледнелите картини,
във кои се дълго взирах
и кат близки и роднини
образите в тях намирах;

с огледалото старинно
(как кривеше то лицето!),
с дългите полици, дето
съдове стояха чинно;

с раклата, отде крадеше
сладко, захар челяд щура,
и с поличката, де спеше
цялата литература

българска — куп сиромашки
от книжлета изподрани,
от борбите ни юнашки
придобили тежки рани.

В сопотската църква имало на свода ѝ изписан белобрадият Саваот. По тоя случай В. ни казва:

Дете бях и вярвах във бога,
и знаях, че той е в небето;

осанка той имаше строга,
каквато я виждах с тревога
на нашия храм на кубето.

И знаях, че той като нази
от плът е и слуша, и вижда,
и «дядо» му казвах тогази —
че люби, гърми, ненавижда
от своя престол от елмази.

ВПЕЧАТЛЕНИЯ ОТ УЧИЛИЩЕТО

Вазов ни предава в живописен вид впечатленията си от живота в сопотското училище, кога е бил още в отделенията:

Във школото борби, вик, прах, крясъци, глъчки,
затуптели гърди и пламнáли лица;
на чешмата в коритото дрянови пръчки,
натопени за бесни деца.

Бяг, игри из гробовете в двора църковни
(кой ги с камъни тях не лучи и не би?),
шум от плачове детски и песни гръмовни
и книжа, изподрани в борби,

и бръмчеж от уроци, заучвани гласно,
строгий лик на учителя сприхав, гневлив. . .
Как това е печално, но как е прекрасно
в паметта, кат сън златномъглив!

Спомняйки си ученичеството в класното училище, В. с героична откровеност ни разправи някои свои грехове тогава, дължими на естественото му отвращение от цифрите:

По скалите стръмни над пропасти лазим.
В пропастите громко бухтят водопади.
Ние сме орлета крилати и млади,
жадни за свобода и кафеза мразим.

Цял ден из Балкана ний тъй ще се губим
из дебри незнайни: по скали ще дремем,
за обеда наш там киселец ще скубим,
но ярема школски няма да приемем!

Бегълци сме: този от язика турски,
други — от глаголи тук мирен да бъде,
друг — от фа́лагата на даскал Пандурски —
аритметиката мене ме пропъди.

Трайни впечатления е оставил в душата му класният учител Партений Белчев, руски семинарист, за когото на разни места ни говори със симпатия. И днес той пак му посвещава няколко стиха в «Люлека ми замириса»:

Виждам го сега с любов признателна
този мил, добър и пълнолик човек.
Помня говора му полуруски, мек,
и речта му жива, увлекателна;

често четените оди на Державина,
разказите му, сред самия урок,
за крал Лира ил за някой гръцки бог...
дряновицата на стола му поставена;

строгостта в очите му пред нас изписана,
пред епитропа усмихнатий му лик,
шубата му руска с бобровий вратни́к,
цяла от тютюна умирисана.

Това училище днес не съществува. То е било на два ката и се е белеело на най-високото място на рътлината северно от града. То се е гледало отдалек и то е гледало цялата великолепна Стремска долина, веригата на Средня гора и зад нея премреженото далечно Пловдивско поле. В широката ограда е имало стара, наполовина потънала в земята църква, чешма, обширни гробища и просторно място за игра на децата. Сега и църква, и чешма, и гробища, и ограда са изчезнали. Пълна пустош е там. От училището са оцелели само части от стената на долния кат с отвори в тях на изчезналите прозорци. Тя в такъв вид дава впечатление на стена от разрушен замък със зъбци. Това училище е пуснало из България около стотина учители.

Зад училището се простира до самата Стара планина голата, лекохълместа поляна «Тра́пето», обично място за игра «на роби» на учениците. Там В. е надминувал другарите си със своя неуморим бяг. Един километър на изток слазя из гърдите на планината река Сопотница. Тя се спуща из дълбоки скалисти проломи на няколко тънки водопади, бухтящи в пенливи вирове. Най-големия от тия вирове, «Черният гьол», е бил любимата баня лятно време на хлапаците, в това число и на поета.

КАЛОФЕР И ПЛОВДИВ

След като свърши ученето на 14-та си година, баща му го тури на дюкяна си. Но Иван само четеше книги, каквито му попаднеха на ръцете, живописваше Крали Марка и Муся Кеседжия на големи хартии и ги лепеше по дюкяна, а от него малко се интересуваше. А щом се освободеше, затваряше се в къщи и цял ден поглъщаше книгите. Баща му намери, че той е много затворен, саможив до висша степен и бягаше от хората. За да се «напракса», той го пращá една година «подидаскал» в калоферското училище. То било снабдено с богата библиотека от руски и френски книги. В нея В. се затварял по цели дни да чете руски книги — в Сопот учителят Партений преподавал и руски език.

В училището В. живеел заедно с класния учител, Павел Съйков, сопотненец също, в библиотеката. Този Съйков беше поет. Той имал обичай да става нощем и наметнат с палтото си, пишел стихове. Лежащият на друг миндер Вазов го гледал учудено как брои нещо на пръстите си. По молбата му Съйков му прочел един ден едно свое дълго стихотворение. Равномерната и плавна реч на Съйков му се усладила. Оттогава В. добил вкус към стиховете. Дотогава все ги прескачал, като ги срещнел в «Отечественные записки». Засладен от Съйковите стихове, той захваща да чете руските стихове на Пушкина, на Лермонтова. За неразбираните думи искал обяснения от Фингова, учител там, възпитаник на

Московския университет. На самия Съйков той гледал като на един гениален човек. Да пише такива звучни и гладки стихове! Това нещо се е струвало Вазову непостижимо мъчно!

Завърнал се в Сопот след една година, В. се залови за стихотворство. Тогава не съществуваше още никакво ръководство по това изкуство, та В. нямал даже елементарни понятия по него. Той помни и днес два първи куплета от едно стихотворение за цар Крума:

Било е време, далечно време,
кога на тоз свят съществувало
свободно царство от славно племе,
то България се именувало.

То било в туй прекрасно място,
в което ние живеем днес:
ах! то било нашто отечество,
което изгубило прежната си чест.

Но това стихотворение било първият му стихотворен опит. Вазов си спомня първия куплет от друго едно — «Преславските развалини», — дето се забелязва прогрес:

През ясна нощ аз самичак ходех
из преславските жални развалйни
и замислен под луната бродех
из спомени за славните години.

Но В. не бил никога в Преслав, ни дене, ни ноще!

След няколко месеца баща му турил край на тая литературна деятелност: изпратил го в пловдивската гимназия при Груева, главно, за да научи турския и гръцкия езици — тогава нужни за търговията. Но той неохотно се занимавал с тия езици, а се заловил с изучването на френски, като превел с помощта на речника почти цял «Телемаха». Учител по този език бил Богдан Горанов. Той с въодушевление четял на учениците си стихотворения от Ламартина и Беранже. В. бил обаян от тия поети и захванал там да пише несръчни стихове. Но на изпита, дето случайно присъствувал баща му, той се не явил. Разсърденият му баща го довел в Сопот и пак го турил на търговията си.

Но синът бе решил да стане поет! Тоя Съйков го бил заразил! Той дращеше по бащините си тефтери само стихове. Когато баща му видя това, той му извика гневно: «Тия дивотии, дето ги пишеш, ще те нахранят ли бе, магаре?» Оттогава поетът пишеше скришом, нощно време, сам, при светлината на огарека, в една малка тъмна стаичка, влажна, с подгизнали от мокрота стени, които му оставиха за спомен и до ден днешен един хубав ревматизъм в левия крак.

Майка му тайно насърчаваше наклонността му към поезията, с риск да си навлече гнева на своя мъж. И когато Вазов по обичая си отиваше в ревматичната стаичка да пише стихове. . . но да оставим него да говори:

След вечеря, пак, незнайно
от баща си, тичах там. . .
Майка думаше ми тайно:
«Ако нямаш свещ — да дам!»

В Сопот той вече има на ръка Славейковата «Смесна китка», от която знае наизуст цели стихотворения. Но едно нещо го озадачава: защо неговите собствени стихове са тъй грапави и спънати и тъй мъчно се четат (той ги пишеше без никаква просодия и броеше на пръсти слоговете), а Славейковите отиват гладко, имат музикалност? Няколко месеца той си би главата по тоя въпрос. Най-после откри техниката на Славейкова. Ерика! Това откритие даде нов тласък на поета и той записа стиховете си с увереност и въодушевление.

Роб на мойто вдъхновенье,
нижах песни, стихове,
кат че вършах престъпленье —
все във нощни часове.

И редяха се тетрадки
на душата ми с плода,
и нощйте бяха кратки,
и приятен бе труда.

(«Люлека ми замириса»)

Темите му бяха най-различни. И природа, и любов, и моми, и описания, и калугерици, и сатири, и еротика. Отечеството идеше най-после. . . Той не намираше още пътя си. Той се търсеше. После, той се намираше под влиянието на четените чужди поети, особено много подражаваше на сладострастния Парнѝ. Едничкото свястно нещо, което постигна, то беше изглаждането на стиха си, понякога до виртуозност.

Но през това време младата душа на В. не се храни само със стихове. Това време е време на най-интензивен живот, богат с най-разнообразни впечатления: веселби и лудувания с другари връстници, разходки из околностите и скитания из Стара планина. Песни; шумни и евтини пиршества под сенките при манастира.* Той е жизнерадостен. Той дели душата си между поезията, любовта и дружбата.

Особено са приятни разходките при манастира:

О манастирьо, милий кът,
що дни ми нежни си гледал,
като зефиря да текът
далеч от грижи, скръб и жал!**

И към самия Сопот с прекрасната му природа:

Приймѝ любезний ми привет,
прекрасний, поетичний край,
и нека вечно занапред
туй обаянье в теб да трай!**

Сопот ще бъде засегнат само след няколко години от революционната вълна, а сега силите и енергията на младежите се харчат в пуст и разгулен живот. Никакво идейно течение не иде още да разтърси духовете, да занимае умовете. И стиховете на В. бяха като живота: леки или безцелни, безсъдържателни.

От свенливост той не четеше никому стихотворенията си. Това стеснение се превърна у него на навик, който с редки изключения го не напуща и до ден днешен.

* Силистра=йолу в «Под игото».

** Из стихотворението, писано в 1870 г., остало до днес ненапечатано.

И той все пишеше стихове, предназначени от съдбата да станат на пепел в сопотския пожар. . .

Случайно двайсетина еротични и несръчни стихотворения от тоя период оцелели в препис у един негов приятел. Те се появиха десет години по-после в сбирката «Майска китка». За нея В. не може да си прости, че я напечатал. За тая сбирка майка му му изпрати гневно писмо с люти укори.

ЛЮБОВ

В «Люлека ми замириса» В. си припомня за любовни преживявания и възторзи, изпитани от крехката му душа с всичката сила и очарование на зацъфтяла пролет. Стихотворенията с тия спомени са може би най-хубавите неща в цялата Вазова лирика. Ето едно от тях:

Из съседната градина
люлека ми замириса,
ум далеч назад замина
и сърце ми болно сви са:
върнах се в цветуща младост.
Сетих трепети и сладост.
Люлека ми замириса.

Сетих всичко, що веч няма,
дето бе и вече скри са:
ний разхождахме се двама
(как душа ми се униса!)
в майска нощ под дървесата.
Светеше през тях луната.
Люлека ми замириса.

Колко думи страстни, нежни
(ах, сърце ми сладко сви са!)
там при картопите снежни!
А зефирът заразниса
мирис люлеков към нази —
от любовен дъх талази.
Люлека ми замириса.

Дълго ходяхме двамина
из заспалата градина.
Моята душа опи са
на живота с аромата,
лунният светлик изписа
сенките ни по земята.
Люлека ми замириса.

В своя любовен копнеж той се скитал вечер самотен под орехите на манастирската поляна. Там мечтаел, мислел унесен:

Ил на мълченьето дълбоко
сърдечни тайни предавал
и на любимата високо,
високо името викал!

В друго — В. ни описва срещите си с любимата! Той, в градина пак, изкачен на една смокиня до зида, си говори с нея, показала си също главата от другата страна на зида:

Как пленително-плахливо
тя озърташе се там,
как лицето й бе красиво,
цветенцето миризливо
как пресягах да й дам!
Магдалина, Магдалина!

Срещи крадени любовни
на души, очи, лица,
речи, погледи гальовни,
сладки мигове чаровни
за разтупани сърца!
Магдалина, Магдалина!

Смоквата и днеска трай,
трай и глухата градина,
но де хвръкна оня май —
двайсетата ми година?
И ти вече си замина,
Магдалина, Магдалина!

В друга песен поетът с тъга говори за някоя девица, която той любил и която друг взел:

Спомням си и днес за нея —
и въздишките й тайни,
и градината, де, в мрака,
сетньо си «прости» казахме,
в сетня среща под клонака,
де на мойта гръд заплака,
дето двамата плакахме.

БОРЪТ

Всичко това беше през годините 1868—1870. Поет тайно, той явно беше търговец и помагаше по силите си на баща си в търговията му. Баща му, за да го приучи на работата си, водй го по хасковските села в Родопите за купуване тютюни, води го в Плевенско да купуват вълна, води го в Карлово да купуват мешини от табаците турци; връзваха денкове с тая стока и с гайтан, които изпращаха за Влашко. А той все събираше нови теми за поезия. От пътуването си до село Будурово в Родопите В. донесе идеята за стихотворението «На една майка селянка» (напечатано после в «Пряпорец и гусла»); при пътуването по Плевенското поле хрумна му идеята за поемката «Видул».

През 1870 г. една случка упражни силно влияние на В. и въз самата му писателска съдба. Една ужасна буря изкърти исполинския манастирски бор, възпян по-после от В. Падането на гиганта беше цяло събитие: всичкият Сопот се стече да види повалениятруп на вековното дърво; много жени плачеха. И В. бе потресен от това зрелище. Без бора манастирът погрозня, стана като обезглавен! На тия емоции се дължи и стихотворението му «Борът», написано и напечатано после. «Борът» из един път му спечели името поет и общо признание на поетически дар. Без това стихотворение, което порази въображенията, В. дълго още може би щеше да се бори с писателската неизвестност.

ДРУГАРИ

Кои са били другарите на В. през момчешката му възраст? Естествено, младежите, негови връстници, и учителите.

Най-близките му приятели били двама: д-р Тодор Кошников и Никола Иванов (д-р Соколов и Николай Недкович в «Под игото»). Първият бил бивши турски военен фелдшер в някой табор къде Черна гора; но в Сопот го нарекли доктор. Знаел гръцки и италиански. По-после разпален патриот и близък приятел на Левски.

Малообразован, но добряк, жизнерадостен и хубавелек. Като знаел много добре турски, старият бей — администраторът на Сопот — го направил домашен лекар. Младата жена на стария бей се увлякла в хубавия фелдшер. Спомнете си Пентефриевица и Йосифа. . . Само че сопотският Йосиф не устоял на изкушението. . . И колко пиперливи шепоти ходели от уста на уста!

В. и той били почти неразделни. Понякога слободията ги хващала и ноще гърмели с пищови из докторовия комин, за да смущават нощната стража.

Вторият младеж бил много по-просветен, весел, духовит и голям шегобиец*. Само нему Вазов четял стихотворенията си, които той, било от приятелство, било по непридирчив вкус, намирал хубави. Той именно снел препис от тия стихотворения, изгорели по-после.

Той знаел отлично гръцки и четял в превод на тоя език френските романи. Във веселите беседи той давал тонът със своята остроумна реч. Едър и доста пълен, той имал прилика с маршал Базена, станал популярен през Френско-пруската война. Понякога В. и маршал Базен пишели тайно сатири против някой мразен чорбаджия.

* Никола Иванов след Освобождението бе софийски окръжен управител.

БАЩИНА КЪЩА

Бащината къща на В. била едноетажно здание от четири стаи и един зимник. Тя гледала на юг — към един висок грозен зид съседски, грубо измазан с глина. Небето могло да се вижда само от двора, който опасвал къщата от юг и запад. Половината от тоя двор била покрита с лози, които лятос му държели прохладна сянка. Под тях шуртяло чучурче из сопка и текла баричка по дължината на целия двор. До съседския зид имало високо люляково дърво, при което лятно време вечеряло семейството при светлината на фенер, окачен на един голям клон; после — одърче, дето бащата сядал по халат да си пуши чибука, после ред големи чемишири, вечно зелени. Те хвърляли весела нотка в скромния двор. Когато семейството много нарасло и къщата станала тясна, баща му построил на западния край на двора нова двуетажна къща, чиито прозорци, гледайки над лозите, ярко блестели от лучите на слънчевия изгрев. За това мило на сърцето му жилище и двор В. въздишал по-после:

Де оня мили дом с прозорци чисти,
в които утром слънцето блестеше?
Де китната лоза с зелени листи,
коя над двора весело висеше?

Де чучура с вълни шумящи, светли?
Де чемиширите бухлати, гъсти?
Гласът на перестите будни петли,
сребристий вик на птичките чевръсти?

В старата къща гостната стая, наричана «собата», дръпната по-навътре и прихлупена от широка стряха, В. е описал доста подробно в романът си «Под игото»; пред нея имало сайвантче със седалище за гости. Съседната ѝ стая, «дългата соба», с железни прозорци, била важна по това, че там стоели големи зелени сандъци — и в тях един с парите и скъпоценностите, който при отварянето звънтял, и че на стената ѝ висяла бащината му крива калъчка; с нейното острило В., още дете, сякъл във въздуха невидими турски глави. Там бил окачен и обра-

за на царствующия тогава султан Абдул Меджид, комуто свирепият малък патриот избол очите!

В зимника се прибирало семейството зимно време на топло. Там се готвело на огнището, там се слагала трапезата, там децата при мъжделивия светлик на циганско кандило, окачено на чергата на камината, четели уроците си.

До тоя зимник бил килер, дето се месил в нощеви хляба — всеки ден по 10 самуна! — и от килера се влазяло в съвсем тъмно скривалище, наричано «бездна»! То вдъхвало на децата спасителен ужас: там майка им ги затваряла, когато много буйствували.

Отгоре на зимника стояла стаичка с прозорче към двора. В нея В. обитавал и си учил уроците. На врачката ѝ бил залепил надпис: с т а я, с и р е ч о д а я(!). На белия комин на покрива той изписал петел, за да се вглеждат и удивляват минувачите от улицата. До тая стая допирал дюкянът, украсяван от знаменитата картина на Крали Марка и Муся Кеседжия с мустаци половина аршин дълги — пак собствено произведение на сопотският Рафаело.

Най-после, до вратнята стояла уединена стаичка с прозорец на пътя — «писарницата». То било търговското писалище на баща му.

На север зад къщата се издигал фантастическия дом на съседа им хаджи Лилка («Хаджи Ахила»), от терасата на който философът, когато бил пиян, сипел гръмогласно своите остроти и афоризми.

Всичко това станало на пепел през Руско-турската война.

При едно посещение на родното си място, след дълги скитания по чужбина, поетът е обзет от мрачна тъга при зрелището на останките от бащината му къща и оная на градеца, чийто образ дълбоко се запечатал в душата му:

Ох, не за радост, не и за разтуха
при теб дойдох, о бащино огнище,
на мойто детство люлко вече глуха,
на мойта младост жално пепелище!

Печално гледат тез останки прашни,
тез срутени стени, грамади, ями,

тез дупки с бурени обрасли, страшни,
кат гробове зинáли под крака ми.

Ах, де оградата оная мила,
де раснах, пях, минувах дни благатки,
де зрейше мойта младост, ум и сила
под толкова любов и грижи сладки?

Не видя нищо! Всуе аз блуждая,
и къта, де пръв път видях небето,
уви, едвам аз мога да позная,
и то, по свиването на сърцето!

(«Родно пепелище»)

Напоено със същата тъга и със същата любов е и стихотворението «Къпина»:

След толкова години
и скитане злочесто,
аз пак се жив завръщам
във родното си място.

И всичко пак намирам
красиво разцъфтяло:
от мойте мили само
следа не е остало.

Пак тъй е планината
величествена, дива,
и вятърът полюшва
узреялата нива.

И видя пак Харманя,
де скачаше хорото,
и черната къпина
при входа на селото.

Тя още трай, черней се,
въпреки времената,
като тъга зарасла
дълбоко във душата.

ЗА ВЛАШКО

През пролетта на 1871 година произлезе прелом във Вазовия живот: чичо му Кирко Вазов от Олтеница го поиска за свой помощник в търговията си с жита. Бащата дълго се колеба, па най-подир реши да го изпрати при брата си във Влашко — негли там ще се зарази от търговски дух и да стане търговец — идеал на бащата.

Уви, той се лъжеше! И син му се лъжеше, като бе помислил, че наистина може да стане тежък търговец във Влашко, съзнавайки, че с песни не се живее, както му думаше баща му. Но:

Спирай извор да не блика,
спирай вятър да не вей,
искай болка да не вика
или младост да не пей!
(«Будни нощи»)

И Вазов стана онова, което трябваше да стане.

През два дена преди заминаването си В. ходи да се прости — и с кого мислите? — с всичките места, които бе обикнал: и с планината, и със сенчестата манастирска поляна, и с водопадите, и с училището. Посети за последен път и градината. . . Всичко мило обходи, с всичко се прости!

Една ранна сутрина баща му, майка му, братята му и други роднини и съседи, повече жени, го изпратиха извън града, на кръ̀а до Плачи-орехче. Под тоя уединен орех обикновено изпращаха ония, които заминуваха за Влашко на печалба. Когато изпращачите стигнаха до Плачи-орехче и настанаха прощавките, заляха се сълзи по лицата. Просълзи се и твърдият му баща, когото никога досега не бе видял да плаче. Тия сълзи на баща му страшно покъртиха Вазова (по-после той ги възпя в стихотворението «Всесилните сълзи», напечатано в Периодическото списание). Ронеше сълзи и майка му, като че това е последня раздяла. Внезапно се разхълца неудържимо и една млада изпращачка. . . Никой освен Вазова не разбра тоя плач. Сърцето му се сви. . . Но трябваше да се пътува. Не мога по-добре да опиша тая сцена на раздяла с всички близки и мили, отколкото да приведа тук стихотворението «Плачи-орехче», написано точно след 50 години:

Плачи-орехче! Колко плач
и сълзи там под твойте клони,
кога по хладен утрен здрач
млад пътник тръгвал път да гони
към други, чужди небосклони!

Аз спомням пак със трепет нов
и мойта с моите раздяла —
какви сълзи, каква любов
излени там, и мъка цяла!
И виждам майка пребледняла,

и ликът бащин наскърбен,
и сминовата китка злата,
благословиите въз мен,
изврели топли из душата
със топли сълзи по лицата.

Пръхти натвареният кон.
На път! От ближната дъбрава
изпращам сетний си поклон
на всичко, що любих тогава,
и чух как майка заридава!

Из пътя го застигна, на кон, приятелят му Кошников и го изпрати до Карнарския хан.

СТАТИИ ЗА НЯКОИ ТВОРБИ

ПИСМО ДО РЕДАКЦИЯТА

Г. редакторе, в миналата книжка на Наш живот се е дало място на една дълга и сърдита статия против мене, дето съм обвинен в «плагиат, престъпление и светотатство» по повод напечатаното ми в г. Бакаловата сбирка стихотворение Керванът, илюстрирано от идеята на едно Виктор Хюгово стихотворение, под същото заглавие; което авторът на статията и превожда там.

Той не е счел за нужно, за да улесни сравнението, да приведе и моето стихотворение, което по форма, по развитие, по самостоятелност на разработката съвсем се различава от Хюговото и носи печата на оригинално творение. Няколкото с мъка изчоплени еднакви думи в двата текста и уйдурдисано съпоставени още повече доказват верността на твърденията ми.

Да, Керванът ми е илюстриран от идеята на Хюговото: «La Caravane». Но аз не съм скрил това. Който се потруди да разгърне на 25 страница издадената ми преди две години лирическа сбирка Под нашето небе, отгдето г. Бакалов е взел и препечатал стихотворението ми, ще види веднага под заглавието Керванът, че блещи името V. Hugo и мотото: «Il marche», думи, с които се почева неговото стихотворение «La Caravane» в сбирката му «Les Châtiments.»*

Тия указания, т. е. запазването същото заглавие, името на Виктор Хюго, мо-

* Възможно е мотото да не е точно; възможно е да е: «Ils vont» или «Ils viennent», понеже го бях турил на приумица — нямайки тогава, нито сега — на ръка Les Châtiments, четени преди много години.

тото — неизвестно защо изпуснати в Бакаловата книга, — не свидетелствуват ли ясно, че не съм искал да скрия извора, а, напротив, съм го посочил?

Авторът на статията троши прочее една отворена врата.

Аз се ограничавам тука само с възстановление на фактите, без да се спирам върху яростния тон на статията. Читателят, който е запознат с психологията на българските литератори, особено на посредствените, лесно ще си обясни тая злъчка.

София, 5 януари 1902 г.

ЗА «РУСКА»

СПОМЕНИ

На 1882 г. в Пловдив приятелят ми И. Л. влезе в стаята ми, която гледаше към Орта мезар, и ми каза:

— Четох новата ти поема «Загорка». Хубава. Но от нея би излязла още по-хубава драма. Би я играла тукашната трупа. Опитай се.

Тия думи ме накараха да се замисля. «Загорка» наистина беше драматична. От техниката на драмата нямах хабер, нито ми минуваше през ума да пиша драми. Нищо, младостта е самонадеяна! Аз реших да се опитам, на шега. И на следующия ден написах драмата, която нарекох «Руска», по името на героинята в «Загорка», написах я със светкавична бързина и без да прочета ръкописа си, пратих го на директора на трупата, г. Стефан Попов.

Г. Сапунов пък, единственият тогава школуван артист, ученик на великия румънски комик Мило, бе режисьор на тая първа театрална трупа, образувана в Пловдив, ядката на днешната трупа в Народния театър. Той ме намери след два дена, благодари ми горещо и обсипа с похвали драмата ми, която решили веднага да приготвят за представяне. Той намери само един кусур на драмата: свършвала се без ефект. Ефектен край ли искаш? Прекрасно. Взема края на поемата «Грамада» и го прикача на́две-на́три на «Руска», а той представя дохаждането на освободителните руски войници, поздравлявани от селяните с възторг. Култът към освободителката беше тогава още пресен, интензивен, безпределен. Г. Сапунов остана възхитен от тоя патриотически край на пиесата.

Захванаха се репетициите. Аз присъствувах на една от тях. Тя ставаше в една тясна, сбутана стаичка на театъра «Люксембург», сред невъобразим глъч, шум, бъркотия, произвеждани от недисциплинуваните артисти. Бедният Сапунов ревеше, викаше, потен. Взимаше участие в играта и г. Ив. Попов. У него още тогава личеше вродена художническа дарба, която при по-нататъшното си развитие даде ни редкия артист, с когото се гордее нашата сцена. Героинята Р у с к а играеше г-ца Мария Стоянова (по-после съпруга на Ив. Попова).

Скоро настъпи денят на представлението. Театър «Люксембург» доби празничен вид, натъпкан със зрители, в които личеше най-избраното пловдивско общество. Помня, че в това представление много се отличи и спечели симпатии изпълнителката на Руска. Облечена в сукман с цветни шевове, мъничка, миловидна, тя играеше с неизразима прелест. Пиесата и изпълнението ѝ се харесаха на публиката. Гръмовити единодушни ръкопляскания подир всяко действие, пиян възторг. Артисти лудо аплодирани; авторът извикан на сцената акламиран, окачен е на врата му огромен тежък венец от живи цветя, който виси до корема му и силно го конфузи, а после Величков иде просълзен и го прегръща. . .

След малко Д. Манчев, книжарят, напечата «Руска». Коригирах я пак тъй бързо, както я и написах. Ако споменувам това, то е да обясня една груба грешка, пропусната в «Руска» и останала непоправена. На едно място там се казва, че Първаница, Рускината майка, умряла от скръб, а после пак излиза жива на сцената и продължава да играе! Забележил ли е това някой, не зная. Аз само подир 14 години узнах за тая несъобразност от г. Илия Миларов в София. Той ми каза, че бил превел на хърватски и напечатал «Руска», като си позволил да махне думите за смъртта на Първаница.

Както и да е, Р у с к а тръгна. Тя се запредставя непрекъснато от любители на всичките провинциални сцени на Южна и Северна България, в градове и села. Даде се в продължение на две години стотина пъти, има́ нови издания, без мое знание, и все с горнята грешка.

По едно време хвана да ми става съвестно от тоя постоянен и безочлив успех на «Руска». Всяко ново обаждане във вестниците, че еди-де се пак представлява, ме раздражаваше. Задава се и на турски език от една арменска трупа! Аз се почти срамех от това произведение, от тоя драматически опит, написан тъй небрежно, отбягвайки да си обясня загадката на сценичния му успех. (А тя се намираше в самия драматизъм на сюжета, в младежкия жар, в силните и поривисти чувства, с които бе пропита.) И аз нагрозих тая драма и понеже не можех да я унищожа, както съм постъпвал с други мои духовни рожби в ръкопис още, в минута на подобни припадъци на авторско самоотричане, аз реших поне да я афоресам, за да охладя увлечението от нея. И написах антрефиле в редактираний от мене и Величкова в. «Народний глас» със следното приблизително съдържание:

«Гледаме, че драмата «Руска» на г. Ив. Вазова продължава да се играе в провинцията. Желателно е да престанат да дават тая несполучлива и безвкусна пиеса. Тя е лишена от всякакви драматически достойнства и заслужава пълно забвение.» След като написах това, аз си отдъхнах със съзнанието, че съм изпълнил един дълг.

Когато излезе вестникът, аз потърсих антрефилето и поразен прочетох следното: «Гледаме, че драмата «Руска» на г. Ив. Вазов продължава да се играе в провинцията. Желателно е да не престават да дават тая най-сполучлива и прекрасна пиеса. Тя е надарена с всякакви драматически достойнства и заслужава пълно уважение!»

Възмутен, затичвам се в печатницата и питам кой си е позволил това просташко изопачаване на моя текст. И узнах. Направил го един словослагател, голям адмиратор на «Руска»! Той не бил съгласен с мнението на автора и се осмелил да го коригира!

Смяхме се много с Величкова.

Една подробност още. «Руска» игра малко роля и в политиката. През Стамболовия режим тая служеше с последната си сцена за изражение на русофилските чувства на народа, понеже в печата не можеха да се проявят. Намериха опасна за независимостта на България драмата и покойний Захарий Стоянов с циркуляр до всичките якобински клубове «България за себе си» даде заповед да се забрани даването ѝ. И «Руска» влезе в мартирилога.

Habent sua fata libelli

Ноември 1911

ЗА «КАЗАЛАРСКАТА ЦАРИЦА»

(СЪВРЕМЕННИ БЕЛЕЖКИ)

Преди години комитетът «Българското отечество» бе решил да ме натовари да дам за изданието му под същото име описания на някои живописни или забележителни местности в България. Между тях беше и Велико Търново.

Аз приех с готовност предложението. Даваше ми се случай да пиша за чудната българска природа, която тъй обичах и обичам. За Търново особено ми беше драго да изкажа впечатленията си. Но аз още никога не бях го посещавал и побързах да ида на гости на старата Асеневска столица, за която бях чувал и чел такива възхитителни описания. И тръгнах с железницата.

Това беше през септември 1902 година.

Във вагона се запознах с един млад и образован човек, инженера В. Тодоров, който ми стана другар и мил събеседник дори до Търново.

Не знам как при разговора дойде дума за съдбата на една основна учителка в село Стражица, в Търновско, излъстена подло от един малък чиновник. Историята на тая учителка ме покърти, направи ми силно впечатление и дълго занимава́ ума ми, додето ми вдъхна мисълта да я взема за канва на един социален роман.

Тоя роман аз го написах на следующата година. Това беше «Казаларската царица». Там запазих главните черти на разказаното ми събитие. Измених само имената на героите, а събитието пренесох в измислено село «Казалар», в Шуменско.

Подир излизането си на свят романът има́ успех, какъвто не предполагах. Той обърна вниманието. Аз

бях учуден, че за никое мое произведение не бях чул толкова одобрения, не бях получил из провинцията, от познати и непознати, толкова сърчувствени писма с изражение на възхищение и благодарност. В много от тях се говореше за сълзи от умиление, пролени при прочита му. Романът се грабеше. В три-четири месеца се разпълви, а след това се изчерпа и цялото издание.* Преведоха го и на три славянски езика.

За да не се вземе посочването на тия сухи факти за самохвалство, аз ще обадя и какво каза критиката. О (с малко изключения на обективни и правдиви оценки), тя бе свирепа към бедната «Казаларска царица», тя не одобри поне една запетая в нея! Яростта ѝ беше равна само с успеха на романа. Никой мой труд не беше подигал толкова злъчката на пишущата братия, на уязвените авторски самолюбия, с изключение по-после на «Борислава» (само в много по-грандиозен размер), срещу който накипът на съюзените кружкови и лагерни омрази организува оная безчестна хайка, пример на която едва ли има в другите литератури.

Впрочем, нашата критика почти винаги е била такава към мене. Воеве и ревове са здрависвали почти всичко, що съм дал добро в нашата литература; здрависаха и романа «Под игото», и то след като се преведе почти на всички европейски езици, а може би именно затова. И аз я пренебрегвам, както и публиката я не зачита, тая критика. Не че отричам значението на критиката, но се гнуся от критика, каквато изобщо е у нас — безсъвестна. И аз съм търсил и намирал опора само в мене си, във вярата си, че това, което върша, е добро и нужно, и в неизменната симпатия на нашата публика, и само нейният съд има за мене важност. Критиката ни, т. е. ония, които я застъпят, не са дорасли морално дотам, щото да им бъде психологически възможно да ме преценят спокойно. Една справедлива оценка може да стане само при независимостта на чувствата. А има ли я у нас! Завистта, злобата са призми, през които се гледат уродливо предметите. И от четирийсетина години, откак работя на книжовното поле, аз съм вървял смело

* Романът бе издаден от Олчевата книжарница на 1903 г. в 6000 екземпляра.

напред из пътя си, като съм се вслушвал само в биенето на народното сърце. И мястото, що държа в нашата книжнина, съм го завоевал не чрез подкрепата на критиката, а въпреки нея.

Големите симпатии, що бе намерил романът «Казаларската царица» в широките читателски кръгове, важните обществени явления, които изважда на показ, дълбокият драматизъм, който оживява действието му, ме поблазниха да напиша, да извлека из него драмата, която днес се играе в Народния театър, под същото име.

Някои ми са вменявали в грях — и сега сториха това — извличането сюжети за драми из моите повести и романи. Видите ли, не било добро (защо — не казват) един автор да използува един хубав свой роман за драма; учат ме, че такава драма не може да бъде художествено произведение, защото, защото — кой знай защо! И забравят всесветски известната «Дамата с камелиите» на Дюма-син, извлечена от романа му под същото име, когато стотина негови самостойни драми са днес забравени. Не, един писател може и има право да пише тъй, както умее и както намира за добре. Аз съм правил същото и никога не съм се вслушвал в чужди съвети, когато те са противоречили на моето вътрешно творческо чутье, па макар че били подкрепени и с мненията на авторитети. Една драма, била извлечена от роман или съвсем новоизлязло произведение — та какво от това? Важното е: написана ли е с талант, хубаво ли е построена, вярно ли са развити характерите, пленява ли зрителите, вълнува ли ги с добри и високи чувства, прокарва ли здрави идеи в общественото съзнание, разтърсва ли като с галваничен ток умовете и запечатва ли дълбоко в душите изнесените на сцената образи? Ако има тия качества, то тя е хубава драма, тя е едно красиво дело. Не значи нищо въпросът отде писателят е донел камъните за градежа на зданието си, дали ги е довлякъл от неначетите девствени скали на Витоша, или е измъкнал мряморите си от един палат. Той е постигнал целта си, щом е успял да завладее душите. Защото, каква друга би могла да бъде целта му? Кой пише драма без намерение и без надежда да разтресе зрителите чрез магическата мощ на словото си и яркостта, верността на чувствата у въплотените му на сцената образи? И не сполучи ли

това една представена драма, тя може да бъде хубава за прочит — ако е хубава, но не е за сцената, — или пък е нехелна и се захвърля в архивата, каквато бе участта у нас на сума чужди пиеси и на разните наши «Безкръстни гробове», «Врази», «Змеюви сватби», «Невести Боряни» и пр., провалили се глухо на сцената сред една атмосфера от апатия и прозевки на публиката. Повтарям, една драма, за да е наистина такава, длъжна е да съчетава в себе си хармонично условията за мощно въздействие въз душите и сърцата. Само тъй може да успее. А успехът, каквото и да мъдруват разни буквоеди теоретици и сухи педанти, е бил и остая и днес единствения критерий за определяне достойнството на една пиеса. В театъра друга норма няма, там върховният съдия е публиката. Така е у нас, така е по цял свят.

Неоснователно е и мнението за негодността на добрия поет и романист в областта на драмата, предразсъдък, оборен вече от безброй факти в европейските литератури, но предъвкван и днес у нас по случай моите драми. Колкото и да е стеснително това за моето чувство на скромност, аз ще кажа, че те, при всичките си несъвършенства (смело признавам това) и при всичките систематични охулвания, сипани въз тях от пишущата братия, бяха удостоени при даването им на сцената с такъв съчувствен прием, бяха повтаряни толкова много пъти, както никои други преводни или оригинални драми у нас. Успехът на «Хъшове», на «Към пропаст», на «Под игото» е пресен в паметта на всички. За «Борислава» пък бъдещият историк на нашата драма ще има да отбележи, че в един сезон само (т. е. в 5—6 месеца) се даде в София и в провинцията около двеста пъти, успех рядък даже за една пиеса и в Европа. Дори «Прологът» за откриването Народния театър, написан на бърза ръка и само за изключителния случай, се дава повече от двайсетина пъти, при все пълен театър. Красноречието на тези факти е неотразимо и изтъква всичката нелепост на горньото твърдение.

И «Казаларската царица», която сега се дава в Народния театър, намери същия горещ прием у публиката, ще го намери и в провинцията, дето скоро ще иде.

Понеже се спрях въз критиката, извикана от успеха на новата ми драма, критика пак необуздано яростна и

злобна, както винаги, ще отговоря и на някои други нейни нападки, които по естеството си заслужават тая чест.

Осъждан бях за типа на Чакалова — епизодическо лице в драмата — и при появяването на романа, и сега. Как, такъв народен учител, който държи сказки по селското стопанство, сам се занимава с него и се грижи за икономическия напредък на селяните — де го има по света? Има ли го в България? Възможен ли е? Това е нелепа измислица! Отговарям: да, има Чакаловци. Чакаловци са донейде германските народни учители, Чакаловци са особено датските народни учители, и трябва да считаме щастливи страните, които ги имат. Чакаловци имаше и у нас — когато пишех романа — в едно село в Добричко, в село Алдомирци в Софийско и другаде. Истина, те бяха не повече от четири-пет души, доколкото помня, но ги имаше. А може да ги имаме още и още повече. И ако ги нямаме, трябва да ги имаме, това беше и целта ми.

Аз храня всичкото уважение към народните учители, каквито ги имаме сега, защото те вършат велико дело в областта на народната просвета и заслужават горещите ни съчувствия за всичките несгоди на положението им, несгоди особено чувствителни за хора просветени, загнездени в глухи села и лишени от често съприкосновение с културните центрове. Но една по-тясна връзка между тях и народа чрез съчувствено надникване в живота и интересите на последния, чрез внимателно отношение към мизерията на живота му, едно по-живо участие в неговия труд и съдба би възстановило попълна хармония между двете страни, би направило подвига на народния учител двойно велик и би ни дало народния учител на Дания. Чувствувам, че това е един идеал, мъчно постижим при сегашните ни условия. Но и аз го давам, като идеал, и осъществението му е работа на бъдещето.

И други грях имала пиесата: в някои моменти при представлението тя извиквала сълзи по очите на зрителите — това го отбележи печата, и това даде повод за полемика. Всеки човек със здрав смисъл би трябвало да признае достойнства в една пиеса, която покъртя до сълзи публиката. Но моите добри отрицатели имат друга

психология. Те мислят съвсем инак: щом една пиеса не навява скука на зрителите, а постига резултата на моята, тя не чини счупен мангър. А публиката? Тя е «тълпа», неразвита и примитивна. Така я нарекоха. Приведоха за пример сълзите при «Геновева» преди четирийсет години. И не искат да допуснат или се преструват да не съглеждат разликата между тогавашната публика и сегашната, разликата в развитието, в културността, в изтънчаването на вкуса, в разширението на естетическите потребности, и че театърът се посещава днес от интелигентна публика. Не, и днешната публика е тълпа, щом плаче над една национална пиеса. И при «Бориславa» имá обилни сълзи — и тогава публиката стана тълпа! Даже призна в списанието си, че при едно представление на «Бориславa» се «поронили сълзи по брадата му» и главатарят на тесните социалисти г. Благоев. Тоя образован човек, принципиален противник мой, имá доблестта да бъде искрен. Или и той е тълпа? И защо си не припомнят думите на графа Толстоя: «Едно литературно произведение извика ли сълзи, то е хубаво.»

Още един смъртен грях имала «Казаларската царица» — тя била «колибарска драма», написана била за колибари, защото мислите, чувствата в нея били изразени на език вразумителен, прост и естествен. Да, аз се гордея с тоя «колибарски» език, на него пиша, на него мисля. Като българин, аз не мога да пиша на друг език, понеже пиша за българи, които също мислят на него. Писателите ни от новата школа, «модернистката», от средата на които излезе горньото обвинение, считат за унижение да пишат просто, ясно, естествено, те се мъчат по всеки начин да усукват фразата си, за да я затъмнят и направят по възможност мъглява и непонятна, за да не ги разберат колибарите, сиреч народът. Изящната простота им е противна, ясността на словото ги плаши. Нашият хубав, кристално ясен език се загрозява в техните писания, той става уродлив, безобразно изкълчен и тежък.* Казал съм го и друг път: великите

* Четете например (ако можете) оная невъобразима стихотворна дивотия и гавра с езика, наречена: «Св. Иван Рилски» (драма от А. Страшимиров).

писатели Хюго, Байрон, Шилер, Пушкин и други са прости и ясни. Толстой е прост и ясен, той се стреми даже да стане съвсем разбираем и от селяните! В съзнанието на тия писатели е лежало убеждението, че те пишат, за да бъдат четени, разбирани, оценени от широките читателски маси, които у нас сополковци писатели презрително наричат колибари, фасулковци, тълпа. Тия господа сигурно мислят, че една обикновена мисъл, изказана на човешки език, не е изящна, че трябва да я извратят против духа на езика, за да изглежда поетическа. Това ми наумява думите на Пушкина, който на въпроса на един господин как по-поетически може да каже някому: «Дай ми да пия вода»?, духовито отговорил: «Кажете: води ме на водопой!»

София, декември 1911

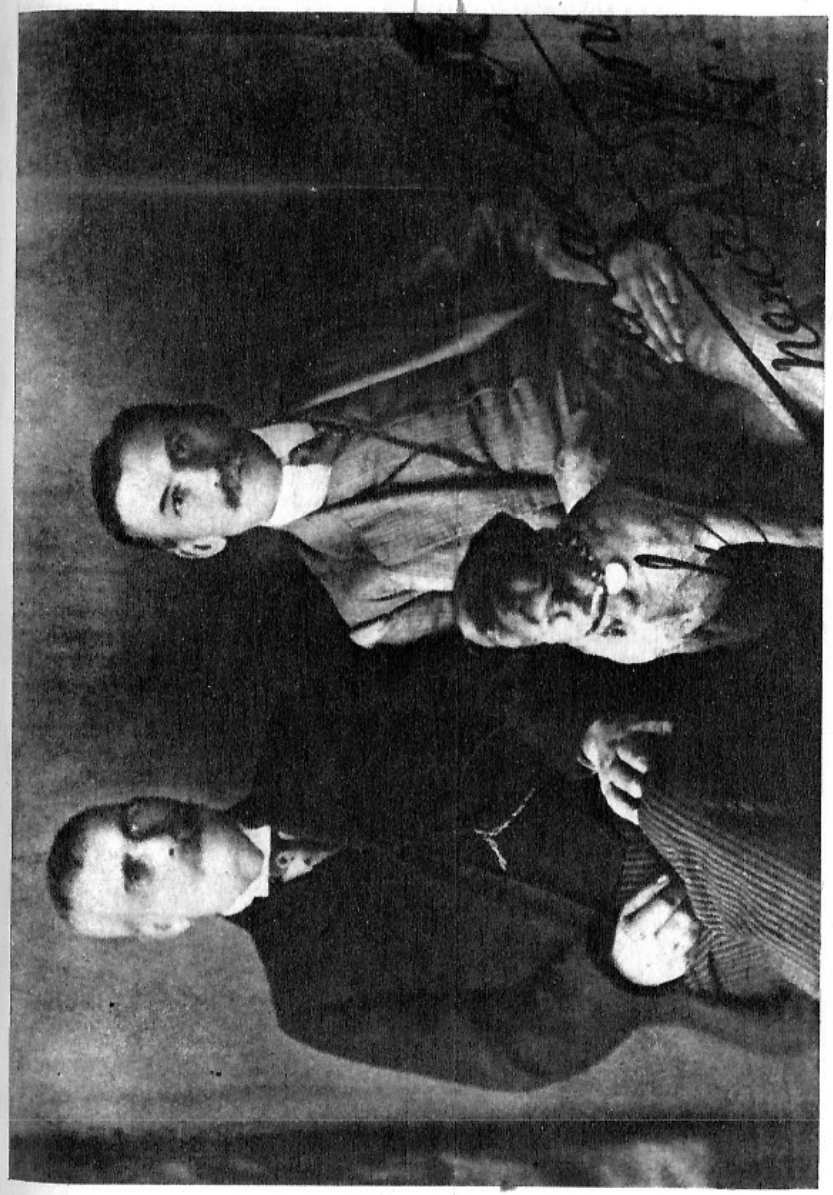

Иван Вазов и Ив. Д. Шишманов, 1913 г.

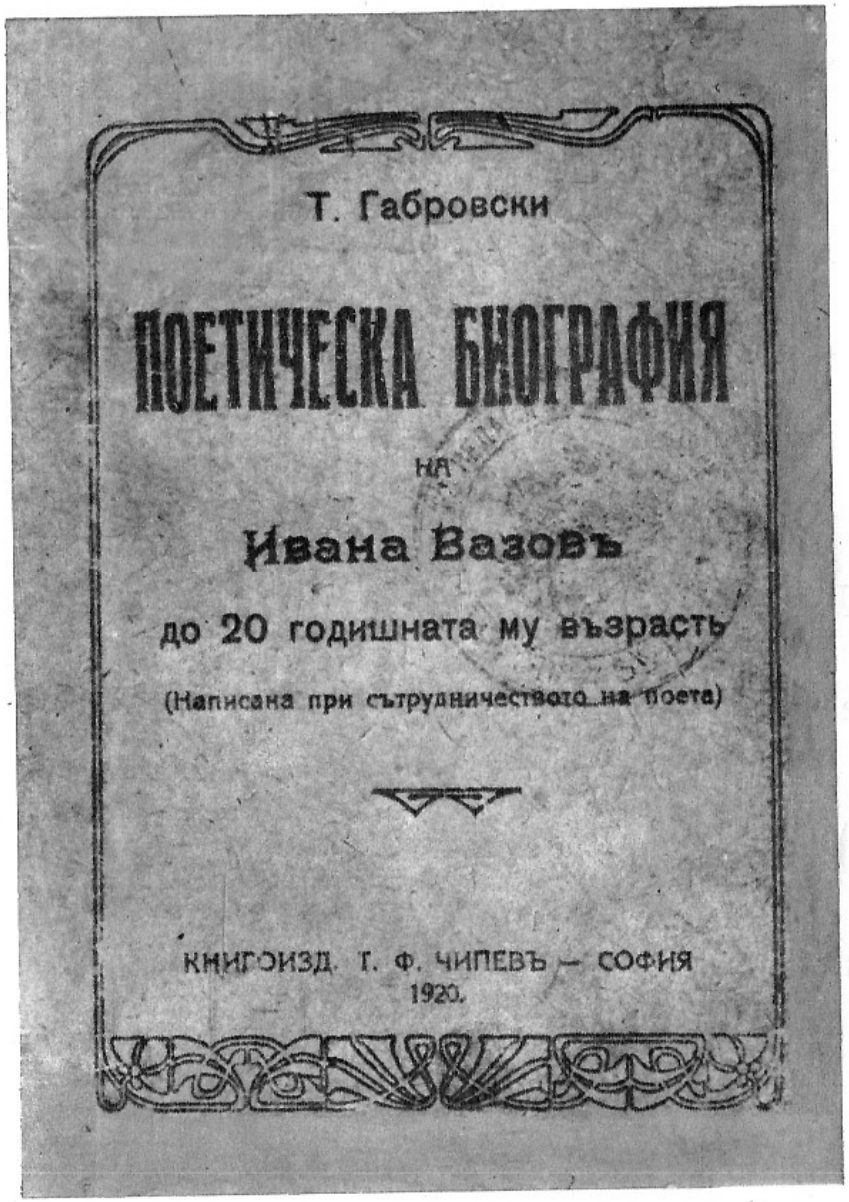

Корица на „Поетическа биография“, 1920 г.

МОЕТО ПЪРВО ПЕЧАТАНО СТИХОТВОРЕНИЕ

Моето първо печатано стихотворение не е «Борът», напечатано на 1871 година в Периодич. списание. Но комитетът, който се завзе да се устрои юбилея на моята 25-годишна дейност, счете него за първото ми печатано стихотворение, основавайки се на една моя бележка под него: септември 1870 г., Сопот. А тая дата означаваше просто времето и мястото, когато е повален борът от бурята.

Спомням, че първото печатано мое стихотворение в Периодическо списание беше Дунав. То бе написано през пролетта на 1871 година, през продължаващата се още Френско-пруска война, веднага след пристигането ми в Румъния (в Олтеница). В него свързах своите впечатления от пръв път преминаването голямата река с чувствата, породени от Френско-пруската война. Понеже по картата знаех, че Дунав извира из област, край която тече и Рейн (Баденското херцогство), аз накарах Дунава да се ужасява от видът на кървавите вълни, що влачеше Рейн, макар че го деляха баири от тая река! Рейн наричах Райна, с което име беше го побългарил Раковски, и Рейн вече не влачеше «кървави вълни», защото отдавна войната беше пренесена навътре във Франция. Доста пресилена поетическа волност. Стихотворението свършваше с питане Дунава да ми каже дали наближава

денят, във който в красний божий мир
наместо огън и желязо адско

ще се вцари навред съгласье братско,
с в о б о д а, щастие и мир?

В Периодическо списание с-в о б о д а бе заменена от Друмева с н а у к а. Той ми писа, че си позволил тая поправка, понеже списанието се пращало и в Турция, дето думата «свобода» била забранена.

ПРЕДИ ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ

СПОМЕНИ ЗА ЕДНА МОЯ КНИГА

След почти двегодишно скитане из Русия като емигрантин аз се завърнах в България през пролетта на 1889 г. и се настаних в София. Настаних се при домашните си в една бедна, като мене, и прогнила къщурка, а сега заменена с горделиво здание, на улица «Витошка».

Между ръкописите, що бях донесъл из Русия, имаше и ръкописа на един недовършен роман. Там, при картините на нашия бит в надвечерието на Руско-турската война, бях изобразил и революционния дух, който подготви Априлското въстание.

Дълго с любов бях работил над тоя труд в Одеса. Той ме държеше чрез скъпите спомени, що будеше в душата ми, в постоянна връзка с изгубеното отечество; той ми беше едничката утеха в горчивините на скитния ми изгнанишки живот.

Чел бях някои глави на наши емигранти в Одеса. Един от тях, мой съгражданин, офицерът г. Ат. Иванов, бе допълнил моите спомени от Сопот със свои. От тях се възползувах при описанието представлението на Генювева. В преписката си с К. Величков, тогава във Флоренция, бях му обадил, че пиша такъв роман, за да забравя мъката от изгнанието; той ми отговори, че за същата цел посещава академията на изящните изкуства «Данте» и се е заловил с превода на «Божествена комедия».

Най-после дойде известие, че Народното събрание дало разрешение на емигрантите в Русия да се върнат. Ония в Одеса се бояха обаче да сторят това, да не би

пак да ги преследват. Колебаех се и аз, но майка ми от София ми писа, че ходила при Стамболова и той й обадил, че няма да бъда закачан. Тогава реших да тръгна; но аз се побоях, да не би на митницата в Цариград турската власт да хване ръкописа и да пострадам, та чрез съдействието на един бивши руски дипломат в България го изпратих до руското посолство в Цариград. В парахода с мене от емигрантите беше само Светослав Миларов. През нощта Черно море беше развълнувано, но него не хващаше морето и най-спокойно играеше табла с капитана. Бедният жизнерадостен Миларов — той идеше в България, за да увисне там на въжето.

В София недовършеният роман бе затурен в книжата ми, нито мислех да го дописвам, а още по-малко да го печатам: в България русофобският дух царуваше, а някои глави на романа бяха напоени със симпатия към нашите освободители. Да се каже добра дума за русите тогава, се считаше акт на предателство. Още в Одеса когато бях, узнах, че нещастната ми драма «Руска» била запретена да се играе, защото съдържала такова нещо. Случайно ми попадна в ръцете броят на «Свобода», в който Захарий Стоянов ме бичуваше за нея, като иронично туряше в кавички думата поет (нашият «поет» Вазов). Бог да го прости!

Два или три месеца след това посети ме д-р Иван Д. Шишманов, тогава началник на отделение в Министерството на просвещението.

След първите здрависвания, той ми обади целта на посещението си:

— Чух, каже, че имате роман, написан в Одеса. Министерството на просвещението основава «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», под моя редакция. Ние желаем да напечатим романа ви там.

— Но той не е готов още: само първата му половина е написана.

— Ще напишете и втората. Недейте ни отказва. Как му е названието?

— Не съм го намислил още.

— То е най-лесна работа.

След половина час разговаряне още по съдържанието и идеята на романа и по други някои работи, г. Шишманов ме остави.

На следния ден г. Ат. Илиев, мой отдавнашен приятел, също чиновник в горньото министерство и сътрудник в сборника, дойде и ми благодари от страна на министъра Живков и ми каза, че ще ми се плати на печатна кола по двесте лева.

Двесте лева! В оная ми сиромашия! В оная нищета, в която живееха домашните ми!

Това известие ме окрили.

Появи се първата книга на Сборника с първите глави на романа, който бях нарекъл «Под игото».

Чух отсякъде поздравления. Г. Добри Ганчев, редактор на официоза «Свобода», помести там твърде ласкателен отзив за труда ми, макар че той беше писан в Русия и напоен със симпатии към освободителите ни.

Сега трябваше да го допиша.

Но аз страдах от очебол, не можех ни да пиша, ни да чета. Помолих брата си Бориса, тогава гимназист, да пише под моя диктовка. По тоя начин изкарах целия роман.

Поканен да дам нещо за настоящия юбилеен сборник, издаван в чест на г. професор Шишманов, по случай 30-годишнината на неговата богата научна дейност, еднакво ценена у нас и в странство, с началото на която съвпада и появяването на свят на «Под игото», аз си спомних горнето посещение и с радост, и с благодарност към знаменития юбиляр написах тия редове.

София, 1 ноември 1919

ИВАЙЛО

Преработвам от няколко дни драмата си «Ивайло». Написана и давана многократно в Народния театър през 1911 г. и по една грешна прибързаност скоро след това напечатана, аз я пак прочетох. И видях куп неща там, които не би трябвало да бъдат така. Грапавини, несъгледани може би тогава от публиката, но съгледани сега от мене. И ето защо, като всеки писател, който се уважава и който не си позволява Пилатовите думи «яже писах — писах!», аз се залових храбро с преработката на «Ивайло». Ще ли някога да види сцената преработеният «Ивайло» — не зная. За моето успокоение е по-важно да знам, че драмата е такава, каквато мисля, че трябва да бъде.

Но не за това обаждам тия неща. Искам да говоря за самият Ивайло, за Ивайла такъв, какъвто го намирам в историята, какъвто ни го описват византийските летописци Пахимер и Никифор Григорас и какъвто живее във въображението ми.

И пак главното чувство, що ме обзема, е чувството на удивление. Тая странна личност е толкова непонятна, толкова извънредна и необикновена, сякаш е взета от една приказка, плод на развилняло въображение! Един прост, груб, дрипав овчар — повлича след себе си цял народ, печели победи, превзима столицата на Асеневци, Търново, и се венчава за една българска царица, на която отнима престола. Ни в историята на европейските народи, ни в древността няма такъв пример! Само донейде си Жана д'Арк, също ясновидка, наумява за него по обаянието си въз народните маси, но без да гони и стигне върха, който нашият чудовищен герой гони и стига.

Византийските летописци дават донейде отгатката на тоя невероятен устрем, разкривайки психиката на тоя едничък по рода си авантюрист. Ивайло е бил ясновидец, мистик, вярващ, че от провидението е повикан да извърши велики работи, да стане цар. С тая вяра той е заразил народните маси. Заразил ги е толкоз полесно, че в ония времена царството останало безпомощно и беззащитно против татарските пълчища, що го опустошавали. Народът е жаднеел за силен човек, който да го поведе и отбрани. И ето времето родило тоя човек: явява се Ивайло.

Но стигала ли е вярата в такъв човек и нуждата от него, за да видим овчаря да достигне до такава невероятна съдба?

Не, Ивайло не е само ясновидец, считащ себе си оръдие на провидението, а самороден велик пълководец, извикан от събитията. Той е още в по-висока степен честолюбец, и честолюбец вихрен, неудържим до безумство. Той ламти за царска корона и туря царска корона на главата си! Тщеславието му не спира дотук: той се оженва за царица Мария, вдовицата на Константина Тихо, когото е разбил и убил в едно сражение, за внучката на гръцкия император Михаила III Палеолог!

Каква съдба! Какво възвишение!

Драмата ми спира дотук. Но Ивайловата драма продължава. Като цар той е груб с жена си, той я даже биел, според летописците; значи, той я взел не по любов, а по политически съображения и тщеславие; до неговата груба овчарска душа не се докосва луча от нежно чувство; той живее пак в стихията си, само в походи и борби, сега вече с византийците, които искат да турят на трона свое послушно оръдие от рода на Асеневци. Пак полководец буен и непобедим, той нанася съкрушителни удари на неприятеля, унищожава две гръцки армии.

Лишен от престола чрез интригите на търновските боляри и принуден да търси убежище другаде, той го намира, и де? — в Крим, при татарския хан Ногая. Но не само за това отива там. Той моли Ногая да му помогне — чрез татарска войска да си вземе пак престола. Пак цар иска да бъде! Той гори от неутолима жажда да тури пак изгубената корона на главата си.

За нас, възпитани в култа на патриотизма, Ивайло губи величието си, той е лош патриот, като вика в отечеството си татари, които по-рано биеше. Но Ивайло си е Ивайло. Честолюбецът живее в него, задушва българина. Той е решен на всичко!

Той остава верен на себе си, той е син на епохата си, на тия груби и железни средни векове, в които грубият егоизъм, достигащ по големината си до шекспировска красота, няма още ясно съзнание за отечество и туря всички днешни високи понятия за него под краката си само да постигне личната си цел. И едва ли се е считало това тъй грозно и позорно. Такива примери виждаме в ония времена и в междуособните борби на византийските императори, зовящи турците на помощ против съперниците си. По-после, в 1366 г., сам Иван Шишман, за да изпъди маджарите из Видин, повика също турска войска на помощ. . .

Истина, Ивайло би ни бил по-симпатичен, ако би паднал в геройските си борби срещу византийците или даже ако би изчезнал от политическата сцена незнаен, но сега, отишъл при Ногая да иска военната му подкрепа за завоевание на престола си, той изглежда по-колосален, по-верен на себе си с тая стихийна жажда за власт и величие, остала неугасима в душата му през всички успехи и превратности на съдбата. И трагическият негов край е достоен за бурния му живот: Ногай най-напред обещавал Ивайлу да му помогне, но в едно пиршество заповядал да го убият!

Тайна остава за историка и за психолога природата на тоя човек. На какви духовни влияния или на какъв атавизъм се дължи тоя болезнен, страшен стремеж към величие у тоя прост овчар, според Пахимера, или груб свинар, според Григораса, или разбойник, според Иречека? Неволно си помисляш дали в тая тъмна душа не се е таил зародиша на един малък ориенталски Наполеон, който само поради неблагоприятните условия не успя да достигне, макар в малък мащаб, съдбините на корсиканеца?

И аз сега, наведен над историята му, цял пленен от трагичната мощ на тоя величав образ, стоя углъбен в миналото.

Навън пролетта ни праща първата си усмивка. Няколко ранни дървета в двора са напъпили. Слънцето, топло и лучезарно, залива с ярките си лучи снежните върхове на Витоша, същите лучи, с които е блестяло по меча на Ивайла през пролетта на 1278 год., при влизането му в Търново.

20 март 1920

ИНТЕРВЮТА

ИЗ ИНТИМНИЯ ЖИВОТ НА НАШИТЕ ЗНАМЕНИТОСТИ

ПОСЕЩЕНИЕ НА Г. ВАЗОВА

Един наш приятел в София, г-н S., по молбата ни, е посетил народния поет г. Ив. Вазова в къщата му и го е интервюирал върху образа на живота му, върху начина (процеса) на писането му и върху сума още подробности от писателския му живот и ни е изпратил писмо, в което излага резултата от срещата си и което ние бързаме да турим пред очите на читателите си, тъй като мислим, че това ще бъде интересно за тях.

«Най-напред, пише ни г. S., да ви представя Вазовото жилище. То е двуетажна къща на ъгъла на улиците «Вълкович» и «Раковски». Малкия, постлан с плочи двор е обсаден с борики, акации и брези, с една ивица градинка край стобора. Намерих поета в кабинета му на горний етаж. Тоя кабинет е широка, весела стая, с червени стени, осветляват го два прозореца от запад и юг. Из първия се гледа Раковска улица и скоростроящия се Народен театър, а от втория една хубава градина на съседа му г. д-р Бъчаров, а в кръгозора — Витоша. Стените са украсени с картини и портрети от живописците Мърквичка, Митова, Канели, Величкова (образа на Хаджи Ахила) и от някои работи на скулптора Шатца, между тях образа в барелиеф на Вазова. Един бюст на покойния Стоилов стои над библиотеката му. На писмения стол се виждат скъпоценни и хубави писмени принадлежности, дарени поету по случай на 25-годишния му юбилей, който се отпразнува от цяла България на 24 септември 1895 г. Между тях — една

масивна мастилница от старо сребро с красиви изваяния, от гр. Пловдив, и едно златно перо — от гр. София, с което сега си служи поета. Голяма картина, представляваща старозагорското VI-класно училище, което носи името «Иван Вазов», е подарена от града Стара Загора пак по горния случай. До нея висят образите на Левски и на Виктор Хюго. В малката библиотека до вратата фигурират подвързани всичките съчинения на Вазова и чуждестранните преводи на неговите съчинения. «Под игото» ги има най-много. Там видях преводите му на езиците: английски, французки, руски, полски, чески, словински, хърватски, холандски, шведски, датски, арменски, георгиянски и др.

Как живее Вазов? Според собственото му признание Вазов няма определени часове за работа, няма никаква програма за разпределение часовете на деня си. По цели месеци той нищо не работи; после настава период на работа: тогава той работи усилено по цели дни и отчасти през нощите, додето завърши започнатия труд. Той си дава само час или два почивка през деня и се разхожда из Княз Борисовата градина. В периода на бездействието Вазов обикновено се разбужда утрин по 6 часа и чете вестници и книги в леглото си около 1—2 часа и там си пие чая. Спалнята му е осветлена от един източен и от един южен прозорец. Един тиролски пейзаж само украсява стените ѝ. Когато е хубаво времето, той излазя и прави разходка обикновено из алеите на Борисова градина, а често и по-далеко — в новия разсадник отвъд тая градина, или с трамвая до Княжево. В лошо време той посещава читалнята на «Славянска беседа» и там по часове чете списания и вестници.

Въобще Вазов обича да ходи и пътува много — това го знаем вече от описанията на многочислените му пътувания из планинските краища на България. Това движение отговаря и на природната му наклонност, и на съветите, които му са дали докторите.

Г-н Вазов изглежда сега доста изменен, та учудва оногова, който го е видял преди две години. Тогава беше пълен, силен атлет, «планински здравенак», както го беше нарекъл един негов критик. От две години поетът е постоянно боледувал от разни органически разстройства и през това време не е писвал. Последната му болест

е била люта невралгия в дясната ръка и рамо, която в продължение на 4 месеца не му била дала нито един час сън! Всички усилия на софийските лекари и на медицинската наука остали безплодни. Най-после намерил, преди два месеца, спасение в княжевската хладна баня. Сега е съвсем здрав и бодър.

И г. Вазов се е заловил с младежка жаркост пак да пише. Той е завършил окончателно историческата си драма от времето на Асеня II, почната още на 1900 година. Но не мисли сега нито да я печата, нито да я дава на сцената. Друг един труд, също от дълго време започнат, е един исторически роман, чийто сюжет е взет из историята на Търновското царство в края на XIII век. Поета ми посочи един куп книги, натрупани на една маса. Това бяха съчинения на византийски и латински хронографи, руски, славянски и български книги, които се отнасят до оная епоха. Понеже Вазов не знае гръцки и латински, то нужните места му превожда г. Брожка, чех, учител в Софийската девическа гимназия. За целта на тоя роман той през септември бе ходил в Търново да разгледа останките на старата столица, в която се разиграват действията на романа му. Той тъкми да ходи и в Белград за справка в тамошната библиотека. Той е много улисан с тоя труд и не си скрива мъчнотията на делото си: изображението приблизително вярно живота на българите и историческите събития от онова време, а за тия предмети сведенията са бедни, разхвърляни и недостатъчни.

На въпроса ми от кой свой труд е останал най-доволен, г. Вазов, след малко замислюване, каза, че от своите поетически произведения той счита за най-доброто и най-поетичното фантастическата си поема «В царството на самодивите». Той е писувал тая поема в Пловдив на 1884 г. в мъките на една «сърдечна трагедия», която е искал да задави чрез углъбяването си във вълшебния мир на нашето народно творчество, което той е избрал и обича страстно. И той е бил тъй вдъхновен от предмета си, щото куплетите са се лели от само себе си и са печатани тъй, както са се излели — почти без поправка. А печатал е той «В царството на самодивите» в подлистника на в. «Народни глас», на който е бил редактор. Края на поемата не се допечатал, защото се изгубил ръкописа. Г. Вазов намерил тоя край едвам после, затурян в книжата си, и с него е излязла поемата при второто ѝ издание по-лани в сбирката «Поеми». Отглас на неговото душевно състояние тогава се прозира и в някои песни със субективен характер в поемата. С такова също въодушевление е писана първата половина на «Епопеята на забравените», която написал в три дена. От другите си поетически трудове Вазов счита също за една от най-добрите си «Италия».

Попитах го за поемата му «Грамада» и той ми даде следующите любопитни подробности:

Сюжетът на Грамада му е бил вдъхнат от един процес, който той разглеждал в Берковица като председател на тамошний окръжен съд, после унищожен. Един селянин от село Охрид дал тъжба против съселяните си, че го били проклели по начина, който се изобразява в «Грамада». Тая тъжба естествено била оставена без удовлетворение, но тя не остала без последствие в душата на поета и ней се дължи едно от най-хубавите украшения на нашата литература. Грамада Вазов пратил да се напечата в г. Ковачевото списание «Българска илюстрация» в София, срещу което никакъв хонорар не му дал бай Янко. Когато по-после той дошъл по отпуск в София, той бил претрупан от похвали за «Грамада» от всички, които се срещнали с него. Тук Вазов пожелал да се представи на г. П. Славейков, тогава министър. Г. Спас Вацов го завел в дома на министъра. Вазов заварил у г. Славейков тълпа хора, а г. Славейков бил по риза, по причина на големите горещини. Той приел хладно поета и като отворил дума за «Грамада», казал му следнето: «Вашата «Грамада» е последния отблеск на един угасающ талант!» Вазов излязъл попарен от дома на своя учител по поезията.

От своите прозаически съчинения Вазов не знае кое трябва според него да държи първо място. Подиго-то той захванал в Одеса, дето е живял като емигрант (1888 г.), и там довършил половината от романа. Другата половина написал в София, дето се върнал на 1889 г. Тогава се основавал Министерски сборник и г. Вазову било направено предложение от редактора му г. д-р Ив. Д. Шишманов да даде труда си в сборника. Додето се напечатала първата половина, Вазов написал

втората или по-добре той я диктувал, защото страдал от очебол.

Романът «Нова земя» Вазов счита като вярна картина на българския живот, културен и политически, в първите години от Освобождението. Той намира, че романът страда от отсъствието на единство, от разпаленост и го счита повече картина на живота, отколкото роман в проста смисъл на думата. «Нова земя» е имала голям успех, защото в три месеца се похарчила около половината от него (той бил напечатан от издателя в 6000 екземпляра). «Въз никоя моя книга критикувачите не са се нахвърляли с такъво остървенение, казва Вазов. Най-много ме обвиняваха в пристрастно и партизанско изложение на Пловдивский преврат, като посочваха, че аз бях една от жертвите му, бидейки съединист и член в Постоянний комитет, когато се прогласи Съединението. Тия обвинения бяха колкото злобни, толкоз и лъжливи. Аз представих перипетиите на революцията с най-голяма обективност и историческа точност; за да бъде вярно и истинско, аз исках сведения от самите автори на превратa. Съгледаха даже някакво съчувствие към свалениия главен управител на Източна Румелия Гавраил Кръстевич. Тоя последен грях приимам на съвестта си: аз уважавах и уважавам Кръстевича, заслужилият и благороден родолюбец и човек, който при прогласяването на Съединението, което го катурваше от властта, произнесе многознаменателните, сюблимните думи: И а з с ъ м б ъ л г а р и н!»

«К а з а л а р с к а ц а р и ц а» той е писувал «с любов и въодушевление». Той също се е бил разграбил почти цял в няколко месеца. Поета добавя, че ни за една своя книга не е получил толкова похвали и сърадвателни писма из България, от мъже и жени. Особено се е харесал типът на народния учител Чакалов. «Даже министърът на просвещението г. Шишманов, при внасянето едни законопроекти в Народното събрание за възлагане на народните учители и стопанствени занятия, за подкрепа на идеята си, прочете в събранието главата от романа, дето се изображава дейността на Чакалова. За голямо мое удивление, казва той, само социалистите и народните учители ме охулиха за Чакалова, като тип невъзможен у нас, а между това тоя тип

на народен учител, обикнат от народа, защото се слял с него и разбрал нуждите му, аз не го изсмуках из пръстите си: няколко такъви редки народни учители тогива имаше в Добричко и Софийско. В Дания народните учители всичките са като Чакалова, но у нас учителите разбират другояче призванието си. . .»

Това ми даде повод да попитам Вазова какво мисли за своите критици, които на последне време са се твърде разплодили.

Той се усмихна добродушно и каза: «Всичките мои критици са млади хора, мои ученици в литературата, главно — писатели. Вие се чудите, и аз не мога да разбера тая ярост, която повдига всяко мое ново дело. Мене ме обичат българите и ме четат, четат ме и в странство, дето почти всички мои неща са преведени. Това би трябвало да радва у нас, да възбужда благородно съревнование у младите писатели, за да напишат още по-хубаво, защото аз сами признавам, че съм много намерил и с недостатъци; но вместо това — те се ядосват. Ако повечето от тях не ги четат и ги игнорират у нас, вината ще бъде тяхна: те не умеят да говорят на душата на народа, която не познават, или пък умеят, но не искат. И народът им дава отговор: чуждй се от тях. У някои има истински талант, у някои самомнението замещя талантите и у такъви жаждата за бърза популярност е по-неукротима и всеки мой успех ги прави болни. . . Ето и сега получих ческия превод на «Казаларската царица». И Вазов ми посочи на масата си един том, изящно отпечатан. Аз научих, че «Казаларска царица» е преведена още и на хърватски, и на полски, и на румънски (на последния език романът не бил още излязъл от печат).

Въобще за днешната наша критика г. Вазов изказа следующите мисли:

«У нас критика в истинския, европейския смисъл ни дума няма още. Тя, в своята целокупност, с малки почтени изключения, все продължава да бъде израз не на обективна оценка и свободни и широки възгледи върху изкуството и задачите му, а на литературни кръгчета, на интелектуални котерийки и главно — на лични страсти. Прогресът, който сме направили в областта на литературата, е значителен и неоспорим: имаме плея-

да талантливи поети-лирици от новата генерация, имаме от нея и добри новелисти и пр. На критиката ѝ не върви, тя няма ни един представител, който би ѝ правил чест. Покойний Бончев още няма достоен приемник у нас, а той се е поминал преди четвърт век. Кръжоците хвалят своите хора, критиците въздигат личните си приятели и са свирепи към ония, които не принадлежат към тяхната група. По тоя начин видяхме чудовищни работи: бездарности и лигави предъвковачи на чужди работи се въздигнаха до гении, и истински и високи дарования се обливат с кал. Като типичен представител на тоя род критици е д-р К. Кръстев, легендарен вече у нас по венцехваленията си спрямо «комшии» и остървението си спрямо противника.* В това отношение за него няма две мнения в нашия литературен свят. И тоя разврат ще трае дотогава в нашата литература, додето делото на критиката не попадне в честни ръце.

— Каква трябва да бъде днес нашата литература? — попитах.

Отговаря г. Вазов: «Нашата литература допреди Освобождението беше чисто националистическа. Днес се радваме на свободния живот, но тя пак трябва да бъде п р е и м у щ е с т в е н о националистическа, в широкия смисъл на думата. Нейната възпитателна рол още не е свършена. Аз я разбирам националистическа в смисъл, че тя трябва да отражава в себе си народната душа, нашите идеали, нашите задачи, поставени от живота, да действува облагородително върху умовете и сърцата, да вдъхва чувство на любовта към дълга, към труда, към честта, скромни добродетели, чрез които само може един народ да напредва и да гони по-честито бъдеще. Значителна част от нашите млади писатели, от суетен страх да не идат по утъпканите пътища, търсят други; едни се предават на черен и безплоден песимизъм, други си хабят таланта в старо-новомодна лирика от минорен тон, както се изразява д-р Ив. Д. Шишманов, сиреч отиват пак по утъпкани от други пътища, само че тия пътища са чужди и не наши и понеже тая деятелност не се косва до народната душа, тя ѝ остая непонятна. Тая категория писатели и поети пишат за себе си, други възлагат упованието на потомството. Потомството обаче ще дойде със своите нови нужди, копнежи, страдания и радости, за които ще си донесе и свои изразители, несъмнено по-даровити и по-достойни от сегашните. Синове на епохата си, те трябва да работят за нея и в нея. А нашата ли епоха не дава работа на българските таланти? Тя ли е оскудна от благородни и високи задачи, от вдъхновение за истинските дарования, за чутките души? Забележете, че аз не отричам значението и на другите посоки в литературата, би било глупаво и престъпно да даваме калъп на мисълта и да туряме юзда на вдъхновението. За пример, ние имаме прелестни поетически работи и в ненационалистически посоки, каквато е лириката на Ст. Михайловски и на К. Христов. Но те, по своя характер, са по-мъчно достъпни за широката маса читатели със средня културност, а моята дума е за литература с възпитателно действие въз народа. Наконец, трети поети падат в декадентство, по мода. Тоя жанр, роден във Франция и минал през Русия у нас, се нарича от някои «поезия на нюанси». За мене туй е «поезия на галиматия»! Декадентството се обяснява във Франция чрез блазирания вкус на обществото, което дири нови, чудати форми за дребни и безцветни чувства. Поетите от тая категория, изобщо дребни дарованийца, намират, че всичко, що е хубаво, дълбоко и велико, е вече възпято от гениални поети, и те намират свободен простор за себе си само в декадентска поезия, дето безсилието на вдъхновението се замества от нарочитата мъглявост на словото, от поетическа семковщина и пълно идиотство. Впрочем, у нас и никой не чете тия дивотии, освен самите им творци.»

За нашата съвременна драма г. Вазов мисли, че тя е замръзнала на една точка, че тя е един мъртъв род. Причината състои в това, че нашите театри, столичните и провинциалните, са изгонили из репертоарите си български пиеси. А понеже драматическо произведение се пише главно не за четене, а за представляване, то никой

---

* Както е известно, най-злобно нападан от г. Кръстева е самия Вазов. До 1901 г. те бяха приятели и г. Кръстев го хвалеше и превъзнасяше печатно. После отношенията им се развалиха и Вазов изведнаж стана лош писател за нашия критик, макар че именно оттогава силата на неговия талант се развиваше в пълнотата си, заедно с нарастването на популярността му у нас и в странство. — S

не пише драми само за да има удоволствието да ги гледа по полиците на книжарниците. Истина е, че това афоресване на българските драми от театралните трупи се дължи много на «махаджийската» наша пази боже критика. Тя се нахвърли с канибалско остървенение против всичко българско, що се появи на сцената. Тоя страх парализира и авторите. Ние, по старобългарски глупави и низки привички, гоним всичко наше. Чуждото ни е по-мило и винаги по-добро, било то и смет. Ний видяхме да се дават у нас чужди драми, често никакви по идея и по изпълнение, и нищожни или вредни по морала си, от които публиката, след гръмките ръкопляскания, които им дава от снобизъм и от приличие, завръща се у дома си разочарована и угнетена, и с тягостни впечатления. Това се случава даже когато е присъствувала и на драми, признати от чуждата критика за художествени. Ибсен, Хауптман, Горки, Чехов са добри, но те са добри и понятни у дома си, за нас са чужди, малко понятни и ненужни. Бездарната Войникова комедия Криворазбранатa цивилизация днес пò би имала оправдание на нашата сцена, поради идеята си, та ако ще и поради комизмът си, груб наистина, но комизъм верен, български. Това е, разбира се, един парадокс и никой не би съветвал да се дават подобни слаби пиеси. Но новите ни писатели са способни да напишат несравнено по-добри, но и като напишат, ще бъдат захвърлени. «Въобще, продължи г. Вазов, аз не намирам добре да ни хранят с разни немски и руски драми, в които се изкарват пред нас субекти ненормални, психопати, морално разбити, нищожни и полуидиоти, с една реч, болни хора, с каквито са напълнени главно руските драми, що видяхме на сцената. Защо ни е да гледаме тия изкилени същества? Каква нравствена полза можем да извлечем от подобни драми, каква естетическа наслада и какво облагородяюще? Нашият живот е съвсем друг, нашият живот е млад, кипящ, полето ни е открито за всякакви пориви и благородни стремежи. Нека ни бъдат като пример за подражание не изкълчени натури, болнави и сломени души, а силни образи, а хора със силни воли и с железни характери. Това трябва да ни даде нам драмата, това трябва да ни дава и литературата изобщо.»

Като стана дума за нашия книжни пазар, поетът каза: «Нашият книжни пазар не го бива. Книгите всяка година по-малко се харчат. У нас авторите, с крайно ограничени изключения, не намират надлежни приеми в обществото, в широкото читающе общество. Повествователния род пак иди-доди, но стиховете малко се четат. Не чухме ли преди време, че от стихотворната сбирка на един добър поет се е продала в един от първите градове на България — именно в Пловдив — само един екземпляр? Причината или причините? Те са разни и аз споменах една от тях по-горе. Но има и други важни причини за това затишие на книжния ни пазар. Една от тях е апатията, отсъствието на литературни интереси, друга е растящата материалистическа струя, що залива нашия живот, третя — читающата публика се подели по разните научни отрасли, та чете преимуществено книги по клона си. Най-много читатели на изящната литература отне социалистическата. Изящната литература, когато няма в нея социалистическа тенденция, е афоресана като нещо буржоазно и реакционно. Това явление е обаче преходно. Животът прогресира, вкусовете се изтънчават, кръгозорите се разширяват: нараслите духовни и естетични потребности ще потърсят удовлетворението си. Нужно е само нашите писатели да се вслушат в нуждите на живота, да се приближат до ламтенията и душевния мир на народа. Впрочем при всичките тия условия ние и сега стоим по-горе от сърбите и румъните, у които книжнината още по-зле стои.»

Тия впечатления, предадени малко окъслечно и разбъркано, можах да ви предам като резултат от беседата си с г-на Вазова.»

S.

ЕДНО ИНТЕРВЮ С Г-НА ИВ. ВАЗОВА ПО СЛУЧАЙ СМЪРТТА НА К. ВЕЛИЧКОВА

Позната е голямата близост и многогодишна, тясна и неразривна дружба, която е свързвала г. Вазова с непрежалениия наш многозаслужил съотечественик Константин Величков, когото неумолимата смърт едва преди няколко дена прати в гроба. Един наш репортьор вчера се е явил в дома на г. Вазова, за да получи някакви сведения върху личността и миналото на покойника, които народния поет с готовност му е дал, при всичко, че е бил още твърде съкрушен от загубата на интимния си приятел, и ние бързаме да предадем тука бързите бележки по нашия репортьор.

«Заварих г. Вазова в кабинета му сам и угрижен. Още при първите думи за Величкова очите му овлажняха от сълзи. Като чу за целта, която ме води при него, поетът ми каза:

— Аз съм твърде разстроен сега, скръбта ме души. . . Но говорете, питайте, каквото мога, ще ви отговоря.

— *Г. Вазов, откога се познавате с покойния?*

— С Величков пръв път се запознах в Цариград на 1872 година, мисля. Той тогава беше малко момче, ученик в цариградския лицей. Името му обаче работеше, беше известно. Неговата драма «Невенка и Светослав» беше се играла с голям успех в Цариград, беше предизвикала възторг. Аз бях вече познат като автор на «Борът» и литературни симпатии ни сближиха. През няколкото часа само, в които се видяхме, ние говорихме

за литература, не за нашата — тя не съществуваше почти, — а за французката. Говорихме за Виктор Хюго, за Ламартина, които Величков обожаваше. Той беше твърде начетен, говореше умно и духовито. С поетическа душа, с пламък в погледа, дето гореше възторгът на младостта, с най-благородни пориви на идеалист, той ме плени и остави дълбоки впечатления в душата ми. Аз го обикнах. След няколкогодишна раздяла ние пак се видяхме в края на 1877, в Свищов, през време на Руско-турската война. Аз бях чиновник при свищовския губернатор. Той бе избягал от Турция, дето бе затварян за участието си във въстанието. Намерих го в една гостилница, болен от една простуда през пътуването, и помня сега — с Ламартина в ръцете, именно поемата «Iosseline». В Свищов той престоя само няколко дена, ние бяхме неразделни там, после отпътува нанякъде. Трети път се видях с него и не се разделихме вече в продължение на 6 години, в Пловдив, дето бях дошъл, след напускането Берковица, дето бях служил като председател на окръжния съд. Тук интимно приятелство ни свърза. Той беше депутат и член в Постоянний комитет и редактор на «Народний глас»; макар че политиката му отнемаше доста време и играеше вече първенствующа рол като вдъхновен оратор и политически мъж, голямата му любов беше литературата.

— *Моля някои сведения за тоя период?*

— Мога да кажа, че тоя къс период беше най-благоприятен за развитието на нашите сили, през него наймного работихме. Станах му другар и в Постоянний комитет, положение високо в Източна Румелия и което получих главно с неговото съдействие и с онова на г. Ив. Ев. Гешов, представител на комитета и на Областното събрание; покани ме и аз му станах съредактор в «Народний глас». После основахме списание «Зора» — Величков беше вече директор на народното просвещение — и в това списание той обнародва прекрасни и ценни трудове. Ние се не деляхме почти, ние се столувахме заедно в неговата квартира. Величков тогава беше весел, жизнерадостен, голям шегобиец в другарски беседи, колкото вдъхновен и пламенен оратор в Областното събрание, там неговата громка дума се слушаше с внимание, импонираше. . . Аз всеки ден повече го

обиквах, това беше идеална натура, душа чиста като кристал, горда и независима. Най-големите му противници — той и тогава ги имаше — не можеха да му откажат благородството на характера, силата на таланта и незапетнимото му почтенство на обществен деятел и частен човек. Имаше мнозина да го мразят, по политически причини, но всеки го уважаваше и се прекланяше пред високоблагородната му личност. Но мога ли в няколко минути да изкажа онова, което беше моят незабравим приятел? Аз мисля нарочно да пиша за него, да поделя с нашата публика всичко, каквото знам за тоя рядък идеалист, за тоя бляскав талант и дълбокочувствующ поет и мислител, който ни завеща заедно с примера си на идеален политически мъж и едни от найхубавите украшения на нашата книжнина като «Писма от Рим», критическите студии за Любена Каравелов и други, прелестните по нежност и сила на чувството «Цариградски сонети». Името му ще живее в тях, додето в България се цени хубавото и почита възвишеното. Но, боже, как умря мизерно тоя човек! Каква злощастна съдба!

Г. Вазов говореше със силно вълнение, дълбока тъга замрачи лицето му. Аз уважих тая тъга и станах да си ида, като му благодарих за идеята, която има да напише споменитe си за Величкова. На излазяне аз обаче не можах да се удържа да го не попитам:

— Г-н Вазов, бих Ви попросил да ми кажете няколко думи за последните си срещи с Величкова.

Поетът помисли скръбно, па ми каза:

— Последните срещи? Уви, при тръгването му аз го не видях, бях болнав, пазех стаята и не можах да ида да му кажа сбогом, последното сбогом! Това беше голяма скръб за мене. Той тръгна. Но ето че от Венеция пристигна картичката му, датирана 31 октомври. Той се извинява на мене и на майка ми, която почиташе и обичаше почти със синовна любов, че не можал да дойде да се прости с нас и че на 1 ноември тръгва за Гренобъл. След три дена телеграфът ни донесе фаталната вест за смъртта му. Но през последните два месеца аз го посещавах в домът му често. Няма да забравя нравствената мъка и страшното потресение, което му бяха причинили няколко реда в «Мисъл», дето д-р Кръстев му приписваше «царедворски и сервилни наклонности»! Величков, който, ако би бил като много други у нас, би бил днеска богаташ, имал би колесница, водил би живот разкошен, а той агонизираше сиромах в мизерия, със секвестирана пенсия, често петимен за 1 лев — «царедворец» и «сервилен»? Това го уби. Той бе в изступление, негодуването го задушваше. Тоя отвратително злобен човек, д-р Кръстев, нема срам и жалост да хвърля тия гнусни обвинения против един болен човек, достоен за всеобщо уважение, против олицетворената гордост и благородство, остали чисти и при най-тежките изпитания на живота! Аз мисля, че при другите фактори, които ускориха края на Величкова, беше и тая гнусота на д-р Кръстева. Сигурно съвестта ще го мъчи, ако злобата не е убила всичко човешко у него. Но каква полза сега от нашите негодувания? Нашият проклет живот уби и тоя деятел. Сега гледам, че всичките вестници се надварят да величаят и да признават заслугите и идеализмът на Величкова. Късно. Трябваше топло слово, когато беше жив. Трябваше да се огрее тая благородна и страждуща душа, трябваше да се подкрепи с думи на справедливост и признание тоя силен дух, отдал всичко, каквото е имал най-добро, на отечеството. . . Такива сме си, свирепо племе.

Аз се простих с г. Вазова и прибързах да напиша и поднеса на читателите тоя разговор с най-интимния приятел на Величкова.»

МЕЖДУ НАШИТЕ ПОЕТИ И ПИСАТЕЛИ

. . .редакцията, водима от желанието да даде на своите читатели нещо из живота на българските поети и писатели, се обърна към тях с молба да отговорят на следните въпроси:

1. Къде и как прекарахте лятото?

2. Имали ли сте възможност да работите през последните няколко месеца?

3. Какво ново из чуждата литература Ви е привлякло вниманието?

4. Има ли нещо ново в нашия литературен живот?

5. Що най-силно впечатление Ви е направило из нашия обществен, политически живот през последните няколко месеца и как може да се охарактеризира?

Нашите поети посрещнаха със задоволство предприетата анкета и болшинството от тях вече изпратиха своите отговори.

И от днес ний започваме да печатаме получените отговори, като ще започнеме с нашия най-известен, най-познат поет Ив. Вазов, певецът на миналото, певецът на българската душа.

ПРИ ИВАН ВАЗОВ

Отидох при поета с чудно вълнение в душата.

Вазов е в скромния си кабинет. Поетът обвладава с чудната си осанка, с милия си поглед и с поетичната си сериозност, играеща по лицето му.

Ето що ни писа той:

«Това лято не съм напущал София. Прекарах времето в ползуване от минералните води на Горна баня най-напред, а после на Княжево, правих и кратки излети сам или с другари до софийските красиви околности: Панчарево, Боянския водопад, Владая, манастирът «Св. Крал». Възкачвах се и на Люлин планина. Последният планински излет е едничкия ми, който от шест години насам правя.

Това лято малко съм работил. Довърших само последната обработка на драмата си «Борислав», която е сега на разучаване в Народния театър. Почнах и друг един драматически труд, но неговото доизкарване отложих за през зимата.

Питате ме какво ново ми е обърнало вниманието от чуждата литература. Да си призная: не съм следял чуждата литература.

Нещо ново в нашия литературен живот — не виждам нищо.

Малкото печатани работи, паднали под очите ми през тези, обикновено безплодни за литературата, летни месеци, са дребни работи или никак не заслужават внимание. Изключение правят прекрасните дълбоко философски творения на Ст. Михайловски в «Църковен вестник». Те ни утешават за безплодността на съвременната ни литература. При това забелязва се и голяма апатия на нашата публика към книжнината. За това невнимание виновна е в голям размер и нашата ежедневна преса. Тя в голямото изобилие на своите органи и със сензационното си съдържание повечето, отнима читателите на изящната литература, та и свястно нещо да се появи, остая незабелязано и ненасърчено от добър прием. По същата причина и списанията гинат едно след друго. Оцеляло е, ако се не лъжа, само «Българска сбирка», благодарение енергията на редактора ѝ.

Що най-силно впечатление ми е направило из нашия политико-обществен живот?

Нищо особено. Партийните борби все така са ожесточени, както и друг път. Нашият държавен живот се води безсистемно и с друсаници. Въздигането България на царство, като измени международното ни положение, не измени нито хода на нещата, нито хората, нито похватите за управление.

По-отрадно впечатление правят конгресите на нашето учителство, на другите корпорации и съсловия и участието на България в славянските събори, също и изложбите — живописни и други.

Те свидетелствуват за културния подем, който не престава да се засилва. Исках да забележа, че нашата наука претърпя незаменима загуба със смъртта на професора Златарски, един от редките неуморни и добросъвестни в своята специалност труженици, какъвто е и друг наш учен д-р Ив. Шишманов, когото с радост чухме, че университета е пак прибрал в сградата си.»

УСПЕХА НА «БОРИСЛАВ» И АТАКИТЕ ПРОТИВ НЕГО. КАК СЕ Е РОДИЛ «БОРИСЛАВ»

ИНТЕРВЮ С Г. ИВ. ВАЗОВ

По повод на небивалият успех на «Бориславa» и яростните нападения въз него на една част от печата, пожелахме да знаем мнението на народния поет за последните. Г-н Вазов ни прие любезно в своя кабинет, гледащ на улица «Раковска». Както е известно, поетът не е излиятелен и не обича да говори за себе си. Но на нашите настойчиви просби той имà добрината да ни каже приблизително следното:

«Действително, мене ме нападнаха и доволно яростно. Успехът на «Бориславa» на софийската сцена и на провинциалните извика ураган от злъчка в някои кръгове. Кои ме нападат? Нападат ме главно социалистите в «Камбана» и кръжока — д-р Кръстев — Пенчо Славейков — Петко Тодоров, а също и г. А. Страшимиров. Социалистите се уплашиха, че с възвеличаването на един български цар като Иван Асен II, а той действително е велик в нашата история, да не би да се опитвам да закрепя монархическия принцип у нас. Това беше смешно. Никакъв принцип монархически не съм искал да прокарвам в драмата си (аз в «Към пропаст» пък изкарах един лошав цар), а просто съм искал да изобразя една от най-светлите страници на нашата история. Тенденцията ми беше чисто литературна, художествена. Уплашиха се още от «Бориславa», че той будеше националното чувство, че в него патриотическият елемент е силен. А социалистите са врагове

на всеки национализъм и патриотизъм. И се нахвърлиха върху мене. Аз бях обсипан с хули. Нарекоха ме невежа, проповедник на сокашки патриотизъм, недостоен за нашето време и за нашия народ, а понеже народа се стичаше на представленията на драмата ми, и той си изпати: той биде наречен невежествена сган, презряна тълпа — превърна се народа на презряна тълпа за социалистите, които именно лягат и стават с тоя народ и се кръстят в него! И знаете кой беше тоя народ. В него влизаха, при еснафското съсловие, при простите граждани от всички краища на София, и цветът на интелигенцията, учащата се младеж, офицерството, работниците, социалистите. Аз видях не без учудване и самия г. Сакъзов, главатар на социалистите, няколко пъти на представленията на «Борислава»! И той се мъдреше между «невежествената тълпа»! Г-н Благоев пък, друг главатар на социалистите, писá в едно списание, че плакал при представлението на «Борислава».

И въпреки това кампанията против драмата ми продължава. Социалистите не искат да видят, да признаят никакво литературно достойнство в нея, не, те нито говорят за художествената страна на произведението ми, то има смъртен грях пред тях, че буди у народа националното чувство, чувство на народна гордост, прочее, долу «Борислав»! Но по една ирония на съдбата, заедно с растежа на техните псувни, растеше и въодушевлението на публиката, която се биеше за билети. Какво да им правя? Те не искат да съзнаят, че са безсилни да наложат на българската душа своите тесногръди сектантски и антинационални проповеди. Бог с ними. . .

Другата група мои нападатели — те са вече литератори — имената на някои споменах по-горе. Единият, д-р Кръстев, от 20 години насам води война против мене. Той ме обезценяваше в списанието си «Мисъл» със злобни критики, книги издавá против мене, сказки държа из провинцията, лекции в продължение на две години чете против мене в университета и сега — успехът на «Борислава» го докара в изстъпление. За яростта на г. Пенча Славейков излишно е да говоря, мене ми е жал просто за тоя човек. . . Остават г. г. П. Тодоров и А. Страшимиров. Те са драматурзи. И както знаете, техните драми, за жалост, се представиха няколко пъти пред полупразен театър, а на първия се съвсем провалиха. Не отричам, че те искрено вярват в големите достойнства на драмите си и аз искрено им желаех успех, защото желая да се създаде у нас национална драма, за да измести, поне донейде си, рояк преводни драми, чужди нам и по дух, и по съдържание, и по тенденция, които по неволя туряме на нашата сцена и нищо не губим, ако минем без тях. Но моите колеги се разсърдиха, те не бяха великодушни. Техните нападки се отличаваха с особена буйност. «Борислав» беше виноват пред тях за неуспеха на драмите им. А успеха на «Борислава» се дължал, видите ли, на бляскавите декорации и на бляскавите костюми на Асеня и на болярите му. Ами на бедните сцени в провинцията, дето няма ни едното, ни другото, дето Тамара излазя даже в сукман, защо пак тоя ентусиазъм? Ни една спокойна преценка, в която да посочат лошите и добрите страни, ако има такива. Общи думи само, анатеми. Туриха драмата ми на един ред с Ибишаговите фарсове във вариететата, туриха я по-долу от кинематографа! Защо толкова ярост и умопомрачение? И при всичко това, тия колеги идеха на «Борислав». . . Защо? — Не знам. Аз видях даже г. д-р Кръстева десетина пъти на представленията на драмата ми, че се бедреше между другите. Сигурно идеше да види пак костюмите?»

Г. Вазов добродушно се усмихна, но очевидно тая беседа го възбуди. Аз му поисках, преди да си отида, някои сведения по историята на написването «Борислава», защото пиеса, която е едно епохално събитие в нашата литература, заслужава да се знаят всички подробности, концепцията ѝ и процеса на написването ѝ.

Г. Вазов отговори:

«Борислава» захванах още 1901 г. Бях си поставил за цел да осветля една от най-ярките фигури в нашето историческо минало, незаслужено забравено и пренебрегнато от нашата литература. А това минало е богато с драматически сюжети, то е пълно с висока поучителност за днешните поколения, особено за младото, обезверено от модерните антинационални учения. Исках да съгрея българската душа. Исках да изкарам на нашата сцена в ярки художествени образи силата на българския дух сред това подло и болно отрицание на

всичко свое, на всичко добро в нашия живот. И използувах историята за изрисуването на велики и благородни чувства, на велики характери. Турих в драмата цялата си душа. Странна е съдбата на тая драма. Тя мина през няколко перипетии. Най-напред трите последни акта произхождаха на бойното поле при Клокотница. За тая цел нарочно ходих в Хасково и оттам в близкото село Семизче, старата Клокотница, за да се запозная с театъра на действието. Но когато довърших драмата, видях, че войнствения, баталния елемент я задавя. Тогава я измених и пренесох всичките действия в Търново. Няколко години, на много прекъсляци, я преработвах, полирах. Най-после ми се стори, че е окончателно завършена, и съобщих на г. д-р Ив. Шишманов, министър на просвещението тогава, че ще я дам на театъра. Той сам я чете, одобри я и тя се вписа в репертоара на Народния театър, за да се даде подир откриването му. По-подире, като я препрочитах, аз се обзех от страшно недоволство, драмата ми се видя лоша. Изново заработих над нея трескаво, неуморно. Бях болнав тогава, тя ме не оставяше на мира, аз губех сънят си в нощни бдения при лампата, над ръкописа. Драмата ме цял овладяваше, уморяваше ме, раздразняваше ме. За да се отърва от това мъчение и да си отдъхна, аз в един порив на ярост хвърлих в печката «Бориславa». Такова детеубийство бях направил.

Изгорих «Бориславa». Но за да не остана на лъжа пред театралното управление, драматизирах повестта си «Иван Александър» и направих пиесата «Към пропаст», която дадох на театъра.

Неочаквания грамаден успех на «Към пропаст» ме накара да съжаля за изгарянето на «Бориславa», за отишлия на вятъра с години труд и бъхтане. Реших да го възсъздам и представя на публичния съд. Затършувах в изхвърлените на потона мои непотребни ръкописи, дано найда каква-годе случайна останка от «Борислав». За жалост намерих само копието от първото действие. Тогава се залових с ново въодушевление на усилена работа да напиша пак останалите четири действия, на памет. Това ми костувá страшен труд. Най-после успях, кое с припомняне, кое с ново самостоятелно възстановяване да завърша и изкарам «Бориславa» в настоящия му вид и възторжения му прием, далек надминаващ скромните достойнства на тоя ми драматически опит, ме възнагради стократно за труда ми. Както виждате, прав е бил Хораций, като е казал: «Habent sua fata libelli».*

Аз се простих с поета. Той излезе с мене и отиде да си прави обикновената мечтателна разходка из малолюдното шосе, което води към Семинарията.

* Всяка книга си има съдбата.

ИВАЙЛО
ЕДИН ОВЧАР ЦАР

(ИНТЕРВЮ С Г. ИВ. ВАЗОВ)

Той е Ивайло, или Бърдоква, който е предмет на г. Вазовата драма, която скоро ще се даде в Народния театър.

Ние посетихме автора в домът му и го интервюирахме по новия му драматически труд. Г. Вазов беше добър да ни напише следното:

«Ивайло отдавна ме блазнеше. Виждах в тая фигура сюжет за един исторически роман. Обстоятелствата ми попречиха да осъществя тая идея. Преди 3 години Ивайло пак ми се изпречи пред ума и желанието да го възпроизведа в художествен образ пак се зароди в мен. Тоя път обаче аз помислих, че драматическата форма е най-подходящата за тоя извънредно драматически сюжет. Но животът и дейността на Ивайло, колкото и късо време да се развиват на историческата арена, са така съдържателни, щото намерих за нужно да напиша драматическа трилогия: Ивайло овчар, Ивайло цар и Ивайло изгнаник. Предстоеше ми огромен труд и той ме уплаши. Реших да напиша само една драма, в която рисувах Ивайла като вожд на народните тълпи, до завладяването от него Търново и провъзгласяването му за цар. Това поне засега.

По една щастлива случайност тоя път византийските летописци Пахимер и Никифор Григория, които консултирах, са много приказливи и дават твърде интересни подробности за моя герой. При всичката им гръцка омраза и дори презрение към Ивайла, които дишат в разказванията им, все изпъква Ивайловия образ твърде внушителен и извикващ удивление. Той излазя като една необикновена историческа фигура, каквато не се среща в живота на никой европейски народ.

Тоя безграмотен овчар, както го изкарва Григория, или свинар, както презрително го нарича Пахимер, е един мъничък Наполеон на селска почва, или по-добре едно съчетание на Пугачева с Жана д'Арк. От овчарската гега, която захвърля, до царския жезъл, който грабва, той се отличава с някаква стихийна морална сила; той влачи народните тълпи подир себе си и им дава да видят огромната мощ, която се потае латентно в народната душа, води ги по бойните полета и печели бляскави сражения над татарските пълчища, разклаща престола на цар Константина Тиха, когото убива в боя, и после сам сяда на тоя престол и, като венец на всичко това, оженва се за Мария, Константиновата вдовица!

Има ли нещо подобно в историята?

Не по-малко е драматична и останалата дейност Ивайлова.

И ето защо тая грандиозна фигура е съблазнявала до днес доста авторски пера: Ивайло, селски цар (драма от Ив. Ев. Гешов), Борба за самостоятелност (роман от Добри Ганчев), Узурпаторът (от А. Стерев); помня, че покойний Величков беше се заловил за една драма Ивайло. Има даже и на сръбски драма Лахан (гръцкото име на Ивайло) и пр.

Ивайла бях довършил още на 1911 година и той трябваше да се постави на сцената на Народния театър на следующата година, но войната попречи.

Сега продължават усилено репетициите и те не отиват леко: действующите лица са доста много; прибавете при това и народните тълпи, защото една драма, която иска да изнесе на сцената цяла епоха, по неволя трябва да си послужи с множество дейци. Среща се спънка и за народните костюми от XIII век. От тях никаква следа нямаме и напразно дирихме в етнографическия музей. Затова се предпочетоха (за Ивайла) шопските дрехи, като едничко несъмнено национално облекло, което не е претърпяло изменение. Колкото за болярските костюми и декорациите на търновския дворец, ще си послужим с ония, които се приготвиха за играните вече мои исторически пиеси.»

ИВАЙЛО

На молбата, която му изразихме, да ни даде някои бележки за новата си драма «Ивайло», която се репетира в Народния театър, г. Вазов беше любезен да ни напише долните редове, които, вярваме, читателите на «Аз знам всичко» ще прочетат с истинско удоволствие.

Редакцията.

«В историята на европейските народи няма такава оригинална, извънредна, невероятна личност, каквато е Ивайло в нашата.

Един прост, безграмотен овчар става български цар. За да достигне до тая висота, той най-напред повлича народните маси подир себе си, нанася две решителни поражения на върлуващите тогава из България татарски пълчища (1277 г.), разбива войската на цар Константина Тиха, който загинва в сражението. Станал кумир на народа, той превзима самата столица Търново, чрез капитулация, от регентката царица Мария, която заедно с ключовете на града му дава и ръката си, и се провъзгласява за цар.

Това е съдържание на драмата ми. До по-нататъшните съдби Ивайлови се не докосвам.

Целта ми беше да осветля личността на тоя странен човек през възвишаването му, от началото на неговата патриотическо-революционна деятелност до стигането му до престола на Асеновци. А заедно с това да предам приблизително атмосферата на оная епоха, както и народната психика през XIII век, при която само е било възможно такова събитие, немислимо за нашето време.

По онова, което разказват Никифор Григорас и Пахимер за Ивайла, получава се впечатление, че тоя прост овчар е бил личност, надарена с необикновени способности да движи и омайва народните маси, както и с дарбата на храбър и смел пълководец.

Мистик и ясновидец като Жана д'Арк, той вярва във високото си предназначение да бъде спасител на държавата и че е оръдие на провидението. Но Ивайло лети по-високо от скромната и сюблимна френска героиня. Той вярва, че му е съдено да бъде цар.

Ето някои извадки от историята на Пахимера за личността на Ивайла, върху която тоя летописец дава повече подробности:

«Живееше тогава един наемен пастир, на име Кордокува (Бърдоква), което име означава на гръцки Лахана. Тоя човек, като не се грижеше за стадото си, за себе никак не се грижеше, ни за храна, ни за дрехи, а се хранеше само с хляб и диви плодове. Но в беседите със своите другари, прости и буйни като него, той открито изказваше странни мечти и се питаеше с неизвестно отде получени надежди. Той се молеше богу, както му скимнеше, понеже никакви молитви не бил чел, нито знаеше наизуст.

Той наздравата си въобрази, че провидението го е назначило да получи някаква власт, и уверяваше селяните, че често му се вестявали светии и му поръчвали да развълнува народа и сам да управлява. Най-напред му се смееха, като слушаха многократно тия приказки, но най-после му повярваха и мнозина тръгнаха из народа да разгласяват, че той ще стане цар. И числото на привържениците му растеше. Сега той взе да се кичи: облече от тънък плат дрехи, препаса и меч, яхна кон и смело се впусна в предприятието, което надминуваше силите му. . . А понеже цар Константин боледуваше, татарите нападнаха на земята му и я опустошаваха. И ето Лахана се срещна с едно татарско пълчище и го разби до крак. Същото направи и на другия ден. И така в малко дни името му се прочу. Сега се присъединиха към него цели области. Лахана навред се славеше и не минуваше ден, без да се отличи с ново нападение.»

Ивайло извиква удивление като народен герой само до възцаряването си, сиреч додето се е намирал в стихията си, сред народните маси, които е водил победонос-

но по бойните полета. След възцаряването звездата му потъмнява сред водовъртежа на дворцовите интриги. Оженил се за Мария, вдовицата на Константин Тиха, той се озовава в борба с подпълните вражди на противниците си и скоро изгубва престола и избягва из България.

Другата важна и историческа фигура и героиня в драмата е Мария, жена на Константина Тиха.

В нашата история тая царица се ползува с лоша слава. Но при внимателното ѝ изучване по данните на византийските историци Мария ни се представя в ново освещение.

Според мене, Мария е силна, забележителна личност между царите на второто българско царство. Византийка, честолюбива, мъстителна, жестока, тя не се спира пред избора на средствата, за да обезпечи престола на сина си и да запази властта за себе си. През дългото боледуване на Константина Тиха, станал по тая причина негоден да управлява, тя венчава сина си за цар, а тя става регентка и поима браздите на управлението.

Оженването ѝ за Ивайла — предложено от нея първа, постъпка изумителна за една горда и префинена аристократка, се дължи пак на това стремление да запази по всеки начин положението си, заплашвано от претендента Ивана Асеня III, зет и оръдие на гръцкия император. Тя търси в съюза с Ивайла подкрепа против новия си враг.

И тая жена, въпреки неоспоримите си жестокости, свойствени по онова време и налагани от нуждата за самозащита, ни се представя една силна, обладаща упорита воля и енергия личност, едничката българска царица с ярко изпъкнала физиономия. А при усилията ѝ да отблъсне византийското влияние, тя ни става почти симпатична.

Печалната съдба на Мария не ни е позната до края. Пахимер казва само, че търновските граждани, като приели за цар Иван Асеня III, предали нея и сина ѝ на гърците, които ги отвели в Одрин. Мария тогава е била бременна от Ивайло (1272 г.).»

ЖИЛАВИНАТА НА ЛЕГЕНДИТЕ

(ЕДНО ИНТЕРВЮ С Г. ИВ. ВАЗОВ)

В издадената от Министерството на просветата брошура, съдържаща дебатите в Народното събрание по повод предложението за национално дарение на г. Ив. Вазов, привлича вниманието следното обстоятелство: народният представител г. Нейков, социалист, подкрепяйки предложението, подмята обаче, че народният поет имал един голям грях — бил писал ода на цар Фердинанда!

Един от редакторите ни се заинтересува от това и вчера посети поета да го пита има ли някаква истина в това твърдение на г. Нейков. Г. Вазов отговорил:

«Ода съм писал, наистина, на един цар, но тоя цар се наричаше Александър II, Освободителят на България; посветил съм едно стихотворение на княгиня Мария Луиза, от цял народ обичаната жена, по случай ранната ѝ смърт; написах няколко куплета на царица Елеонора, но не като на царица, а като на милосърдна сестра, денонощно стояща до главите на ранените ни герои през Балканската война. Това е всичкото. За цар Фердинанда никога, нито един стих не съм писал. Твърдението на г. Нейков е лъжливо. Впрочем, аз го опровергах на времето си.

По този случай редакторът ни счете за нужно да попита г. Вазова доколко е истина клюката в едно провинциално вестниче, че той подписал на 1886 година в Цариград, заедно с другите емигранти, махзар до султана, с който го молили да прати войска в Южна България.

Г. Вазов се усмихна горчиво и каза:

Ето една друга дива легенда! Преди всичко емигрантите пододоха не м а х з а р до султана, а политически мемоар до посланиците, с конне до великия везир. В тоя мемоар те молеха посланиците да упражнят влиянието си за туряне край на жестоките преследвания, на които бяха подложени тогава русофилите в Южна България.

А з н е п о д п и с а х т о я м е м о а р.

Но легендата за викане султана да окупира Южна България остана жива и здрава. След Стамболовата смърт покойният Димитър Петков пак раздрънка тая легенда във в. «Свобода», като причисли и мене към подписавшите горния документ. Тогава счетох необходимо да опровергая това във в. «Мир». Аз поканих Петкова да потърси в архивата на Стамболова находящия се в нея брой от «Moniteur Oriental», в който бе напечатан мемоара, заедно с имената на подписавшите го емигранти, та да види, че моето име няма там. Прибавих, че едва ли ще има гражданското мъжество да обади истината. За честта на Петкова, той има това мъжество: той писа в «Свобода», че наистина мой подпис няма в мемоара.

Но както казва героят на Бомарше: «от клеветата все остая нещичко», легендата продължи да живее.

Ето на, завчера, подир стотините сърдечни поздравителни телеграми по случай юбилея ми, пристигна и тая нежна телеграма *(Вазов прочете телеграмата)*: «Поете, насити ли се на слава? Жалко, че народът има къса памет и забравя, че ти подписва махзар до султана, за да окупира с войските си Южна България. Приеми моето презрение, предателю!»

Телеграмата беше от София, подписана С т е ф а н П е т к о в.

На лицето на Вазова се изобрази скръб и възмущение. Но след малко замисляне той каза иронично:

Не зная кой е този сърдит приятел, да му стисна ръката за неговото горещо родолюбие. . .

Но как е скръбно, че има у нас такива цинични души, каква мъка ми е!. . . Аз ви благодаря, г. редакторе, че ме посетихте и ми дадохте случай да унищожа чрез вестника ви и тая идиотска, но жилава легенда, подхранвана от партийните страсти или от глупостта.

Ние с удоволствие поместяме тия важни изявления на народния поет. Г.

ЮБИЛЕЙНИ РЕЧИ

1895 г.

[РЕЧ НА ТЪРЖЕСТВОТО В НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ]

У в а ж а е м и п р и я т е л и и с ъ г р а ж д а н и!

В тоя най-велик на живота ми час аз намирам човешкия език слаб да изрази какво чувствувам, да изкаже прилива от гореща признателност, която пълни душата ми и която само безмълвните сълзи от радост би могли донякъде си да изтълкуват.

Дълбоко покъртен, смаян, възхитен от тия бляскави изявления на съчувствие, от това тържествено и гръмливо одобряване моите скромни усилия по полето на народната книжнина; безконечно щастлив от всичко това, което чувам, което виждам, което ме забикаля, което ме вълнува във вашата съгряваща среда — аз съм в състояние да кажа само една дума: благодаря! И тая дума побира сега цялата ми душа. Благодаря!

Тъкмо преди 25 години, през един облачен ден на септември, в румънския град Браила един юноша, сиромашки облечен, с вид нерешителен, боязлив, се спираше със страхопочитание пред вратата на едно високо здание, над която врата се красуваше тоя надпис: «Българско книжовно дружество».

И тоя беден и смутен момък, който се готвеше да влезе там, изглеждаше плахо и недоверчиво високата стена, голямата порта на тоя дом, магически действующия на него надпис и усещаше трескави тръпки, като човек, чийто живот зависеше от онова, което ще намери вътре, чиято съдба щеше да бъде решена след няколко минути. Да, защото този момък носеше в душата си

една многогодишна, голяма жажда — да бъде поет — и в пазвата си — един голям ръкопис, един ръкопис със стихове.

В читалнята на дружеството той завари двама млади господиновци. Те го поканиха учтиво да седне, твърде учудени от печалния, смутен вид на момъка, на когото името, неизвестно и тъмно, нищо не им обади. . . Единият, бледен, с кротка физиономия, с приветлив, ободряващ поглед, с блага дума, с коса счесана нагоре, по начина на руските студенти, и с поожулено късо сетре; другият — облечен в модни черни дрехи, с мургаво енергично лице, внушителен със своя строг блестящ поглед, черни дебели вежди, самоуверен вид и с глас гръмлив, почти гръмотевичен.

Тия двама хора бяха редакторите на Периодическото списание, най-авторитетното тогава българско списание. Сега в техните ръце стоеше съдбата ми, бъдещето ми, и аз очаквах със замиращо от безпокойство сърце присъдата им над ръкописа ми, присъда безапеляционна. Пред моите очи те бяха тогава повече от редактори: съдии, оракули, върховни авторитети. Една дума им стигаше да убият една млада, неукрепнала душа, да обезкуражат един неуверен в себе си юноша, да отрежат крилата на един плашлив, младенчески полет.

Е харно, те не сториха това лесно нещо. Те посрещнаха благосклонно моя първи труд, намериха в душата си думи топли, насърчителни, за да укрепят вярата ми, терзаема от съмнения и страх. Ръкописът ми се прие! Иска ли казване как щастлив, как пиян от радост и светли надежди излязох оттам! След малко Борът се появи в Периодическо списание. Аз пръв път се печатах! Борът се хареса на мнозина! Аз не бях на земята.

Оттогава станах писател.

Това беше преди 25 години, пак през тоя месец, и сладки спомен на това велико за мене събитие сега се пробужда особено живо в душата ми, заедно с изблик от най-гореща признателност. Нека кажа кому дължа този първи, благотворен тласък, нека назова кои бяха първите ми великодушни насърчители — аз имам това право сега, имам и тоя дълг. Единият беше Васил Друмев — сега високопреосвещений Климент, — който, при толкова светли качества, е и украшение на нашата литература; другият беше г. Васил Стоянов, многозаслужилий наш деец, същий тоя, който сега, пак в благородната роля на насърчител, тъй мило, тъй сърдечно ме приветствува от страна на моите приятели, в качеството си на председател на юбилейния комитет и като подпредседател на Българското книжовно дружество.

Моята благодарност!

Господа, ценя късото време, което имаме, и страхувам се да ви не уморя, а то бих разказал великия културен процес, на който съм бил внимателен и страстен наблюдател от 25 години насам; бих описал тихата, постепенна, но неудържима еволюция на българския дух към всестранен напредък, растенето на българската мисъл, разширението кръгозорите на литературата под влиянието на толкова нови веяния; бих се докоснал до от голямата важност въпрос каква задача ѝ се налага днес и как аз я схващам; бих посочил всичките ония доблестни работници, които поднесоха своя труд и талант, и преданост за делото на нашия умствен и духовен издиг през тоя период на създаването новата ни книжовна реч. Да, бих ви говорил за българския език, скъп и благороден инструмент днес за изражение на най-тънките движения на мисълта, гъвкав, звучен, навремени музикален, способен да съблазни вдъхновението на поета и да погали слуха на естетика; език, който преди 25 години, пак сладък в песнята на народа, но суров, невдадлив, упорит често под перото на писателя и стихотвореца, и който и днес, под усилията на толкова млади, многообещаващи дарования, следва да се облагородява, чисти и префиня, за да мине в ръцете на бъдещата плеяда писатели едно усъвършенствувано оръдие, послушно на всичките нежни съзвучия на музиката и душата. . .

Споменах българска книжнина, български език, български напредък. Господа! В тоя миг, когато изговарям тия думи, когато присъствувам на едно тържество, назначено да отбележи успеха на българския дух, неволно ми иде на ума, налага ми се, гърми ми из въздуха едно благородно, едно голямо и звучно име:

Петко Славейков! Да, Славейков, моят учител, и вашият. Най-важният период на нашата история — периода на борбата ни за духовно освобождение — беше напълнен с неговата деятелност, с неговото слово, с неговото име. Родолюбец горещ, ум богат, всестранен, той даде най-силния подтик на народното свестяване; писател, поет даровит, той пръв със своя майсторски чук издяла из грубата скала на българский език статуи с изящни линии и форми, пръв изкара из тоя първобитен, необработен инструмент ония сладки звукове, ония драги песни, които са омайвали нашите юношески души и са поронили в тях първите семена от любов към хубавото, към поезията; душа упорита, желязна, родена за борба, Славейков пренесе, като твърд гранит, всичките бури на една мъчна епоха и служи за тръбач на въздишките и ламтенията на цял един народ, внимателно вслушан в неговото сладко и громко слово. . . Тежък недъг, от няколко години насам, отне тая сила на литературата ни, на отечеството ни; а смъртта вчера грабна го от нашата обич и благоговение. И аз, негов ученик и негов последовател, обсипан тук с почести, хвалби и приветствия — награда далеко превишающа скромната ми деятелност, — чувствувам се някак си стеснен пред тоя величавий лик на покойния старец. Да, той, Славейков, трябваше да бъде жив сега, та той да стои на това място, достойно за него, за неговата побеляла от заслуги и трудове глава, той имаше най-законно право да приеме лаврите на народната признателност!. . .

Ако аз приех, при всичко това, тия извънредни почести, бъдете уверени, че не съм забравил нито на миг каква част от тях се пада м е н е л и ч н о, на моята деятелност и способност, и каква — на мене, като на по-стар представител на нашата книжнина. Дълго време аз се колебах дали да посегна към венеца който ми се поднася тъй щедро. Моите близки най-добре знаят вътрешната борба, която предшествува моето решение; но мене убедиха, че моят юбилей е в същото време един празник на българската литература; че почестите, които се правят мен, са почести на всички ония мирни наши дейци за нашето духовно и политическо възраждане, които воюваха не с меча, а с перото —

често по-силно от меча — и най-сетне — че този юбилей е едно насърчение за младите писателски сили. И аз приех, защото почувствувах в душата си това, и се гордея с ролята, която ми се даде. Да, тоя триумф не е мой: пред мене стои цялата оная славна върволица писатели, смели пионери и борци, които предадоха и мен идеалите народни, за да ги предам от своя страна на нарастающите поколения. И тия поколения — о, превратi аз ставам оптимист, колкото повече напредвам в годините,— тия поколения аз виждам как те растат, как те идат, може би с някои нови стремежи, но със стария пламък. Тям половината на днешните почести, другата половина нека да бъде на старите дейци, а мене е доста и това, че дадох повод със скромната си деятелност да коленичим днес пред олтара на отечествената Муза.

[ОТГОВОРИ НА ПРИВЕТСТВИЯТА И АДРЕСИТЕ]

[Към депутацията от Висшия учебен съвет]

Благодаря най-сърдечно за приветствието, което ми прави Висшият учебен съвет с такава задушевност. Както вас, и аз сявга съм намервал, че литературата и училището имат еднаква задача у нас. В това отношение писателят и учителят вървят успоредно в благородната си възпитателна мисия. Нека се надеем, че нашите общи усилия и занапред ще се стремят към възпитанието народно, в принципите на прогреса, свободата и правдата.

[Към депутацията от Висшето училище в София]

Благодаря, г-не ректоре, за приветствието, което ми изрекохте от страна на другарите си и което ме трогна. Когато се впуснах в обществена деятелност, едва ли можеше да се мечтае, че ще дойде един ден, когато ще имаме свободно отечество, камо ли да се сдобием с едно висше учебно заведение, разсадник на висшата наука, с каквото днес се гордее България. Желая от все сърце напредък и процветание на Висшето училище, което приготвя дейците на бъдещето.

[Към депутацията от Дружеството за поддържане изкуствата в България]

Горещо благодаря за добрите чувства на г-да представителите и любителите на българското изкуство.

Изкуствата, особено у един млад, културен народ, какъвто е нашия, облагородяват сърцето, омекотяват нравите и правят способен народа за висши нравствени наслаждения, като го приближават повече до съвършенството. От все сърце поздравлявам вашето младо дружество и пожелавам пълен успех на благородната ви инициатива.

[Към депутацията от чешката колония в София]

Сърдечно благодаря, г-н Брожка, за любезното поздравление на нашите братя чехи, живущи в българската столица. Моят поклон на братска Чехия и на славните представители на ческата литература!

[Към депутацията от драматическата трупа «Сълза и смях»]

Сърдечно благодаря за топлите приветствия. Желая на младия ни Народен театър бляскаво бъдеще. Аз вярвам в напредъка на трупата, толкоз повече, че тя се ръководи днес от такъв способен директор и талантлив художник. Благодаря!

[Към депутацията на Софийското земледелческо дружество]

Дълбоко ви съм признателен, господа, за милото приветствие от страна на Земледелческото дружество. Действително, между поета и земледелеца има известно духовно сродство, съществуват общи симпатии: те и двамата обичат природата, радват ѝ се, живеят близко до нея. Благодаря ви и желая успех на дружеството.

[Към депутацията от сопотската колония в София]

Дълбоко съм покъртен от знаковете на симпатия, които тъй сърдечно братски ми изказват моите добри едноселци, които ми наумяват родното ми място — Сопот. Благодаря за братските поздравления. Макар и отдавна да съм напуснал моя нещастен град Сопот, тъй жестоко пострадал за освобождението, пълен още с развалини и следи от страшната катастрофа, аз никога не съм разлъчвал мисълта си от него. . . Винаги за мене е

било радост да обичам и да помня свещения за мене кът, дето пръв път съм плакал и съм се смеел. Пак благодаря сърдечно!

[Към старозагорската депутация]
Предайте, господа, моята най-дълбока признателност на старозагорци. Тия знакове на симпатия ме безконечно покъртиха. Винаги съм хранил жива любов към Стара Загора, като един от най-интелигентните центрове на България, и сега, и в турско време. Затова честта, която ми се прави, за мене има висока цена и аз се гордея с това. Благодаря Ви! Предайте, г. Илиев, благодарността ми и на учителите и учителките от Чирпан за изказаното съчувствие.

[Към учителското тяло и кметството във Велико Търново]
Дълбоко съм трогнат от поздрава на старата българска столица. Аз винаги съм питаел една адмирация към тоя град за старославните спомени, които живеят в него, за природните му хубости, за които съм слушал, и за интелигентността на жителите му. Не съм имал досега възможност да посетя Търново, но това мое заветно желание вярвам скоро да се сбъдне и аз ще имам радостта лично да се запозная със старата ни столица, която ми прави днес такава чест и на която желая всестранен напредък и процъфтяване.

[Към представителя на офицерския певчески хор при I артилерийски полк в Севлиево]
Горещо благодаря на г-да офицерите от певческия хор на I артилерийски полк в Севлиево за тяхното съчувствие. Дарът, който ми се поднася от страна на български офицери, ще бъде за мене един от най-скъпите, които съм получил за юбилея си. Моля, предайте сърдечната ми признателност на другарите си. Няма да забравя никога това внимание и чест.

[Към публиката]
Господа, пак сърдечно ви благодаря за честта, която ми направихте, за добрата ви воля и съчувствие, като

взехте участие в моя празник и ми изказахте тъй явно и великодушно своите симпатии. Благодаря ви дълбоко. Трогнат съм много! Вашето живо съчувствие ще ми бъде върховния стимул, за да работя и занапред по книжовното поле и да бъда там полезен в границата на силите си! Благодаря!

[НАЗДРАВИЦА В «СЛАВЯНСКА БЕСЕДА»]

Господа,

Между безбройните недостатки, с които великодушно ме е наградила природата, аз обладавам още един, непонятен и непростителен даже в една страна, която има парламентарен живот: аз съм най-лошият оратор на света. Сявга съм съжалявал за това, но днес най-силно чувствувам тоя си кусур. Защото аз бих желал да мога да говоря с всичкото красноречие, което заслужва, за оня фактор у нас, който е играл най-високата ръководеща рол в съдбините на българския народ, който в най-тежките времена, когато България пъшкаше под чуждо иго, е водил народа към неговите идеали, за тях е давал душата си, слагал е главата си; фактор, който изнесе миналото на плещите си и който ни гарантира бъдещето — аз назовах българската интелигенция. Да, за българската интелигенция дигам тост, за българската здрава, честна, прогресивна интелигенция, взета в най-широк смисъл на думата: и ония благородни труженици, които възпитават младото поколение в училищната ограда, и ония, които ръководят с мъдрост и преданост историята на народа; тия, които мислят, и тия, които действуват; които държат перото и които държат меча — винаги еднакво готови в своята област да подкрепят всяко честно начинание, да се откликнат на всеки благороден позив. Господа, за тая интелигенция, блестящия отбор на която съм честит да видя тук на празника си, за тая интелигенция, в лицето на най-висшия й представител, г-н министъра на народното просвещение, моят благороден приятел Константина Величков — вдигам от все сърце моята сърдечна и братска наздравица. Ура!

[В ОТГОВОР НА ОВАЦИЯТА]

Господа!

На вашите съчувствия и ласкави привети, с които ме засипахте днес, за вашето горещо участие, аз не мога отблагодари с думи — вие сами усетете каква безкрайна признателност вълнува душата ми. . . Споменът на днешния славен за мене ден ще бъде един от най-сладките и най-гордите спомени за през целия ми живот. Да живее българската интелигенция! Да живее столичната младеж!

1910 г.

[РЕЧ НА ЮБИЛЕЙНОТО ТЪРЖЕСТВО В СВИЩОВ]

Уважаеми господа,

Извънредно сърдечният ви прием, безбройните знакове на ласкателно внимание, почестите, с които ме отрупахте, мене, скромен труженик на книжовното поле, внесоха сладко смущение в душата ми! Аз се усещам дълбоко покъртен, аз съм до сълзи трогнат. Чувствувам се слаб чрез слово да ви изразя и стократната част от горещата си признателност, вълнующа сега цялото ми същество. Аз оставям на вас да отгадаете с душите си онова, което става в моята. Благодаря!

Но моята радост, моята гордост на тоя час са толкова по-големи, че аз съм обласкан тъй горещо, тъй единодушно от гражданството на един от най-просветените и културни центрове на отечеството ни; на града на енергията, на умствената събуденост, на предприемливия дух!. . . И пред мене се точи сега върволица имена, озаряющи страниците на историята на Свищов, както и на България, ред отлични мъже, чеда на тоя благороден град, заслужили на нашето Възраждане, играли или играющи днес видна рол в нашия политически и умствен живот.

И между тях сега неодолимо се натрапва на ума ми името на толкова популярния наш писател и ваш знаменит съгражданин: Алеко Константинов. Алеко е скъпо чедо на Свищов. Алеко е може би най-вярното въплощение на психиката на свищовеца: естествено интелигентен, духовит, пленяющ с добродушен, тънък хумор, какъвто го видим в незабравимите му книжовни дела. И аз съм щастлив, че в родния град на

талантливия български хуморист имам случай, в тоя тържествен за мене час, да заявя пак дълбоката си почит към него и към града, който ражда такива синове.

Скъп е за душата ми Свищов, госпожи и господа, и за друга една причина. Със Свищов ме свързват мили спомени. В Свищов аз пръв път преди 33 години, връщайки се от изгнание, през понтонния мост на Дунава, стъпих на земята на освободена България и целунах тая земя; тук пръв дъхнах новия въздух на свободата; тук бях честит заедно с всички тогавашни свищовски жители да поздравя дохождането на великия Цар Освободител и да споделям лудия ентусиазъм на целия град и да плача с него заедно от радост. Скъпи и велики спомени, които ме свързват със Свищов, неизгладими, неумиращи впечатления, както ще останат неизгладими и впечатленията от днешното ми пребивание между вас.

Аз неусетно заговорих за себе си и рой други спомени нахлуха в душата ми. Тук изпита и най-благородните трепети на вдъхновението и моята млада и ненаякнала още Муза. Тук писах своята поетическа сбирка Избавление и под гръмотевиците на епическите борби при Плевен и при Балкана аз възпях беззаветния героизъм на нашите братя-освободители, триумфа на правдата и на славянското оръжие, възпях нашите възхищения на възкръснал народ и нашите надежди в бъдещето, озарени от лъчезарното слънце на свободата.

И лаская се да мисля, че моята песен беше тогава отзвук на българското сърце, че тя отражаваше, макар и много слабо, трепетите на българската душа. И мъчил съм се винаги да бъда по силите си неин тълкувател, защото съм всякога мислил, и сега съм още по-убеден, че призванието на българския писател в нашето духовно развитие е високо, неговата роля във възпитаването добрите и благородните чувства у българина е велика Българският писател трябва да се сроди с народа, с неговите чувства, нужди и идеали. Само стоящ близко до народа, черпейки вдъхновение из неговия живот, из неговата богата и мощна душа, вслушвайки се със симпатия в туптенията на неговото сърце, той може да спечели това сърце, той е разбрал и изпълнил дълга си.

Да, в Свищов моята млада, ненаякнала още Муза

запя първите си тържествени песни, под сладките зари на свободата!

И когато влакът ми летеше тая заран из засмяното от пролетта широко свищовско поле насам, аз преживявах трепетите на поклонника, който отива в благоговейно настроение да види любимото място, с което го съединяват най-хубавите възпоминания на най-паметната година от младостта му.

И позволете на моята скромност — ако щете, — на моето тщеславие, да ви припомня и друго събитие от моя личен живот тука. Преди 33 години се почена тука моята. . . политико-административна кариера! Защото аз бях един от първите чиновници на новоосвободена България, в канцеларията на първия свищовски губернатор Герова. Бях писар, господа! После бързо се закачувах по стълбата на чиновнишката йерархия: станах регистратор! И отскокнах скоро до завидната длъжност архивар!

Истина, че по-далеко не отидох. Моите велики амбиции се провалиха. Може би затова, че моя руски език, официален тогава, продължаваше да остава някакъв си славяно-българо-руски диалект, годен за всичко друго, но не за канцеларията на губернатора. Помня, че по покана на свищовци, аз държах приветствена реч — аз тогава бях оратор! — по един тържествен случай на генерала Домонтовича. Той изслуша усмихнато красноречието ми, стисна ми ръката и ми каза: «Батюшка, зачем Вы не говорили по б о л г а р с к и?» Почтеният генерал имаше грешка: всички свищовци тогава употребяваха тоя български език, като говореха с русите!. . .

Но не злоупотребих ли с вашето внимание? Позволете тогава да дигна чашата и да пия здравица за преуспяването на град Свищов. Пия за любезните и приветливи свищовски дами, които с милото си участие утроиха блясъка на ласкавия ми прием, за учащата се и многообещающа свищовска младеж; за напредъка на дружеството «Еленка и Кирил Д. Аврамови», на чиято любезна инициатива дължа високата чест да ви бъда милуван гост; пия за всички вас, господа свищовски граждани, които ме обсипахте тъй великодушно с незаслужени почести. Ура!

1920 г.

[БЛАГОДАРНОСТ ЗА НАРОДНОТО ДАРЕНИЕ]

М н о г о у в а ж а е м и г. м и н и с т р е,

Моята сърдечна признателност! Моята сърдечна признателност — Вам за внесеното от Вас предложение в Народното събрание да ми се направи това народно дарение по случай 50-годишнината на моя писателски юбилей; също сърдечно благодаря и на народното представителство, отзовало се с такава готовност на Вашата патриотична покана, желаейки да почете с тоя вещественен знак на признание моите скромни заслуги към българската книжнина.

Аз четох с трепетно вълнение мотивите, с които подкрепяхте законодателното си предложение — мотиви, надъхани с толкова великодушие и симпатия при оценката на моята писателска дейност, както бяха и речите на народните представители, които се присъединиха с горещина към Вашата идея. Аз бях дълбоко покъртен от проявата на толкова доброта към мене. И, моля Ви, в близката сесия на Народното събрание да бъдете тълкувател пред него на тая моя гореща благодарност.

Аз съм толкоз по-дълбоко покъртен, че вотът на Народното събрание се взе в моменти тежки за родината ни, когато аз не очаквах, нито смеех да очаквам подобен акт на великодушие и внимание към един труженик на перото.

Чест необикновена, която по Вашата благородна инициатива пръв път се прави у нас на представител на българската литература, а в неговото лице на самата литература и нейните предани служители. И приятно

ми е да мисля, че това внимание на отечеството няма да остане единичен случай, а ще бъде начало на подобни насърчения и към други наши дейци, заслужили с перото си и вдъхновението си на българската мисъл.

Още веднаж изказвам Ви, господине министре, моята глъбочайша благодарност за инициативата Ви, също и за крайно ласкателните Ви думи сега, при предаване на народното дарение.

Моля Ви също, г. министре, да станете тълкувател на моите чувства на дълбока признателност и пред Вашите колеги от Министерския съвет, както и пред г-да народните представители.

[РЕЧ НА ТЪРЖЕСТВОТО В НАРОДНИЯ ТЕАТЪР]

Ваше величество, почитаеми госпожи и господа,

Празнувам своя 50-годишен писателски юбилей в скръбни за отечеството часове.

Присъствувам дълбоко развълнуван на едно тържество в моя чест, когато България е облечена в черно, когато още зеят раните ѝ от жестоката и велика борба, в която бе сломена.

Провидението ми продължи дните до днес, за да изпитам нравствени страдания, каквито рядко се падат дял на човека, да почувствувам и аз съкрушителната тежест на кръста, който носи целият народ.

И ето защо — нека го кажа открито — аз дълго се питах: имам ли право да празнувам, трябва ли да допущам да се дига шум от ликуване около моето име в тия дни на народна тъга? Но един таен глас ми шепнеше: «Този юбилей не е само твой, а е празник на българския духовен напредък, празник на народа. Нека внесем в наболялата му душа една луча от чиста радост!»

Госпожи и господа,

Преди 25 години аз бях честит да празнувам първия си писателски юбилей. Тогава бяха ясни и мирни за България дни. Аз бях обсипан с най-ласкателни почести, скъпият спомен за които и днес е пресен в душата ми.

Нужно ли е да ви казвам колко днес съм потресен от силни вълнения, как съм честит, като виждам, че съм

запазил и в това тежко време на съмнения и разочарования добрите чувства на моите съотечественици, като се виждам предмет на още по-голяма любов, обласкан, претрупан от знакове на всеобща почит и признание?

Тая любов е навсякъде, дето туптят български сърца. Аз я виждам тука във вашите очи. Аз я чувам във всички училища днес, дето моето име се произнася и за мене се говори. Тая любов аз я виждам в душите, които тя обединява. Аз я чувствувам, аз я улавям във въздуха на България. Тоя благороден изблик на съчувствия от всички среди на българския народ е за мене една изненада, защото аз не съм го очаквал.

Аз работих половин век на книжовното поле, движим от вътрешен тласък, подчинявайки се на неутолима душевна жажда да служа на истината и красотата. Аз пях за България, защото я обичах; аз насаждах в младите души добри чувства, аз будех съзнанията, вливах в сърцата вяра и обич към своето, защото бях син на България; аз прославих нейната божествено хубава природа, защото бях очарован от нея; аз се вглъбявах в историята ѝ, защото бях пленен от величието на нейния минал живот, в епохи далечни, когато тя даде на славянския мир светлината на словото и, малка сравнително, трябваше да води вековна и гигантска борба за своята независимост и за постигане на своите идеали; възпях нейните идеали, защото бяха свещени.

Свидетел-очевидец на страшните ѝ борби, на големите ѝ страдания, на безкрайната ѝ слава, увенчала челото ѝ чрез нечуваните и геройски усилия на нейните здрави духом и физически синове, аз не можех да остана хладен, аз се радвах, аз плаках, аз трептях с душата на целия народ.

И всичко това изразих в моята песен. Аз не изпълнявах дълг, за да мога да очаквам одобрение. Не извършвах някакъв подвиг, за да ламтя за венци. Работих не за награда.

А аз получих награда преди днешната. И знаете ли каква бе тя?

Тя състоеше — извинете ме за тая нескромност — в ония хубави мигове, когато чувах старци да ми казват: «Синко, това, което ти писа, сякаш че го изтръгна из нашата душа»; когато срещнех на улицата войници-

отпускари — герои на 20 сражения — и те идеха да ми целуват ръката; аз чувах привет от пламенни младежи: «Учителю, ако обичаме България, ако вярваме в доброто, на тебе най-много дължим това»; когато виждах от прозореца си, че ученици, дошли от далечни краища на България, се трупаха пред дома ми и си казваха: «Тука живее той!»

Пред тия простодушни, безизкуствени, случайни разтваряния на живата народна душа аз се просълзявах. И съзнанието, че съм бил полезен на България, за мене беше най-голямата награда. За друга не мислех.

Г о с п о ж и и г о с п о д а,

Споменах за моя пръв юбилей и душата ми се изпълня неволно с радост. Изпълня се с радост, като виждам грамадната разлика между онова, което имахме преди 25 години, и това, което имаме днес, като виждам постигнатия културен напредък при едно ново, порасло, отзивчиво общество, съзнало великото значение на духовните ценности за живота на един народ.

Да, напредък огромен във всичките области на нашия духовен живот: в наука, в книжнина, в образование, в изкуство, па и във всички отрасли на човешкия труд, въпреки несгодните условия на нашия обществен живот, въпреки бурните години, що преживяхме, дори и при нещастието, което ни сполетя.

Един небивал развой на духовна мощ, един разкошен разцвет на дарби и вдъхновения, разцвет, богат с обещания и надежди за още по-хубави постижения.

Ние може да се поздравим с рояк млади дарования, внесли в съкровищницата на българския дух ценни приноси, с които би се гордял и един народ, по-далеко отишел в развитието си. Ние вече познаваме, обичаме куп имена на талантливи работници по книжовното поле. Те разшириха границите на нашата мисъл и дадоха нови форми на израза на идеите и вдъхновението; откриха звуковите и вътрешните богатства на нашия прекрасен език, станал вече годен за предаване най-тънките движения на мисълта и чувството; изкуството, музиката, живописа, ваятелството, театъра — тях ги застъпват днес високо даровити художници, истинска слава за

един просветен народ. Ние се гордеем с тях, ние ги ценим, ние ги любим.

Подчертавам тоя подем на напрегнат културен живот, понеже той е единичкото утешително явление в днешната наша скръб. Той изтъква силата и богатото съдържание на българската душа. Покрусен от злата съдба, нашият народ пак пази в гърдите си непресушим извор от енергия, както пази и неизчерпаема физическа мощ. А такъв народ, доказал по полето на мирния труд, както и по други полета, своята несъкрушима жилавина и жизнеспособност, може с доверие да гледа на бъдещето.

Да, аз вярвам в бъдещето на нашия добър и честен народ, на нашия хубав народ. Звездата на България, сега затъмнена в облаци, пак ще изгрее над живота ѝ.

Госпожи и господа,

Аз се отклоних малко от целта си, а тя беше да излея ония трепети, които изпълнят, които раздрусват цялото ми същество. Но напразно бих се силил да предам с думи светата радост в душата си и моята безкрайна благодарност за почитта, с която съм удостоен — почит велика, каквато не смее да мечтае дори най-разюзданото честолюбие на частно лице. Човешката душа побира цял свят велики чувства, ала човешкият език е ограничен, недостатъчен да ги изрази.

Ваше величество,

Силно съм покъртен от високата чест, която ми правите, подчертавайки с присъствието си единението си с народната душа. Моля ви да приемете израза на моята почтителна и глъбочайша признателност. Тя става още по-голяма поради най-високия знак на държавно отличие, с което благоволихте да ме почетете.

Моята гореща благодарност и към представителите на парламента, на църквата и на армията за техните поздравления; на Българската академия на науките, която ме прогласява за свой почетен член; на Софийския университет, почел ме с ласкателната титла доктор по славянска филология и литература; на Съюза на българските учени, писатели и художници, на Съюза на българските писатели, двата центъра на работящата мисъл, на творческия гений на България; на Художествено-индустриалното училище за веществения израз на почит към мен; също и на Музикалното училище; на учебните заведения изобщо и на учащата се младеж, носителка на нашето бъдеще; на културните, просветни и благотворителни корпорации; благодаря на Столичния общински съвет и на варненските граждани, почели ме с особеното си внимание; също и на разните общини в провинцията; на окръжните постоянни комисии; на дневния и периодически печат; на всички дружества, братства и съюзи; промишлени и търговски организации; на поздравите на религиозните общини в царството; на двата юбилейни комитета, на чиито грижи се дължат двата високоценни сборника, посветени на мене; на Народния театър специално и на артистите в него, мои приятели и вдъхновени сътрудници; на депутациите отвън; и на всички, на всички — организации и частни лица — за техните мили и скъпи привети, много от тях придружени с драгоценни художествени и други подаръци.

Аз съм трогнат, умилен до сълзи от благородните излияния на топли български и човешки чувства на всички ония, които ме поздравиха.

Късото време не ми позволява да говоря поотделно и надълго. На всички представители на просветата и културата изобщо ще кажа: «Братя, обичам ви, почитам ви, вие сте мозъкът, творческата мощ на България, живо въплощение на нейната енергия по светлото поле на прогреса. За мене е било винаги голяма чест да се броя във вашите редове.»

На представителите на родната ни войска ще кажа: «Герои, покланям ви се! Вие и вашите бойни другари от запаса сте яката десница на България, десницата, която увенча главата ѝ с неувядаема слава. Вие завещахте на вековете велики примери от самопожертвуване и героизъм. Вие бяхте и ще бъдете крепостта на България. Покланям се и пред паметта на героите, паднали на бойното поле за отечеството — свещени жертви на свето изпълнен дълг.»

На вас, жални еднородци от Македония, Тракия и Добруджа, остали извън границата на България, чеда, разделени от любимата майка, плачеща за вас, които днес тъй трогателно ме приветствувате, ще кажа: «Мили,

наскърбени братя, целувам ви мъченишкия венец. Твърдост! Кураж! Неправдата не е трайна, триумфът на насилието е къс. Траен е само триумфът на разума, на съвестта, на справедливостта. И той ще настане!»

Считам за особен дълг да благодаря на почитаемия Министерски съвет и на господа народните представители за вниманието, на което бях предмет неотдавна от името на държавата и народа, внимание необикновено, пръв път оказано на българския писател, на българската книжнина. Аз им благодаря и от нейна страна.

И Вам, господине министре на народната просвета, комуто се дължи благородният почин за горния акт, моята гореща благодарност. Вашето живо участие, изразено тъй красноречиво и словом, и делом, ме трогва до глъбините на душата ми. Ценящи възпитателното значение на празненства като това, Вие в голям размер съдействувахте за неговия блясък и тържественост. Благодаря.

Уважаеми граждани и гражданки,

Във вашите съчувствени погледи, в приветливия израз на вашите лица аз чета колко ви съм близък и свой. Аз се чувствувам тъй честит в тая топла атмосфера от симпатии и любов! Приемете моята признателност за тая чест и за светлите преживявания, с които зарадвахте и озарихте моята наскърбена до вчера българска душа.

Накрай изпращам сърдечна благодарност и на всички сърца в България и чужбина, които в тоя велик за мене ден ми направиха честта да си спомнят за мене и да ме поздравят.

Почитаемо събрание,

Още една дума. Чувствувам, знам, че народът с честуването на моята личност чествува себе си, вярата в силите си, надеждите си. Душевно обединен в тоя час, той иска да намери една точка на опора за делото на своето ободряване; иска да докаже, че, въпреки всички пречки, той живее, че, въпреки всички нещастия, той напредва; иска да подчертае, че той, който е дал култура на славянството, не ще загине, няма да загине; че той и в днешния тежък час пак пази в себе си високи

добродетели и редки нравствени сили, които ще го поставят рано или късно начело на културното движение на Балканския полуостров.

И мой дълг е в края на моя жизнен път, поради голямата вяра, която имам в бъдещето, да извикам на моя народ: «Не се отчайвай! Вярвай! Работи в братски сговор, със съединени сили!»

И уверен в несъмнения успех, аз извиквам с всичката мощ на вярата си и любовта си: «Да живее българският народ, да живее България!»

[РЕЧ НА ТЪРЖЕСТВЕНАТА ВЕЧЕРЯ В «ЮНИОН ПАЛАС»]

Почитаеми сътрапезници!

Подир вдъхновената реч на господина министъра на народната просвета, който има любезността да ни свика на тая братска трапеза, аз би трябвало пак да отговоря тъй красноречиво. Но каквото и да кажа, то ще бъде бледно и слабо, за да изразя моята велика благодарност. Защото по неволя би трябвало да повторя, в една или друга форма, казаното от мене днес пред отбора на софийската интелигенция, част от която съм щастлив да видя събрана и тука. При това моята оснежена от годините глава, приведена под тежестта на венците, е тъй зашеметена от упойката на похвалите, щото не е в състояние да измисли по-нови и по-ярки изрази за изказване щастието ми и в тоя час.

Да ви направя едно признание. Свенлив по природа, страхувайки се от голямото събитие в живота, каквото е празнуването на този юбилей, мене ме обхващаше вълнение, колкото повече приближаваше часът му. Даже имаше мигове, когато ми идеше малодушната мисъл да последвам примера на Гоголевия герой, Подкалесина, който избяга от прозореца в момента, когато да го венчаят. Но аз храбро останах на поста си и ето аз днес съм обременен, аз съм потиснат от възторжени изрази на обич, далеч надминаващи размера на моите заслуги.

Аз бях стократно награден за малкото онова, което сторих като българин, както и за мъничките горчивини, изпитани през моя дълъг писателски път.

Не беше насеян, господа, с цветя тоя път, нито ви-

наги минава през весели долини, оглашавани от тихия ромон на бистри поточета: той се катери ту по скалисти баири, ту върви през глухи пустини, ту се озоваваше под градоносни облаци, под гнева на които не знаех де да подслоня главата си.

Защото, от люлката даже, орисницата е набелязала тоя живописен друм на българския писател.

Тоя жрец на музите трябва да обладава не само вдъхновение, но и упорито душевно здраве, за да си пробие пролом през пречките, които нашата действителност му поставя.

Животът е борба, тя е още по-остра на попрището, дето се състезават умовете, талантите и честолюбията. А литературните нрави у нас не са прекалено нежни. Тежко̀ на писателя, комуто ангелът е слаб: той ще спре обезсърчен насред пътя, като окачи лирата си на бодливи и диви глогини, както пееше старият Славейков.

И малцина ли млади таланти сториха това, уморени, с разколебана вяра в себе си?

Колкото за мене, Стара планина, под чиито борове се родих и чийто въздух дишах, предаде на духа ми твърдостта на своите скали.

И въпреки тия несгодни условия, керванът на духа отива напред. Едни работници изнемогват — заменят ги други по-жилави, по-устойчиви; един талант угасва от ветровете, изскокват на мегдана други по-смели и по-самоуверени.

Майка България великодушно изпуска из недрата си все по-нови сили, все по-нови ентусиазми.

В краткото време на своя свободен живот тя записа в скрижалите на историята си примери за силни мишци, за силни думи, за стремителни полети. . . Достойна в сполуките си, тя е добра в изпитанията си. Десницата ѝ е уморена, но духът ѝ е здрав. Защото тя е млада, а младостта не познава униние.

И колко душевна енергия, колко буйни пориви, какъв богат запас от жизненост стоят още непокътнати в гърдите ѝ!

Но аз говорех за литература. И ето пак нагазвам в миналото. Уви, старостта живее с него.

Връщам се в петдесетте години на миналия век, когато аз пръв път видях слънцето да огрява чуките на

балкана и направих първите крачки в живота. Аз много живях. В моето сърце като с гранитни букви е отпечатана цялата история на нашия народ.

Тогава — преди 70 години — нашата литература броеше около десетина книги, все преводни, и ни един писател. В България нямаше ни една печатница. Говоримият език в градовете беше полутурски.

В моя роден градец, преди училището да чуе за българските просветители св. Кирил и Методий и да ги слави, славеше в турски химни султан Абдул Меджида; името Македония беше неизвестно на повечето жители — тя се викаше «Арнаутлук»!

Главната душевна храна на онова поколение бяха: «Многострадална Геновева», «Михал Мишкоед», «Алекси божи человек», «Хитрости височайшаго Бертолда» и тем подобни. Но най-страстно четената книга беше «Александрията». Ние всички проливахме сълзи над смъртта на Александра Македонски, заедно с коня му Буцефала. С такива творения се възпитаваше вкуса към хубавото и поезията. Съкровищницата на българския дух беше крайно бедна, както бе тесен и нашият идеен кръгозор. Забутани в мрака на робството и разделени с китайска стена от европейския живот и цивилизация, при липса на съобщения, ние рядко и много късно позачувахме нещо и за тях. Европа беше тъй отдалечена от нас! Сякаш беше на оня свят!

Новините, както и модите — и тогава красният пол обичаше модите, — пристигаха в Сопот с побелели коси. Малакофът например, поднесен в Париж през Кримската война, пристигна в Сопот след 15 години. Името на Бонапарта бе странствувало 45 години, доде стигне там и стане известно на еснафите хора под формата «Гунапарти». Помня, че то бе прикачено на говедаря, защото носеше гуне.

А Марсейлезата, прогърмяла във Франция през Френската революция, бе пътувала през Европа 72 години, доде звуковете ѝ стигнат Сопот в песента «Поискал гордий Никифор»!

Духът на свободата спеше, спеше още. . .

И от изкуство, живопис, музика, театър — нямаше ни помен!

Така — почти в цяла България!

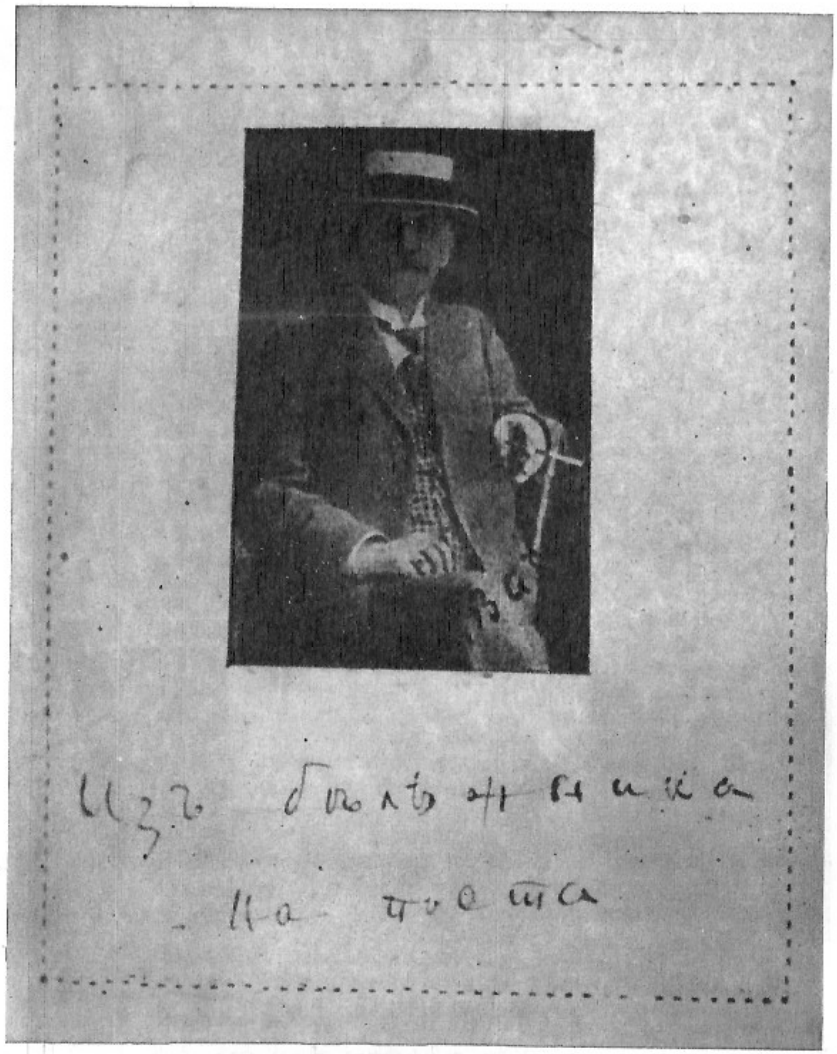

Корица на „Из бележника на поета“, 1920 г.

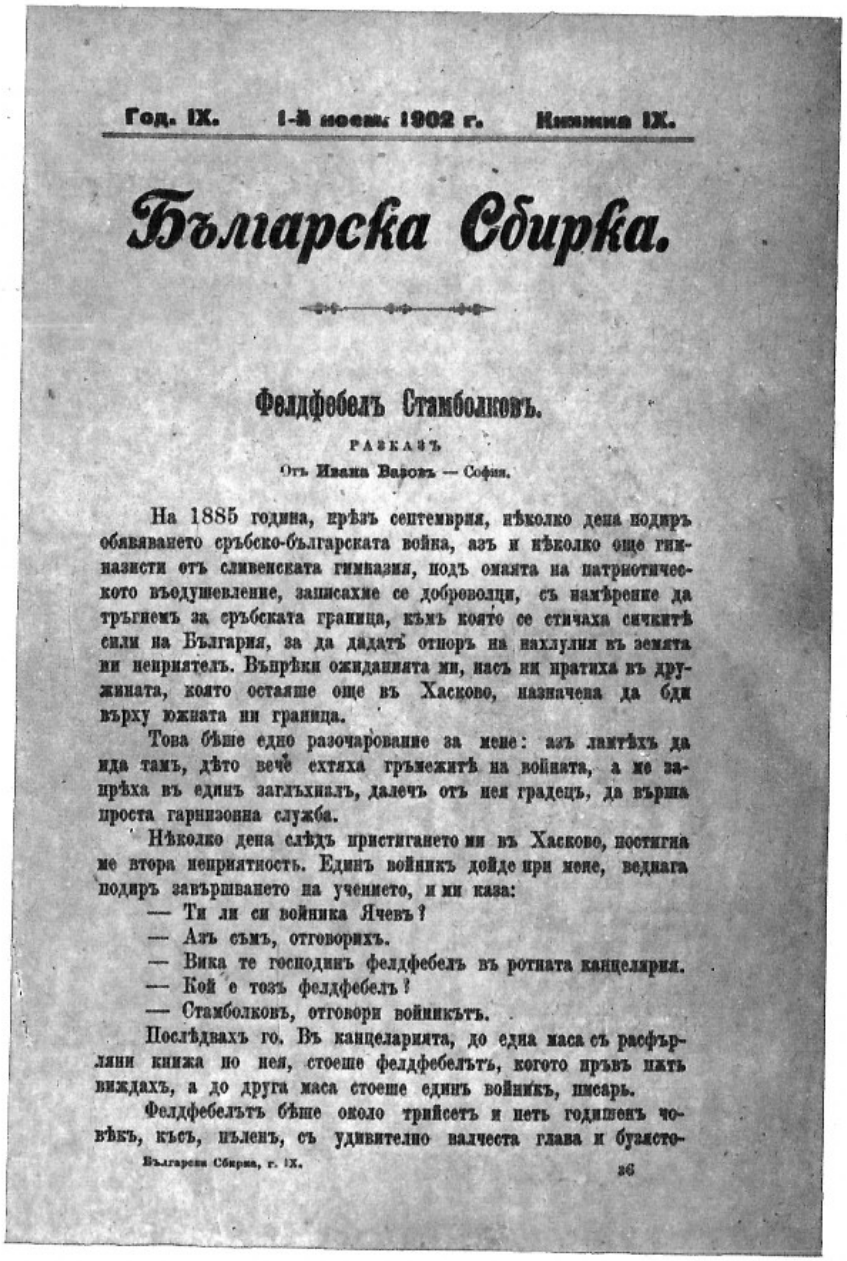

Год. IX. 1-й ноемв. 1902 г. Книжка IX.

Българска Сбирка.

Фелдфебелъ Стамболковъ.

РАЗКАЗЪ

Отъ **Ивана Вазова** — София.

На 1885 година, прѣзъ септември, нѣколко дена подиръ обявяването сръбско-българската война, азъ и нѣколко още гимназисти отъ сливенската гимназия, подъ омаята на патриотическото въодушевление, записахме се доброволци, съ намѣрение да тръгнемъ за сръбската граница, къмъ която се стичаха сичкитѣ сили на България, за да дадатъ отпоръ на нахлулия въ земята ни непрiятелъ. Въпрѣки ожиданията ми, насъ ни пратиха въ дружината, която остаяше още въ Хасково, назначена да бди върху южната ни граница.

Това бѣше едно разочарование за мене: азъ лятѣхъ да ида тамъ, дѣто вечѣ ехтяха гръмежитѣ на войната, а ме запрѣха въ единъ заглъхналъ, далечъ отъ нея градецъ, да върша проста гарнизонна служба.

Нѣколко дена слѣдъ пристигането ми въ Хасково, постигна ме втора непрiятность. Единъ войникъ дойде при мене, веднага подиръ завършването на учението, и ми каза:

— Ти ли си войника Ячевъ?

— Азъ съмъ, отговорихъ.

— Вика те господинъ фелдфебелъ въ ротната канцелярия.

— Кой е този фелдфебелъ?

— Стамболковъ, отговори войникътъ.

Послѣдвахъ го. Въ канцеларията, до една маса съ разфърляни книжа по нея, стоеше фелдфебелътъ, когото пръвъ пѫть виждахъ, а до друга маса стоеше единъ войникъ, писарь.

Фелдфебелътъ бѣше около трийсетъ и петь годишенъ човѣкъ, късъ, пълненъ, съ удивително валчеста глава и бузесто-

Начална страница на сп. „Българска сбирка“, кн. IX, 1902 г.

И сега — разликата? Неизмерима!

Днескашният празник отбелязва щастлив предел в големия път, извървян от българския дух. Ние сме скръбни сега и не можем достатъчно да преценим неговия напредък във всичките му светли прояви; ние сме наклонни да се отричаме. Скръбна черта в нашия характер, която ни различава от съседните народи.

И ето защо, празник като днешния беше необходим случай да си припомним, да си кажем дума на ободрение, да погледнем с вяра в себе си, в силите си, да се самоунижаваме по-малко и да уважаваме повечко. И аз съм горд, че моята скромна личност бе неволния виновник на това възвишаващо самочувствие.

Господине министре Омарчевски, благодаря Ви пак за Вашите ласкателни и топли привети на тая знаменателна вечеря, събрала всинца ни, за да почувствуваме единението на нашите души.

Благодаря и вам, госпожи и господа, за честта, която ми направихте с присъствието си.

Дигам здравица за всички ви, като пожелавам на България и вам, и на моите достойни колеги тука, други такива радостни чествувания на българската мисъл, на българския духовен напредък. Ура!

[РЕЧ ПРИ ТЪРЖЕСТВЕНОТО ПОСРЕЩАНЕ В ПЛОВДИВ]

Драги мои съграждани,

Първата дума, която трябва да изкажа от това място, е: благодаря! Благодаря от душа и сърце за необикновено ласкавия прием, за високознаменитата тържественост и блясък, с който градът Пловдив почете моето идване тук. Аз съм покъртен от дълбочините на душата си; аз съм смаян от всичко, каквото чух, каквото видях. Може би пръв път в живота си изпитвам вълнения като сегашните. Тия вълнения се дължат на две причини: първо, на величието на тоя момент, който ще остане за мене незабравим, и, второ, че аз съм чествуван в Пловдив, мил на мене като втори роден град, дето съм прекарал няколко от най-хубавите години на младостта си под първите благодатни лъчи на свободата, огряла радостно нашето отечество. Да, Пловдив, с хубавата своя история; Пловдив, в който през времето на робството биеше най-силно пулсът на българското сърце; огнището на светлината, което изпрати пожарна искра по всички краища на България, който пръв издигна знамето на борба за черковна независимост и роди славен сонм деятели по народното възраждане; Пловдив, който и подир Освобождението беше в продължение на няколко години политически и духовен център на Южна България, удивляващ чужденците със своя всестранен напредък, със своя интензивен културен живот.

Драги съграждани,

Г. д-р Салчев във възторжената си приветствена реч ме обсипа с най-ласкателни думи. Той може би надцени моите заслуги. Аз съм дълбоко покъртен от думите му, знаейки, че той е тълкувател на всички български сърца в Пловдив. Той набляга особено силно на моята книжовна дейност в Пловдив. Да, такава беше тя. И чини ми се, че тоя духовен подем най-много, ако не всецяло, се дължи именно на Пловдив, на неговото просветно общество, което ме съгряваше със своята отзивчивост и съчувствие; на пловдивската великолепна природа, която ме въодушевляваше; на пловдивското синьо небе и на пловдивския въздух. Ето защо, аз се чувствувам щастлив в тоя мой втори роден град, дето получих най-чистите си вдъхновения, дето моята муза крепна и моят дух се окрили. Ето защо, всичко ми е родно и мило тука: и тия горди хълмове, и тия скали, и тая Марица, напяваща с шума на легендите на старата българска слава.

Драги съграждани,

Много години има, откак аз не съм жител на Пловдив. Но аз винаги и далеко от него с трепет съм произнасял името му. Най-светли спомени от младостта ми неразривно свързват душата ми и сърцето ми с него. Днешното ми идване не е проста разходка, не е приятно гостуване, сзарено от вашата любов и почит, а едно благочестиво поклонение на град роден, скъп, мил, архинационален, архибългарски и вечно български. И това поклонение е толкова по-знаменателно, толкова по-радостно за мене, че то има за цел да отговори и на едно скъпо желание, на една до висока степен ласкателна покана на пловдивското гражданство.

Аз бях честит още да се видя прогласен почетен гражданин на Пловдив. Титла за мене най-ласкателна, чест голяма, с която се гордея. И като пловдивски гражданин не само по право, но и по душа, аз викам възторжено: «Слава на Пловдив, ура!»

[РЕЧ НА БАНКЕТА ВЪВ ВОЕННИЯ КЛУБ В ПЛОВДИВ]

Драги приятели,

На тая историческа за мене вечеря, дето се чувствуваме тъй близки и сродни духом, първата дума, която ще кажа, е, както и при вчерашното ми честуване, думата: «благодаря!»

Благодаря ви за честта, която ми направихте с присъствието си; благодаря във вашето лице на всички сънародници в Пловдив, изказали ми по такъв ласкателен начин съчувствието си и почитта си.

Благодаря Вам, господине министре на народната просвета, почели с присъствието си от страна на държавата моето радостно гостуване в Пловдив.

Господа, дошел от София през планини и полета, аз и в Пловдив се чувствувам като свой, като у дома си, обкръжен с обич и топли сърца, като някога. И пак моят дух неволно се връща към миналото, когато аз бях син на тоя славен град, когато гърдите ми дишаха неговия въздух, когато умствените ми и физически сили цъфтяха в неговата животворна атмосфера. И какви скъпи спомени! Душата ми плава радостна в техните освежителни вълни; аз се чувствувам по-млад, пред мене възкръсват виденията на онова минало, тъй очарователно, тъй прекрасно! Минало хубаво и голямо! В Пловдив се написаха много важни страници от нашата история. Големи имена и събития са записани на скалите на неговите хълмове. Бурни и светли дни. Велики исторически дати. Но никога не и обезсърчение!

Не преди много аз посетих набързо, за един ден,

Пловдив. Престоях в него, тъй да кажа, крадешком. И знаете ли защо? За да се поклоня на всичко, което е останало в него, мило за сърцето ми. На неговите хълмове, на неговата безкрайна панорама, видяна от върховете им, на неговите величествени Родопи; на Марица, на улиците му. И позволете ми да се впусна в някои подробности.

Аз се изкачих по стръмния калдъръм на Джамбазтепе и отидох на върха, за да погледна малката жълта къщица, която ми даде гостоприемство една година, когато Пловдив беше столица на Южна България. Уви! Аз намерих само пепелището на тая жълта къщица: тя бе отдавна изгоряла заедно със старата си, тиха стопанка. Помня добре тая восъчноцветна, винаги облечена в черно гъркиня. Тя често ме навестяваше в стаичката ми, учудена, че ме гледа все наведен над хартиите. Бог да я прости. Тя ме наричаше «палеос антропос», сир. старовремски човек, понеже, макар и млад, бягах от веселбите на веселия тогава Пловдив и прекарвах времето си в писане. В тая скромна стаичка аз написах може би най-доброто си нещо: «Епопеята на забравените».

Ходих да посетя и моята, по-после съградена скромна къщица при Ортамезар, принадлежаща другиму сега. Посрещна ме непозната госпожа — българка, квартирантка. Тя се учуди от това появяване на непознат човек и ме попита студено: «Кого търсите?» Когато се назовах и ѝ обадих благочестивото си желание, което ме водеше там, тя приветливо ме покани в стаята — в стаята на майка ми! — угости ме с вишнево сладко и накара едно от децата си да издекламира едно мое стихотворение. Каква топлота ме лъхна оттам! Надникнах в моята стаичка-кабинет, дето въображението ме носѝ из вълшебния свят на «Царството на самодивите». И стори ми се, че пак виждам там седнал Величкова, мой ежедневен гост, с неговото бледо, умно, с черна брадичка лице, озарено от блестящ поглед. Излязох на балкончето срещу тогавашната градска градина, под старите брястове на която се разхождаше пловдивския хайлайф под звуковете на «Шуми Марица». Колко пъти съм гледал от това балконче величавата белобрада фигура на Алеко Богориди, като се разхожда уединен из алеите на конашката градина!

Потърсих близката някога там, но вече изчезнала македонска кръчма «Марково коляно». Трябва мнозина да я помнят от вас. Там, при чаткането на чашите, се кроеше от разпалени глави революцията, която щеше да слее Южна България със Северна, една от най-лесните революции в историята, защото отдавна тя бе извършена в душите и както се изрази Петко Каравелов, доста беше един пияница да извика на улицата «долу Румелия!», за да падне Румелия!

Погледнах с благоевейно чувство и стените на Областното събрание. Какви трепети усетих! Какви видения изникнаха пред мене, какви мощни или симпатични ликове се занизаха пред душевния ми взор! Защото историята на България беше пратила там може би най-ярките по характера си, най-заслужилите с делата си родолюбци. Ето старият жизнен, енергичен Кръстевич, говорящ на областните представители, махайки с треперящата си от старост десница; ето Чомаков, беловласият старец, с благородната си фигура и с голямото си име; ето Яким Груев, мой някогашен учител, неуморим и даровит труженик, спечелил всеобща почит чрез големите си заслуги по народната пробуда; ето нервният Вълкович, европеец по обноски, горещ българин по душа; Георги Груев, дълбокият юрист, неподкупният Катон, чест и гордост на нашето правосъдие; ето Константин Величков, моят приятел, с пламенния поглед и с пламенните речи, пленяващи слуховете и душите, който ми наумяваше Камил Демулен, оратор на Френската революция; ето красноречивият Димитър Наумов; ето доктор Янкулов, милият и обичлив на всички, натура възторжена и блага. Аз се спирам само на някои от покойните деятели. . . И колко още образи, изчезнали вече от живота или живи още, изправяха пред мене тия мъртви сега стени, зад които се ковяха съдбините на областта!

Минах и край печатниците на Христо Данов и Драган Манчев, сгради, шумящи някога от кипящ живот. Покрай вестниците «Марица» и «Народний глас», оттам се пущаха за цяла България във вид на благодатен дъжд книги и учебници, внасящи лъчите на просветата и националното съзнание в обществото и училището. О, умряха и те, благородните и неуморните дейци! А как

живо гледам аристократическото и сериозно лице на Данова, въплотена честност, олицетворение на безкористно родолюбие и идеализъм и издател на моите първи поетически трудове! Виждам като днес неговата тиха усмивка, когато на въпроса ми: как намира стихотворенията ми в «Майска китка», която бях му дал да печати, той отговори: «Хубави, джанъм, но малко «учкура якън»!

И ти, мой драгий Манчев, здрав син на Родопите, с душа наивна, с поглед мечтателен, и тебе виждам като жив с твоята черна брада и голяма коса на библейски пророк! Виждам те, когато ти пишехме с Величкова вестника «Народний глас». Как водех борба с тебе по правописанието, как се ядосвах, когато виждах, че думата «княз» в ръкописа ми излазяше във вестника «кнез»! Ти ми поправяше даже и езика, и стиховете ми! О, добрий Манчев! Ти с Данова бяхте два просветителни факела, черпещи светлика си не от много знания, а от вътрешния огън на вашите чисти, здрави български души!

Отидох на моста и дълго се любувах на нашата величествена Марица, чиито вълни са поздравили с шума си на 1885 г. бодрите тракийски юнаци, нашите славни печенеги и мислено пак ги гледах как бързат, полугладни, полуголи, но богати с ентусиазъм и пеейки «Шуми Марица», как бързат да подкрепят при Сливница геройската борба на България за идеалите ѝ.

Посетих и други кътове на Пловдив, скъпи на душата ми по спомените за хубави преживявания на младостта ми, уви, отдавна отлетяла. Улиците, къщите бяха почти същите, само хората ми бяха чужди и непознати, и в тоя многолюден град аз минувах като чужденец, углъбен в спомени, както някога, скитайки се из улиците на разорения Помпей, чувствувах се съвършено сам.

И след това аз се завърнах в София. И да ви кажа ли правото? Тъжен! Това беше преди няколко месеци. Не! Лъгал съм се! Днес видях Пловдив, истинския Пловдив. Видях го в триумфалния вид, дишащ с всичката сила на българските дробове; просветните му и културни дружества; организациите му — граждански, военни, икономически, спортни; неговата учаща се пламенна мла-

деж; неговото будно гражданство! Зачух усиленото и здраво биене на пулса му; долових във всички тия прояви на жизненост неговото българско сърце, туптяще в унисон със сърцето на България. Аз съм препълнен от възторг; аз съм упоен от най-сладка радост и сгрян от най-светли надежди в неговото бъдеще; аз, негов бивши и сегашен гражданин, съм покъртен от зрелището на тоя великолепен изблик на сили и избухнала днес енергия и любов към мене. Под наплива на тия радостни впечатления аз дигам чашата и пия здравица за моя мил Пловдив, за още по-голямото му преуспяване и за всички вас, негови представители тука! У р а!

НЕПЕЧАТАНИ ПРИЖИВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

СТЕФАН СТАМБОЛОВ

(ЕДНА ГОЛЯМА ИСТОРИЧЕСКА ФИГУРА)

В последний си подлистник в тоя вестник, говорейки за Ботева, аз пътьом казах няколко думи за Стамболова. Аз дължа на тая личност повече думи. Дължа това, защото тя е оставила в душата ми дълбоки следи, и още, защото, ако голямата роля, изиграна от Стамболова в нашия политически живот, е направила името му громко не само у нас, но и в цяла Европа, много страни от духовната личност на човека са остали непознати за нашето общество, или пък — прекомерно идеализирани или затъмнени от биографите му според становищата, в които са ги поставяли политическите страсти на времето. Какъвто и да беше Стамболов за едни или за други, той си остая една епохална фигура. Всеки спомен за него сега е един принос за осветление образа му на политически деятел и на частен человек. Моите откъслечни спомени сега се отнасят повече за последния.

*

На 1876 година, през юни, аз бях член на букурещки комитет. Бях препоръчан за такъв от Олимпия Панов, подпредседател, ако не се лъжа, на тоя комитет. Олимпий Панов ме срещна един ден, като вървях полугладен, дрипав и немил-недраг из една улица, запозна се с мене, каза ми няколко ласкави думи за стихотворението ми «Борът» и ми каза, че ще ме представи на комитета, за да бъда приет за член. След два дена аз бях въведен в канцеларията на комитета, радушно посрещнат от

членовете му и от председателя му Кирияк Цанков. Канцеларията бе тогава на една от главните улици на Букурещ, доста богато наредена. Кирияк Цанков ми направи силно впечатление със своят европейски лъск и обноски на истински джентлимен. Владеещ прекрасно френския и немският език, близък с политическите румънски кръгове, умен и красноречив, той беше единствения човек, който можеше достойно да представлява и ръководи дейността на комитета. Осталите членове, бивши руски студенти или емигранти. . . но аз ще се отдалеча, а искам да говоря за Стамболова.

*

Стамболов не беше член на комитета. Чувах за него, че отскоро е пристигнал в Букурещ, не го познавах лично; но името му често се чуваше. Той имаше вече обаянието на революционен герой. Избягал след дълги премеждия от България, след неуспешното революционно движение в Стара Загора през 1875 г., подигнато от него, той сега се скиташе из Букурещ, другарувайки със свои познати хъшове, които поддържаше, както чувахме, със средства, неизвестно отде получени. Ставаше често дума да бъде приет и той в комитета. Но да си призная: мнозинството от членовете, по причини неизвестни мене, не бяха разположени да видят Стамболова в средата си, особено Кирияк Цанков бе против това. На лични ли неприязненост или на други причини се дължеше това хладно държане към Стамболова, не си спомням. Сам Стамболов дваж чрез свои хора бе изразил желание да влезе в комитета, но не бе удовлетворен.

Един ден, във време на заседанието, влезе Висковски, член на комитета, сподирен от едно момче с малък ръст, с мургаво, кръгло лице, с едвам поболи мустаци, с блестящи черни очи, които сякаш стреляха мълнии. Тоя неожидан гост смути повечето от членовете, разискванията се прекратиха.

Сред насталото стеснително мълчание Висковски ни извика със своя звучен, остър глас:

— Господа, да ви представя нашият герой господина

Стамболова. Предлагам ви и моля да бъде приет за наш другар!

Тия думи бяха приети с ръкопляскания, искрени от някои, неволни от други. Всички приеха. Всички застискаха приветливо ръката на момъка. Той не даде вид, че е много поласкан от тая чест, стрелна горд поглед към присъствующите и зае мястото си при другите членове. И погледа на Стамболова, и държането му, спокойно и достолепно, и откъслечните умни и живи фрази, изречени с един тънък, почти женски глас, но особено блестящия и самоуверен поглед свидетелствуваха, че имахме в средата си човек със силен заповеднически дух.

Когато заседанието се свърши и членовете, както и Стамболов, излязоха, аз чух Кирияка Цанков, цял почервенял от гняв, че говореше на задържания от него Висковски:

— Но как си позволихте тъй, без предупреждение?

А Висковски му отговори:

— Ние не можехме повече да отказваме на Стамболова: на улицата чакаха куп хъшове, готови по един знак негов да нахълтат тука и да разгромят всичко! С тоя човек шега не бива. . .

*

И тъй, Стамболов стана, или по-добре, се наложи член на комитета.

Скоро неговото участие направи заседанията оживени, даже бурни. . . Той обикновено не одобряваше онова, което други предлагаха, а налагаше своето. Буйният младеж крещеше, заповядаше. Отношенията му особено с Кирияка Цанков ставаха остри, неприязнени. Постоянни спречквания. Тия две главни лица в комитета бяха на нож. Комитетът имаше за главна цел да спомага с парични средства, пращани от Московския славянски комитет, доброволците, които изпращаше за Сърбия, след избухването на Сръбско-турската война. Стамболов настояваше от тия пари да се спомагат и хъшовете, негови приятели и привърженици, които все се тълпяха на улицата, кога имаше заседание. До-

нейде си той бе удовлетворяван. Но един път Кирияк Цанков кипна и извика:

— Господин Стамболов, какъв е този терор въз нас?

— Терор няма — възрази Стамболов, — но ще има кама! — и той си посочи дръжката на камата, забодена в панталоните му.

Отношенията ми със Стамболова бяха най-приятелски. Той виждаше в мен поета и ме отличаваше със зачитането си, сам поет. Четеше ми революционните свои стихотворения.

НЯКОИ СПОМЕНИ ЗА МАЙКА МИ

Едвам я помня каква беше, когато бях още пет-шест годишно дете. Смътно само си представям млада, двайсетгодишна жена, винаги облечена в басмяни рокли с ярки цветове, спретната, с приятно лице, макар и некрасиво, с жив поглед и пъргави движения. В неделя и в празници си туряше на главата модния тогава фес с отсечен връх, препасан с копринено зелено чевре (мода, възприета от гръцките кокони в Пловдив); обличаше тъмноморав сукнен кожух с предница, обточена с лисичи кожи, с плитки лустрени обуща; на шията с две върви жълтици, под които висеше голям пендар. Приказлива, със звучен приятен глас. Нейното появяване или присъствие в къщата пръскаше атмосфера от радост и оживление. Някакви лучи идеха от благият ѝ поглед. И аз я обичах и вярвах, че никоя майка не е така хубава и добра, както моята.

Като всички сопотненки от по-заможните, от еснафските семейства, тя беше примерна домакиня: работлива, пестовна, пъргава, къщовница и вечно занята с домашните грижи. Когато наближаваше голям празник, тя сменяше басмяната яркоцветна рокля със сукман (аз мразех да я гледам в сукман) и захващаше заедно със слугинята да чисти къщата. Требеше, раздигаше постелки и миндери, набиваше с бяла или синя глина стените към двора. Понеже децата идеха едно подир друго (аз бях първенецът) и грижите ѝ се увеличаваха, заедно с тях и енергията ѝ. Шиеше дрехите им от нов плат или прекроени от стари дрехи — нейни и на баща ми, —

кърпеше ни, всяка събота в скромното хамамче сваряваше вода и ни миеше главите. Когато захванахме да ходим на училище, тя ни ушиваше торбички, за да носим в тях обедът си, обикновено хляб, маслини, или пък сирене и лук, и сол, и мерудия. Това ставаше зимно време, за да не слазяме от училището, построено на висок хълм край града, до което се отиваше по безконечни каменни стъпала, често поледенели. Ако някой от нас не идеше на училище или се върнеше преди време, очакваха го викове и укори жестоки, като че е извършил престъпление! Един път чух майка си, че казваше на някоя жена: «Добре, че е дал бог училище, та барем колко-годе да си видя работата, а то, като са тук децата, такъв в р а н г ъ л ъ к дигат. . .»

А ние, когато нямаше училище, ставахме нетърпими с борбите си, с боевете си, с виковете си, с обръщането къщата наопаки. Тогава майка ми нямаше мир. Тя нямаше мир и при готвенето ястия на огъня. Пак борба, тичания, безпорядък. Напразни бяха нейните молби и заповеди да стоим мирни. Най-после тя прибягна до едно героично средство, за да ни умири: поръча́ на циганите да ѝ направят една голяма маша (дилаф). И с това оръдие тя блъскаше през ръцете, по гърбовете, дето завърнеше. Тоя възпитателски дилаф ни пропъждаше и ние я оставяхме спокойна.

По-преди казах, че майка ми беше равна по къщовничество с всички сопотненки: тя се отличаваше от тях — и смея да кажа — от всичките по ранното си умствено развитие и по любовта си към книгите. Дори до женитбата си тя е била безграмотна — в Сопот нямало още девическо училище. Първоначално познания от азбуката и по четене ѝ дал по-старият ѝ брат Георги, който скоро обаче заминал на търговия във Влашко. Майка ми обаче продължавала, и страстно, самообразованието си чрез четене разните книги, които попадали в ръцете ѝ, и като мома, и като женена. Помня, че тя минуваше за най-учената. В празници събереше в дългата соба в бащината си къща, съседна с бащината ми, около десе-

тина и повече млади като нея жени, сродници и приятелки, и им четеше бавно със звучния си глас при общо напрегнато внимание «Памела оженена», «Синтипа философа» или «Александрията» (тогава всички проливаха сълзи над смъртта на Александра Македонски и над скръбта на коня му Буцефала), или пък «Хитростите на височайшаго Бертолда» (и тогава всички примираха от смях). По-после тя се беше залюбила в «Телемаха» (първия, Пиперовия превод). Седяща до прозореца в нашата къща, тя по цели часове се углъбяваше в тоя прочет. Тя го четеше с глас и на мене, като ми обясняваше непонятните думи. Нейната наивна, доверчива душа взимаше за истински факти и съществуването на Калипсо и нимфите ѝ в пещерата, и богинята Минерва, и другите митологически лица във Фенелоновата книга. Аз споделях тая вяра дори до петнайсетата си година и горчиво беше разочарованието ми, когато узнах, че всички тия поетични образи са измислица. . . Но книгите не падаха от ръцете ѝ, въпреки нарасналите домашни грижи. Тя сега ми четеше Славейковата «Смесна китка», бе научила наизуст негови стихотворения, също и «Песните на Осияна», печатани в същата книга. Чини ми се, че от майка си възприех и аз страстната любов към книгата и изпитах първата непонятна прелест на поезията. . .

Ако майка ми беше вече доста начетена и с доста развит литературен вкус, тя остаяше много назад в писането, на което сама се бе научила, и се бунтуваше против всяко правописание в писмата си и началните букви в началото на фразата или на собствените имена ги пишеше с малки букви. В това простително невежество си остана и докрай. Но пак далеко надминуваше баща ми, самоук също, който и докрай продължаваше да пише търговските си писма с черковни букви и без никаква следа от какво-годе правописание.

Обичаше със страстна любов и природата майка ми. Най-щастлива се усещаше, когато излазяхме семейно на разходка в хубавите околности на Сопот, в полите на Стара планина, при сопотския манастир «Св. Спас» или в «Сарая» на зелените ливади, под ореховите широки

сенки. Очите ѝ бягаха по върховете на планината и дълго се спираха очаровани в околните красоти. Тая нейна любов към картините на природата се засили по-после и тя казваше на жените и на мъжете, които ни бяха другари, сочейки към красотите: «Гледайте, гледайте.» Майка ми беше поет по душа при лицезрението на природата, такава си остана и докрай. Тя често ми разказваше, че България е най-хубавата земя на земята (а тя не беше виждала никоя друга земя), и затова, казваше тя, всичките царета искат да я превземат! И аз ѝ вярвах тогава.

Майка ми не обичаше само да чете песни, тя и пееше. Имаше прекрасен сопран, беше отлична песнопойка; за такава минуваше и при другите жени. При весели събрания от съседи и роднини тя непременно беше канена да пее и тя пееше с охота и с въодушевление. Малко бяха тогава песните: «Престанете, невинни окол мене птичета» (Зафиров); «Я гледайте, братя мили, що се вее там на брега» (Друмев); «Българио, мила майко, ще ли още ти да спиш?», или пък любовните от Петка Славейков: особено тях баща ми с наслаждение слушаше. Доста грубичката еротика в тия песни се слушаше и гълташе без скандализиране, тя не засягаше сърцата, а само мелодиите пленяваха.

Отношенията между майка ми и баща ми бяха винаги сериозни. Никакъв, даже най-малък израз на нежно чувство пред децата. В къщи никога не се чуваше реч за любов. Произнасянето на тая дума се считаше неприличие и само развратен човек можеше да си позволи да я изрече. Един непонятен свян владееше всинца ни. Тоя свян се присади в душата ми за дълги години после. Той се отрази и на лириката ми, когато захванах да я пиша. Когато исках да пиша за любов, винаги усещах стеснение при мисълта, че като се напечатат песните ми, майка ми ще ги чете (от баща си се не боях, защото той не четеше такива непотребни работи). И аз само прикрито пишех за любовните си чувства. В 1880 г., бидейки председател на окръжния съд в

Берковица, аз обаче пратих на Хр. Данов за напечатване лиричната ми сбирка «Майска китка». В нея имаше няколко еротични стихотворения, между тях и едно, посветено на някоя си Рафиѐ, мома туркиня от шантан в Русе, дето служех, преди да дойда в Берковица. След няколко време получих от майка си едно сърдито писмо. Тя чела «Майска китка» и ми казваше: «Как не беше те срам да пишеш за тия проклети читакини!» Аз разбрах, че тя се беше помирила с другите еротически песни, но за тая, за туркинята, само се възмущаваше. Нали турците преди две години бяха изгорили къщата ни и убили баща ми в Балкана?

В турско време аз се затварях от баща си в една стаичка и пишех стихове. Пишех повечето ноще. Работех някаква драма в стихове: «Светослав Тихо». Майка ми при отсъствието ми влазяше в скривалището ми и четеше каквото съм писал. Беше ѝ се харесало. След вечеря отивах пак, скришно, да работя в стаичката, но често свещта догаряше и аз останах в тъмнината. Затова майка ми преглеждаше отрано имам ли свещ и ако нямах, поставяше ми едно фенерче на масичката.

Аз страдам от неизлечим мързел за писане писма. Майка ми, напротив, водеше вечно кореспонденция с пръснатите си по разни страни синове и дъщери (Сопот, Петроград, Бухара, Алжир, Одеса, Пловдив, София). Тя считаше за приятен дълг, пишейки на някой син или дъщеря, да предаде в писмото си какво ѝ пишат другите. Така чрез нея бяхме винаги осведомени един за друг. Тя беше един вид Agence Havas на нашето пръснато семейство. Истина е, че почти всички ние бяхме неизправни и на пет нейни писма отвръщахме с едно. Но тя беше неуморима. Кореспонденцията ѝ доставяше вътрешно удоволствие или разтуха сред многобройните домашни грижи. И винаги в писмата ѝ, напоени с тъга, не липсваха съвети, ободрения и практически смисъл, едно преобладающе нейно свойство. Тя даже понякога строго съдеше. Методична и точна по навик, тя в едно тефтерче като в изходящ журнал бележеше датите

и съдържанието вкратце на писмата си, а получените писма съхраняваше грижливо. Тая добродетел на редовност никой от нас не можа да усвои. Тая нейна кореспонденция престана само когато всички ние се прибрахме около нея в София.

В София, може да се каже, че животът ѝ беше най-пълен, ако не най-щастлив. Тя се радваше, че е обиколена от челядта си, тя се гордееше, че ние изобщо се радваме на добро обществено положение и на почит от хората. Пречеше ѝ само честото боледуване. През такива тъжни часове, не можейки лично да следи домашните интереси и задължена да пази стаята или да почива, тя намираше единствено развлечение в четене книги и най-много четеше моите. И само тях — о, свещен майчин егоизъм — намираше хубави. «Под игото» беше прочела много пъти и намираше особена наслада да отгатва кои действителни лица от Сопот се криеха под измислените имена. Четеше усърдно и стихотворенията ми в «Пряпорец и гусла», «Тъгите на България» и «Избавление», оставили в душата ѝ най-дълбоки впечатления. Много тя знаеше цели наизуст, а на някои беше намерила и глас и ги пееше, когато беше самичка. Бледото ѝ лице се осветляваше от лучите на щастие, когато гости ѝ говореха похвални думи за мене. По желанието на княгиня Мария Луиза тя ѝ се представи в двореца. Каза ми, че поискала да целуне ръка на княгинята, но тя не дала и целунала ръката на майка ми. . . Празнуването на моя 25-годишен юбилей беше най-светлия ден в живота ѝ.

На 1897 година станах министър в Стоиловия кабинет. Майка ми се радваше естествено. Но положението ѝ стана малко мъчно. Постоянно просители и просителки идеха да я молят за ходатайство пред мене. Милостива, както беше, тя обещаваше, тя ме молеше. Разумява се, аз не можех да удовлетворя всичките ѝ ходатайства. Тя страдаше от това и се чудеше как да отпрати хората с празни ръце.

Дълбоко религиозна и благочестива, тя не пропущаше случай, когато бе здрава, да ходи на църква. Когато не можеше, тя четеше евангелието, светчето (пред лягане) и томът с проповеди от Софрония(?). Или, седнала на ниския си миндер, до прозореца, с папка на коляното, тя пишеше своя дневник, собствено страданията си след разорението на Сопот през Руско-турската война. Тя казваше: «Когато свърша това, четете да видите какво е тегло теглила майка ви. . .» От устните ѝ разкази аз знаех това, но ни тогава, ни по-после нямах кураж да прочета дневника ѝ. Това сторих едвам тая година през март месец. (Чете ми го и д-р Иван Шишманов в свой препис, дешифрирал с доста мъка нечетливите ѝ слова и лишени от пунктуация фрази.)

Балканската война я завари много зле болна. Тя вече боледуваше от две-три години, кога по-тежко, кога по-леко. Но многото грижи през живота ѝ и осемдесетгодишната ѝ възраст сломиха най-после нейния издръжлив организъм. (Тя бе преживяла баща, майка, братя и сестра — целия си род.) Когато двамата ми братя — офицерите Владимир и Борис — дойдоха да се простят с нея, отивайки на бойните полета, тя със сълзи на очите ги благослови и им каза: «Ех, отечество е това. Идете!. . .» После залепи очите си на прозореца и жадно ги изпращá с поглед, додето се изгубиха на улицата. Това последньо сътресение може би ускори кончината ѝ. Един час преди да умре, аз бях при леглото ѝ. Тя беше страшно изтощена, но в пълно съзнание. Направи усилие да говори и със задавен, глух глас ми каза: «Досега сте живели в братска любов, живейте тъй и занапред, синко!» Това бяха последните ѝ думи, които чух. . .

След половина час падах плачущ на колене пред нея и целувах студената ѝ ръка. . .

Това беше на 6 ноември 1912 година.

АВТОБИОГРАФИЧНИ МАТЕРИАЛИ

[ИЗ ЕДИН АЛБУМ]

1. Коя краска предпочитате? — Небесен цвят.
2. Коя е любимата ви миризма? — От планински босилек мирис.
3. Кое цвете е според вас най-красиво? — Трендафилът.
4. Кое животно ви е най-симпатично? — Моят Хектор (кучето му).
5. Коя краска на очи и коси предпочитате? — Черните преимуществено.
6. Коя е според вас най-ценната добродетел? — Милостта.
7. Кой порок мразите най-много? — Грозотата.
8. Кое е вашето любимо занятие? — Нехара и разходките.
9. Кое развлечение ви е най-приятно? — Etre chez moi en robe de chambre.*
10. Кой е според вас идеалът на земното щастие? — Здравието, когато си го изгубил безвъзвратно.
11. Коя съдба ви се вижда най-вече за оплакване? — На мизантропа.
12. Може ли да попита човек на колко сте години? — 45 години и нещо си. . . Уви!
13. Кое кръстно име бихте си взели, ако бихте си го избирал сам? — Иван.
14. Кой е бил най-хубавият момент от живота ви? — Когато пръв път плаках от радост.
15. Кой е бил най-печалният (най-тежкият)? — Имя им легион.

* Да си бъда в стаята по халат.

16. Коя е вашата най-голяма надежда? — «Уж не жду от жизни ничего я.»
17. Вярвате ли в приятелството? — Да!
18. Кой е за вас най-приятният момент през деня? — Когато слънцето залазя зад Люлин планина.
19. Коя историческа личност ви е най-симпатична? — Napoleon Bonaparte (malgré tout).
20. Коя личност от роман или театър? — Жан Валжан, защото прави да обикнеш доброто.
21. В коя страна бихте предпочитали да живеете? — България! България!
22. Кой писател предпочитате? — Хюго, Хайне, Толстой; в юношество — Сю.
23. Кой живописец? — Мейсоние в Наполеоновските му картини.
24. Кой компонист? — Бизе — т. е. чудната му песен на Тореадора в «Кармен» и други някои късове.
25. Каква девиза бихте си избрали, ако би трябвало да имате такава? — Любите друг друга.
26. Кой е според вас шедьовърът на природата? — Хубавата жена.
27. От кое място сте запазили най-приятен спомен? — Pilatus.*
28. Кое ястие обичате най-много? — Сарми от зелена шума и заарска бел-пастърма.
29. Предпочитате ли твърдо или меко легло? — Меко.
30. Кой чужд народ ви е симпатичен? — Братушките.
31. Напишете една от вашите мисли или цитат, смисъла на който одобрявате. — Много е по-леко да пренасяш удара на завистта, нежели да я изпитваш.

* Алпийски връх при Фирвалдщетското езеро (Lac des quatre cantons).

МОЕТО ЗАВЕЩАНИЕ

При пълно физическо и умствено здраве пиша завещанието си, в което изразявам моята последня и лична воля. Тая моя воля аз поръчвам да бъде изпълнена по ненарушим и буквален начин.

Всичкият имот, който оставям след смъртта ми, да се приеме в разпореждане съгласно моята воля от брата ми Бориса М. Вазова, когото оставям мой универсален приемник и наследник. Той е длъжен да изпълни свято и ненарушимо, както следва това мое завещание.

1) Моята къща на улица «Вълкович» № 13, едничкото недвижимо имущество, що притежавам, да бъде наследена и разделена от моите братя и сестри по следния начин.

а) брат ми Никола М. Вазов да има право въз 1/12 (една дванайсета) част от къщата;

б) брат ми Кирко М. Вазов — въз 1/12 (една дванайсета) част;

в) брат ми Георги М. Вазов — въз 1/12 (една дванайсета) част;

г) сестра ми Ана М. Вазова (г-жа Д. Пачева) — въз 1/12 (една дванайсета) част;

д) брат ми Владимир М. Вазов — въз 2/12 (две дванайсети) части;

е) сестра ми Вала М. Вазова (г-жа Хр. Фетваджиева) — въз 3/12 (три дванайсети) части;

ж) брат ми Борис М. Вазов — въз 3/12 (три дванайсети) части.

2) Завещавам всичките си мобили, покъщнини, картини и библиотеката ми на братята ми Владимира и Бориса и на сестра ми Вала. Те ще си ги разделят по братски, чрез доброволно съгласие; или пък ако решат да осребрят казаните предмети, да получат всеки от тях припадающата му се равна част пари.

3) Вън от това, като се вземе пред вид, че на брата ми Бориса аз съм отстъпил чрез продажба правото въз всички мои съчинения, излезли на свят до днес, искам никой да не посегне да отменява тази продажба. Той, Борис, единствен има право да ги преиздава, препечатва и да се ползува от доходите им завинаги, без да може други да се меси в това.

4) На отстранената си жена Атина Болярска не оставям нищо. С нея аз не можах да живея щастливо във време на съвместното ни съжителство, което трая само година и три месеца. От 1890 година насам — откак сме разделени — тя ми измъчи живота чрез всевъзможни преследвания — съдебни и външни, — разоряваше ме материално, и за нея аз лично не мога доброволно да наредя да ѝ се даде от моя имот какво и да било.

5) Ако майка ми ме преживее, нареждам да се ползува от къщата ми, било като живее в нея, било като я дава под наем; а горнята раздяла може да стане само след нейната смърт, а приживе с нейното съгласие, и то като я удовлетворят братята и сестрите ми, както намерят помежду си за добре.

6) Всичко друго, което не разпореждам поименно, остава на разпореждането на универсалния ми наследник.

7) Ако брат ми Борис се откаже или по друга причина не може да встъпи в своите права, вместо него и след него назначавам брата си Владимира.

15 ноември 1909 год.

Иван Вазов

АВТОБИОГРАФИЯ НА ИВАН ВАЗОВ*

Родих се в Сопот на 1850 година.

Свърших трикласното училище там; следвах на 1867 година в четвърти клас в пловдивската гимназия. Погоре не отидох. . . Чрез постоянно и безсистемно четене книги довърших — тъй да се рече — моето самообразование. Но в него остаха големи празнини. . .

Записах стихове — зачирақувах в поезията — от 18-та си година. От 20-годишната ми възраст се захвана периода на моите безконечни скитания из странство, имайки два неотлъчни другаря: бедността и вдъхновението. Нуждата и съдбата ме развождаха цели 25 години из Румъния, Турция, Русия, Гърция, Швейцария, Франция, Италия и пр., винаги сиромах, винаги богат със звучни рими и песни.

От 1895 година, по честит от Скитника евреин — аз видях края на моите странствувания, познах вече мирен живот в София.

Но пак не патасах: творческият демон постоянно ми нашепваше: «Работи!» И аз работех и изливах съдържанието на моята душа в песен. Дадох всичко добро, каквото можех да дам на отечеството. Малко бе, но толкоз имах.

През моя дълъг писателски живот имах и радости, и страдания. Първите бяха къси, скоропреходни, вторите бяха по-големи: аз понесох неизчислими удари, изтърпях болежки от немилостиви бодове на честолюбието ми и на вярата ми.

Но аз не клюмнах, все вървях напред, защото Стара планина, под чиито борове се родих и чийто въздух дишах, предаде на духа ми твърдостта на своите скали.

Но да не хуля бога: 24 октомври т. г. чрез най-величавия начин ме обезщети, той осветли с лучезарно слънце облачното небе на моята късна есен.

София
3 ноември 1920

* По молбата на редакцията на «Обществена обнова» г. Вазов бе любезен да ни даде следните къси бележки за живота си.
Редакцията.

НОВАТА ДРАМА «ПРЕСТОЛЪТ»

(ИНТЕРВЮ С Г. ВАЗОВА)

Един наш сътрудник се явил при г. Вазова, за да иска някои сведения за новата му историческа драма «Престолът», с която ще се открие новия сезон на Народния театър. Ето какво е отговорил поетът:

Драмата «Престолът» е продължение от драмата «Ивайло». Изложен е живота на тая странна историческа личност от възцаряването ѝ до смъртта ѝ. Аз считам, че Ивайло е интересен и през тоя период на бурният сѝ живот. Мене силно ме занимаваше съдбата му. По кратките сведения, които ни дава Иречек и византийските историци, той изпъква като груб мъж, понеже е биел жена си Мария, и пак голям и амбициозен авантюрист, понеже, изгубил престола, той иска на всяка цена да си го възвърне, та отива даже при татарския хан Ногая, да му иска военна помощ. Има нещо силно и стихийно в тоя човек. И в щастието, и в нещастието той остая верен на себе си: прямолинеен, необуздан и верующ в звездата си. Но въпреки всичко, патриот, макар и своеобразен патриот. Ногай го приима добре, но го разтака цели месеци със себе си, като му обещава исканата военна помощ. Най-после при един пир, в пияно състояние, Ногай заповядва да го убият.

Това разправя историята. Тя мълчи обаче за причините на това коварно убийство. Аз се мъчих да ги отгатна. Или по ревност към жена го е убил, или по политически сметки, желаейки да се избави от един опасен противник в бъдеще, който би му попречил на завоевателния му план в отношение на България, на какъвто той и по-после се опита. Второто обяснение е по-допу-

стимо. И Ивайло става жертва на своята любов към България. Той умира като добър българин, окръжен с ореола на герой, какъвто го е окръжавал и през цялата му политическа дейност. Той не може да е умрял мърцина, той не може да е приличал на нищожния Иван Асеня III, също отишъл при Ногая да проси военна помощ.

Повече от главните действующи лица са исторически: Мария, Иван Асен III, Ногай, Чоки, Казим бег, Ефросина. . . Фиктивна между тях е Стайна, възлюбената му. Необходимо беше да се хвърли една луча от жизнерадост и топло чувство в навъсената атмосфера, в която се развива драмата: любовта. Па и не може да се допусне, че човек с такъв горещ темперамент е остал чужд на това силно чувство, затова и в предидущата драма «Ивайло» аз бях вмъкнал Кремена.

При писането на моите исторически драми аз съм владян от една слабост: да бъда по възможност верен на историята, на епохата, на мирогледа на действующите лица. Такъв съм бил даже и в дребните факти. Признавам, това е една слабост. Не съм вървял по пътя на други европейски драматурзи, които на историческа почва са създавали свои образи, туряли са в игра чувства, идеи и страсти, много или малко чужди на епохата им. Такива драми може да са бляскави произведения на духа, но не са исторически драми, защото пренебрегват историческата правда. Вярно е, че моите герои не говорят на тогавашния език, ние не можем да го знаем, но чувствуват и действуват като синове на времето си, тяхната психология е психология на хората от него време, поне тъй ми се иска да предполагам. . . Тоя мой възглед е преобладавал и в «Борислав», и в «Към пропаст», и в «Ивайло».

После, аз имам и друго съображение, което може би не отговаря на изискванията на художественото творчество, но е важно за у нас: да се даде картина вярна на епохата. Ние малко знаем миналото си и е нужно да го познаем и да го обичаме за всичко онова добро и светло, което проблясва в историческия ни живот. А добро и светло има в него.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Ив. Д. Шишманов

ЖИВОТЪТ НА ПОЕТА, КАКТО МИ ГО РАЗКАЗА ТОЙ САМ

ДОМ И ДВОР

Тъмничка и неприветлива беше бащината ми къща в Сопот, къщата, гдето се родих и раснах до двайсетата си година, когато напуснах за дълго родния си градец и се заскитах по чужбина.

Превърната в пепелище през Руско-турската война, аз я помня добре тая тъмничка, неприветлива къща, това мило гнездо, гдето ми растяха силите, гдето се образуваше под сладките грижи на майка ми моята душа, това малко светче, в което аз възприимах първите впечатления на живота, опознах първите му радости и скърби, привикнах да мразя и да любя с всичката непосредственост на една неначета душа, изпълнена с непонятни жажди и неопределени ламтежи пред неизвестното бъдеще. Ох, как това бъдеще стоеше пред мене дълго, широко, безпределно и прекрасно.

Да, тъмничка и неприветлива бе къщата. Аз я помня с най-малките ѝ подробности. Нейният образ, жив и дълбок, стои втълпен в паметта ми, виждам я добре, мила ми е нейната убогост скромна, еснафска, обичам я с всичката нейна незначителност, защото с нея са свързани най-живите и неизличими спомени на детинската и юношеската възраст.

И виждам и сега нашия дългнест и пречупен като буквата Г двор, покрит на единия край с лози, обсаден с големи бухлати чемшири край глухата висока стена на южния ни съсед, които едни веселяха очите с вечната си тъмна зеленина, и високата люлька под лозата, на един клон на която вечер висеше фенерът над трапезата, наобиколена от многобройната изгладняла бащина челяд; слушам и сега веселата монотонна песен на чучурчето, отдето течеше баричка посред калдъръма на двора по цялата му дължина; ето в прозорците на дългата соба през железните им пречки, виждам и сега как се отразяват в стъклата, клатейки се, провиснали от лозата листа и срещната глуха стена на южния

ни съсед, и малкото дъсчено одърче до нея между лозата и чемиширите, в делнични дни голо, но в празнични дни то бе засмяно, променено с червени шарби китеник. Там баща ми на връщане от черква сядаше да си пие кафето, в ръка с дълъг чибук, из който на кълба се дига синкавия пушек на ароматния тютюн от Хасковско.

Стаята (те бяха две), която беше и кабинет, и спалня, и трапезария, и гостна, бе украсена на едната си стена с литографически багрени изображения на руските пълководци от Кримската война, с портрета на султан Абдул Меджида и с други две картини, от които една представляваше болно дете с надвесена над него угрижена майка, а другата — хубава, млада жътварка, държейки ръкойка класове в лявата ръка, а с другата сърпа. До тях, на самия край на стената, най-важното и полезно украшение на всяка къща, която се почиташе: голям стенен часовник с големи железни топузи на синджири. Още два дагереотипни портрета, твърде сиви и неясни, на моя вуйка и чича. Останалият накит на къщата състоеше от обикновените принадлежности на всяка българска къща: долап с постелки и завивки, иконостас с много стара икона — Успение на света Богородица, миндери, покрити с шарени черги и с тъкани пъстри възглавници край стените, желязна печка (кюмбе) и до самата врата неголямо огледало, гдето лицето се отразяваше изкривено. Малко светлина влизаше тука. Защото пред двата прозореца с четвъртити пречки, които гледаха към двора, се надвесваше широка навън, дълга стряха над одър, която скъпливо пропущаше виделината на деня. А по средата, през тесния, пет-шест метра широк двор се издигаше, по цялата дължина на двора, високата стена на двуетажната къща на съседа ни. Тая стена, измазана грубо с жълта глина, размесена с ръженица, излупена, пропукана, крива, без прозорци, затуляше съвсем вида и небето, загрозяваше двора и увеличаваше тъмнотата в стаята, из която на всеки час се разнасяше прегракналият и дрезгав глас на старовремския часовник с големите железни топузи.

РОД, БАЩА И МАЙКА

Прадядо ми, Кирко, бил дошел от Македония, от «Арнаутлука». На стари години се покалугерил в сопотския манастир «Св. Спас», под името Козма.

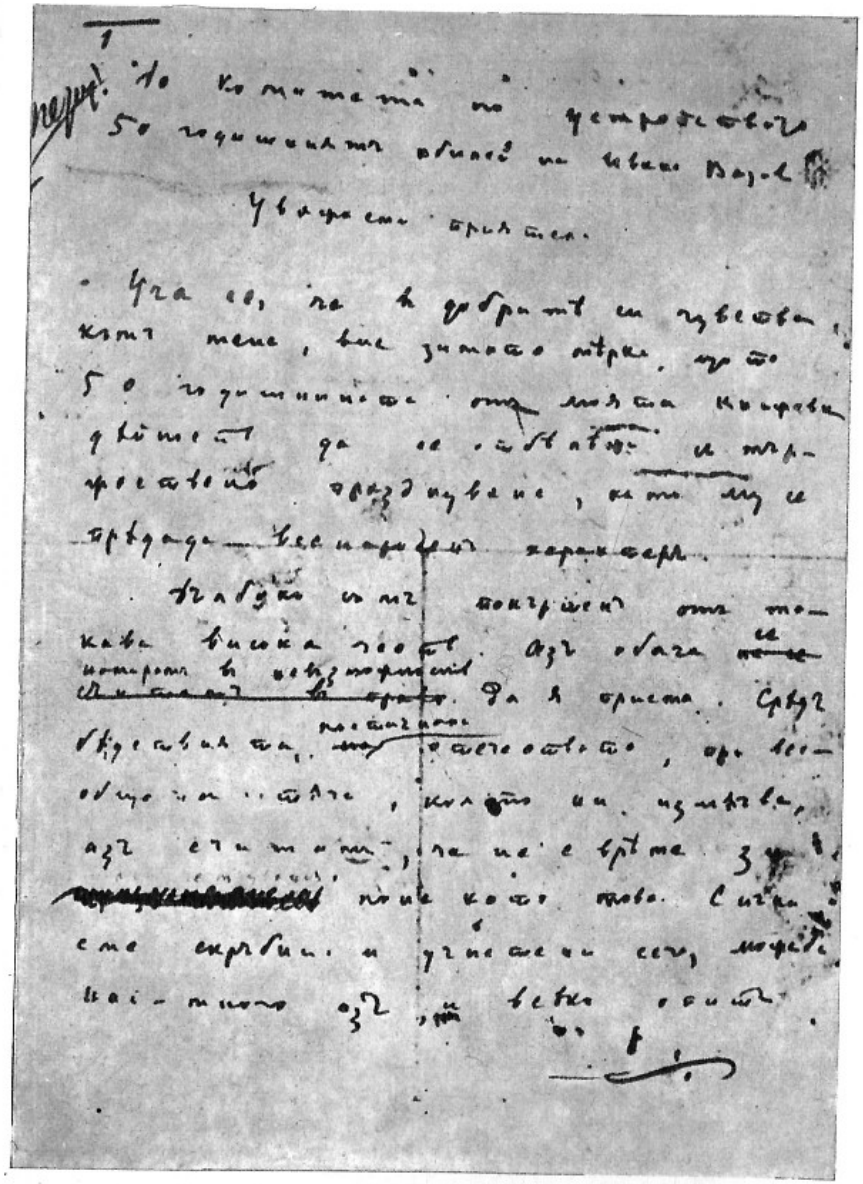

Писмото на Вазов до комитета за отпразнуване на 50-годишния му юбилей

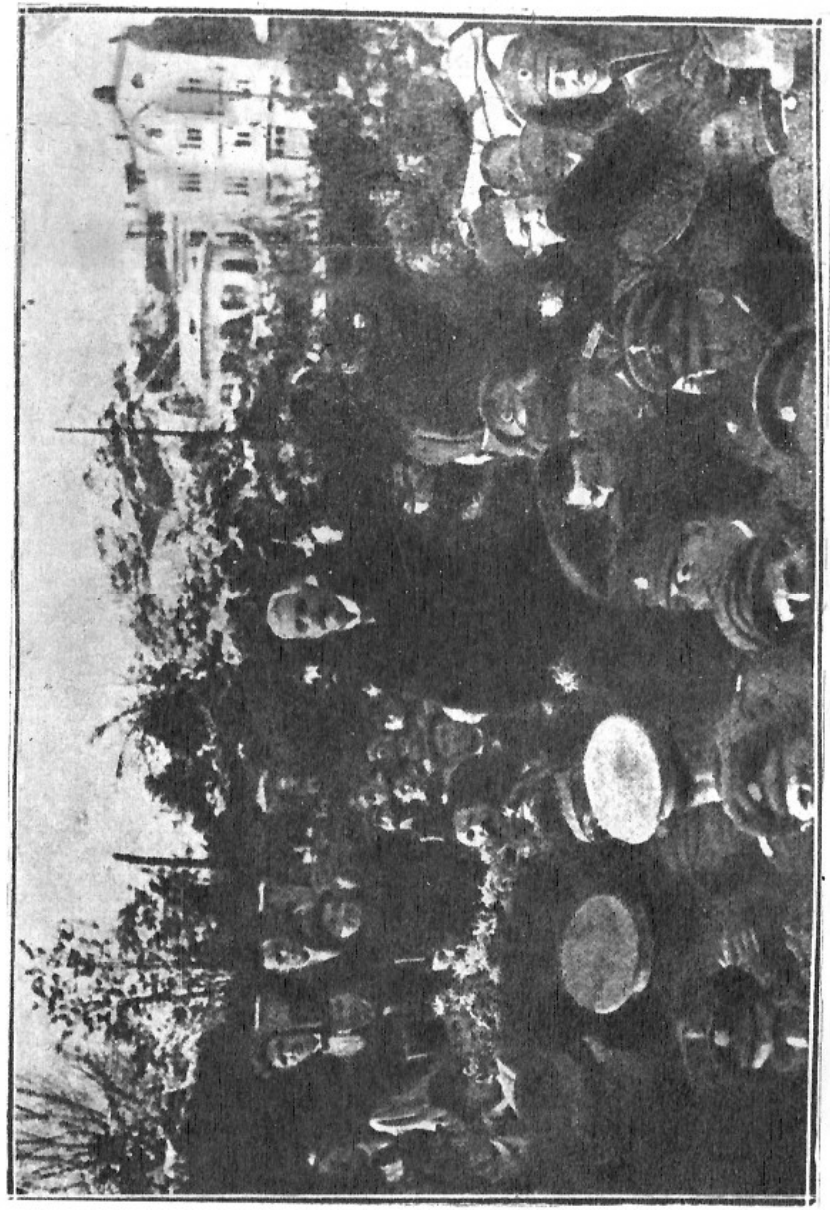

Вазов изслушва поздравленията на пловдивските граждани

Д я д о м и (на баща ми баща му) се казвал Иван Вазът. Тъй го наричали, защото бил уж много красноречив и при посрещание на турски паши и аги (първенци) него туряли, да ги приветствува. Турски «ваз идерим» ще рече: говоря красноречиво, беседвам. После в Сопот на подбив го наричали Айвазът. Тъй викаха понякога и баща ми, «Минчо Айвазът». Но сам баща ми се пишеше вече Минчо Вазов. В търговската си кореспонденция се подписваше: «братя Вазоолар». В бащиния ми род имало и някакъв свещеник, но какъв ми се е падал, не знам.

Дядо ми, Иван Вазът, бил средня ръка търговец. Него не помня, защото умрял много млад, на 30-годишна възраст, от «тежка болест» (тифус) в Сопот и оставил млада жена, моята баба Ана, която управлявала търговията и имотите му и отхранила двата си сина, Минчо (по-стария) и Кирко. Дъщери нямала.

Б а б а с и Ана помня много добре. И днес е жива пред очите ми. Беше хубава жена, имаше дългнесто лице, сиви очи, бяло лице, орлов нос. Сухичка беше, среден ръст. Имаше някакъв аристократизъм в лицето ѝ, какъвто няма у нас. Беше енергична, трудолюбива, спретната, чистохайница, пестелива, разумна и високоморална, ако и безграмотна жена — с една дума, имаше всички добри качества на българската домакиня. Беше строга, но любяща. Мене особено много ме галеше, като първенец, държеше ме като в книга увит, а и аз много я обичах.

Тя се помина на 75—80-годишна възраст (ние сме дълговеки хора) във време на руската война, и тя от «тежка болест» (тифус). По туй време турците бяха отвлекли и затворили много беженки-сопотненки в Молдавския манастир при Станимака, да нямат достъп до тях «европейците» (Скайлер, Мак Гахан и др.). С баба ми беше интернирана и майка ми. Баба ми Ана имаше сестра, баба Пелагия (госпожа Пелагия), игуменка на Сопотския женски манастир. Мисля, че беше по-млада от баба Ана.

Б а щ а м и, Минчо, когото турците убиха в 1877 год. на 60-годишна възраст, ще се е родил около 1817 год. За жалост, нямам портрет от него. Ще ти го опиша, както го помня. Беше мъж висок, снажен, с широки плещи, но не дебел (брат ми Никола много наумява баща ми. По структура на него прилича и Заимов). Имаше малка глава, къс врат (моят е по-дълъг), лице червендалесто (кожата на лицето му посиняваше зиме от студа), коса повече руса, очи сиви, вежди като моите нависнали. На носа имаше грапи (ще е имал шарка на млади години), чело малко, като моето. Мустаци имаше червени, каквито бяха моите,

когато бях по-млад, ходеше иначе бръснат. Стрижеше се ниско. Мразеше дългите коси. На такива, с дълги коси, казваше «тутраканец». Караше за това и нас често да се стрижем в едно кафене-берберница. Носеше се винаги изящно, чисто. Беше франт, каквито ние не сме. Той е един от първите, които заносиха в Сопот «френски дрехи» (пращаше му ги брат му от Румъния): риза, яка, жилетка, панталони, сетре, сукнено палто. Зиме носеше кожуси с лисичи кожи. Обут беше с открити кундури, тъй че чорапите се виждаха. На показалеца на дясната ръка имаше златен пръстен със зелен камък. Държеше винаги броеници. Бастун не. Но затуй пък чибукът не падаше от хубавите му, бели аристократически ръце. Много пушеше. С тоя чибук ни биеше понякога. Понеже имаше много добри очи, очила не носеше.

Чорбаджи Марко Иванов в «Под игото» е точно копиран от баща ми.

По темперамент беше много серт, сприхав. Лесно пламваше, но не обичаше много да говори, беше мълчалив, предпочиташе повече да слуша. Шеги не търпеше. Рядко се смееше. Пазеше достолепието си. Нас, децата, държеше в строга дисциплина. Пред него стояхме винаги с почитание. Но иначе беше много добър баща и любящ съпруг. Обядвахме на софра наедно, насядали всички наоколо. Преди да захванехме да ядем, баща ми, който беше много религиозен, четеше «Ядят убозій» (аз го разбирах «Дядо бози»). Пиеше малко: една ракийка пред обед и едно винце на обед и вечеря. Много трезвен беше. Вечер никога не си лягаше, преди да вземе светчето и да почете с нас пред иконата някоя молитва.

Като характер баща ми беше една рядко благородна личност, неспособна за никаква подлост. Протестираше против неправди и с това си създаваше тайни и явни врагове. Но именно затуй народът много го уважаваше и се отнасяше към него даже по някои интимни семейни въпроси. Помня, че една жена беше избягала един ден от мъжа си и бяха я довели при баща ми да я съди и да я кандардиса да се върне.

— Що остави мъжа си мари!

— Не ми ляга по корема (т. е. не ми е по сърце).

Баща ми се разсмя.

Но и първенците, които познаваха безусловната му честност, се допитваха до чорбаджи Минча в много случаи и постоянно го избираха за училищен настоятел. Повечето даскали той ги изнамираше и викаше, затуй и те уважаваха «бая» Минча, ако

и сам той да не беше много образован. Вероятно беше се учил у даскал Ивана Гърбата. Пишеше с черковни букви и се подписваше «Ивачо» (без н), но това не му пречеше да води обширна кореспонденция с Букурещ. Понеже ходеше често в Румъния при брата си, трябва да е знаел малко влашки. Говоримия турски език във всеки случай той знаеше много хубаво, ако и да нямаше връзки с Цариград, като калоферци, а работеше повече с Румъния. Помня, че често употребяше думата «ефендъм».

Да чете много не обичаше. Предпочиташе да му четат. Най-много се интересуваше за политика и история и с особено удоволствие слушаше да му се говори за Русия и нейното величие. Вечер караше често децата да пеят бунтовнически песни и аз съм му пял: «Къде си, вярна ти любов народна», «Вятър ечи, Балкан стене», «Поискал гордий Никифор» и пр.

По професия търговец, баща ми имаше бакалница в Сопот, но беше и комисионер на търговци в Букурещ и като такъв имаше и кантора (викаше я «пйсарница») с маси, столове, етажерки, тефтери, които чича ми Кирко беше донесъл от Румъния. Изпращаше във Влашко през Свищов денкове с аби, гайтани, мешини от Карлово, чували с оризища. Често ходеше в Хасковско за първокачествени тютюни. Обикаляше и Плевенско за вълна («юлма»). Беше въобще много предприемчив. Когато отиваше по търговия, облачаше се бамбашка: с някаква бяла военна шаячена дреха, закопчена с жълти пиринчени копчета, с калъчка и с фес. Тая униформа носеше до 1867 год., когато го хванаха във Видин, че имал погрешено тескере, та го влачиха по Плевен, Русчук и Никопол. Щяха да го обесят, ако да не беше станало цялото село даваджия за него. Освободиха го в Пловдив.

Преди да стане баща ми търговец, когато дядо ми умрял, баба ми го дала чирак при един френк-терзия и едва след 1—2 години го взела в дукяна си и му поверила имотите си (Кирко бил отишел много малък в Румъния).

Ето защо баща ми, когато децата се умножиха (майка ми на година и половина — две раждаше), повечето ни горни дрехи той шиеше, когато беше свободен. Беше трудолюбив и пестелив.

За жалост, благодарение на своята необщителност и не помалко на своята голяма честност баща ми имаше често неуспехи в търговските си предприятия. Своите несполуки той не поверяваше обаче никому в къщи, даже и на майка ми, от която искаше да бъде само къщовница. Тя беше наистина образцова домакиня. За нещастията му узнавахме по околен път и когато идваше навъсен в къщи. Той два пъти пропада и пак се продига.

Пръв път имаше склад с аби, гайтани и други стоки в Букурещ, управлявани от брата му Кирка. Запаля се Букурещ и всичко изгаря. Баща ми загуби много (може би до 100 хиляди гроша), но запази достолепието си и продължи търговията си. Втор път баща ми беше станал поръчител за 20 хиляди гроша на моя кръстник (викаха го Сомът) пред братия Гешови в Пловдив. Сомов фалира и баща ми заплати 20-те хиляди гроша на бащата на Ив. Стеф. Гешов. Когато ги наброи (200 лири) накуп в контората си, за да ги изпрати в Пловдив, повика ме и ми каза: «Иванчо, виж тия 200 лири ги губя днес, защото станах кефилин на кръстника ти. Това да ти бъде урок. Никога да не ставаш кефилин.» Аз бях малък още, но помня много добре думите му. Баща ми имаше и чифлик в с. Дудене, но и от него имаше само загуби. И при всичко това той не се обезсърчаваше и намираше, че няма нищо по-благородно и по-хубаво от търговията. И затова настоятелно искаше и мене да направи търговец. Когато пораснах и начнах около 1864 година да пиша стихове, майка ми тайно ме насърчаваше, а той решително беше против. «Какво се залисваш, казваше той, с ненужни работи. Тая работа няма да те храни.»

Майка ми, Съба, беше от поп Аврамовия род в Сопот. За поп Аврама (казвали го и даскал поп Аврам), дядо на майка ми, има предание, че бил дошел преди 200 години от село Сопот в Ловчанско, построил си къща на големия хълм, на север от градеца (Трапето), който бил покрит с непроходима гора. И тъй се заселил сегашният Сопот, наречен турски Акче Клисе, по бялата черква на Трапето, от която стърчат сега само развалини. (Бяла черква в «Под игото» е превод от турското име.) Баба ми, по майка, баба хаджи Въла, беше ниска, дебела, черноока, много умна и извънредно милостива. Всеки по-голям празник събираше сиромасите (особено по-бедните роднини) и ги гощаваше с всякакъв вид солена риба, която се получаваше от Свищов. Баба Въла беше много набожна жена.

Мъж ѝ, дядо ми по майка, важен чорбаджия, се казваше хаджи Никола. Той беше пълен, едър човек, исполин. По едно време отиде в Молдова, захвана търговия с колониални стоки и там се и помина.

Баба ми Въла освен майка ми имаше и други деца: Арсений (умря като калугер в Сопот), Михал (беше търговец във Влашко), Иван, най-младият (умря търговец в Сопот), Георги (умря в Пловдив в 1892 година), Минчо, най-старият (падна убит от разбойници при Сопот), и Пенка, едничката сестра на майка ми. Тя умря млада, нещастна. Мъж ѝ Нечо Петров, брат на чорбаджи Кирка Петров, беше лош пияница. Майка ми Съба беше подир Георгя. Дядо ми хаджи Никола имаше един брат Методий, игумен на Сопотския манастир. Помня го. Беше един величествен, но весел и шеговит старец. Понеже къщата на хаджи Никола била съседна с нашата (сега само дворищата им стоят), баща ми и майка ми често се виждали и рано се залюбили. Майка ми като мома била много хубава. По темперамент — обратното на баща ми: весела, общителна, примирителна, ученолюбива. Нейният учител бил брат ѝ Георги, който по едно време се прибрал от Влашко и отворил частно смесено училище в Сопот. Тоя ми чичо беше образован човек, знаеше прекрасно елински и французки. (Вероятно ще се е учил в Букурещ.) След учителствуването си в Сопот той беше отишел във Влашко и там беше станал секретар на един голям гръцки търговец, Теологу. След това захвана в Бакъу самостоятелна работа (търговия en gros с платна, колониални стоки и пр.), а подир Освобождението се прибра в Пловдив и тук живееше с нас. Той беше се оженил за румънка и имаше син от нея, но тя и синът мразеха България и не искаха да се приберат при него, затова той ги остави в Бакъу, а с парите си купи две къщи в Пловдив, гдето и умря. Това беше първият и единственият учител на майка ми, но с четене тя, и до последните си години, гледаше да се самообразова. Майка ми била едва на 15—16 г., когато се омъжила. Но когато да се венчават, свещеникът ни в Сопот намерил, че баща ми и майка ми имат някакво родство, и затова им отказал. Тогава със съгласието на родителите отиват в Калофер. Сватбарското шествие от Сопот до Калофер било извънредно весело и тържествено. Имало около 100 души конници и коля. Младата двойка се прибира след това в Сопот и сега се начева един напълно щастлив и благословен от бога живот.

Двете в толкова отношения несходни натури се допълнят. Аз помня, че най-голяма хармония имаше между тях, благодарение особено на примирителността и добродушието на майка ми. Тя никога не се сърдеше и не униваше и винаги беше готова на отстъпки, само да има сговор и любов. Един-два часа преди смъртта си тя ми каза: «Досега сте се обичали. Да няма и занапред раздори между вас.»

И весела беше майка ми, и общителна. Обичаше визити, разговори и шеговита беше. Тя даваше тон на жените, като се съберяха. Разказваше весели анекдоти. Имаше здрав хумор. И аз съм наследил нещо от нейния безобиден хумор.

Баща ми я обичаше не само защото беше хубава, а и за-

щото намираше очевидно в нея много нещо, каквото нему липсваше. Например той, мълчаливият, обичаше нейната приказливост и веселост. Майка ми беше между друго и много песнопойка. Когато имахме в празнични дни гости на вечеря (роднински семейства), той винаги молеше майка ми, след песните на децата, да попее и тя. Например «Отгде да начена, ах, любезна моя» или други някой от Славейковите (доста cnes, преведени от гръцки) или от песнопойката на Зафирова.

Своята нежност към жена си баща ми проявяваше често в това, че й носеше армагани, разни платове от панаирите (па и чича ми пращаше платове от Букурещ). Той знаеше, че майка ми обича да се облича модно (тя носеше дуале, фесче гръцко, ален джамфес, в празници два низа жълтици, които турците й взеха, когато бягаше), и нищо не й отказваше за тоалета й.

Казал би човек, че като не много високообразован и нямащ много голям интерес за литература, баща ми ие ще е бил възхитен от жаждата на майка ми за знания. А то съвсем не. Майка ми беше именно напълно свободна да се занимава, колкото обича, с четение, щом има време.

Помня много добре, че в тяхната дълга соба (бяхме съседи) се събираха често нейни приятелки и роднини, на които тя четеше при всеобщо внимание «Памела оженена» или «Синтип философ». Четеше им и «Бертолда» при всеобщ хохот. Четеше им и «Михал». Помня как се кискаха. После захващаха да пеят по Зафировата песнопойка.

Благодарение на майка ми и аз обикнах четенето.

Помня, че седнали до прозореца в нашата къща, тя ми четеше Александрията или Телемаха (един лош полусръбски превод). И аз с голямо внимание слушах и се упойвах. Навремени, за да се посмеем и за почивка, ми препрочиташе Бертолда. Особено се любувахме на грубоватите фигурки в книжката. Тогава ще съм бил на 10—12-годишна възраст, а може би и помалък.

Бракът на майка ми беше благословен с многобройна челяд. Първото й дете бях аз. Роден съм на 27 юни 1850 год. След мене дойдоха Никола, Кирко, Анка, Георги, Вълка, Владимир, Михаил и Борис (най-малкият).

След Бориса майка ми имаше момченце, Петър, което умря наскоро. По време на бягството в Турско-руската война била трудна и пометнала в Балкана. При всичко, че беше раждала 11 пъти, майка ми беше иначе много яка жена. Още 2—3 години преди смъртта си тя управляваше сама къщата, с помощта само

на една слугиня. Понякога готвеше и пере сама. Викаше обаче често и жени отвън, да й чистят. Но от войната насам се поболя и много боледува. При всичко това още няколко месеца преди да изгасне, ми плетеше чорапи, да не изстина.

Отиде си тя като добра християнка, дълбоко набожна, като винаги — поради което усърдно четеше евангелието.

ОСНОВНО УЧИЛИЩЕ

Баща ми ме заведе в основното или взаимното училище, както го наричаха тогава, на 7-годишна възраст. Напълниха ми торбичката с хляб и маслини и — хайде на школата, която стоеше на един хълм, на север от Сопот. (Сега само основите й се виждат. Развалиха я турците.)

Отделенията се помещаваха в долния етаж на училището.

Кой ми беше първият учител, не помня добре. Мисля, че беше даскал Атанас.

Буквите научих чрез писане на пясък. След това минах на полукръзите, гдето с показалец ме учеха на срички. Бях много прилежателен. Немирни и неприлежни ученици наказваха с пръчка по ръце и крака. Имаше и фалага. Но мене рядко са ме били за немирно поведение.

Добрите ученици награждаваха с «вулини» (малки четвъртити късчета хартия с училищния печат, в средата на които имаше петел). На вулините имаше написано с червени букви: «Награда на прилежанието». С тия вулини можеше да се откупуваме. Определяха ни по 10—20 вулини, според прегрешението.

Учехме Първоначално познание, разни протестантски брошурки («Бедният Йосиф»), после ни дадоха да учим «Черноносяща госпожа», разказ, преведен от учителя Йордан Ненов. Действието ставаше негде в Швейцария. На някоя госпожа, облечена в черно, някакви войници във време на някаква война откраднат детето, после го намират и пр. Повече не помня. Дълго време мислехме, че черноносящата госпожа е някаква калугерица, а тя ще да е била някоя Dame en deuil или Dame in Trauer. Печатът на книгата беше много лош. Шрифтът нечетлив.

Всеки ден, в края на уроците, пред и след обед, пеехме песни, съчинени от Йоакима Груева. Учеха ни да пеем и турски песни, в чест на султана: «Ниишани нур Абдул Джихан» и др., съчинени също от Груева. Тия песни (турските) бяха назначени

да се пеят при изпитите, когато присъствуваше и представител на турската власт, или пък във време на «дунанми», илюминации за деня на султана, когато осветляваха мегдана с катранени тулуми и се събираха ученици да прославят турския цар. Но пеехме и «Поискал гордий Никифор» от Найдена Герова.

Животът ни в училището беше своеобразен. Лете се пръскахме из двора (едни стари гробища), гдето играехме и лучехме с камене гробовете и често ги сваляхме. Зимно време цял ден прекарвахме в училището, което беше високо, с много каменни стъпала. По обед, сред задушливата атмосфера, всички насядвахме покрай стената на дъсчения под (ако и да имаше чинове), изваждахме провизиите из торбите си (маслини, чубрика, лук, пипер, сирене, хляб) и почвахме да обядваме, всеки за себе си, но понякога си и разменяхме.

Зиме училищната стая се палеше с големи кюмбета. Дървата бяха евтини. Купуваше ги епитропът, та нямаше нужда ние да носим от къщи. Хартия, писалки и пр. купувахме от дюкяните, а учебниците учителите ги донасяха от Пловдив.

В празнични и свободни от уроци топли дни прекарвахме повече по кърищата, в разходки около манастира (какви романтични места има там!), катерехме се по планината и по скалите, вслушвахме се в гърмежа на водопадите и се къпехме в студените, почти ледени вирове под тях.

Понеже нямаше никакви турци освен 2—3 заптиета (пандурите бяха българи), не се и бояхме да се скитаме из околността.

От учителите си във взаимното училище помня следните:

1. Даскал Атанас, карловец, млад човек. Правеше ми впечатление със своите много пожълтели от тютюн пръсти, които силно миришеха, когато ми показваше слоговете или когато пишех краснописание. Той беше хубавец, висок, белолик, чернооок, с черни мустаци без брада (тогава никой не носеше брада, бради хванаха да носят, когато дойдоха русите). Облечен беше във френски дрехи. Много биеше учениците на фалага. Даскал Атанас откраднa една мома в Карлово и напусна училището.

2. Даскал Павли Костов от Сопот, около 25-годишен, нисък на бой, чер, сух, с жлъчно лице, имаше периоди на лудуване и тогава го запираха. Като му минеше, пак ставаше учител. Един път сред дунанмата, когато с възторг здрависваше султана, заптиета го грабнаха и го заведоха у тях.

Даскал Павли ни учеше на четене и много биеше.

3. Даскал Стефан Кушев от Клисура, имаше червендалесто лице, голям нос, гъгнив глас и извънредно благ

характер. И той беше млад. Въобще в Сопот нямаше стари даскали. Даскал Кушев ни учеше предметите за първи и втори клас, турски език и псалтикия, бидейки сам сладкогласен и псалт в черква.

4. Даскал Начо Трувчев, също от Клисура, хубавец, голям песнопоец и любимец на жените. Носеше се контешки.

Всички учители в свободните си часове много пиеха, но само в къщи. В училище никога не идваха пияни.

От съучениците си във взаимното училище ни едного не помня.

КЛАСНО УЧИЛИЩЕ

На 10-та си година минах в Главното училище (т. е. класното), което беше една сграда в същия училищен двор, с чинове, с учителски стаи и пр.

Тук моите преподаватели бяха:

1. Даскал Йордан Ненов от Пазарджик, много заслужил учител и твърде популярен в Южна България. Той подигна твърде високо сопотското училище и привлече ученици даже от далечни краища на България. Разказваше ясно, понятно, развиваше голяма енергия и всецяло беше се посветил на делото си. Мене много ме обичаше, а и аз него. Беше среден ръст човек, с пълно приветливо лице, усмихнат поглед и звънлив глас. Понеже познанията му бяха ограничени, той се саморазвиваше с четене руски книги, каквито имаше в училищната библиотека (не знам отгде бяха ги взели). Помня, че имаше и «Сръбски Гласник». Между друго, той ни учеше и малоруски и ни заставяше да пеем: «Біла жінка мужика, пошла позивати. . .» Кой го знае от коя книга беше я научил. Той и поетизираше и за тържествени случаи съчиняваше училищни песни. Помня как, седнал на «кьохчето» (на чардака), наметнат със зеленикаво сетре, тъкано от коприна, пишеше песни, като броеше слоговете на пръсти, което зрелище много ме озадачаваше. Помня от него началото на следната песен, посветена на св. Кирила и Методи: «И след тисеща години». . . Той изнамираше и гласа.

Друга песен за прослава на сопотското училище захващаше с тоя куплет:

На насочена ртлина
при изданките Балкана

храм Минерви се издига
на цял век от четвъртина. . .

(Някои от тия неща ги има в «Даскалите».)

За да омае сопотненци със своята ученост, Ненов при преподаване геометрия ни извеждаше на «Тра́пето» (голям хълм на север от Сопот), да измерваме с колове и пръте в ръце.

В празнични дни ни водеше под сенките при манастира, гдето пеехме и играехме. А в коледни и великденски дни повеждаше ни по богатските къщя, да пеем на домакините, за което получавахме бакшиши. Аз имах хубав глас тогава и пеех много охотно в училището. Пението беше въобще по онова време елемент неотемлем от преподаването. Всеки ден се пееше.

Аз лично обичах много българските народни песни, с каквито изобилваха цариградските Книжици. Заучвах ги наизуст, пех ги, като им намирах и свой глас, или ги декламирах пред другарите си.

Когато даскал Йордан ми беше учител, той беше женен, живееше в частна къща и се ползуваше с добро име, но благодарение на партийни борби бе един ден уволнен при общо съжаление на учениците, които много го обичаха.

Специално с мене да се е занимавал, не помня, но виждаше, че съм силен по всички други предмети освен по математика.

2. Даскал Партений Белчев. Той беше руски възпитаник (от Киевската семинария). Родом беше от Троян и току-що беше се завърнал от учение: 30-годишен мъж, среден ръст, твърде пълен, с угоено лице, черни мустаци, облечен с много богата руска шуба (тъй ми се виждаше), с широка боброва яка.

Когато дойде, беше зима. Из пръв път не ни направи приятно впечатление, като го сравнявахме с даскал Йордана. Разказваше сухо, неинтересно и все четеше и превеждаше от руски учебници — понякога цели фрази. Но после, като се запозна с делото, стана ни по-интересен и полека-лека спечели симпатиите ни. Хубавото у него беше, че често се отклоняваше от урока и ни разказваше съкратено за драмите на Шекспира (помня оттогава още фабулата на Ромео и Жулиета), или пък ни декламираше стихове от Ломоносова, Державина и Хомякова по руски с голям патос. Нещо разбирахме, но не всичко. Понякога ни разправяше анекдоти из своя личен живот в Русия, за професорите в семинарията, за тържествеността на изпитите там и др. Преподаваше ни и френски, мисля, без да знае обаче езика, защото френ-

ското му произношение беше съвсем произволно. Напр. f e m m e четеше ф е м. Преподаваше ни и руски език. От него добих първите познания по руска граматика. Преподаваше ни и физика по Г а н о, негов ръкописен превод от руски. А за фигурите натоварваше мене да ги пиша, понеже аз минавах тогава за голям живописец. Тия фигури ги копирах с прозрачна книга от руски учебник, а учениците ги лепяха на празните места в тетрадките си. Аз бях майстор и на писане на географически карти, по съществующите, и дълго време най-любимото ми занятие беше да пиша карти. Тъй че преди да бъда писател, аз бях. . . картограф, s'il vous plait. Руските стихове, които Белчев ни декламираше, малко ги разбирах, но обичах да ги слушам и се наслаждавах на музиката на стиха.

За жалост, и Белчева уволниха вследствие на партизански разпри и доведоха нов учител, З а х а р и Б о я д ж и е в, но при него аз не следвах, защото в това време баща ми ме прати в Калофер.

След Партения Белчев известно време учителствува в Сопот и даскал К а л и с т Л у к о в Х а м а м д ж и е в, образован човек, виден, но пропаднал цариградски търговец.

От съучениците си в главното училище помня само следните:

1. Н и к о л а И в а н о в, остроумен и шеговит момък, после окръжен управител, сега покойник. Нему дължа, че част от най-ранните ми стихотворения, влезли в «Майска китка», се запазиха. Нему дължа много и за романа си «Под игото».

2. Н и к. Ш и ш е д ж и е в, и тогава, както и сега (1916) необикновено духовит и шеговит. В романа ми «Под игото» съм го изобразил под името Стъкларов.

3. К а л и с т р и (Д о б р и) Б а т о л о в, сега богат търговец в София. Той собствено не ми е съученик, но другарувахме с него.

4. Г е о р г и К и р к о в, сега в Пазарджик, син на един виден чорбаджия в Сопот.

5. К о с т а К а п а н о в, сега в София, запасен офицер. Беше много способен математик.

6. Г а н ч о п о п Н и к и ф о р о в, революционер в Априлското въстание, после свещеник. Трябва да е умрял.

Тия са по-близките ми другари от Сопот. Никой от тях не е упражнил обаче някакво особено влияние върху мене. Напротив, много по-начетен от тях, аз ги събирах често около себе си със своите разкази из историята. На «Тра́пето» им разправях за Ханибала, за Наполеона и те ме слушаха с напрег-

ната внимание. Всичките ми другари, които бяха много силни по математика (а такива бяха повечето), бяха по-слаби по другите предмети. Аз обратно. Аз бях винаги лош математик и предпочитах хуманитарните науки и-много четях.

Когато се учех при Партений, най-силно впечатление ми направи романът «Скитникът евреин» от Eugène Sue, преведен и печатан от Ваклидова в едно списание. Много ме занимаваше и повестта на Друмева «Нещастна фамилия». В къщата на дяда ми, хаджи Никола, се получаваха цариградските Книжици, в които тая повест излизаше. Но с най-голямо увлечение четях романа на Друмева, печатан в подлистници на в. Съветник, «Ученик и благодетел», останал недовършен. В него се разказваше как един богатски син, Богдан, отива в град Приморск в Русия (Одеса) и като се връща в село, разправя на своя приятел, Живко, едно бедно момче, какъв е хубав животът там. Тогава Живко решава тоже да отиде в Приморск, да се учи, като се обръща за парична помощ към разни богати лица, които обаче му отказват. Романът се прекъсва тук. Той има подзаглавие: Чуждото си е все чуждо. Това ще е била и основната му идея.

Героите на тоя роман, Богдан и Живко, занимаваха мислите ми дене и ноще и когато наближаваше събота, в който ден идваха писма и вестници от Пловдив, аз отивах извън селото, далеко на полето, да чакам пощаджията и да приема вестника от него. Препрочитах подлистника по няколко пъти още същия ден и очаквах с нетърпение следующата събота.

Тоя роман остана, както ти казах, ненапечатан. По-после, при срещата ми с покойния Климент, аз му разказах колко неговият роман е пленявал моята юношеска душа и го питах има ли продължение. Той отговори, че го имал в книжата си. Но защо го е прекъснал, не знаеше. Може би в. Съветник да е престанал. Помня, че в романа имаше и психологически разсъждения, и отклонения, които ми се нравеха. Запечатала се е в паметта ми особено една фраза: «Унижение, унижение, Богдане, на всяка стъпка унижение!» Тая фраза я произнасях често в разни случаи.

Повестите, които четях в онова време, ми откриха въобще един нов мир. И «Скитникът евреин» ме очарова. Помня, че Партений при разговор за тоя роман ме оскърби, като ми каза, че руската критика го отричала, защото в основата му лежало чудното и невъзможното. А аз мога да кажа, че нищо не ми е влияло тъй, като тоя роман. Мисля, че по-после дълги години,

при писане на мои повести, съм вмъквал несъзнателно фрази от него. Помня една фраза: «Мястото е кърско и диво», която несъзнателно съм употребил, пишейки за Бенковски: «Планината пуста, дивота и сън е» и пр.

По-после, след години, четох много по-художествени романи, като «Война и мир», «Les Misérables» и други, които силно ме пленяваха, но следите от «Скитникът евреин» останаха дълбоко в душата ми.

Евгени Сю е въобще, според мене, голям майстор. Французите го отричат — но напразно!

Всичко помня. . . Най-много ме пленяваше съдбата на двете сестри, Ружа и Бяла (Rose et Blanche), които един Наполеонов войник води от Сибир за Франция, и техните приключения в Германия.

От моите съученици, освен Никола Иванов, никой не четеше «Скитника евреин». Нямаше интерес у тях за романа, та и затова не разменях мисли с никого.

Аз споделях впечатленията си само с майка си. Тя ми беше най-добрият другар в естетичните наслади.

Но в Сопот аз не четях само романи. Тук четох няколко пъти и Царственика на Христаки Павловича, и изследванията на Венелина, преведени от стария Ботйов. От тях се запознах с българската история. Особено обичах да чета за боевете (например за боя при Анхиало) и за Симеоновата епоха. В Сопот четях и всичко, каквото пишеше Славейков (календарчета, стихотворения и пр.).

Аз и днес помня още някои стихотворения из Славейковата «Смесна китка». Например «Водопад»:

Водопад се пени
в горски рътлини,
дълбоки долини.
Водни искри пуща
в сини глъбини.

(На това стихотворение аз намерих и глас, бидейки, като майка си, добър певец.)

Или стихотворението за второто пришествие:

Ужасен слух ума ми май,
гърмежи страшни зареваха,

реки, морета закипяха,
спасенье няма в никой край.

Голямо впечатление ми правеха в Смесна китка откъслеците из Осиана, които тоже обичах да декламирам.

Под влиянието на всичко това разнообразно четиво към 14-та ми година се пробуди най-сетне и у мене поетическото въображение. И почнах да пиша стихотворения, без да имам обаче и най-малко понятие от размер, от прозодия, ако и у Йордан Ненова да бях изучавал и пиитика.

Вдъхновен от Царственика и от фразеологията на Раковски, аз съчиних в това време една песен «Крум и Никифор», която се начеваше със стиховете:

Било е време, далечно време,
кога на тоз свят съществувало
свободно царство на славно племе.
То било това красно място,
кое България се казва днес.
Ах, то било нашто отечество,
кое изгубило прежната си чест...

Имаше и друг един куплет:

Води ни, о води ни, цар Круме,
извика народът с голям глас,
и ти, гръмовний бог Перуне,
помогни в тоз отсъден час...

Това стихотворение, което не е обаче първият ми поетически опит, е изгубено. Помня отломки и от една своя елегия, вдъхната от Войникова — «Преславските развалини»:

През ясна нощ аз самичък ходех
из преславски тъжни развалини
и в мечтания ази бродех
из запустелите стари съсипни (и пр.)

КАЛОФЕР

Като свърших науките си в Сопот и постоях малко правен, баща ми, по съвета на сопотчанина, учителя Съйков, ме прати в 1865 г. да учителствувам в Калофер, там да се потъркам между хората и да стана по-отворен (по-общителен и смел). Аз бях наистина тогава едва на 15 години, но това не ми попречи да заема с 1000 гроша годишна заплата мястото на подидаскал при Съйкова, който беше също учител в Калофер, защото аз бях още дете, но по ръст вече голям човек, облечен бях европейски и носех фес.

Заминах за Калофер със Съйкова, който беше тогава около 25-годишен мъж, и слязох в неговата стая в училището, гдето и живеехме наедно — отсега нататък като колеги. Стаята беше доста широка с два миндеря, които ни служеха нощем и за легла. Готвеше ни училищният метач, който беше също от Сопот. В училището имаше кухня. Прозорците в съседната по-голяма учителска стая гледаха над Тунджа, която бучеше под тях. Едната стена заемаше един огромен стъклен шкаф, пълен с френски и руски книги. Тая училищна библиотека игра голяма роля в моето развитие. Без нея аз нямаше да бъда нищо. В нея открих много книги, подарени от богати калоферци, живущи в Русия (Тошкович, Шопов и др.): на първо място едно голямо пълно издание на Волтеровите съчинения в няколко десетки тома, една многотомна френска енциклопедия, Бероновата Physique céleste и др. Аз не можех обаче да се ползувам от богатствата на френската литература, знаейки слабо езика. Но затова с толкова по-голяма жадност поглъщах руските книги в шкафа — особено многобройните томове от «Отечественные записки» със статии и съчинения от Белински, Лермонтова, Пушкина, Григоровича, Гончарова и др. Наистина, не разбирах всичко, но все пак доста бях научил от Партения Белчев в Сопот, та не бях съвсем невежа в тоя език. И понеже не ходех почти никъде и постоянно се ровех в библиотеката, цял нов мир се откри за мене. Нов вкус се разви така благодарение на руската литература. И днес още помня от тая епоха прекрасното стихотворение на Пушкина:

Для берегов отчизны дальной
ты покидала край чужой
в час незабвенный, в час печальный.
Я долго плакал пред тобой...

То е от пет куплета. Знам го цялото наизуст. Мога и днес да го рецитирам. Само последното двустишие не разбирах добре:

Мои хладнеющие руки
тебя старались удержать,
томление страшной разлуки
мой стон молил не прерывать.

В Калофер аз (петнадесетгодишен подидаскал) преподавах азбуки на децата в долния етаж на главното училище, учех учениците да пишат на пясък по чиновете (полукръгове нямаше). Сам още дете, държах все пак дисциплина в немирния клас и на края на годината показах, че ценапразно съм получавал 1000 гроша заплата.

Но училището ми доставяше все пак най-голяма радост не поради успеха на децата, а поради библиотеката. Съйков с мъка можеше да ме откъсне от любимия шкаф и да ме поразведе из околностите. Но на манастира ходих само един-два пъти. Природата още не ме интересуваше. Мара Гидик още не говореше на въображението ми.

Свенлив по природа, аз рядко посещавах и някои видни близки къщи, с които баща ми имаше търговски сношения.

В семейството на Шопови се запознах един ден с един студент по медицина, Драгой Шопов, внук на исмаилския Шопов, даровит, остроумен весел момък, който ми четеше и превеждаше Беранже. Още помня два стиха, рефрена от стихотворението «Le Sénateur»:

Ah, monsieur le Sénateur,
Ge suis votre serviteur.

Това е първото ми знакомство с моя любимец Беранже, който ми стана по-после особено близък, благодарение на Богдана Горанова.

В Калофер баща ми беше ме пратил не само да учителствувам, а и да уча езика на Омира и Платона при главния учител даскал Ботьо.

От неговото преподавание все пак ми е останало нещо: и сега разбирам малко старогръцки, баткам. Новогръцки научих покъсно в Пловдив, практически.

Че даскал Ботьо ще има някога един знаменит син, тогава не подозирах. Чувал бях само, че имало някаква учителка, която била се любела с Христа, но името ѝ не знаех.

Колегите ми учители, освен Съйкова, не обръщаха особено внимание на мене. Аз бях дете, нищожество. По-добре се познавах още с Фингов, когото изобразих по-после в «Под игото» под името «даскал Франгов».

В Калофер виждах понякога и учителя Никола Касапски, който, сиромахът, беше вече полудял, ходеше дрипав, с несчесана брада, и децата се подиграваха с него.

ПЛОВДИВ

След изпитите в 1866 год. аз напуснах Калофер и се прибрах при баща си в Сопот, да му помагам в дюкеня. След няколко месеца обаче сам старият ме заведе в Пловдив, да науча гръцки и турски езици, тъй потребни тогава в търговията.

Слязох в къщата на един свой съгражданин при гръцката митрополия, Никола Хаджилилов, един образован мъж, който владееше добре френски и имаше в дома си фабрика за стеаринови свещи.

Тук, във фабриката, аз се сприятелих с работниците, между които имаше и полски евреи. От тях научих и някои песни на еврейско-немски жаргон (Warum bist du denn so traurig», с някакъв припев жон-жон или бом-бом и др.). Стаята ми в къщата на неженения Хаджилилов беше на горния етаж, бедна и гола.

Хранех се по кръчмите, но най-вече в къщи, повече с хляб, сирене и суджуци.

В училището при «Св. Богородица» постъпих веднага.

Баща ми ме заведе в стаята на Груева. Той беше тогава голям човек. Гледах го със страхопочитание. Имаше нещо внушително в погледа му. След като ме разпита какво съм учил в Сопот и се усмихна, като чу за патологията, която беше ни преподавал Партения, каза ми, че ще постъпя в IV клас.

По-видните ми другари-съученици в Пловдив бяха К. Стоилов, Ив. Стеф. Гешов, Данаил Юруков, К. х. Калчов, Лулчо Малеев и др. Какъв бях като ученик в Пловдив, разказвам подробно в «Даскалите». Обичах всички предмети, само гръцки и турски мразех. С най-голямо удоволствие учех обаче френски, благодарение на големия интерес, който ми внушиха към тоя език учителите Зафиров и особено Богдан Горанов. Със Зафирова превеждахме от една френска христоматия

(Morceaux choisis). Тук за пръв път четох нещо от Виктор Хюго: монолога на Карл V в Хернани (съзаклятието в подземелието):

Charlemagne dans ces murs austères, (etc.)

Четохме и някои стихотворения от Милвуа. От него научих наизуст «Le jeune malade». То захващаше тъй:

Sous les dépouilles de nos bois
L'hautomne avait jonché la terre,
Le rossignol était sans voix
Et le bocage sans mystère.
Triste et malade à pas lents
Un jeune poète. . . (и пр.)

По-после преведох това стихотворение за христоматията, която издадох с Величкова. Но много по-дълбоко от Зафирова повлия върху мене другият ми учител по френски в Пловдив — Богдан Горанов, комуто дължа особено по-близкото си знакомство с Беранже и Ламартина. За изпита той ми даде да науча Беранжеровата хубава песен «Sainte Hélène».

Много ми се харесваше особено тая строфа:

Sur un Volcan dont la bouche
Jette sa lave à la mer qui l'etreint,
Parmi des flots de cendres et de fumée
Descend un ange, et le Volcan s'éteint.
Un noir démon s'élance du cratère:
Que me veux tu toi, resté pur et beau?
L'ange repond: Que ce roc solitaire,
Dieu l'a dit, devienne un tombeau.

Докато се учех в Пловдив, се разчу, че четата на Тотя и на Панайот Хитов минала Дунава. Това произведе силно впечатление между учениците и събуди надежди за скорошното освобождение на България. Помня, че в един разговор с тях аз им казах:

«Помнете ми думата, след десет години България ще бъде свободна.» На какво основавах тая си увереност, не зная, но помня, че казах тия думи.

Понеже вестниците ставаха извънредно интересни, давайки макар и непълни съобщения за съдбата на четите, всички по-

будни ученици се събирахме у Лулчо Малеева, който ни четеше вестника с висок глас. Личностите на Тотя и на Панайота растяха в нашите очи до легендарни размери и ние поглъщахме с наслада всички разкази, верни и неверни, за геройството на четите им. Заговор между учениците нямаше наистина, но духът им беше много подигнат.

Смелият поход на двамата войводи предизвика естествено силна тревога и между турските власти, толкова повече, че тъкмо по онова време беше се узнало, че Левски бил минал през Пловдив.

Българите се изплашиха. Един ден дойде при мене един сопотненец, Ив. х. Манчев, баща на съученика ми Никола Иванов, и ми грабна от ръцете «Горски пътник», която поема четях, въпреки невъзможния й език, с възторг и умиление. Ив. х. Манчев ми заяви, че книгата е опасна и че ще я изгори.

През това време беше докаран баща ми вързан от Видин, гдето беше ходил по търговия. Видях баща си в затвора през една тясна дупка. Когато на другия ден му занесох някои поръчани неща (тютюн и ракия) — едно заптие ме съгледа, грабна шишето с ракията и ми удари една зашеметителна плесница.

СЛЕД ПЛОВДИВ

В 1868 год. баща ми ме повика от Пловдив да пазя дюкяна и да подхвана търговията му, обаче и тоя път се оказах крайно небрежен. Обзет внезапно от истински «бяс», аз пишех стихотворения даже по кориците на бащините си тефтери. Всеки свободен час се затварях в една стая в новата къща, в двора, и пишех неуморно, дене и нощe. Сега имах вече високо мнение за поезията и исках да стана поет по призвание. Понеже нощe ми догаряше свещта, майка ми тайно от баща ми ми носеше друга. Само баба ми Ана знаеше, но тя беше недоволна и казваше: «Брей, Иванчо, ще разсипеш баща си, и нощя гориш свещи!»

В тоя двугодишен период (1868—1870), който бе от голяма важност за развитието ми, аз написах голям брой стихотворения и други поетически опити, от които обаче само част оцеляха и влязоха в «Майска китка». Когато напуснах в 1870 Сопот, майка ми скрила ръкописите ми в една тенекиена кутия и ги заровила в избата. При пожара — изгоряла и кутията.

В Сопот, инспириран от руските поети, написах стихотво-

рението «Дайте ми уединение», което днес е изгубено. То се начеваше така:

Дайте ми уединение
някъде далеч от шум,
вън от мирското кипение,
где смутен е моят ум.

Това стихотворение, заедно с цяла тетрадка други, бях дал на учителя Стойнов да ги чете, но той не ми ги върна. Тъй и пропаднаха.

От тая епоха е и популярната ми песен:

Цвете мило, цвете красно,
що си тъй печално днес.

Тя се свършваше тъй:

Кат е тъйка, да не губим
туй, ах, време без цена,
в упоение да любим
в таз бежлива младина.

Гласа на песента беше натъкмил приятелят ми Никола Иванов по някаква гръцка песен.

В «Читалище» бях чел по онова време една статия от Ив. Евст. Гешов за Лорд Странгфорд. Това ми даде идеята да напиша стихотворението «Лорд Странгфорд», което изпратих на в. «Право», гдето беше и напечатано много по-рано от «Борът». То не е препечатвано нигде. Начева се така:

Ние народ сме скромен,
не можем вдигá
паметник огромен
от бронза сега
за твоя мил спомен.

Пак по същото време написах и едно стихотворение по случай хилядогодишнината от покръстването на българите при цар Бориса и го пратих Славейкову за «Македония», но той не го напечата.

Помня от него само два стиха:

В царуването на султана Азиса
празнуваме кръщението на Бориса.

Но аз имах вече и по-високи мечти. Почнах да съчинявам именно и една драма «Светослав Тихо», предполагаем син на Константин Тиха.

Не помня вече плана на първия си драматически опит, а само едно-две имена: войвода Дан и царица Ирина. Върху тая драма работих много, но и тя изгоря в Сопот.

В туй време обаче аз не само пишех, а и много четях, особено френски.

Баща ми, като видя, че имам такава голяма наклонност към тоя език, изписа ми, по съвета на един просветен младеж, Никола Дамянов, син на туркофила Тонча, цариградския френски вестник Courrier d'Orient на Jean Petri. Баща ми ме караше редовно да му превеждам рубриката «L'interieur», гдето се говореше симпатично за българските работи.

Но което беше особено от голямо значение за мене, то е, че Courrier d'Orient даваше на абонатите си и няколко книжки подарък (премии) от една малка френска библиотека. Аз си избрах следните: «Федра» от Расина (от нея и днес помня още монолога на Терамена), «Разбойниците» (Les brigands) от Шилера и «Внукът на Рамо» (Le neveu de Rameau) от Дидеро. А не помня кой ми донесе тогава подарък и двата тома от Молиера, които четях с увлечение.

ПЪРВА ЛЮБОВ

В тая епоха пада едно от най-важните събития в живота ми — първата ми любов.

Влюбих се страстно към 19-та си година в една около 30-годишна красива покръстена еврейка (жена на Васил Кьороолу). среден ръст, мургаво лице, мечтателен поглед, ориенталски тип — иначе простичка, необразована жена. Мъж ѝ беше я грабнал в Солун, гдето бил някое време търговец. Говореше завалено български. Любих я около година и половина, без да знае тя. Когато минеше край нас, бивах потресен от силно чувство, цял ден изгубвах апетит и падах в меланхолия. Най-после се срещнах с нея в домът им. Взех едно писмо в ръцете си, за да маскирам истинската цел на посещението си пред домашните ѝ.

Тя ме покани в стаята (познаваше ме, защото беше приятелка с майка ми). Прие писмото. Казах ѝ, че е от мъжа ѝ във Влашко, и понеже не беше грамотна по-български, помоли ме да ѝ го прочета. Аз тогава с разтреперен глас ѝ казах, че писмото е само един предлог да проникна до нея. Помня, че тя с бохча отиваше на баня. И развълнуван цял, ѝ открих сърцето си: как силно съм я обичал от една година насам и как сега съм щастлив, че мога да ѝ кажа това. Тя няколко време мълча, па ми каза тихо: «Иванчо, като ме обичаш ти — и аз ще те обичам. Но сега нашите са на двора и аз отивам на баня. Ела довечера, да си поприказваме повече. . .»

От тоя ден стана прелом в мене. Аз се чувствувах най-блаженият човек на света и животът ми беше една верига от радости.

За жалост, подир една година мъж ѝ я повика във Влашко. Раздялата ни беше раздирателна.

Два месеца след нейното заминаване и аз тръгнах за Румъния, където баща ми ме прати при чича ми, да стана търговец. Тук обаче вече не я видях.

Моята първа любов остави дълбоки следи в юношеското ми творчество. Посветих на любимата си много стихотворения, които, заедно с друга една сбирка стихотворения от друг характер, останаха в Сопот, у дома, и изгоряха при опожаряването на града от башибозуците.

Няколко от тях беше взел да чете Никола Иванов. Той ми ги донесе в Свищов, гдето бях чиновник при генералгубернатора, и аз ги поместих в сбирката си «Майска китка». Ето кои стихотворения тук са посветени на първата ми любов:

И м е (то има мото от едно стихотворение на Лермонтова «Есть речи» и пр.; бях го намерил в «Отечеств. записки»);

У т р е н п о з д р а в (мисля, че е подражание на Фет);

М о м и н о г ъ н (подражание на Парни);

П р е д п а з в а н и е;

С т а я т а;

П ъ т е ш е с т в и е;

Г д е е м о я т р а й (тук на края издавам наполовина името ѝ — Катерина);

Тоз рай чуден днес при Рина
в тоя свят го имам веч.

Има и още някои стихотворения, посветени ней, но не помня — именно кои.

По туй време обичах много Парни, защото бях срещнал у Пушкина един стих: «Я любил Парни».

В. Хюго и Беранже ме завладяха по-късно. Влиянието на Беранже беше обаче преходно.

По туй време, когато пишех любовни песни, аз съчиних в Сопот и стихотворението «На една майка», което напечатах после в «Пряпорец и гусла». Към 1869 г. баща ми беше ме завел именно в село Будурово, Хасковско, да купуваме тютюн. Като гледах тук една майка как целува детенцето си, оплаках нея и него, че ще бъдат роби. Все в тоя период написах и «Сиромахкиня», напечатано също в «Пряпорец и гусла».

РУМЪНИЯ

Като се убеди най-сетне баща ми, че от мене търговец няма да стане, той ме прати при брата си Кирка в Олтеница, дано поне там привикна към нелюбимата професия. Но и тук същото.

В Олтеница престоях около година и живях в къщата на чича си, стар ерген, който въртеше търговия с жита за сметка на братя Евл. и Хр. Георгиеви в Букурещ. Тук написах своето известно стихотворение «Борът», което В. Друмев напечата в «Периодическо списание», мислейки, че това стихотворение е символическо и че падналият бор представя България.

Голяма радост беше естествено за мене да видя стихотворението си на страниците на «Периодическо списание». Това ме насърчи да изпратя Друмеву от Олтеница още няколко свои поетически опити, които тоже бяха публикувани, но нямаха вече същия отзвук.

В Олтеница написах още няколко патриотически песни. Между друго: «А ние все стоим», по повод на Френско-пруската война, тогава в разгара си. Това стихотворение изпратих Л. Каравелову, който го напечата в «Свобода» без никаква бележка, с фамилното ми име. По-после Велико Попов (прототип на Владикова в «Хъшове», бивши учител в Галац) ми каза, че някои емигранти били съветвали Каравелова да ме «нацапа» за стихотворенията ми, но той им отговорил: «Вазова трябва да го пазим.»

В Олтеница нямах ни български, ни руски книги и четях само румънски автори. Чича ми беше ми взел учител по румънски, някой си Крецулеско, който вътре в 2—3 месеца ме запозна

с тайните на своя език. В това време поглъщах главно Александри, Болинтинеану и др. Помня още от Болинтинеану едно стихотворение «Batrînul» (Старецът), което се захваща с думите: «Amară e viața cînd» и пр. Румънските поети ми дадоха по-после размера за много мои стихотворения, но по сюжет румънската поезия ми остана чужда.

Животът в Олтеница, студен, неприветлив, скоро ми дотегна. Чича ми, човек благороден, но сприхав и строг, постоянно ме гълчеше за моето нехайство и неспособност в търговията. Особено зъл стана той обаче спрямо мене, когато улови едно мое писмо, адресувано до една красива съседка, румънка. Това ме застави да напусна Олтеница. Малко преди това беше идвал баща ми — и молил беше брата си да бъде по-снизходителен към един «глупав хлапак». Всичко обаче бе напразно. Аз не можах да търпя повече укорите на чича си и избягах една нощ с една гръцка гемия в Браила само с два минца в джеба, които беше ми оставил баща ми.

В Браила, без средства, безпомощен, немил-недраг, слязох в един хотел, който се посещаваше от български хъшове. Тук, попаднал в тяхната среда, аз споделях братски техния живот, техните идеали и авантюри. Повечето пъти се хранех наедно с тях в подземната изба на Никола Странджата, Знаменосеца.

Тая епоха от живота си аз описах много подробно в романа си «Немили-недраги» и в «Хъшове», гдето сам съм се изобразил под името на младия поет Бръчков. Няма какво ново да прибавя.

В Браила прекарах само 2-3 месеца — и заминах след това за Бакъу (Молдова), при майчиния си брат Георги.

В Букурещ, през където минаваше пътят ми, аз се видях с Ивана Лилов, син на видния търговец Мачо Лилов. Иван ме задържа няколко дена при себе си, гощава ме и ми показа бележитостите на града. Един път ме води и на някакво ученическо представление. В Букурещ се видях и с един свой вуйка, майчин брат, Михаил, който отдавна се смяташе за изгубен, понеже съвсем не беше се обаждал на домашните си. Тоя вуйка не беше женен и заемаше службата надзирател на фенерите в Букурещ, с 13 минца месечна плата. Племенника си той прие много радушно и му даде 10 минца, за да може да продължи пътя си. Като пристигнах с железницата в Бакъу, аз се представих на вуйка си Георгя, някога секретар на Теологу в Галац, сега самостоятелен търговец с колониални стоки.

Георги, противоположно на чича ми Кирка — човек много мек и добър, — ми даде за 2-3 месеца топло гостоприемство и

не ме кара да работя, тъй че имах пълна възможност да пиша. От това време са много от напечатаните и изгубените ми стихотворения. От Бакъу е песента «Всесилните сълзи», посветена на баща ми и напечатана в «Период. списание». Тук написах и едно стихотворение «Сопот» (непубликувано), което се начеваше така:

О, Сопот, родно ми село
с цветущи си околнини,
към теб прекланям днес чело
оттук, от чуждите страни.

Далеч са тия небеса
със свойто слънце и звезди,
далеч са тия дървеса
и тия — бистрите води.

По-нататък възпявах красотите на Сопот:

Напусто аз напъвам взор,
та пак да видя аз оттук,
и в тоя чужди кръгозор
напрасно диря наш въздух.

Стихотворението имаше около 30 куплета. В него се споменуваше и манастирът:

О, манастирьо, милий кът,
кой дни ми ясни си видял
като зефиря да текът,
далеч от грижи, скръб и жал.

Стихотворението се завършваше със следните два куплета:

Краси се, крайо на мечти,
със тез гори и върхове,
със таз река, що все бухти,
със тез цветущи лъгове.

Поклон от мене и привет,
прекрасний поетичний край,
и нека вечно занапред
туй обаянье в теб да трай.

След тоя пръв химн на Сопот, аз по-после възпях родния си градец, както знаеш, и в «Поля и гори» («Родното пепелище») и в «Люлека ми замирисa».

Аз описвах и нощните си разходки по лунна светлина, песните си с дружина под сенките, възхищенията си от Стара планина, поменувах и за бора. Това си стихотворение за Сопот предадох заедно с други на майка си при завръщането си. И то изгоря с тенекиената кутия.

След три месеца dolce far niente вуйка ми Георги ме заведе в Галац и ме настани при един хърватин, някой си Чучуковић, богат търговец с жита. Тук бях нещо като надзирател при товаренето на храните. Чучукович, около 50-годишен човек, женен за сестрата на княз Куза, се отнасяше много добре с младия си служител. Аз живеех и обядвах у господаря си. Особено благосклонно се отнасяше към мене (когото наричаше «Янко») madame Чучукович, пълна, дебела хубавица, която по цели часове прекарваше пред огледалото и говореше с мене френски.

У Чучуковича за пръв път се видях изложен на опасни съблазни. Друг един от чиновниците злоупотребяваше именно при товаренето на житата в корабите, като поставяше в сметка повече кила приети, отколкото бяха в действителност, делейки парите с търговците. За да не му преча, чиновникът се одързости един ден да ми предложи да участвувам в кражбата му. Това ме възмути страшно. Аз го заплаших, че ще обадя на Чучуковича, след което той напусна господаря си. Друг път Чучукович беше ми поверил 250 наполеона, да ги занеса на пощата. Когато ги носех, срещна ме Велико Попов (Владикин) и след като ме разпита къде отивам, ми каза: «Глупец, що ги носиш на пощата? Избягай с тях, както правят толкова други.» Но и тоя път аз не се поддадох на съблазън. Когато през зимата Дунавът замръзна и търговията с жита спря, Чучукович ме премести в един голям свой магазин, гдето продавах вар. В това дълго време на бездействие (вар се харчеше по-рядко) четях френски илюстровани романи, евтини издания, с много лоши картини: Dumas, Ponson du Terrail, Paul de Kock и др. Един ден, като седях в кафене «Габрово», гдето ходех понякога на почивка с други емигранти и хъшове, видях се с Ботйов. Той взе от ръката ми такъв един роман, прелисти го и ми каза: «Много глупави картини.»

При Чучуковича служих няколко месеца, след което вуйка ми Георги, загрижен винаги за интересите ми, като узна, че у

богатия търговец с колониални стоки Добрович има място за служащ, дойде в Галац и ме настани при него.

Добрович, хубав, корпулентен, добър човек, имаше магазин на главната улица. Той много добре забелязваше, че във всички свободни часове, а понякога и в работните, се занимавам само с четение и писание, но никога не ми правеше укори. По едно време аз се поболях опасно от тифус, но скоро се поправих. След болестта Добрович ме повика в кантората си и ми каза: «Господине, аз както виждам, Вие сте повече за поп и за даскал. Идете си по-добре в България. Там по̀ има работа за Вас.» Заплати ми каквото ми дължеше и аз напуснах Галац.

ЦАРИГРАД

От Галац заминах през Сулина и Черно море за Цариград. Когато параходът спря пред моста на Златния рог, аз извадих от куфара ръкописите си и ги скрих на голо. На митницата турците тършуваха в багажите ми, но стиховете ми останаха. В Цариград слязох в дома на един сродник сарафин, на Кум капия, при пристанището, и престоях тук два-три месеца не без приключения в първо време. Тъй една нощ, като се връщах по 12 часа от Бейолу, бях спрян на моста от турски полицаи и понеже бях с капела, подозряха ме и ме закараха в един участък в общество на разбойници-турци. Сутринта бях откаран от стражари на Паша капия (Високата порта), гдето ме изследваха. Аз казах, че съм пристигнал от Галац, гдето съм бил търговец, и че сега се завръщам в родното си място. На въпроса му: има ли някой да гарантира за мене, аз му показах сродника си, добре познат на турците, и тъй само можах да се отърва.

В Цариград бях посрещнат много приветно от интелигенцията, която ме познаваше вече по моя «Бор». И тук съглеждаха в мощното дърво един символ на България. И аз вече не противоречех.

Един ден посетих и Славейкова в редакцията му. Бях естествено жеден да видя знаменития българин, чиито стихотворения четях с такава наслада. С разтреперано сърце потропах на вратата — и влязох в една бедна и гола стая. По покана седнах на един дървен сандък, тъй като столове нямаше в редакцията. Славейков беше по жилетка и пишеше на масата си, тоже от голи дъски. Казах му, че съм чел стихотворенията му, и се осмелих

да го помоля да прочете поемата ми В и д у л и да ми каже мнението си, но той се извини, че е претрупан с много работа и че не ще може. Разпита ме обаче за емигрантите в Румъния. Когато му казах, че съм се виждал с Ботйова в Галац, Славейков ми забеляза: «Ботйов проповядва социализъм, но той много се заблуждава; такова учение не е за българите.»

В това време аз напечатах няколко стихотворения в «Читалище», от които само «Разходка из Босфора» беше написано в самия Цариград. Тук дружах най-вече с Ивана Говедарова, управител на книжарницата на печатарското дружество. (Говедаров играе роля в «Хъшове» като секретар на комитета.) Сприятелих се отново и с някогашния си другар от ученишките чинове в Сопот, духовития Никола Шишеджиев, тогава някакъв чиновник при екзархията. Със С. С. Бобчева, тогава ученик от медицинското училище, посетих зоологическата градина на Сарай-Бурну (по-рано не бях виждал зоологическа градина).

След като прекарах няколко месеца в Цариград, получих предложение от читалищното настоятелство, което играеше тогава роля на министерство на просвещението, да отида главен учител в Мустафа паша и аз приех.

Снабден с парична помощ, тръгнах за новото си назначение.

МУСТАФА ПАША

Заминах с параход през Родосто, а оттук пътувах с талига заедно с Ив. Ст. Гешов. Като ме запита какво съм правил в Румъния, аз му отговорих: вагабонтствувах. Г. ми отговори духовито: «Такива вагабонти правят чест на България.»

В Мустафа паша слязох направо в училището, гдето ми беше и квартирата. Тук живях в една стая с черковния псалт, един пияница от Копривщица, ординарен човек. Ако и съвсем турско градче, Мустафа паша не ми направи лошо впечатление. Тук завързах приятелство с всички младежи, които ме ценяха вече като автор на «Бора». Особено дружах със Станка Разбойников, който страстно обичаше литературата и беше напечатал вече някои стихотворения в «Читалище».

Като учител в Мустафа паша имах да изпълня две мисии: да преподавам в училището и да се боря с гръкоманството. Като повечето учители в тогавашните класни училища и аз бях принуден естествено да бъда енциклопедист и да обучавам учениците по всички предмети, но с особена любов им преподавах българска история и така се увличах и тъй виках понякога, когато им разправях например за Крумовите победи, щото граждани се отбиваха от улицата в училището, да видят с кого даскалът се кара.

Борбата с гръкоманите водех главно, като привличах младежите и ги настройвах революционно. Било в читалището, било в разходки край Марица, аз им говорех за близкото въстание в България. Често с тях наедно пеех бунтовнически песни (напр. «Стани, стани, юнак балкански» и др.).

Това естествено не остана тайна. И гръкоманите скоро почнаха да интригуват пред властта против опасния млад учител, който бе се осмелил да не заведе учениците на гарата, когато минавал там одринският валия.

Това произведе ропот в града, даже между моите поддръжници. От тоя ден аз се усетих несигурен в Мустафа паша и скоро напуснах своя пост.

В Мустафа паша, зает с преподавание и агитация, написах само две-три стихотворения, едното «Марица», което изпратих на «Читалище», но не биде напечатано. В него имаше следния куплет:

Гордо си Марица
водите лей,
из млада горица
нежната птица
нежно си пей.

Другото стихотворение, «Ода на св. Кирил и Методий», се появи във в. «Право» на Ив. Найденова. Тук написах и една агитаторска песен против гърците, «Българи сме», и сам измислих гласа, за да може учениците ми да я пеят. От нея не е останало обаче нищо.

ПЕРНИК

Като напуснах Мустафа паша, аз се отправих (през септември) за Узунджово при баща си на панаира. Тук му помагах да прибира «аладжаха» си, влязох в сношение и с някои бошнаци, които посещаваха Узунджово. Сумите за събиране бяха с хиляди грошове, а срещу тия баща ми нямаше никакви записи и полици

и при всичко това длъжниците плащаха, без да искат разписка. Такава беше честността тогава.

От Узунджово се завърнах с баща си в Сопот, посрещнат с радостни сълзи от майка ми. Но надеждата на стария, че син му ще се посвети най-сетне на търговия, остана и тоя път суетна. Мина се една неделя и аз получих запитване от Хр. Данова, с когото се познавах още от ученичеството си в Пловдив, зная ли френски и турски и не желая ли да стана драгоманин по новостроящата се линия София — Кюстендил. Ако и да не владеех говоримия френски и турски език, аз приех поканата и тръгнах за Пловдив. Тук Данов ми даде препоръчително до Хафъз паша в София, известният по-после разрушител на Панагюрище. С мене замина от Сопот като драгоманин и Георги Кирков. От Пловдив пътувах до Пазарджик с железницата, а оттам през Ихтиман с кола. В София се представих на Хафъз паша, главния директор на постройката, около 50-годишен човек, едър, пълен, с мургаво дебело лице, който ме остави да чакам дълго време в коридора на квартирата си. Най-сетне ме повика и ми съобщи: «Сен гидеджексън терджуман Перниё». Това ми е първото посещение на София.

Скоро заминах за поста си. Дотогава аз познавах «непобедимия» Перник само от Войниковата българска история и чел бях с възторг за Кракра. След петчасово пътуване с талига, пристигнах в Перник и се настаних в една селска къща заедно с двама турски чиновници. Работата ми беше да бъда един вид чиновник за свръзка между българските работници от каменоломницата (кариерата) и един френски инженер, Jullien. В туй време завързах близко другарство и с един инженер белгиец, някой си Бош, който живееше в Перник с жена си: той стар, тя млада. От постоянното общение с това семейство аз можах да усвоя и практически френския език. В Перник се хранех у един далматинец (викаха го Джовани), с италиански и хърватски работници по железницата. Ревнив до болезненост, горещият далматинец ме нападна един ден с револвер и аз можах с мъка да се спася в една кръчма. След тоя инцидент се преместих в един вид пансион, в който се хранеха само немци. Хазяинът беше сам немец. Тук можах да се упражня малко в езика на Шилера и Гьоте. Поради големите грешки обаче, които правех, моят амфитрион ме наричаше Deutschverderber.

В Перник престоях около година и половина. Тоя период е от голямо значение за развитието ми. Тук аз дойдох за пръв

път в по-близко съприкосновение с чужденци и разширих значително своите кръгозори, като изучавах и два чужди езика.

Но което е по-важно, в Перник имах случай да се сближа за пръв път с простия български народ, със селянина, и да изуча неговия бит, неговите нрави и обичаи, всред една девствена природа. Благодарение на факта, че пернишката линия се строеше от турци и че сам бях в това време на турска служба, аз без страх посещавах романтичните околности. Главната ми разходка беше до пролома на Струма в подножието на Ивацовата крепост. Скитайки се повече сам, аз обичах да си отпочивам в самата крепост, основите на която се виждат и днес върху един висок, гол хълм. Там по цели часове мечтаех и се вглъбявах в миналото на България, живеейки с призраците на онова героическо време. Често разпитвах и населението за исторически предания, обаче освен за някакъв цар Латин нищо не можах да узная. Интересувах се и за гиздавата носия на тамшните жени, както и за поетическите им имена: Струмка (тъй се казваше булката, в дома на която живеех), Разделина, Млада и пр. Харесваше ми се и наречието, ако и някои форми да ми се виждаха чудати, но филологически наблюдения още не правех. Такива наченах да правя тепърва в Берковица.

Пернишкият период в моя живот бе много продуктивен и от голямо значение за моето творчество. Тук написах стихотворението «Перник», напечатано по-после в календара на Янко Ковачев в 1878 год. В него възпях победите на Самуила и Кракра. Тук работих и върху една драма «Светослав Тихо», която бях наченал още в Сопот. Тук съчиних и едно загубено днес стихотворение, в което окайвах тежката съдба на българския селянин. Но най-голямата печалба, която изнесох от Перник, бе сюжетът за поемата «Трайко и Риза», една истинска история, която написах и напечатах по-късно.

Напуснах Перник не по собствено желание, а защото по едно време турското правителство престана да плаща на своите чиновници. Мислейки, че ще мога да прибера сумата, която ми се дължеше, аз отидох в София и се явих при самия Хафъз паша, с когото бях се срещнал веднаж и в Перник. Но пашата ми каза троснато: «Пара йок!» (няма пари). Когато го попитах кога ще има, той ме изгледа свирепо и отговори: «Не заман олурса» (когато ще има). След това аз си дадох оставката.

СОФИЯ

В София прекарах тоя път (1874) няколко месеца в постоянно общение с младежите и във веселби. Събирахме се обикновено в хана на Трайковича. Понеже турците вилнееха, големи разходки извън града не бяха възможни. Само веднаж ходих с компания до Бояна на сбор и да се полюбувам на водопада и разкошната природа. При тоя случай се запознах с Илия Цанов, тогава виден турски чиновник.

С икономисаните от Перник 70 лири аз се опитах в туй време «да стана богат» и влязох в съдружие с няколко души предприемачи по линията, двама българи и един турчин, но внесените 35 лири пропаднаха, тъй като скоро цялата линия биде изоставена поради Херцеговинското въстание.

В литературно отношение тая епоха от живота ми не се отличава с голяма плодовитост, тъй като водех разсеян живот. В София написах, доколкото помня, само едно стихотворение, влязло после в «Пряпорец и гусла»:

Витоша мила, горо зелена. . .

Скоро след това заминах за Сопот.

РЕВОЛЮЦИЯТА

В 1875 се начена революционното брожение. В края на годината пристигна в Сопот Каблешков и държа в едно кафене смела пламенна реч. Той основа революционен комитет, в който влязоха всички учители и голяма част от младежта; в него взех участие и аз. Преди да основе комитета, Каблешков заведе бъдещите бунтовници на манастира «Св. Спас» и ги накара да се закълнат над евангелието и меча, че ще се жертвуват за свободата на България. Между оглашените имаше и няколко чорбаджии и попове: Мичо Кючюкът, Хр. Багаров, поп Еньо и др.

Под влиянието на новите революционни идеи и на книжката с Ботевите и Стамболови стихотворения, аз почнах да пиша в това време бунтовнически песни, по-голямата част от които излязоха после в «Пряпорец и гусла». Едно стихотворение «Боят настава», поместено тук под заглавието «Песен на

панагюрските въстаници», стана много популярно в Априлското въстание и бе пяно в цяла България.

За поведението на Сопот през въстанието говоря подробно в «Неотдавна».

На 18 априлий дигна знамето Панагюрище, на 20 въстана Копривщица, след няколко дена Клисура. Но Сопот не взе участие в бунта, както и Карлово, което също беше готово да въстане, както и Калофер.

Гражданите заедно с комитета решиха именно само да се бранят от башибозуците, ако нападнат града. Това беше, разбира се, малодушие, но по-хубаво стана. Градът тъй се спаси. При все това полицейските власти в Карлово подушиха, че в Сопот има комитет, и дойдоха да дирят членовете му. Аз се видях тогава принуден да избягам в Пловдив.

Понеже трябваше да взема тук тескере за Цариград, а нямаше възможност да си извадя такова, без да се изложа, дойде ми на помощ Петраки Сомов, мой сродник (неговият брат беше мой кръстник) и турски шпионин. (В «Под игото» съм го описал под името Заманов.) Благодарение на доверието, с което се ползуваше той пред турските власти, извади ми скоро тескере, даде ми го и каза: «Върви сега и помни турския шпионин Сомов.» Тъй че аз дължа Сомову своето спасение. Той беше пратен по-после от турците на заточение, там и умря. В 1875 г. беше около 40-годишен човек.

Пловдив напуснах, когато беше вече в пламъци (виж пак «Неотдавна»).

В Цариград се крих в стаята на калоферския търговец Симов на Балкапан и с голяма мъка успях след няколко дена да се кача на един параход и да отпътувам за Браила, а оттам за Букурещ.

БУКУРЕЩ

През зимата на 1876 год. в Букурещ се основа Централен благотворителен комитет по инициативата на известния руски славянофил Йонин. За дейността на тоя комитет виж последната глава в «Неотдавна» — «Последният комитет».

Аз бях приет в комитета само в началото на 1877 г. по препоръка на члена Олимпий Панов, който ми каза, че бил заявил на колегите си: «Господа, тук в Букурещ живее нашия млад

поет Вазов. Престъпление е от наша страна да го държим далеч от нас.» И тогава ме приели едногласно.

До руската война 1877 през цялата зима аз вземах най-деятелно участие в работите на комитета, като негов секретар. Водех кореспонденцията заедно с Ив. Павлитов, държах протоколите и съчинявах писма, с които биваха провъзгласявани за почетни членове разни европейски знаменитости — Гарибалди, Гладстон, В. Хюго, генерал Фадеев и др. Павлитов пишеше повече писма с административен характер.

Но въпреки важното положение, което имах в комитета, аз прекарвах в най-голяма мизерия и страдания. Лишен от всякакви средства, аз буквално гладувах. В Букурещ нямах никого. Към чича си в Олтеница не исках да се обърна за помощ. В туй време живеех в една quasi-мебелирована стая на ул. «Ingarea Rosseti» при градината Чишмеджиу. В същата квартира живееха Стамболов и Висковски. Хазяйката ни беше сръбкиня. През цялата зима стаята ми не видя огън, тъй че пишех «Пряпорец и гусла» със замръзнали от студ ръце. А как се хранех? Ходех заран в едно кафене, посещавано от емигрантите, и закусвах капучинер с една кифла. Това ми беше и за обед, и за вечеря. Нямайки по-топли зимни дрехи, аз прекарвах по-голямата част от деня в кафенето. Не много по-добре беше обаче и Висковски, който получаваше уж някакъв хонорар като кореспондент на един руски вестник. Бедният, който имаше вече зачаток от туберкулоза, съвсем се поболя във влажната стая. Стамболов, напротив, винаги разполагаше с по-големи средства, които си доставяше или от богаташите българи, или от владиката Панарет. С тия пари той помагаше обаче и на куп бедни хъшове, които го забикаляха. Трябва да ти кажа, че отначало Стамболов не беше член на комитета. Той бе избягал от Стара Загора след въстанието. Понеже моите отношения към Стамболов бяха най-добри (нали беше и той като мене поет), аз настоявах много той да влезе в комитета, обаче председателят Кирияк Цанков, не знам защо, не хранеше разположение към буйния революционер и затова отлагаше. Един ден обаче Стамболов се озова внезапно в заседателната стая на комитета, на главната улица (тогава Podu Mogușoi), нахълта със сила и заяви на Яча (Кирияка): «Или ще ме премете за член, или ще дойда със своите хъшове да разгромя канцеларията.» След тоя терористически акт, уплашеният председател капитулира. Решителен, остроумен, духовит, голям песнопоец като много от апостолите (например Левски), Стамболов, след като влезе в комитета, упражняваше силно влияние върху неговите решения, ако и да беше и сега често в конфликт с Кирияка. Заседанията нерядко се дигаха със скандал. По едно време аз живях със Стамболова в една тъмна влажна стая, в която тараканите пъплеха по леглата.

ОСВОБОЖДЕНИЕТО

За тая епоха толкова много съм писал, че няма нужда и устно да ти разправям какво съм чувствувал тогава.

В «Разходка до Баняса» (И з б а в л е н и е), в «Одата» си на императора Александра II аз съм предал своите възхищения от всичко. То беше едно опиянение. В своя разказ «Първите дни на свободата» (той е много добър) описвам минаването на императора през Свищов, възторгът на народа и първото уредено от русите управление.

От Букурещ ходих само за един ден в Плоещ, гдето беше руската главна квартира. Но скоро княз Черкаски повика членовете на разтурения вече комитет и ни заяви, че няма защо да стоим вече в Букурещ, че България се освобождава и че ние трябва да вземем участие било в армията, като преводчици или като чиновници в управлението.

Мене той ме назначи за преводчик при свищовския губернатор, Найден Геров, и аз заминах да заема службата си. Но Геров ме тури просто писар в канцеларията си, ако и да владеех вече отлично литературния руски език. От Букурещ тръгнах с кола за Свищов заедно с други някои членове на комитета.

В тоя град, пълен с развалини на турски къщи, който представяше тогава един истински pandaemonium, по-рано аз не бях ходил. Ежедневно минаваха по знаменития понтонен мост на Дунава и през калните улици хилядни войски, пехота, артилерия, кавалерия, с грозен шум и трясък. Канцеларията на губернатора беше в дома на Алеко Константинова, който също беше писар, а за преводач беше назначен Стоян Петков. Подначалник беше Христо Павлов, а началник — Палаузов, един младеж, който не знаеше български. Столоначалникът, или директорът на цялата канцелария, беше един благороден русин, някой си Ценин, когото всички обичаха за неговата благост.

По-късно стана тържествено освещение на новооткритото губернаторство. Поста на вицегубернатор изпълняваше Драган Цанков. В Свищов живеех в една проста станчка срещу аптеката

на д-р Павлович. Тук получих печалното известие за разорението на Сопот, за смъртта на баща ми и пленяването на майка ми. Всеки ден идеха бежанци от Сопот, разказваха за ужасните събития и извикваха нови сълзи в очите ми. Като ме видя един ден Ценин тъй безутешен, каза ми: «Младий човече, припомнете си, че сега хиляди и хиляди гинат. Освобождението на отечеството ви изисква тия скъпи жертви.»

В Свищов, тогава важен център и на българската интелигенция, имах случай да се срещна с много от по-старите си познайници: с Атанаса Шопов, избягал от Цариград, и със сопотския си приятел Никола Иванов, който ми донесе, както ти казах, по-голямата част от стихотворенията, влезли после в «Майска китка». Но от особено голямо значение беше за мене срещата ми с младия Величков, който се бави в Свищов около месец, постоянно дружеше с мене и като напусна града, ми остави едно илюстровано издание от Châtiments на Виктор Хюго. Тая книга съставяше едничкия ми прочит в Свищов. Аз я гълтах страстно, изучвах цели стихотворения из нея наизуст и оттогава Виктор Хюго почна да упражнява най-силно влияние върху моето творчество. Особено ме пленяваше стихотворението «L'expiation».

В Свищов се запознах и с ческия инженер Богдан Прошеско, който ми остави пък един голям илюструван том със съчинения на Beranger. От срещите си с по-високи личности не съм очувал някакви по-живи спомени. Отношенията на скромния «писарушка» към губернатора Н. Геров бяха само официални. По-добре се отнасяше към поета вицегубернаторът Драган Цанков, който обичаше често да черпи и гощава подчинените си.

Един ден посети канцеларията ни и Петко Каравелов, тогава вицегубернатор във Видин, и ме порази със своята енциклопедичност и оригинален склад на ума. Но за литература с него не говорихме. Само един богаташ търговец от Русия, Пашев, се заинтересува за автора на «Тъгите на България», но и то само да ми забележи, че употребявам някои турски думи, напр. байряк. Напрасно го уверявах, че тия думи имат право на гражданство у нас. Пашев не искаше и да чуе.

Тая апатия към поета не ме обезсърчи обаче и аз почнах в Свищов да пиша «Избавление», която сбирка продължих в Русе, гдето бях командируван през есента на 1877 година.

РУСЕ

Русенски губернатор в това време беше Золотарев (скоро сменен с генер. Акимова), вицегубернатор — М. Балабанов, началник на канцеларията — граф Кутузов, а подначалник Г. Тушев. Аз бях преводач и имах и други някои българи колеги, Ф. Филчев, В. Джумалиев и други.

Живота си в Русе съм описал подробно в романа си «Нова земя» (част II).

Цялата ми работа в канцеларията на губернатора Акимова състоеше в това, да давам в края на месеца общ отчет за произшествията в Русенската губерния, на основание на съобщенията от комендантите в окръзите. Но тая деятелност не ме задоволяваше, защото желаех да напредна по служба в някаква по-сериозна работа. Когато загатнах за това на генерала, който много благоволеше към мене, той се усмихна и ми каза: «Батюшка, защо ви е повече работа, вие сте поет и аз ви оставям време да пишете.»

Един път генер. Акимов ме взе със себе си при една своя обиколка из губернията. С него посетих по Дунава Свищов, който тогава беше минал към Русенската губерния — по-нататък селата Богот, Бяла и др. места. Навсякъде губернаторът разпитваше селяните с голям интерес за положението им. Когато поисках да му преведа какво казват, генералът отговори като винаги в подобни случаи: «Оставьте, я понимаю болгарский язык понятнее в устах этих людей, чем у ученых болгар.»

В Русе водех доста шумен и весел живот. Заплатата ми стигаше не само да поддържам майка си, останала в нищета в опожарения Сопот, но и да се обличам елегантно.

Хазяйката ми Иванка беше една стройна, весела, приказлива жена, приятелка на някакъв немец Adolf, който след смъртта си й завещал къща и 6000 фр. Ней аз посветих някои от своите стихотворения. Тя ме наричаше лорд, защото всякога носех суконени рединготи. Но тоя «разгулен» живот не ми пречеше усърдно да се занимавам и с литература.

В Русе довърших своята сбирка «Избавление». Тук имах голямото щастие да се запозная по-отблизо с Любена Каравелова, който за жалост поради напредналия туберкулозен процес, пазеше повече леглото.

Любен обичаше да приказва с мене за литература, ценеше ме като поет и ми предложи да стана редовен сътрудник на едно списание, което проектираше да издава в Търново. Аз се

съгласих охотно, но скоро Каравелов почина. Погребението му, на което присъствувах, се извърши много тържествено, при голям наплив на българи и руси. На гроба му се държаха няколко пламенни речи. Най-съдържателната и топлата каза един руски офицерин, дошел нарочно от някакъв далечен край на България да вземе участие в скръбното тържество. Говорй и Тодор Станчев, който се обърна към присъствующите с думите «Славний сборе!»

Сам аз написах една пламенна статия в един български вестник, издаван в Гюргево от Д. К. Попов, която много се хареса.

В Русе прекарах няколко месеца, но поради болест бях принуден да напусна града. Страдащ постоянно от треска, аз се обърнах за консултация към двама български лекари, немски възпитаници. След като ме прегледаха грижливо, те почнаха да се съвещават по немски, без да подозират, че разбирам. Като чух, че са засегнати и двата ми дроба («auf beiden Seiten attakiert»), аз се уплаших да не би да е това начало на туберкулоза и реших да напусна Русе, тоя град винаги пълен с прах и миазми. За щастие, тъкмо по онова време беше дошел в Русе Марин Дринов, тогава министър на просветата, и ми предложи да отида при него като началник на отделение или — в Берковица, като председател на окръжния съд. Аз разпитах за Берковица и като узнах, че е планински градец, реших да отида там и си дадох оставката.

БЕРКОВИЦА

За Берковица заминах с парахода през Лом и оттук с кола през Кутловица. Тоя период от своя живот съм описал на много места и главно в «Нова земя» (ч. III) и в «Митрофан».

В Берковица, разположена в разкошните разклонения на Ком, с обилна зеленина, сенки и здрав балкански въздух, аз скоро се поправих и за пръв път обикнах страстно величествената природа. В Берковица ме очакваха вече членовете на съда, които «обезсмъртих» по-после под имената Митрофан Дакито и Дормидолски. Те ме настаниха в къщата на берковския първенец Клисурски, докато ми се намери квартира в една парясана турска къща до самата река, в която нямаше никакви мобили, та единият от членовете на съда ми зае един дървен креват. По-после аз си набавих и столове, и друга покъщнина. В същата къща се помести и прототипът на Дормидолски, който скоро след това се ожени за една покръстена туркиня, Елена. При нея се прибра и друга

една покръстена ханъма, Зихра (Параскева, Прасковня, Пеша), млада, черноока, 19-годишна жена на един турски бей, който в пияно състояние беше паднал в една река и се удавил.

Зихра (Парашкева) след смъртта на бея била взета под покровителството на един руски офицер, който я и покръстил. Когато офицерът заедно с другите руси трябваше да напусне Берковица, Зихра не рачи да замине с него и предпочете да остане като управителка на моето хазяйство. Аз съм изобразил Зихра доста вярно в «Нова земя» («Към Ком», «На връх Ком» и «Песнята»), макар и да не е вярно, че е вземала участие в излета до балканския връх. Песента, която туркинята Алма пее в романа, аз чух действително от Пеша, която нямаше обаче хубав глас. Верен е епизодът с тригонометрическия знак на връх Ком. Не само Дормидолски, но и аз бях убеден, че това е сръбски пограничен стълб. Със сдружени усилия повалихме и двамата знака. След няколко дена действително дойде един руски топограф-офицер да разследва кой вандал е бутнал стълба.

Животът ми в Берковица съвпада с един от най-плодовитите периоди в моето творчество. Физически укрепнал сред хубавата природа, почувствувал се възроден, напълнял, добре гледан от Зихра — поставен в една среда, пълна с оригинални типове, и сериозни, и комични, между едно население, запазило своята примитивност, не само поет, но и председател на окръжен съд, аз почерпах в Берковица голям брой сюжети, които отчаст обработих много по-късно. Един любопитен процес ми даде идеята за «Градата».

След «Градата» написах хумористичната поема «Моята съседка Гмитра».

В Берковица написах отново и «Видул», който бях съчинил още в Галац (но ръкописът беше се изгубил).

Но тъкмо литературните ми успехи станаха причина да обърнат разни злобни хора и завистливци по-голямо внимание на моята съдийска кариера, която изпълнявах като толкова импровизирани юристи от онова време: добросъвестно, но с много слабо разбирание на правните норми. Почнаха да се появяват дописки в някои софийски вестници, в които жестоко се критикуваше берковското съдилище. Това, разбира се, не малко ме тревожеше.

Един член на софийската апелация ме укоряваше във в. «Витоша», че пиша някакви «Градади» и други глупости, наместо да ходя по селата, да събирам материали за обичайното право... Аз се видях принуден да отговоря на всички инсинуации

и нападки, но Славейков, комуто изпратих отговора, не рачи да го напечата в органа си.

Най-сетне интригите успяха. Тогавашният министър на правосъдието, подплашен от недоброжелателните дописки против поета-съдия, реши да ме премести от Берковица и ми прати предписание да замина за Видин в качество на помощник-прокурор при тамошния окръжен съд. Аз счетох обаче това за понижение и се отказах да заема новия си пост, толкова повече, че майка ми беше ми съобщила вече, че моите приятели в Пловдив искали да се прибера по-скоро при тях.

ОТ БЕРКОВИЦА ЗА ПЛОВДИВ

От Берковица заминах при най-голяма жега за София през Клисура и Петрохан. В «Нова земя» съм описал подробно това си пътешествие.

Бързайки да стигна по-скоро при домашните си, аз престоях тоя път в София само няколко деня, колкото да се видя с някои по-близки приятели, Сп. Вацов, Д. Македонски и др.

От София потеглих през Златишкия балкан, по пътя, който върви през Камарската долина, Златица и седловините Гълъбец, Козница и Клисура. Местността ме увлече. Живописните долини, образувани от съединението на Средня гора с Балкана, ме възхищаваха. Но радостта ми не беше пълна. Колкото повече се приближавах към Сопот, толкова спомените за отдавна напуснатото градче оживяваха в мене с голяма интензивност. Всичко, което обичах там, добиваше омайна сила в тия места, и образът на майка ми, която обожавах и която щях да намеря сломена от големите нещастия, претърпени в Руско-турската война — изпъкна пред мене, и аз заплаках от умиление и скръб, че ще видя пепелището на своя бащин дом.

Своите чувства при посещението аз описах в Денница («Изборът»). Дончо, който се връща в родното си място, съм аз. (Виж и «Нова земя», ч. IV, «Пожарището».)

Майка ми живееше тогава с трите си деца, Вълка, Владимир и Борис, в една малка къщичка, останала незасегната от пожара.

В Сопот престоях около една неделя и използувах краткото време да се поклоня на лобното място на баща си и да навестя

живописните околности на града. (Виж пак «Изборът» и «Нова земя», ч. IV, «Поклонение».)

Скоро ми дойдоха в Сопот на гости от Пловдив двама приятели, Иван Лилов и Ив. Стоев от Стара Загора, и ми съобщиха, че видни българи в Пловдив, Ив. Евст. Гешов, Величков и други желаят да ме привлекат в своята среда и да използуват моите сили в строителството на автономната област. Но за това беше ми писала вече майка ми по-рано. И аз, насърчен и поласкан, заминах за Пловдив с фаетон заедно с един господин, а от Карлово се качи някаква сръбкиня (вероятно шантанка).

ПЛОВДИВ

След пристигането си в столицата на Източна Румелия аз отидох първен да се видя с Величкова, който тогава беше депутат в Областното събрание и редактор на в. «Народен глас».

Още съвсем млад, дребен на ръст, с лице продълговато, завършено с малка брадичка, с поглед пламенен, пълен с живот и лъчи, здрав, енергичен, жизнерадостен, винаги възторжен, възмущаващ се от най-малките грозоти в живота, художествена красива душа, Величков ме прие много радушно и написа едно симпатично антрефиле за моето пристигание в Пловдив.

Ползувайки се с голямо обаяние, като парламентарен оратор и високо благородна личност, по характер и по минало, Величков бърже успя да създаде една благоприятна атмосфера около мене. Скоро ние станахме неразделни. Нашите разговори се въртяха главно около поезията и литературата. Величков беше голям поклонник на V. Hugo и на Ламартина, а аз познавах по-добре руските поети, малко известни тогава на младия ми приятел. Така още от първите дни и по темперамент, и по литературни интереси ние се допълняхме. Ентузиаст по натура, Величков не знаеше какво значи завист. Той ценеше високо творчеството ми и.бързаше винаги да се отзове за него в обществото и печата.

При пристигането си в Пловдив аз посетих и Ив. Евст. Гешов, тогава председател на Областното събрание и редактор на «Марица», с когото се познавах още отпреди Освобождението. Човек приветлив и с деликатни обноски, Гешов играеше по онова време най-видната роля в новата област и се ползуваше с голямо влияние както в средата на представителите, тъй и на цялото население. Скоро той ми съобщи, че ще предложи на ге-

нералгубернатора да ме назначи за член на Постоянния комитет. Според Органическия устав генералгубернаторът имаше право да назначава в комитета и няколко души свои, неизборни кандидати, представляващи всеки един известна професия. Имаше предвидено и място за един застъпник на литературата. За последния пост се изискваше обаче кандидатът да бъде дипломиран университант. Гешов се нае при всичко това да ме прокара, ако и да не отговарях на искания ценз — само в качеството ми на български писател. И наистина, всесилният председател на Областното събрание сполучи. Обаче назначението ми не закъсня да възбуди негодувание в средата на политическите противници на владеющата тогава партия. В един от «казионните» вестници се появи антрефиле, че Вазов е незаконно назначен, понеже не притежава никаква диплома. Това ми даде повод да напиша стихотворението «Дипломираните» в «Гусла», издадена още същата година от Данова.

След назначението си за член на Постоянния комитет аз счетох за свой дълг да благодаря лично и на Алеко паша. Генералгубернаторът, един красив старец, цял исполин, с атлетическа снага, съвсем бяла, подстригана по турски брада и широко, благо лице, с добър усмихнат поглед ме прие много сърдечно. Разговорът се водеше по френски. Алеко паша ме прекъсна, когато му благодарих за поста, с думите: «Monsieur Vazoff, c'est moi qui suis flatté. Vous êtes une des gloires de la Bulgarie.» С това кратката официална аудиенция се свърши.

В Пловдив, като член на Постоянния комитет, бях задължен да вземам участие в неговите заседания, обаче скоро разбрах, че ми е дадена собствено една синекура, за да мога безгрижно да се предам на своята муза.

В туй време напечатах сбирката си «Гусла», в която поместих стихотворения, писани в Берковица и отчаст в Пловдив, но с берковски преживявания.

За жалост, скоро, през есента на 1880 год., Величков замина за Париж да следва правото и остави вместо себе си мене за главен редактор на «Народен глас».

Сега, ако и по природа несъздаден да бъда активен борец, аз се видях принуден да взема известно участие в борбата на двете партии, съединистическата и казьонната, които се очертаваха вече.

Пишех политически уводни статии, но без подпис и продължавах главно да печатам стихотворения във вестника.

С Величкова в Париж завързах жива кореспонденция. От

нея се убедих, че той тъжи за Пловдив и че призванието юрист, за което се готвеше, не му е присърце. Аз бях убеден, че приятелят ми не е пригоден ни за адвокат, ни за съдия и че е роден повече за активен политик и литератор, и му написах мнението си. Изглежда, че това писмо силно ще е повлияло на впечатлителния Величков, защото след приблизително една година той реши да се върне.

В Пловдив дружбата между двама ни стана сега още по-интимна. Величков зае пак старото си място в редакцията на издавания от Манчева «Народен глас», който излизаше два пъти в неделята, а на мене беше предоставено да пиша главно антрефилета и понякога язвителни рецензии, но не по длъжност, а по любов. Още преди да се завърне обаче Величков от Париж, в България бе суспендирана конституцията и аз, кипящ от възмущение, публикувах, пак без подпис, няколко огнени статии против дръзкото посегателство върху народните свободи.

Тия статии се поглъщаха от цялата опозиционно настроена либерална интелигенция, която в Северна България нямаше вече свой орган, след като свободата на печата бе удушена. В туй време написах и своето известно популярно стихотворение «Ремлинген герой», което, пяно в цяла България, немалко помогна да се засили настроението против пълномощнишкия режим. Скоро след превратa избягаха в Пловдив шефовете на либералната партия в България Каравелов и Славейков и аз влязох в контакт с тях.

С Каравелова аз се познавах още от Свищов, а със Славейкова — от Цариград. С първия скоро се установиха доброжелателни отношения. Каравелов, макар вече признат шеф на «казьонната» партия, винаги приветлив, ценеше моя талант. Със Славейкова отношенията носеха, за жалост, не по моя вина, по-резервиран характер.

Едно от най-крупните литературни събития в тая епоха беше основанието на списанието «Наука» по инициативата на тогавашния директор на народното просвещение в Румелия Йоаким Груев, който даде и фонда за предприятието. Редакцията на списанието биде поверена на един комитет в състав: Ив. Вазов, Ив. Салабашев, Ст. Бобчев, Караджов, Пантелей Наботков и Д. Минков. За председател на комитета и главен редактор бях избран аз. Скоро обаче цялата тежест на списанието падна върху мене, тъй като другите членове бяха заети със своята политическа и служебна деятелност, тъй че аз бях принуден да търся материал за всички отдели на «Наука» и даже сам да бъда коректор. Но

аз с голяма любов вършех своята тежка работа, за която ми се плащаше 6 лири месечно. Най-напред напечатах в «Наука» спомените си «Неотдавна», след това хумористичната си повест «Митрофан». В «Наука» напечатах и «Един кът в Стара планина», спомени от една екскурзия, която бях направил наскоро.

В Пловдив по това време се запознах благодарение на г-жа Везенкова (дъщеря на поп Тилева, руска възпитаница) с Некрасова, тогава много на мода в Русия, и паднах под неговото влияние. Мен се хареса особено неговата остра сатирична реч и неговият реализъм. Ето защо първите ми стихотворения в «Наука» («Пустота», «Старият стражар») отражават некрасовски настроения. Обаче с тия няколко опита се и свърши влиянието на руския поет върху мене. От тая дата моето творчество доби по-независим характер. Ученикът почна да се еманципира от своя случаен учител Некрасов, толкова повече, че действителният живот в Източна Румелия по онова време съвсем не отговаряше на сериозността на руския. Напротив. Първите години от свободата носеха характера на голяма жизнерадост. Особено в Пловдив веселите млади другари, настанени на доходни места, живееха охолно като цялото общество. Така и аз се впуснах във вихъра на удоволствията и веселбите. В тоя вихър харчех безразсъдно младенческа енергия, сили и пориви. Разходките, пиршествата някога през цели нощи нямаха край.

Но веселбите и «гуляите» все пак не успяха да убият творческата ми фантазия. Моите интереси за литературата от това не се намалиха. В това време у Величкова възникна идеята да съставим една христоматия за по-горните класове на гимназията. Тая идея бе възприета и от издателя Манчева. Като другар в своята работа Величков покани мене и аз охотно приех. За образец ни послужи Галаховата христоматия. Освен от Галахова се ползувахме и от френски учебници, и от сборниците на Гербеля, и от други някои руски издания. Френските късове превеждах направо от оригинала, немските и английските — от руски. Д. К. Попову бяхме възложили да преведе нещо от Байрона, иначе той не вземаше участие в предприятието. За труда ни Манчев ни плати доста добре, по 300 лири.

Но с христоматията не се изчерпа моята педагогическа деятелност от тая епоха. Манчев ме помоли именно да му напиша и една малка сбирка стихотворения за деца и аз приех. Поръчката за 200 франка извърших в Сопот, където бях отишел за три дена на разходка.

За щастие или нещастие, сред разгулния и пълен с умствени

занятия живот аз попаднах на една нова страст, която раздруса твърде дълбоко моето същество. При една разходка на Хисара аз се запознах именно с една млада жена. Две години изпитвах блаженството на взаимната любов. По едно време я поиска обаче за жена един руски полковник, който живееше в София. . . и аз с разкъсано сърце трябваше да се разделя с нея. Настанаха дни на страдания. Животът ми се помрачи. Денонощно бях занят с мисълта за нея, но страдах тайно, криейки от всички мъката си, която постоянно растеше. Всичко в Пловдив ми наумяваше изгубената жена.

За да заглуша страданията си, аз потърсих лек в поезията и написах «В царството на самодивите», за да забравя в мира на фантазията, в далечните области на бляновете тежката действителност. Аз бях чел наскоро сборника на Дозона и от него почерпах идеята, да възпроизведа народните легенди в поетическа форма. Обаче в творението на много места проглежда скръбта ми и се рисуват спомените от едно изгубено щастие. «Тя» е изобразена ту под името на змеица, ту под името на вила. Тая си поема, която смятам и днес за най-доброто си поетическо творение, написах с голямо въодушевление и любов. Тя се появи първен в подлистник на «Народен глас», ала не можа да излезе цяла. Черновката за щастие бе обаче опазена и аз я възстанових няколко години по-късно, когато Олчев издаде всичките ми поеми.

В Пловдив написах и поемата «Загорка», темата на която наумява «Грамада». От «Загорка» извлякох драмата «Руска», която има голям успех. Когато биде представена за пръв път в театър «Люксембург», Величков, винаги голям ентузиаст, дойде в ложата ми, в която беше и майка ми, и ме прегърна и целуна горещо. На представлението присъствува и руският консул, от когото получих тоже поздравления.

Тоя ми първи успех на сцената, ако и да нямах още никакви понятия от теория и техника на драмата, ми даде кураж заедно с Величкова да опитам силите си в една комедия «М о р т а г о н». В нея се осмива един лекомислен политикан, който чрез всякакви средства иска да се избере за депутат. Първата половина на тая лека пиеска написах аз, втората — Величков. Тя бе напечатана в «Народен глас» и има голям успех и на сцената със своя комизъм. При първото представление ролята на Мортагона трябваше да играе Д. К. Попов, но преди да се дигне завесата, Попов, по каприз или по малодушие, се отказа да играе, ако и залата да беше пълна вече с посетители, между тях и чуждите консули. Тогава

Величков, за да се избегне скандала, отиде на сцената и игра ролята на Мортагона, без да се е готвил.

В Пловдив Мортагон беше дълго време нарицателно име за претенциозни и безскрупулни политици.

В 1882 година аз довърших и една поема, «Черното лято», в която изобразявах погрома на Батак. Собствено аз бях я написал още преди Освобождението, но ръкописът ми бе се загубил и ми бе доставен неизвестно откъде едва в Пловдив. Тук в 1882 г. я преработих и я предложих на Дирекцията на просвещението да я напечата. Поемата бе прегледана от специална комисия и одобрена и щеше да обема 7—8 печатни коли, но след това аз я оттеглих и я изгорих, защото ми се видя, че тя бледнее пред ужасите, настанали в България през 1877 год.

ИТАЛИЯ

В 1884 год. реших да изпълня една своя отдавнашна мечта: да посетя Италия. Но главната ми цел беше да забравя силните терзания, които ми беше причинила раздялата с любимата, моята «самодива». За да има с кого да споделя чувствата си, аз убедих М. Маджарова, който беше тогава чиновник в Дирекцията на финансиите, да ме придружи. И той прие.

Заминахме с Маджарова за Цариград, отдето се качихме на един френски параход от Messageries maritimes. При излизането от Дарданелите параходът зави на запад към полуострова Халкидика. Стигнахме в Солун. Тук аз за пръв път стъпах на свещена македонска земя. През тридневното си пребивание в града посетих с другаря си българската гимназия, директор на която беше Кандиларов. Посрещнати бяхме с големи почести и с речи от учениците. Един ученик издекламира едно мое стихотворение. Аз счетох за нужно да отговоря. Учителят по френски, Bertrand, който по-рано беше такъв в Пловдив, многоглаголив французин, се обърна към учениците по френски с думите: «Както Наполеон едно време занесе в Египет светлината на цивилизацията и надеждите, така и нашите гости, представители на свободна България, със стъпването си в Солун огряха сърцата.» Тия думи навярно ще са стигнали до ушите на валията, защото скоро получихме заповед да напуснем един ден по-рано града и да чакаме часа на заминаването в парахода.

От Солун се отправихме към юг. Аз гледах с възхищение

каменистите ридове на Гърция и си припомнях всичко, що знаех и бях чел за миналото на тая класическа земя. Маджаров имаше със себе си едно английско описание на Гърция, от което ми превеждаше всичко по-важно за историята, културата и изкуството на Елада.

Атина ми направи още на пръв поглед силно впечатление със своите улици, с хубавите си домове и великолепни мраморни музеи и палати. Най ме възхити, естествено, Акрополът. Отзвук на адмирацията ми са няколкото стихотворения в сбирката ми «Италия».

От Атина параходът зави на юг при разиграно море, макар и времето да беше ясно. Един французин, с когото се запознах, ми посочи един остров, състоящ цял от черни, почти изгорели скали, и каза: «Това е островът Цитера.» Това много ме порази, защото имах представление, че островът на любовта и на Венера трябва да е едно много красиво, живописно място, а не един скалист, неприветлив пущиняк.

Нощта ни завари при южните брегове на Италия. Къде сутринта призори минахме Месинския проток, гдето ни посочиха скалите на Сцила и Харибда. Далеко на запад димеше вулканът Стромболи. Надвечер пристигнахме в Неаполския залив. Тук с възторг се любувах на Неапол, покатерен живописно по хълмовете, и на димящия недалеч Везувий. Вътрешността на града обаче ме разочарова: тесни улици под високи многоетажни къщи, дрипава тълпа, гъмжаща из тях, шум, врява, тласканица. След като изгледахме по-добрите улици в Неапол, посетихме и Помпейските развалини. Аз бях чел романа на Булвера, в превода на Михайловски, «Последните дни на Помпей». И тоя роман много ми помогна със съзнание да обиколя бележитостите на изровения град. С голям интерес изходих кривите улици, постлани с камъни, разгледах храмовете, изровените къщя, лишени от покриви и прозорци, любувах се на фреските, посетих и музея с безбройните полустрошени статуи, римски съдове и вкаменени под лавата трупове. . .

Тъй като се почувствувах неразположен, аз не можах, за жалост, да придружа Маджарова с фуникюлера до върха на Везувий. Останах да го чакам в хотел «Диомед», в който бяхме слезли.

Върнали се в Неапол, посетихме двореца Сент Елм, отгдето се възхищавахме от широката картина на залива с островите Капри и Иския.

След няколко деня напуснахме Неапол и се отправихме

за Рим. Тук се настанихме в един хотел на Corso. Посетихме Колизеума, който ми направи поразително впечатление със своята грандиозност, Форума, черквата «Св. Петър», Ватикана и неговите музеи, черквата Sanct Petro dei Vincoli с Микеланжеловата статуя на Мойсея. Ходехме често и в градините на Pincio, населени със статуите на великите хора на Италия. Един ден един българин от Пловдив ни заведе да видим рисувалното училище «Данте», в което следваше.

За жалост скоро почна да духа Sciroccо, Маджаров се поболя от малария и когато се поправи, потеглихме обратно за България. Имах много голямо желание да мина през Флоренция, Северна Италия и Венеция, но отпускът на другаря ми се свършваше, а и средствата ни не достигаха за по-дълги екскурзии. Ние се отправихме прочее за Бриндизи през голи равнища и хълмове, по брега на Адриатическото море.

От Бриндизи, един обикновен град, заминахме с парахода Florio и за три дена стигнахме в Цариград, без да се отбиваме негде, носейки в куфарите си за близките разни подаръци от лава и емайл, накупени в Неапол и Рим.

Скоро след това приведох в ред бележките си от пътуването си в Италия през Солун и Атина и написах сбирката си «Италия», която издаде Манчев.

В 1884 год. излязоха и «Поля и гори», в които поместих всичките си стихотворения, написани през 1881, 1882, 1883 год., както и втората половина от «Епопеята на забравените».

Да напиша последната ми даде повод една статия на Захари Стоянов в един вестник, гдето той изреждаше по какъв начин били загинали повечето от главатарите на Априлското въстание.

СЪЕДИНЕНИЕТО И СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА

И за тая епоха няма нужда да ти говоря много. Аз съм й посветил голяма част от романа си «Нова земя».

Като член на падналото правителство аз се видях естествено в неприятното положение на угнетен и преследван опозиционер. Наистина, възтържествувалата партия ме менажираше. Аз не бях малтретиран като някои от приятелите ми, довчерашни властелини, които бяха или насилствено турени в редовете на армия

та (Ст. Костов), или заставени да служат като хамали на гарата. Някои, заварени случайно в провинцията, бяха интернирани в Елена. Величков, на когото тоже искаха да навлекат мундира и когото спаси само разклатеното му здраве, се усети в това време крайно угнетен и сломен и захвана да пише записки, един вид автобиография — «Жертвата на един преврат». Сам аз останах пасивен зрител на всичко, което произлязваше, чувствувайки неловкостта на своето положение на съединист, комуто знамето е грабнато.

Когато се начена Сръбско-българската война, брат ми Георги, тогава румелийски офицер (по-рано адютант на Алеко паша), ми предложи да посетя бойното поле и аз охотно заминах за полесражението с брата си Владимира.

От София пътувах в един файтон със Сп. Вацов, който заминаваше за кмет на родния си град Пирот.

При Пирот попаднах обаче в самия огън на сражението, вярвайки, че градът е вече в български ръце.

За щастие сръбските гранати, които падаха около мене и съпътниците ми, се забиваха в калната земя, без да се пукат. На връщане от бойното поле престоях в София само няколко деня и заминах обратно за Пловдив, гдето и завърших сбирката си «Сливница», първото издание от която се изчерпа вече след месец.

ПРЕВРАТЪТ

Настана 9 август. Батенберг биде свален. В Пловдив се образува временно правителство от двете партии (казьонни и съединисти), но князът се завърна и казьонните се нахвърлиха с голямо ожесточение против съединистите. Наченаха се жестоки гонения, интернирания и затвори. Някои успяха да избягат през Родопите. Моят брат Георги, взел участие в заговора на 9 август, се спаси в Македония, брат ми Михаил, поручик, бе убит в лагера. Сам аз бях изложен в Пловдив на големи преследвания и се видях принуден да се крия у двама свои съседи, казьонни, д-р Несторов и д-р Доганов: нощ в избите, дене — по таваните. Само Ив. Лилов идваше от време на време да ме навестява, да играем на скамбил и да ми носи книги.

По едно време бурята поутихна и аз се осмелих да напусна скривалището си. Но на улицата ме срещна окръжният управител П. Димитров и ме посъветва да напусна Пловдив, тъй като при

разсвирепелите партизански страсти не отговаря за безопасността ми.

Да се снабдя с пашапорт беше обаче невъзможно, затова реших да избягам със съдействието и на някои казьонни в Турция през Харманли. До тоя град пътувах с железница, а един турски талигаджия ме прекара на едно пусто място с голяма опасност през границата — и оттам за Одрин.

В Одрин слязох в един български хан, чийто притежател ми извади тескере, за да отпътувам по железницата за Цариград.

ЕМИГРАНТСТВО

В Цариград прекарах есента и зимата, първен в хотел, после в частна къща. Тук заварих вече много емигранти: Цанков, Маджаров, Ив. Ст. Гешов, С. С. Бобчев, д-р Хаканов, Павлитов и др. От близките ми само Величков не беше между тях. Назначен член на временното правителство, той се намираше по това време случайно в Унгария, отгдето, без да се завърне в България, замина направо за Флоренция да учи живописство.

В Цариград емигрантите се събираха главно у Ат. Шопова, тогава секретар на екзархията. Разговорите се водеха главно върху политиката. За литература никой не се интересуваше. Понеже ежедневно идваха известия за малтретирания, изтезавания, убийства на русофили, Цанков събра в един хотел шефовете на емиграцията да съставят един протест против насилията в България. Аз обаче не отидох на свиканото събрание, в което бе приет мемоара до великия везир с копие до всички европейски посланици. В тоя мемоар, доколкото знам, се излагаха само свирепствата против русофилската партия и се искаше дипломатическа защита за притеснените, но не се говореше и за окупация от турски войски. При всичко това, когато ми поднесоха мемоара за подпис, аз отказах, считайки, че е неправилно да се предизвиква намесата на чужденците в нашите вътрешни работи. Това не попречи обаче по-после на официоза «Свобода» да ме обвини, че съм бил подкрепил с подписа си «предателския акт» на приятелите си емигранти, та аз се видях принуден категорично да опровергая безосновното обвинение.

ОДЕСА

В Цариград скоро почнах да се усещам усамотен и нещастен.

Емигрантската психология, тъй добре обрисувана от Мицкевича в Pan Tadeusz по живота на полските емигранти в Париж, се прояви и между българските политически бежанци, станали мнителни, раздражателни и озлобени едни против други. Аз лично се задушавах в гъстата атмосфера на политическите интриги и комбинации и намислих затова да замина за Одеса, гдето и пристигнах през зимата, след едно трудно пътуване по разиграното Черно море.

В Одеса слязох в един български хотел, след което минах на частна квартира в Пушкинская улица. (По-после менявах няколко пъти жилище.)

В първите дни бях очарован от живота в Одеса. Новите впечатления в страната на моите славянофилски мечти изгониха грозните спомени за близкото минало. Па бях приет и много радушно в кръга на избягалите в Одеса офицери, взели участие в превратата от 9 август и във воденето на Батенберга до Рени.

Тук бяха майор Гуджев, Бендерев, Груев, Стоянов, поруч. Ат. Иванов (по-малък брат на приятеля ми Никола Иванов от Сопот) и др. Скоро пристигна и брат ми д-р Вазов от Цариград.

Българските студенти в Одеса ми дадоха банкет. Държаха се горещи речи. Аз отговорих. В същия ден пристигна известие за Русенския бунт.

Много добре бях приет и в руските славянофилски кръгове, особено в дома на адвоката Кривцов, член на Одеското славянско благотворително дружество.

Но и тоя шумен живот почна да ми дотегва. Мисълта за България отново ме обзе властно. Аз се чувствувах, въпреки ласкавия прием, немил-недраг на чужбина, ненужен и безполезен (вж. стих. «Изгнаник»).

И тогава, за да запълня времето и заглуша скуката на безделния живот, аз намислих да напиша романа си «Под игото».

В това време майорите Гуджев, Бендерев и Груев ми предложиха да посетя с тях Москва и се запозная със същинската Русия и аз с възхищение приех.

МОСКВА И ПЕТЕРБУРГ

Москва произведе необикновено силно впечатление върху мене със своя Кремъл, със своите църкви, със своите археологически и художествени ценности, но не по-малко и със своите хора.

Ние не пропуснахме да посетим и всесилния тогава редактор на «Московские ведомости», Каткова, който се ползуваше по онова време с грамадно политическо влияние.

От Москва заминахме за Петербург. Пътувахме безплатно. Посрещнати бяхме от Славянското благотворително общество, което ни даде банкет. Тук се запознах с княза Василчикова, с литератора Панаева, с поета княз Голенищев-Кутузова и с много други руски писатели. Видях се и с професорите Ламанский и Флоринский и забелязах с учудване, че името ми е доста познато в тия кръгове. На банкета в наша чест присъствуваше и Н. Пашич, който държа кратка реч на руски. Тук, на тая братска вечеря, констатирах вече с досада, че симпатиите на славянофилите за Сърбия са много по-големи, отколкото за България. Една обща, зле прикрита хладина владееше въобще към българите, благодарение на тогавашната българска политика.

На едно вечерно събрание у княза Василчикова, гдето присъствува и ген. Анучин, аз чух обаче с учудване от устата на последния големи хвалби за Стамболова. Анучин се изрази, че неговата политика е много правилна и че той действува като добър български патриот. А и по-после впрочем аз забелязах, че в Петербург не всички одобряват поведението на тогавашната руска дипломация, която според тях била малтретирала България.

След две-тримесечно престоявание в столицата, през което време можах да посетя всичките й забележителности (музеи, театри, църкви), аз се завърнах в Одеса, за да продължа романа си «Под игото».

КИЕВ

Скоро след това пристигна от Цариград и Драган Цанков със своя щаб (Люцсканов, Миларов и др.) и състави от емиграцията една депутация, която да присъствува от страна на България при големите тържества в Киев за 900-летието от покръстването на русите. В тая депутация бях поканен да вляза и аз.

Киев ми направи неизгладимо впечатление с чудните си гледки от «Купеческия сад» и с разкошната си растителност.

В Киев прекарахме няколко дена в банкети, шествия и разходки с параход по Днепър. Посетихме и Киевопечерската лавра и знаменитите катакомби, целувахме мощите на светците.

На многобройните банкети бяха произнесени пламенни речи за славянското единство. Говориха всички видни руски славянофили — между тях и Победоносцев.

В Киевския градски театър бе дадена и една тържествена «Славянска вечер», на която се пяха всички славянски химни с изключение на българския. (Пя знаменитият хор на Славянски.) Описал съм всичко това подробно в «Пъстър свят» («Изпъденият марш»). Затова ще бъда кратък.

Аз и другарите ми бяхме съкрушени, убити от тая обида, нанесена на националното ни честолюбие, и стояхме като мъртви. Но изведнаж, след като бяха изпети всички славянски химни, ненадейно за всички стана прав абисинският герой, атаманът Ашинов, и извика със своя писклив глас: «Шумит Марица!» И цялата публика запляска с ръце и завика също: «Шумит Марица, Шумит Марица!»

Тогава хорът на Славянски поде нашия химн. Възторгът беше неописуем, цялата зала гръмна от ръкопляскания и викове, всички станаха на крака и се обърнаха към ложите, в които бяха българите с Цанкова. След малко нахълтаха при нас много руси, особено генерали, и ни запрегръщаха. Мнозина плачеха със сълзи.

ЗА БЪЛГАРИЯ

В Киев прекарах с депутацията около пет-шест дена и след това се завърнах пак в Одеса, гдето паднах в угнетено състояние. В туй време именно написах много от ония мрачни стихотворения, намерили после място в сбирката ми «Звукове».

Скоро след това получих писмо от майка си със съобщение, че при една среща със Стамболова той я уверил, че Вазов може да се върне и да разчитова на неговата защита от мстителността на политическите му противници в Пловдив.

Наситил се на емигрантския живот и на скитанията из Русия, аз охотно приех предложението на някогашния си другар от Букурещ и сега всесилен диктатор.

Заминах от Одеса с облекчение през пролетта на 1889 год.

случайно на същия параход, с който пътуваше и Светослав Миларов.

Преди да замина, боейки се, че турците в Цариград ще ме претърсват до голо, занесох «Под игото» и всички други свои ръкописи на един руски дипломат, служил по-рано в България, с молба да ги препрати до руската легация в Цариград, а оттук в София.

Пътуването по силно разиграното море беше мъчително. Аз постоянно боледувах. Миларов, напротив, като винаги весел bon vivant, въпреки бурливото море се чувствуваше добре и играеше на табла с капитана на парахода. Той нищо не загатна обаче за плана си, с който заминаваше за България.

СОФИЯ

В София намерих домашните си в много бедно положение. Майка ми беше наела една малка квартира в една стара полусрутена къща на х. Пешева, на Витошка улица. Аз се настаних с брата си Бориса в горния кат, а майки ми зае със сестра ми Вела долния. Брат ми Никола управляваше хотел «Вазов», в който и живееше. Брат ми Георги беше емигрант в Русия и служеше в Туркестанската област, в Асхабад. Оттам помагаше на семейството. Борис беше ученик в V или VI клас.

Като пристигнах в София, счетох за свой дълг да се представя преди всичко Стамболову, който тогава беше трудно достъпен. До дома му отидох с файтон. На вратата ме пресрещна един намусен служител, знаменитият Гунчо, и ми каза, че министърът не приема. Но когато го помолих да обади Стамболову името ми, веднага се завърна и ме заведе в кабинета на диктатора. Стамболов седеше до писмената си маса, наметнат с шал, и нещо пишеше. Като ме видя, стана, посрещна ме приятелски и първите му думи бяха: «Е, Вазов, помниш ли тараканите в Букурещ и полякинята, за която и двама ухажвахме?» След това разговорът ни мина на политическа почва. Попитах го защо не направи, каквото зависи от него, за да помири България с Русия, та да престанат натегнатите отношения между двата братски народа. Стамболов ми отговори, че и той желае това, но не е възможно, защото Русия поставя като цена на подобрение с нас нещо страшно: да изпъдим княза.

След това той засегна емигрантския въпрос и от разговорите

можах да разбера, че Стамболов познава много добре живота и намеренията на българските бежанци в Русия. «Аз няма да те разпитвам за тяхната деятелност, каза Стамболов, и не желая да насилвам съвестта ти, но аз знам от свои верни хора всичко какво се върши» — и ми изреди всичките акции на емигрантите за сваляне на княза.

Поетът и диктаторът се разделиха приятелски. Стамболов ме изпрати до външните врата с уверение, че, ако и русофил, мога да разчитам на неговата защита. «Идвай при мене, когато обичаш. Къщата ми е винаги отворена за Вазова. Ески дост, душман олмаз!»

И наистина в първо време отношенията между мене и Стамболова бяха коректни, ако не и сърдечни. По-после обаче чувствата ми се измениха. Аз не можех да одобря особено жестокия начин, с който Стамболов преследваше своите противници-русофили, поставени вън от законите, възмущавах се и от терора във вътрешното управление.

Тия настроения се отразиха и в творчеството ми от тая епоха (вж. «Травиата» в «Драски и шарки» и пр.).

След като се срещнах със Стамболова и се успоконх, аз можех, разбира се, да седна вече да работя, но бях за жалост много уморен, па и страдах от една мъчителна нервна болест на лявото око, която бях придобил в Одеса благодарение на това, че цяла една нощ бях чел «Анна Каренина» при слабото осветление на една лампа. Още в Одеса бях се лекувал у разни окулисти, които, не познавайки характера на болестта ми, само развредиха окото. Та и в София не можаха да поставят правилна диагноза, препоръчаха ми да нося черни очила, но и това не помогна. Тогава се реших да отида във Виена при проф. Фукс, който ме изследва дълго и ми заяви, че окото ми е съвършено здраво, че се касае за една невралгия, даде ми очила и ми позволи да чета. След това болките намаляха. Светлината не ме бодеше толкова, но дълго време още избягвах да пиша.

За щастие аз намерих в София някои от старите си приятели: Спас Вацов, М. Георгиев, Атанас Илиев и др., с които често дружах. Скоро в тоя малък кръжец влезе и ти, тогава началник на отделение и редактор на Министерския сборник. Като узна, че съм донесъл със себе си един голям роман, ти ме посети и ме убеди да го довърша. И аз приех. Избягвайки обаче да уморявам окото си, турих брата си Бориса да пише под моя диктовка. След известно време романът беше готов и аз ти го предадох.

Добрият за онова време хонорар (200 лева на печатна кола), който Министерството ми даде за «Под игото», подобри значително материалното ми положение. Скоро престанаха и болките в окото и аз добих нова охота за литературна работа.

И ето един ден предприемчивият софийски книжар Касъров ми предложи да редактирам едно ново списание. Имайки пред вид нуждата от такова списание, няколко приятели на българската книжнина се събрахме, ако помниш, една вечер в твоя дом заедно с Касърова. Решено беше да се възложи редакцията на мене, а всички присъствующи да вземат участие в него като сътрудници. Тъй се основа «Денница», която нарекох по името на Априловата.

Още първият брой на списанието се посрещна със съчувствие. Величков, който тогава живееше в Цариград, на драго сърце обеща сътрудничеството си и побърза да ми изпрати своята хубава критическа студия за Л. Каравелова.

Първите ми разкази в «Денница». («Дядо Нистор», написан още в Одеса, «Златната планина», хумореска, «Изборът», в който описвах впечатленията си от Сопот под името Дончев, «Сладкодумен гост на държавната трапеза», «Тъмен герой», «Епоха — кърмачка на велики хора», писани също в Русия, и др.) се четяха с увлечение. Стихотворения като обикновено, когато съчинявах повести, аз не пишех.

Някои от разказите ми не се харесаха обаче на властта. Особено разказът «Тъмен герой», в който се изобразява една терористическа сцена в затвора, предизвика голямо негодуване. Касъров бе повикан в полицията, повикаха и мене и ми заповядаха грубо да не смея да пиша повече против полицията. Уплашеният издател поиска вследствие на тая заплаха да преглежда предварително всеки мой разказ, на което естествено аз не се съгласих, обаче все пак престанах да поместям тенденциозни повести, за да не компрометирам цялото списание.

В «Денница» описах и своите пътувания из Русия. Но за да не шокирам известни настроения, нарекох статията си «Пътуване извън България» (а не «из Русия»). «Денница» съдържа и доста рецензии от мене под псевдонима Ц. Ф.

Списанието следва две години, след което, уморен, аз спрях. Особено ме измъчваше коректурата.

В епохата на «Денница» пада и моята женитба (4. XI. 1890). Кратко време преди това аз бях направил една разходка до Чепино, която описах в Министерския сборник под заглавие «В недрата на Родопите», за да запозная читателя със своите впечатления и възхищения от величествената природа и от българската земя и история.

Посетих с майка си и жена си Рилския манастир. Плод на това пътешествие бе описанието на «Великата Рилска пустиня» в Министерския сборник (VII).

За жалост, бракът ми излезе нещастен. Неудовлетвореността ми от брачния живот се вижда вече в стихотворението «Трънкосливката» в «Денница». След 13 месеца аз се разделих с жена си.

В ШВЕЙЦАРИЯ И ПАРИЖ

През 1893 година, боледувайки от гърло, една болест, която мислех, че съм уловил в старата си квартира на улица Витошка след една инфлуенца, аз направих едно тримесечно пътешествие до Швейцария, за да се посъветвам и с някои специалисти във Виена. На върха Пилат на Люцернското езеро се запознах с една парижанка, с която посетих Шамони и пътувах по Рейн. От Швейцария донесох своите «Швейцарски сонети».

Скоро след това написах своята драма «Хъшове», която бе играна с голям успех в Славянска беседа.

След паданието на Стамболова, 18 май 1894, се образува кабинетът на Стоилова и аз бях поканен да заема в него постът министър на народната просвета. Аз отклоних обаче двукратната покана и страдайки още от гърло, заминах за Париж, да се посъветвам със специалисти. Тук първият професор, към когото се обърнах, ми предписа разни лекарства за укрепление на организма ми и ме изпрати в едни бани за туберкулозни в Пиренеите. Аз бях отчаян, но по съвета на парижанката, с която бях се запознал по-предната година в Швейцария, аз се посъветвах предварително с д-р Fauvel, знаменит някога ларингист, излязъл обаче вече от мода. Фовел ме изследва грижливо, не откри нищо опасно в гърлото ми и ме изпрати в България с уверението, че след един месец гърлоболът ми ще мине. И наистина тъкмо след месец болката изчезна.

ДЕПУТАЦИЯ В РУСИЯ

В 1895 год. бе отпразнуван тържествено в цяла България литературният ми юбилей. Ти беше подпредседател на юбилейния комитет и знаеш прочее всичко по-добре и от мене. Няма какво да прибавя.

При изборите за VIII обикновено народно събрание бях избран за народен представител от Казанлъшката колегия. Като такъв взех участие в депутацията, която бе натоварена начело с епископа Климента да помири България с Русия.

Депутацията мина през Виена. Тук се бавихме няколко дена, за да се срещнем с руския посланик Капнист, един българофоб, който все пак ни улесни пътуването до Петербург.

В северната столица приемът беше много радушен. Още на гарата ни очакваше безчислен народ. Особено на голяма почит се радваше Климент. Жени и мъже се спущаха да му целуват ръка.

Вече на другия ден депутацията се яви при Лобанова с просба да ѝ изходатайствува аудиенция при императора. Но в същия ден се получи известие за убийството на Стамболова, което направи лошо впечатление на Лобанова.

Императорът прие българската депутация в Ораниенбаум. Специален влак ни отведе там в един дъждовен, навъсен ден. Морето във Финския залив силно се вълнуваше.

Пръв беше допуснат при царя Климент, който след половин час излезе с весело лице и каза: «Благополучно». След това Николай II дойде да поздрави останалите членове от депутацията. На мене императорът, облечен в полковнишка униформа, произведе впечатление на маловръстен момък с лице благо, добродушно, със също такъв поглед. В цялото му държание се чувствуваше някакво стеснение и свенливост.

Когато се завърнахме в Петербург, Климент ни разказа, че царят винаги бил скърбял, загдето българите се отчуждили от Русия, и че затова с радост посрещал сближението между двата народа, но че той считал княза Фердинанда за неискрен човек, предаден на Австрия. Климент много горещо се застъпил обаче за княза и уверил клетвено императора, че искрено и честно желае помирение с освободителите.

В Петербург прекарахме около неделя. Всеки ден имаше банкети, дадени от градския кмет, от Славянското дружество, от графа Кутузова в неговата вила и пр.

В България се завърнахме през Москва и Киев. Както в

Петербург, тъй и по всички по-големи гари в провинцията тълпи се стичаха да се поклонят на Климента.

В София дадохме отчет на Стоилова за своята сполучливо завършена мисия, след като Македонското въстание по искането на Лобанова беше спряно.

МИНИСТЪР НА НАРОДНОТО ПРОСВЕЩЕНИЕ

Като народен представител аз не проявих никаква политическа дейност. Не взех никакво участие и в острите политически борби, много повече зает с идеята за един голям роман.

Тоя роман, «Нова земя», една верига от спомени и лични преживявания, излезе в 1896 година. Но критиката ме посрещна за жалост враждебно.

От неприятелското настроение, което съгледах в единодушното решение на критиката да ме отрича, аз разбрах, че положението ми на писател е невъзможно и че трябва да престана да пиша. И аз захвърлих перото.

Това бе и главната причина, гдето не отказах вече в 1897 да приема поканата на Стоилова да вляза в кабинета му.

Величков доброволно ми отстъпи своя пост и аз през м. август станах министър на народното просвещение. Такъв останах и след оставката на Величкова до паданието на Стоиловия кабинет, септември 1898.

Като член на Стоиловия кабинет аз се озовах, уви, във вълните на политическите страсти. След атаките на своите литературни противници попаднах под много по-жестоките удари на политическите врази на кабинета. Всеки ден ми носеше нови ядове и тревоги. Засилването на крайните течения в средата на учителството предизвика негодуването на известни среди против самия министър. Големи душевни терзания ми причини и настоятелното искание на руския представител Бахметьев да се уволни популярният между студентството проф. Милюков. Кабинетът, който желаеше да заякнат току-що възстановените добри отношения с Русия, се видя принуден да отстъпи под натиска на руския пълномощен министър. Аз можах да издействувам поне толкова: Милюков да не се уволнява, а да получи отпуск със заплатата си до изтичането на контракта, за да може да направи една научна екскурзия в Македония.

Големи неприятности ми създаде и въпросът за откупуването на ориенталската линия и проектирания от правителството заем. Опозицията намери в проектите на кабинета благоприятна почва за агитации. Правителството бе обвинено, че «копае гроба на България». Създаденото настроение се разрази в многобройни митинги в страната, в които се изискваше оставката на кабинета. Когато се гласуваха предложенията за заема и за ориенталската линия, произлезе разцепление в средата на самите правителствени партизани. Оттегли се и Величков от кабинета, без да изложи мотивите на оставката си. Аз останах верен на Стоилова. Скоро обаче шефът на правителството след един апоплектичен удар се оттегли с целия кабинет от властта и аз почувствувах едно облекчение — сякаш един голям товар бе се смъкнал от гърба ми. Простих се с поста си с убеждението, че не е трябвало да ставам министър.

ОТ 1899 ДО 1912 ГОДИНА

След като напуснах министерството, дълго време не работих, желаейки да остана верен на решението си повече да не пиша.

През лятото на 1899 год. направих обаче едно няколкодневно пътешествие из Малката Стара планина към Искърския пролом и ненадейно музата ми пак ме посети. Написах своята сбирка Скитнишки песни, в която изложих своите нови настроения. Особено характерно за тоя период от творчеството ми е стихотворението «Горска скитница», което се завършва с двата куплета:

Аз бегах от суетата!
Мраз ми иде по челото
от мермера на палата,
на министра от креслото.

Днес простирам пак ръцете
към другаря на песните —
не позна ли ме, поете?
— Музата си поздрави ти!

Тая моя сбирка има добър успех. Аз я смятам и днес за една от най-добрите си. В нея аз възпях физическия труд като една голяма национална добродетел и се приближих въобще към народа, вниквайки в душата и на най-бедния. (Вж. «Елате ни вижте».) Почти едновременно със «Скитнишки песни» написах и издадох в 1900 сбирката «Под нашето небе», която носи името си от първото стихотворение. Всичките теми на поместените в нея късове са взети из българския живот и българската природа. Тая сбирка се посрещна обаче глухо. За нея нема никакъв отзив.

В 1902 год. бяха цанковистите на власт и аз почти нищо не работих. Издадох само сбирката си «Пъстър свят».

Но в същата година по покана на комитета «Българско отечество» да опиша някои живописни кътове на България (между друго и долината на Янтра) аз посетих Търново — и това ми даде щастливата идея да се занимая с историята на древната българска столица и въобще с българското минало. От това си пътешествие аз донесох плана за цяла редица исторически разкази и драми.

В 1903 год. написах романа «Казаларската царица».

След това аз две-три години малко работих по причина на боледувание. Страдах особено от невралгия в дясната ръка, която ме докарваше до решение на самоубийство. После цяла година страдах от гърлобол. В 1905 бях пак болен от ръка.

В това време ходих за гърлото си във Виена при знаменития проф. Chiari, един неприятен човек, груб в обращенията си и пестелив на думи, който ми каза, че няма нищо в гърлото ми. Но понеже болките ми се усилваха, аз отидох в Нанси, като носех препоръка от един наш лекар до прочутия ларинголог д-р Jacques. Тоя ме прегледа внимателно и ми каза също като Chiari, че няма никаква органическа повреда в гърлото, но че от многото мазание и горение, което ми бяха правили докторите в София и Виена, ципата била станала много чувствителна, та трябвало да чакам да се изгуби тая irritabilité excessive. Аз страдах обаче в същото време и от пясък по причина на възпаление на бъбреците. По съвета на д-р Сарафова отидох за това в Contrexéville, да се ползувам от тамошните води. Но тук стигнах с големи болки в гърлото и прекарах една страшна нощ в хотела. Бях сам. Отчаян от ужасните страдания, аз отидох пак в Нанси при д-р Жак, но тоя ме посрещна недоволен, че тъй бързо съм се върнал.

Вместо да се отправя обаче в Contrekéville и да лекувам бъбреците си, аз реших да се прибера в София. Като стигнах във Виена, болките в гърлото станаха несносни. Тук се показах

отново на д-р Кияри. Той ме прегледа, намери, че има възпаление в гърлото и ми предложи втори път да ме гори (по-напред беше ме горил без никаква полза, сега ме гори с електричество с един нажежен шиш). Но гърлото отече и аз полужив се върнах в София (1906—1907). Тук д-р Ц. ме лекува, докато изчезнат раните от горенето. Но болките продължаваха. Помолих тогава лекарите да направят консултация. Дойдоха и като не намериха никаква причина за тия болки, предположиха, че ми идат от нерва на някой зъб от дясна страна, и ме заставиха да извадя тоя зъб, макар че беше съвсем здрав. При вадението обаче зъбът се строши и при болките от гърлото се прибавиха несносните болки от зъба. Д-р В. ме посъветва тогава да направя една разходка до Цариград, като предполагаше, че болките идат от някакво нервно разстройство. Слезнах в българската болница «Евлоги Георгиев», на която директор беше тогава брат ми д-р Вазов. След няколко дена, мъчително прекарани, стана консултация от цариградски знаменитости по болести на гърлото. Един ерменец, д-р Ананиян, обяви, че няма нищо в гърлото, но понеже оставала част от сливицата, която била горена, та да не би тя да дразни гърлото, предложи нова операция: отрязаха ми сливицата, но се върнах в София все пак болен. Няколко месеца обаче след това гърлото ми премина от само себе си и аз написах едно подир друго «Иван Александър», «Светослав Тертер», «Легенди при Царевец» и «Пролога» за откриването на театъра. И за тия свои творби аз проучих цялата литература, която ми беше достъпна в София.

ВОЙНИТЕ

В 1912 год. се почна Балканската война и под гърмежа на българските победи написах стихотворната сбирка «Под гърма на победите», по-голямата част от която печатах във в. «Мир» още същата година. Като отделна книга тя излезе в 1914 год.

В 1915, в голямата война, написах пак голям брой стихотворения, вдъхнати пак от нашите победи и от радостта за постигнатия народен блян — освобождението на Македония. И тях напечатах първен в «Мир» и «Военни известия». Като отделна книга се явиха в 1916 г. под название «Песни за Македония».

А сега: «Конец и богу слава», както туряха едно време на края на книгите.

БЕЛЕЖКИ

СЪКРАЩЕНИЯ

БИВ — Библиотека «Иван Вазов». № 1 — 121. Под редакцията на д-р Борис Вазов. София, Книгоиздателство «Факел», 1926—1941.

БСб — Българска сбирка. Списание за книжнина и обществени знания. Под редакцията на С. С. Бобчев. Пловдив, г. I—VI, ян. 1894 — дек. 1899; София, г. VII — XXI, ян. 1900 — дек. 1915.

ДП — Духовна пробуда. Религиозно-обществено списание. Урежда се от редакционен комитет при близкото участие на И. Вазов, К. Величков, Ст. Михайловски и руския свещеник Гр. Петров. Издател-стопанин Петко Беловеждов. Пловдив, г. I—IV, март 1906 — дек. 1910.

ИБП — И. Вазов. Из бележника на поета. (Откъслеци от природата и живота). София, Книгоиздателство «Победа». 24 окт. 1920. 96 стр.

ИСв — Илюстрация Светлина. Месечно илюстровано списание. Редактор-издател Йордан Михайлов. София, г. I — XLI, март 1891 — дек. 1934.

М — в. Мир. Орган на Народната партия. София, г. I — L, септ. 1894 — дек. 1944.

Н — Напред. Независим вестник за политика и литература. Дир. Н. Георгиев, ред. Ст. Михайловски. София, г. I — III, юни 1919 — ноември 1921.

НО — Народна отбрана. Независим военен ежедневник. София, г. I — XXVI, март 1919 — септ. 1944.

ПИВ — Прослава на Ивана Вазов. Сборник за тържествата и честванията на народния ни поет по случай 50 год. от неговата книжовна дейност. Съставил Ст. Чилингиров. София, Кооперативна печатница «Гутенберг», 1921, 430 стр.

С — И. Вазов. Съчинения, т. I — XXVIII. София, Книгоизда-

телство на Ал. Паскалев, 1921—1922 (т. I—III са излезли под заглавието «Пълно събрание на съчиненията»).

Х — Художник. Илюстровано литературно-художествено списание. Редактори: П. Генадиев, С. Радев и Ал. Балабанов. София, г. I, 1905—1906; г. II, 1906—1907; г. III, 1909.

ЮИВ — Юбилеят на Иван Вазов. Тържествено празнуване 25-годишнината от книжовната деятелност на И. Вазов на 24 септември 1895 г. Събрал и наредил юбилейний комитет. София, Т. Ф. Чипев, 192 стр.

*

Настоящият том съдържа различни по характера си произведения на Вазов: разкази от последния период на живота му (1901—1921 г.), които са останали извън неговите сборници с белетристични творби, спомени, писани от 1893 до 1921 г., също непоместени в неговите книги (с изключение на няколко спомена, включени в издадения през есента на 1920 г. малък сборник под наслов «Из бележника на поета»), различни автобиографични материали (автобиографии, статии за собствени творби, интервюта, юбилейни речи и др.); като приложение е поместена първата част от книгата на Ив. Д. Шишманов «Иван Вазов, спомени и документи», представяща живота и творчеството на поета през собствения му поглед.

Целият този материал несъмнено ще допълни представата на съвременния читател за крупното и многостранно дело на Вазов. В разказите от последния период на живота му или в неговите спомени, в автобиографиите, в интервютата или в юбилейните му речи — навсякъде бие пулсът на неговата голяма любов към България, навсякъде откриваме дълбокото преклонение на Вазов пред българския народ. Тази страстна и всеобхватна любов проличава дори в малката непечатана приживе на писателя анкета от един семеен албум, която поместваме в края на тома. В отговор на въпроса: «В коя страна бихте предпочитали да живеете?» Вазов възкликва: « — България! България!».

Препрочитайки произведенията, поместени в настоящия том, читателят още веднъж ще се убеди, че през целия си живот Вазов е живял с болките и радостите на своя народ, с неговите борби и стремежи. Трябва обаче да се отбележи, че в някои свои творби от първите две десетилетия на нашия век Вазов, рожба на друга епоха, не е могъл добре да разбере идейните борби,

извикани на живот от новото време: в едни случаи, ратувайки за национално единство и не можейки да схване същността на изостряцата се в началото на века класова борба между буржоазията и пролетариата, той представя социалистите в отрицателна светлина, като често пъти изопачава техните идеи; в други случаи Вазов изпада в краен национализъм, или пък наивно си представя бъдеща България като една идеална монархия и т. н. Подобни слабости откриваме както в разказите му («За Костенецкия водопад», «Беседа над Княжево», «Вакация», «Людоеди», «Последният ден на XX век»), така и в някои спомени («Революция»), статии («За «Казаларската царица») или интервюта («Между нашите поети и писатели», «Успеха на «Борислав». Как се е родил «Борислав»). Независимо от това ние включваме съответните произведения в настоящия том, тъй като целта на изданието е да представи в изчерпателна пълнота цялото литературно дело на писателя.

РАЗКАЗИ

В първата част на този том са поместени осемте разказа, които Вазов е включил в т. 13 от последното издание на своите съчинения от 1921—1922 г. Тези разкази са възникнали в периода между 1902 и 1914 г. Обстоятелството, че при подготовката на своите съчинения за печат Вазов се е спрял именно на тях, отделяйки ги по такъв начин от останалите свои разкази, писани през същия период, ни задължава да ги поставим на първо място. При подредбата им сме се придържали към хронологическия принцип, съблюдаван и от самия автор.

В бележките към отделните разкази сме посочили всички по-важни поправки, които Вазов е внесъл в текста при последното издание на съчиненията си, с изключение на поправките в правописа и на някои не особено съществени езикови поправки. Трябва да се има пред вид, че за работата на Вазов над езика и правописа при тези разкази са характерни същите тенденции, които бяха посочени при характеристиката на работата му над последното издание на по-ранните негови разкази (вж. бележките към т. 6, стр. 448—449 и т. 9, стр. 427—428).

В началото на втората част от тома поместваме останалите разкази на Вазов, обнародвани между 1901 и 1921 г. във вестниците «Мир», «Малък дневник», «Напред» и в списанията «Българска сбирка», «Духовна пробуда» и «Листопад». Тези разкази

Вазов не е събирал в отделна книга, с изключение на разказа «Пир в Ерусалим», поместен през 1920 г. в сборника «Из бележника на поета». При подредбата им сме се ръководили от датите на тяхното публикуване в печата, близки като правило до датите на създаването им.

ФЕЛДФЕБЕЛ СТАМБОЛКОВ

(Стр. 9)

Разказът е публикуван за пръв път в *БСб*, г. IX, 1902, кн. 9, стр. 549—557. След това е поместен в *С*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки по *БСб*:

Стр. 11, р. 8: «в меснатото» вм. «в меснато».

Стр. 17, р. 4—5: «Кой те знаел» вм. «Кой е знаял».

Стр. 17, р. 9: «подадоха» вм. «дадоха».

Разказът е написан в началото на 1902 г. Поводът за възникването му е разкрит в спомена на Андрей Тошев «По неволя поет», обнародван в сп. «Българска мисъл», г. XIII, 1938, кн. 7—8, стр. 409—427. Според него в основата на творбата е легнала истинска случка; войникът-съчинител на песента за крал Милан бил самият Андрей Тошев, а името на героя фелдфебел Стамболков било малко преиначено (в действителност фелдфебелът се наричал Стамболски). В цитирания спомен А. Тошев е направил следната характеристика на фелдфебел Стамболски: «Обучението на нашата рота, както казах, се водеше от старослужащия фелдфебел Стамболски, селянин от Бургаско. Той бе дръглив, нервен и сприхав, рядко биваше трезвен. Според настроението, в което изпадаше, биваше ту груб, ту благ. Но навремени, под влиянието на алкохола, ставаше зъл, готов и да удря. В такова настроение го заварихме един ден аз и сродникът ми Борис Митов, в момента, когато бе построил ротата в една от пловдивските улици, преди да почне занятие с нея. Ние се бяхме отбили за малко в Народната библиотека и се връщахме със закъснение от няколко минути. Знаейки какво ни очаква, напразно се опитахме да се примъкнем незабелязано в редицата. Стамболски ни зърна и със закани се нахвърли върху ни. На плахите ни обяснения той яростно повтаряше, че щял «да ни скине мордите», че не можел да търпи такива «безаобразия» (така именно — «безаобразня»), че щял да ни «пертуни» (бие) и др.» (стр. 423).

Варианти в *БСб*

Стр. 9, р. 2: през ноември / през септември * р. 3—4: аз и още няколко / аз и няколко още * р. 27: друг / *липсва* *

Стр. 11, р. 7—8: с пронизителните си и затънали / с пронизителните и затънали * р. 29: по пода / по пола * р. 38—39: на фелдфебел Стамболкова / на фелдфебел Стамболков *

Стр. 12, р. 7: аз съм доброволец / а съм доброволец * р. 16: ваксах му чизмите / ваксвах му чизмите *

Стр. 13, р. 13: вероломско нападение / вероломско нападане *

Стр. 14, р. 30—31: Аз не съм писал / Аз не съм писувал *

Стр. 15, р. 20: да се окопитя / доде се окопитя *

Стр. 16, р. 32: става нужда / става нужно *

Стр. 17, р. 20: цената на песента / цената на песнята * р. 37: към този човек / към тоя човек*

Стр. 13. *«Казачья колыбельная песень»* — при предаването на заглавието е допусната езикова грешка— правилната руска форма е «песня», а не «песень». Стихотворението на М. Ю. Лермонтов «Казачья колыбельная песня» е написано в края на 1838 г.; напечатано е за пръв път в«Отечественные записки» през 1840 г., след което придобива широка популярност.

Стр. 14. *Ритмувам* (остар.) — римувам.

Стр. 15. *Быть по сему!* (рус.) — тъй да бъде!

Стр. 17. *Търново-Сеймен* — бивше село в Югоизточна България, разположено на около 50 километра южно от Стара Загора; в миналото важен железопътен възел; по-късно преименувано Гара Златидол, а от 1947 г. присъединено към град Марица, днес в Хасковски окръг.

ГРАНИЧНА ХИЖА

(Стр. 18)

Разказът е напечатан за пръв път в *Х*, г. I,1905—1906,кн.8—9, стр. 2—3. По-късно е включен в *С*.

Печата се по текста от *С* със следната поправка по *Х*:

Стр. 20, р. 23: «Няма цели три» вм. «Няма още цели три».

Според авторската дата под текста разказът е написан на 28 ноември 1905 г. Веднага след това той е даден за обнародване. Книжката на списанието, където е поместен, излиза от печат на 15 януари 1906 г.

Варианти в *X*

Стр. 18, р. 11: от вратата ѝ / из вратата ѝ * р. 12—13: Едно селянче някакво, незнайно, безименно, бедно, чедо на някаква друга хижа / Едно селянче някакво, незнайно, безименно, бедно чедо на някаква друга хижа *

Стр. 19, р. 12: Прибрал се войникът / Прибрал се е войникът * р. 20: навеждат чорлави клони / навождат чорлави клони * р. 27: служѝ в града / служѝ в град *

Стр. 20, р. 2—3: Алекси е в балкана / Алекси ако е в балкана *

Стр. 18. *Белмекен* — старото име на връх Коларов в Източна Рила, висок 2627 м.

Стр. 18. *Срещу него ~ възвишава се други връх* — касае се за връх Ибър, също в Източна Рила, висок 2666 м.

Стр. 19. *Юрушко стадо* — от юрук (тур.), турски пастир, скитащ из планините.

Стр. 19. *Гидийски* (диал.) — буен, необуздан, проклет.

ЗА КОСТЕНЕЦКИЯ ВОДОПАД

(Стр. 21)

Разказът е обнародван първоначално в *X*, г. II, 1906—1907, кн. 1, стр. 2—3. След това е поместен в *C*.

Печата се по текста от *C* със следната поправка по *X*:

Стр. 23, р. 27: «вниманието ми» вм. «вниманието ни».

По всичко личи, че в основата на творбата лежи действителен случай. През лятото на 1906 г. Вазов действително е посетил Костенец, откъдето на 24 юли с. г. е изпратил на Ив. Д. Шишманов илюстрована картичка с изображението на Костенецкия водопад. На 2 август 1906 г., веднага след завръщането си в София, той е написал разказа и го е предложил за обнародване. Книжката на списанието, където е поместен разказът, носи дата 20 септември 1906 г.

В този разказ Вазов се е опитал да очертае от позициите на безпристрастен наблюдател оформилите се «два лагера, два свята» в тогавашното българско общество. Характеристиките, които той прави на представителите на тези два лагера обаче, макар и не лишени от известна правдивост, са в основата си неправилни. Както е известно, Вазов е бил чужд на социалистическите идеи, които по

това време печелят все повече привърженици. При все това разказът е интересен като проява на загриженост на писателя за утрешния ден на българското общество.

Варианти в *X*

Стр. 21, р. 13—14: да потегли към Тракия / да потегли за към Тракия *

Стр. 22, р. 13: неуреда на нашите / неуреда в нашите *

Стр. 23, р. 38: не ни трябваха / не ни трябваше *

Стр. 24, р. 18: от прозореца / из прозореца * р. 26: се обади обиден / се обади учуден * р. 37: които не се проумяваха, не се разбираха / които се не проумяваха, не разбираха * р. 40—41: израснала от народната почва / израстнала из народната почва *

Стр. 25, р. 13: трицветното знаме / трицветното знаме на България * р. 13—14: а се кланя на знамето на социализма / и ниско се кланя пред червеното знаме на социализма *

Стр. 21. *Костенецкия водопад* — водопад, образуван от Костенецката река, непосредствено над Костенецките минерални бани, на два километра югозападно от гр. Костенец.

Стр. 21. . . .*слънцето пак ще продължава да обикаля около земята — според свещеното писание и г. Йончева* — може би се касае за тогавашния учител от Трета мъжка гимназия в София Тодор Йончев.

Стр. 22. . . .*погрома, станал преди малко в Пловдив въз гръцките здания и гръцките дюкяни* — в отговор на противобългарските изстъпления в Гърция на 16 юли 1906 г. в Пловдив се организира митинг; след този митинг е извършен погромът, за който става дума.

Стр. 22. *Гръцките злодеяния в Македония* — възползувани от разгрома на Илинденското въстание и от разединението на македонските организации, през 1905—1906 г. гръцките шовинисти организират многобройни нападения на гръцки чети върху редица села в Македония, където при съдействието на турските власти горят къщите и избиват близките на участниците в Илинденското въстание.

Стр. 23. *Андарт* (гр.) — гръцки четник; бунтовник.

Стр. 23. *Ригам* (диал.) — бълвам, изригвам.

НЕБИВАЛА ЗАЩИТА

(Стр. 26)

Разказът е публикуван за пръв път в *Х*, г. I, 1905—1906, кн. 15—16, стр. 2—3. По-късно е включен в *С*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 28, р. 28: «тъй свойствено» вм. «тъй свойствена».

Стр.28, р. 34—35: «движенията му» вм. «движението му».

Варианти в *Х*

Стр. 26, р. 17: и каза с дебелия си груб глас / и каза с дебелия си груб, енергичен глас *

Стр. 27, р. 16: толкоз убедително и лесно / толкоз повече убедително и лесно * р. 28—29: отсъствието на подобни постъпки в миналото / отсъствието на случаи от подобни постъпки в миналото *

Стр. 28, р. 26: продума му ниско / подума му ниско * р. 29—30: минимума на наказанието / минимум на наказанието *

Стр. 29, р. 26—27: почти безучастно / почти безучастна, * р. 36: не бе забележена / не бе забележено *

Стр. 29, р. 5: едното обви ръце / едното обви ръцете * р. 6: Адвокатът посочи / Адвокатинът посочи * р. 10: Пожертвувала се е, за да спаси / Пожертвувала се е, обезчестила се е, погубила се е, за да спаси *

Стр. 27. *Кругом виновата* (рус.) — изцяло виновна.

Стр. 29. *Карател* (рус.) — който наказва.

Стр. 30. *Вердикт* (лат.) — присъда.

БЕСЕДА НАД КНЯЖЕВО

(Стр. 31)

Разказът е напечатан за пръв път в *ДП*, г. I, 1906, кн. 8, стр. 7—9. По-късно е поместен в *С*.

Печата се по текста от *С* със следните поправки по *ДП*:

Стр. 34, р. 22: «От съкрушението ни на» вм. «От съкрушението на».

Стр. 37, р. 10: «23 май» вм. «29 май»

Като взема повод от демонстрацията на група студенти-социалисти по случай годишнината на Ботевата смърт, Вазов вплита в своето повествование разказа за няколко руски социалисти, които нескриватзадоволствотоси от падането на Портартурската крепост по време на Руско-японската война от 1904—1905 г. И в този случай в основата на творбата лежат реални събития. Студентската демонстрация вечерта на 18 май 1906 г., когато се е честувала 30-годишнината от Ботевата смърт, е действителен факт, но знамената, за които става дума, са били окачени по домовете на някои граждани не във връзка с Ботевата годишнина, а по случай именния ден на княза (вж. например съобщението «Социалисти студенти и националното ни знаме», поместено във в. «Вечерна поща», бр. 1707 от 20 май 1906 г.). Що се отнася до отношението на руските социалисти към съдбоносната за изхода на войната капитулация на Портартурската крепост, уместно е да се припомни статията на В. И. Ленин «Падането на Порт Артур», напечатана в издавания в Женева болшевишки орган «Вперед», бр. 2 от 14 януари 1905 г.: «Руският народ — пише тук Ленин — спечели от пораженнето на самодържавието. Капитулацията на Порт Артур е пролог на капитулацията на царизма» (Съчинения, т. 8, стр. 40).

Варианти в *ДП*

Стр. 31, р. 3: на 21 май — вечерта / на 21 май завчера *

Стр. 32, р. 5: да седне до нас / да седне при нас * р. 14: как на 18 / как на 18 май * р. 24—25: с гневно възклицание / в гневно възклицание *

Стр. 33, р. 5—6: между които и двама руси / между които двама руси * р. 26: приятно съобщение / приятно събитие * р. 40: на днешната Русия / на днешна Русия *

Стр. 34, р. 1—2: да не би да излезе / да не би тя да излезе * р. 16—17: то не ни дава / то ни не дава * р. 17: За интелигенцията няма място / За интелигенцията, за честната и любящата родината си интелигенция няма място * р. 19: се облива с кръв / се облива в кръв * р. 20: стотици хиляди / стотини хиляди * р. 25—26: и ако и ние обладавахме / и ако и ние да обладавахме * р. 35: създадени от деспотизма / създаден от деспотизма *

Стр. 35, р. 24: величайша глупост / величайшата глупост *

Стр. 36, р. 31: сребропепелявите облаци / сребристо-пепелявите облаци *

Стр. 32. . . . *монументалната фигура на г. З.* — става дума за Стоян Заимов (1852—1932), революционер и обществен деец, участник в революционното движение преди Освобождението, автор на биография на В. Левски и на известните спомени «Миналото. Белетристически и исторически очерки из областта на българските революционни движения от 1870—1877 год.»; след Освобождението той е учител, окръжен управител, директор на Народната библиотека, а през последните години на живота си — директор на къщите-музеи в Плевен. Заимов е един от близките приятели на Вазов (интересни подробности за взаимоотношенията им се съдържат в спомените на Борис Вазов, поместени в книгата «Иван Вазов. Сборник от спомени, материали и документи». София, 1949, стр. 44).

Стр. 33. *Тогава трае Руско-японската война още, Портартурската обсада трае* — империалистическа война между Япония и Русия за господство в Далечния изток, избухнала на 27 януари 1904 г. и приключила с поражението на Русия на 23 август 1905 г.; от април до юли 1904 г. японските войски предприемат настъпление в Южна Манджурия и обсаждат град Порт Артур (днес Люйшун,пристанищен град в Китай), чийто гарнизон геройски се защищавал по време на няколкомесечната обсада.

Стр. 33. . . .*генерал Щосел предал Порт Артур на Ноги:* А. М. Стесел (1848—1915), руски генерал, участник в Руско-турската освободителна война, а по-късно комендант на Порт Артур и началник на Квантунския укрепен район; на 20 декември 1904 г. (2 януари 1905 г.),въпреки решението на Съвета по отбраната, подписал капитулацията на Портартурската крепост, която все още могла да се отбранява; като един от главните виновници за поражението на Русия бил осъден на смърт, но по-късно помилван от царя; Марезуке Ноги (1849—1912), японски генерал, командуващ Трета японска армия, която атакувала Портартурската крепост.

Стр. 34. *Стигматизация* (от гр.) — поставяне на белег или клеймо; прен. — заклеймяване, опозоряване, жигосване.

Стр. 35. *Ламански* — В. И. Ламански (1833—1914), известен руски историк и славист, професор в Петербургския университет.

ПОБЕДИЛ ЖИВОТА

(Стр. 38)

Разказът е напечатан за пръв път в *ДП*, г. II, 1907, кн. 3, стр. 8—10. По-късно е поместен в *С*.

Печата се по текста от *С* със следната поправка по *ДП*:

Стр. 41, р. 22: «мащехата природа» вм. «мащеха природа».

Варианти в *ДП*

Стр. 39, р. 7: облечени със снегове / облечени в снегове * Стр. 42, р. 5: Повика стражаря / Повика стражар * р. 7: в сляпото око / на сляпото око * р. 8: из раната му / от раната му*

Стр. 38. *Борисовата градина* — старото название на Парка на свободата в София.

Стр. 38. *Тлетворен* (рус.) — който причинява гниене, разлагане ; разложителен.

ПОСЛЕДНИЯТ МУ ДЕН

(Стр. 43)

Разказът е напечатан за пръв път в *БСб*, г. XIV, 1907, кн. 5, стр. 286—287. След това е поместен в *С*.

Печата се по текста от *С* със следната поправка по *БСб*:

Стр. 44, р. 22: «Симеоне!» вм. «Симеон!»

Варианти в *БСб*

Стр. 43, р. 7: клоните на дърветата / клоните на дървесата * Стр. 44, р. 31: Люби я тая земя / Люби тая земя*

Стр. 44. . . .*всичко, що се простираше между Охридското езеро и Унгарската равнина* — става дума за границите на българската държава при управлението на Борис I (852—889 г.).

КОГАТО ОДРИН БЕШЕ НАШ

(Стр. 46)

Разказът е публикуван най-напред в «Одрин — Чаталджа. Литературен сборник под редакцията на Иван Вазов, Кирил Христов и Александър Балабанов.» (София, 1914, стр. 7—11). След това е поместен в *С*.

В къщата-музей «Иван Вазов» в София се намира в ръкопис първоначалната редакция на произведението (инв. № 570); тук се пази и коректура от първата публикация с поправки от ръката на автора. Интересни подробности за запазената чернова се съ-

държат в спомените на Н. Г. Данчов (вж. сб. «Иван Вазов в спомените на съвременниците си», София, 1966, стр. 298—299).

Печата се по текста от *С* със следните поправки:

Стр. 47, р. 1: «март» вм. «май» (по ръкописа).

Стр. 47, р. 17—18: «на най-високия» вм. «на високия» (по ръкописа, коректурата и първата публикация).

Варианти в ръкописа

Стр. 46, р. 4—28: Подир големите катастрофи ~ порасли до небето заедно с нея / *липсва* *

Стр. 47, р. 1: Лани, на 22 март, девет дена след / На 24 март миналата година, единайсет дена след *(зачертано)*; Лани, на тоя същи ден, единайсет дена след * р. 2—3: аз пътувах / аз тръгнах *(поправено както в текста)* * р. 3: *след* народните представители *зачертано:* за това от които бях поканен в него * р. 4: първа столица / втора столица * р. 8: и погледнах / погледнах * р. 11: *след* казах аз на *зачертано:* един от другарите * р. 16: високи / ниски *(поправено както в текста)* * р. 23: *след* с името му тепето *зачертано* при кое * р. 27—29: На едно от тях ~ българското / *липсва* * р. 30: на въздуха / на въздух * р. 31: да влезем / да минем до *(поправено както в текста)* * р. 34: Минахме / С едноконна бричка минах *(поправено както в текста)* * р. 36: пушливи / димящи *(поправено както в текста)* * р. 36: *след* огньове *зачертано* готвят си храна *

Стр. 48, р. 1: се предаваше / губеше битката, губеше града *(поправено както в текста)* * р. 3—4: Една престъпна и ненужна вандалщина / *липсва* * р. 8—9: *след* български трицветни знамена *стои:* Знамена по турски къщи, знамена по гръцки къщи * р. 11: на уплаха / на уплах * р. 15: Пред конака на кметството /Пред конака на валията * р. 16: генерал Вазов / генерал Вазова * р. 17—18: *след* Поздравления, здрависвания, ликувания! *стои:* На сички гости са определени квартири. Моята е в конака на един избягал паша. Озовавам се в стаи, мобилирани богато и с вкус *(думите* богато и с вкус *са написани допълнително вместо зачертаната дума* разкошно), по европейски * р. 26: грохнал старец / грухнал старец * р. 30: дупка в кубето / дупка в стената на кубето * р. 32: *след* Губернаторът ни дава обяд *зачертано:* Възхищения, наздравици, «ура!» безкрайни. Може ли да се изрази онова, което чувствуваме? * р. 37: Фуад бей / Изедин бей * р. 40: вечерта / вечеря *(поправено както в текста)* * р. 40: разходки / обиколки *(поправено както в текста)* * р. 41: добил / влязъл в *(поправено както в текста)* * р. 41: обикновения делничен / обикновената, делнична *(поправено както в текста)* *

Стр. 49, р. 2—3: *след* български знамена *зачертано:* знамена по * р. 7: *след* из улиците *зачертано:* така при * р. 7—8: Срещаше и г. Нодо / Срещаме при конака на валият, дето ще има вечеря *(думите* ще има *са написани допълнително вместо зачертаното* отиваме за) * р. 11: на самия валия, кротък / на самият валия, млад * р. 11—12: добродушен / образован *(поправено както в текста)* * р. 14—16: Оплаква се сам от ~ превземането на града / *липсва* * р. 16: ниско / *липсва* * р. 18—19: с железни пречки / напречени с железни пръстове *(поправено както в текста)* * р. 20—21: В него са лежали и гнили стотини българи: лежал е и Константин Величков / В него е лежал Константин Величков * р. 22: И казах си / *липсва* * р. 22: *след* О, Величков, *зачертано:* о, пламенний патриото * р. 25: Вечерта богата вечеря във Валийския конак / Вечерта, председателствувана от генерал Иванова *(последните думи са вписани допълнително над зачертания текст:* е и умилна, и тържествена) е шумна, тържествена, весела. Присъствоват и там турските депутати. Много наздравици, «ура!», ръкопляскания. На един от народните представители му хрумна да дигне чашата и в моя чест, той пи *(думите* той пи *са написани вместо зачертаното* да пие / за поетът.

Постеснен от това намесване моята личност тука *(последните думи са написани вместо зачертаните думи:* тая чест) аз станах с чаша в ръка и отговорих:

— В тоя велик исторически час аз считам, че ние сме длъжни, че му е приликата, да славим само един *(зачертана е думата* друг) поет, гениалният поет, който написа оние велики, славни и вечни поеми, които се казват Лозенград, Селиолу), Люлебургас, Бунар Хисар, Одрин, творби, които прославиха България по целия свят. Този поет е българският войник! Велики часове *(последните две думи са били на нов ред и са зачертани)* *

Стр. 49, р. 26: Сутринта тръгваме да се поклоним на / Сутринта тръгваме с кола да се поклоним на *(написано допълнително над зачертаното:* но ето тръгваме с кола за)* р. 28—29: Айвазбаба е два-три километра) ~ гола равнина / Айвазбаба и Айджиолу са на два *(вместо* два *първоначално е било написано* няколко) километра на североизток от Одрин, голи тепета сред безконечната гола равнина * р. 29: *след думите* гола равнина *зачертано:* С тях са свързани други тепета * р. 32—34: Той е насеян с гилзи ~ гранати през щурмуването / Той е насеян с гилзи, с късове от гранати, с куршуми от картечи, с незапалени фугаси,

с разпилени войнишки дрехи на турци и цял изкопан с дълбоки и широки ями от българските гранати *(поправено както в текста)* * р. 36: нозе на едвам засипани / обувки на едвам засипани * р. 37—39: Страшните чудовища ~ грачат над нас. . . / Гарваните сърдито грачат над нас. Грамадни железни чудовища, круповски топове, приковани там, зяпат с черните си ждрела към полето. Те са пленници сега *

Стр. 49, р. 42 — стр. 50, р. 3: Въз тоя форт ~ от ужасната гръмотевица / *липсва* *

Стр. 50, р. 5: пояс с бодлива телова мрежа / пояс от телова мрежа с железни бодли * р. 15: българския стяг / българското знаме *(поправено както в текста)* * р. 16—17: В тоя дивен устрем ~ полковник Пашинов. . . / *липсва* * р. 18: *след* тепето Айджиолу *вачертано:* скачени с един * р. 20: *след* титаническата борба *стои:* в която доблестта на нашия войник се прояви така величествено и разнесе славата на България до най-далеките краища на света. Един силен вятър е излязъл и ни брули в лицата *(зачертано:* смразява ни с лед), поваля ни и не дава да си чуем думата * р. 31: на дълга и честта / на дълга и на честта * р. 31: *след* на дълга и честта *стои:* Присъстват и генерал Иванов *(името зачертано)*, Вазов, началникът на източния сектор, и генерал Кирков, началник на южния. * р. 32: одрински свещеник / български епископ от Одрин *(поправено както в текста)* * р. 35—37: Сълзи се точат ~ на по-свето място... / Но вятърът става още по-бесен. Той заглушава свещеника и в страшния вой и рев на веялицата ние сякаш долавяме само думата *(първоначално:* само тая дума) Слава! Слава! Слава! * р. 35: 20 март 1914 / 24 март 1914 *

Варианти в коректурата и в сборника «Одрин—Чаталджа»

Стр. 46, р. 9: преживяваме днес / преживяваме у нас *(поправено при коригирането както в текста)* *

Стр. 47, р. 27—28: На едно от тях се развяваше знаме: разбрах, че е българското / *добавено при коригирането* *

Стр. 48, р. 8—9: *след* български трицветни знамена *е имало следния текст, зачертан при коригирането:* Знамена по турски къщи, знамена по гръцки къщи. * р. 15: Ето ни в Одрин / Ето ни и в Одрин * р. 25: почти / *добавено при коригирането* *

Стр. 49, р. 20: лежали и гнили / лежали и гнияли * р. 25: богата вечеря / богат банкет *(поправено при коригирането както*

в текста) * р. 25: *след* богата вечеря във валийския конак *е имало следния текст, зачертан при коригирането:*

Вечерята, председателствувана от генерала Иванова, е шумна, тържествена, весела. Присъствуват и там турските депутати. Много наздравици, «ура!», ръкопляскания. Възторг неизразим. На един от народните представители му хрумна да дигне чашата и в моя чест, той пие за поетът.

Постеснен от това намесване моята личност тука, аз станах с чаша в ръка и отговорих:

— В тоя велик исторически час аз считам, че ние сме длъжни, че му е приликата, да славим само един поет, гениалният поет, който написа оние велики, славни и вечни поеми, които се казват Лозенград, Селиолу, Люлебургас, Бунар Хисар, Булаир, Одрин, творби, които прославиха България по целия свят. Този поет е българският войник! *

Стр. 49, р. 29: *след* безконечната гола равнина *е имало следния текст, зачертан при коригирането:* свързано чрез слаба седловина с Айджиолу и с Кавказтабя * р. 33: той е цял изкопан / той цял е изкопан * р. 40: на най-високото място / на най-високо място *

Стр. 50, р. 31: на дълга и честта / на дълга и на честта *

Стр. 47. *Любимец* — важна железопътна станция на линията Пловдив—Свиленград, днес на територията на Хасковски окръг.

Стр. 47. *Чаталджа* — селище в европейската част на Турция, на около 50 километра западно от Цариград; по време на Балканската война, на 4 и 5 ноември 1912 г. първа и трета българска армия правят неуспешен опит да пробият турските укрепления на чаталджанските височини.

Стр. 47. *«Капитан Андреевия връх»* — от името на капитан Никола Колев Андреев (1876—1912), проявил необикновена храброст по време на Балканската война в боевете за гара Кадъкьой, западно от Одрин, където загива в ръкопашен бой. Покъсно в негова чест селото Вирантеке е преименувано Капитан-Андреево (днес на територията на Хасковски окръг).

Стр. 47. *Джамията «Султан Селим»* — архитектурен паметник в Одрин, построен през втората половина на XVI в. от известния архитект Синан (1486—1578).

Стр. 48. *Генерал Вазов* — Георги Минчев Вазов (1860—1934), известен военен деец, брат на Иван Вазов.

Стр. 49. *Г. Нодд, отличният български приятел* — не ни се

удаде да идентифицираме лицето, за което говори тук Вазов; очевидно се касае за някой европейски кореспондент.

Стр. 49. *Валия* (тур.) — управител на административна област в Турция.

Стр. 49. *Айвазбаба* — първото укрепление от фортовия пояс на Одринската крепост, превзето от българската войска при щурма на 13 март 1913 г.; намирало се е в-източния сектор на крепостта.

Стр. 50. *Трага* (диал.) — диря, следа.

Стр. 50. *. . .блеснал с легендарната си храброст полковник Пашинов* — Иван Парашкевов Пашинов (1859—?), командир на 23 пехотен Шипченски полк, който превзел форта Айвазбаба; въпреки ожесточения огън полковник Пашинов атакувал смело позициите на противника, заставайки начело на войската с полковото знаме.

Стр. 50. *Айджиолу* — един от фортовете на Одринската крепост, разположен в източния сектор; бил превзет от българската войска на 13 март 1913 г., непосредствено след превземането на форта Айвазбаба.

ЛОЖА № 1

(Стр. 55)

Разказът е публикуван в *М*, бр. 1071 от 13 декември 1901 г. с подпис Х. Х. Докато Вазов е бил жив, повторно не е печатан. В събраните му съчинения е включен за пръв път от М. Арнаудов в «Събрани съчинения», т. 20, София, 1950, стр. 298—302.

Печата се по текста от *М* със следните поправки по смисъл:

Стр. 56, р. 4: «залъже» вм. «излъже».

Стр. 56, р. 25: «и й отговори» вм. «й отговори».

В този разказ Вазов предава впечатленията си от едно заседание на Народното събрание през есента на 1901 г., когато у нас се води оживена дискусия по въпроса за сключването от западноевропейските банки на нов заем от 120 милиона лева, който е трябвало да бъде гарантиран чрез предоставяне на чужди фирми на монопол върху българския тютюн. Тогавашното коалиционно правителство от демократи и либерали начело с Петко Каравелов е продължавало започнатите от бившето либерално правителство на Тодор Иванчов преговори с виенските банки при условие да се учреди монопол върху тютюна с тяхно участие. При гласуването на уговорения заем в Народното събрание обаче

правителството било бламирано и П. Каравелов се видял принуден да подаде оставка.

Стр. 56. *Жеманфишизъм* (фр.) — от израза «Je m'en fiche» (пет пари не давам, не иска им да знам).

Стр. 56. *Oh, comme il est coquet celui-là!* (фр.) — О, колко е кокетен този!

Стр. 56. *Madame, il est d'usage que les hommes seulement fassent des compliments . . . aux belles dames . . .* (фр.) — Госпожо, прието е само мъжете да правят комплименти . . . на хубавите дами . . .

Стр. 58. *Son discours aurait gagnè davantage s'il ètait plus court!* (фр.) — Неговата реч би имала по-голям успех, ако беше по-кратка.

Стр. 58. *Mais, c'est une indélicatesse, vous comprenez?* (фр.) — Но това е грубост, нали разбирате?

Стр. 59. *Voilà un orateur qui a du succès* (фр.) — Ето един оратор, който има успех.

БЪЛГАРСКИ НИЦШЕАНЕЦ

(Стр. 60)

Разказът е обнародван в *М*, бр. 1618 от 3 август 1905 г. с подпис Белчин. Приживе на Вазов повече не е бил печатан. След неговата смърт е поместен от Б. Вазов в *БИВ*, № 113, стр. 63—71.

Печата се по текста от *М* със следната поправка по смисъл:

Стр. 64, р. 21: «за да си прости» вм. «за да се прости».

Разказът е насочен срещу онази част от българската интелигенция, която в началото на века се увлича по философията на Фридрих Ницше (1844—1900) и по-точно по неговата идея за «свръхчовека», противопоставен на «тълпата». Демократичен по природа, Вазов изобличава привържениците на тази идея.

ВАКАНЦИЯ

(Стр. 65)

Разказът е обнародван в *М*, бр. 1628 от 14 авг. 1905 г. с подпис Белчин. Докато Вазов е бил жив, повече не е печатан.

След смъртта му е поместен най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 113, стр. 54—62.

Печата се по текста от *М*.

Това е един от слабите в идейно-художествено отношение разкази на Вазов. Тук писателят изобразява в отрицателна светлина младежите, които се увличат по социалистическите идеи, представяйки ги като недисциплинирани и лекомислени, потребителски настроени към живота.

Стр. 65. *Обскурант* (рус.) — мракобесник, реакционер.

Стр. 65. *Мутафчия* (тур.) — лице, което изработва тъкани от козина, козинар.

Стр. 69. . . .*босяшката песен* — по всяка вероятност се касае за песента «Солнце восходит и заходит. . .» от второто действие на пиесата на М. Горки «На дъното», получила широка популярност след публикуването на пиесата в началото на 1903 г.; пиесата «На дъното» е поставена от Народния театър в София през есента на 1904 г.

НО ВИЕ БЪЛГАРИ ЛИ СТЕ?

(Стр. 70)

Разказът е напечатан в *М*, бр. 1630 от 18 авг. 1905 г. с подпис Я. Приживе на Вазов не е печатан повторно. В събраните му съчинения е включен за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 110, стр. 106—112.

Печата се по текста от *М* със следните поправки по смисъл:

Стр. 71, р. 14: «се отправи» вм. «се оправи».

Стр. 71, р. 20: «срещнаха погледи» вм. «срещнаха погледа».

Трудно е да се установи с положителност дали в основата на този разказ лежи реално събитие. Четите на Станев и Самуилски, за които се говори тук, в действителност не са съществували.

ЛЮДОЕДИ

(Стр. 74)

Разказът е обнародван във в. «Малък дневник», бр. 14 от 30 окт. 1905 г. Докато е бил жив Вазов, повече не е печатан. В събраните му съчинения е включен за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 110, стр. 88—94.

Печата се по текста от «Малък дневник» със следната поправка по смисъл:

Стр. 76, р. 25: «Зверския гняв» вм. «Зверски гняв».

В една рецензия на Хр. Герчев, поместена във в. «Съзнание», г. VIII, бр. 22 от 28 януари 1906 г. под наслов «Иван Вазов и людоедите», се обръща внимание на несполучливия финал на разказа. Макар Хр. Герчев да страда от предубеждението, че Вазов се бил изчерпал като писател, че бил изостанал от живота и не живеел с проблемите на тогавашната действителност, днес не можем да не се съгласим с неговата основна мисъл, че финалната сцена на разказа, където се представя в отрицателна светлина народното учителство заради увлечението му по идеите на Маркс, е неубедителна в идейно-художествено отношение.

В КОРИДОРА НА СЪДИЛИЩЕТО

(Стр. 78)

Разказът е обнародван в *М*, бр. 1696 от 6 ноември 1905 г. с подпис Белчин. Не е печатан повторно приживе на Вазов. В събраните му съчинения е включен за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 118, стр. 74—81.

Печата се по текста от *М* със следните поправки по смисъл:

Стр. 79, р. 14: «когато е била» вм. «когато и била».

Стр. 80, р. 23: «термини» вм. «терми».

Стр. 81, р. 18: «съдебните заседатели» вм. «съдебните следователи».

Стр. 79. *Беневреци* (диал.) — тесни шопски горни гащи.

Стр. 79. *Иречек мисли, че са печенеги* — Константин Иречек (1854—1918), бележит чешки историк, дългогодишен професор в Пражкия и Виенския университет, живял в България от 1879 до 1884 г. К. Иречек е автор на книгите «История на българския народ» (1876) и «Пътувания по България» (1888), както и на многобройни исторически изследвания. В едно изследване, напечатано в «Периодическо списание» (г. VII, 1890, кн. 32—33, стр. 215—216) под наслов «Няколко бележки върху остатъците от печенези, кумани, както и върху тъй наречените народи гагауви и сургучи в днешна България», той обосновава тезата, че в близката околност на българската столица, по-точно в селата, разположени покрай полите на Витоша, живеят далечни потомци на някогашните печенези.

Стр. 79. *Губернатис твърди, че са кумани* — Анжело де Губернатис (1840—1913), италиански общественик, публицист, писател и учен. В случая Вазов има пред вид книгата му «La Bulgarie et les bulgares. Journal de voyage et études» (Florence, Sceber, 1899, 339 стр.), където Губернатис твърди, че шопите са печенеги от тюркски произход (стр. 114—116).

Стр. 80. *Влахернските врата* — една от вратите на цариградската крепост в стария квартал Влахерни; в случая Вазов има пред вид обсадата на Цариград през 813 г. по времето на хан Крум.

Стр. 80. *Лев Дякон говори в X век за «вонещите кожуси» на българите* — византийски историк от втората половина на X в., принадлежащ към придворните кръгове; участвувал в похода на Василий II срещу българите през 986 г. Неговата «История в 10 книги» («Leonis Diakoni Caloensis Historiae libri X», написана около 990 г., обхваща събитията през периода 959—976 г.

Стр. 80. *Грегорас след три века също споменува за тях* — Никифор Григорас (1295—1360), византийски историк, богослов и писател, принадлежащ към придворните кръгове на император Андроник II. Главният му труд «Ромейска история» («Byzantina Historia graece et latine») обхваща събитията от 1204 до 1359 г.

Стр. 80. *Гуняст* (диал.) — груб, селяшки.

Стр. 81. *Давия* (тур.) — съдебно дело, процес.

Стр. 81. *Сякаш прочиташ в погледа му думите на Пушкиновия мужик в «Утопленник»: Суд наедет — отвечай-ка; с ним на век не разберусь. . .* — Цитираните стихове са от известната балада на Пушкин «Удавник», написана през 1829 г. по народни мотиви. Изглежда, Вазов е цитирал по памет, тъй като е допуснал малка неточност: вместо наречието «ввек» (т. е. никога, цял живот), както в оригинала, той е употребил неправилното «на век». Тези два стиха изразяват опасенията на рибаря от съда, поради които той изоставя удавника в морето: «Съдът ще дойде — отговаряй; с тях не можеш се оправи. . .»

НЕ ГЛАСУВАЛ!

(Стр. 82)

Разказът е публикуван в *М*, бр. 1701 от 13 ноември 1905 г. с подпис Белчин. Приживе на Вазов повторно не е бил печатан. В събраните му съчинения е включен най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 110, стр. 80—87.

Печата се по текста от *М* със следната поправка по смисъл:
Стр. 84, р. 34: «попитах го» вм. «попитаха го».

Стр. 82. *Докторът по медицината г. М.* — очевидно се касае за д-р Д. Моллов (вж. т. 9, стр. 436); зад останалите инициали, които се срещат в разказа (Н., Д., Х., Z, Т., Ц.), по всяка вероятност също се крият действителни лица, които обаче не ни се удаде да установим.

Стр. 83. *Mea culpa* (лат.) — по моя вина.

Стр. 83. *Защо я не даде на автора на «Утро в Банкя»* — Вазов има пред вид своя сборник с разкази «Утро в Банки», излязъл от печат през септември 1905 г. (вж. т. 9 от настоящото издание).

[ПЪРВА ЛЯСТОВИЧКА

(Стр. 86)

Разказът е напечатан в *М*, бр. 1707 от 20 ноември 1905 г. с подпис Белчин. Приживе на Вазов повторно не е публикуван. В събраните му съчинения е включен за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 113, стр. 47—53.

Печата се по текста от *М* със следните поправки по смисъл:
Стр. 86, р. 12: «приятна» вм. «приятно».
Стр. 88, р. 13: «изобразен» вм. «изобретен».

Стр. 86. *Гривица* — село в Плевенски окръг, разположено на Плевенските височини, 8 километра източно от Плевен.

Стр. 88. *. . .ние го наричаме поп Гапон* — Георги Аполонович Гапон (1870—1906), руски свещеник, агент на царската полиция, който се промъкнал в редиците на руското работническо движение. Ползувайки се с голяма популярност, на 5 януари 1905 г. поп Гапон повел към двореца с петиция огромен брой работници, много от които били избити. По времето, когато Вазов е писал своя разказ, поп Гапон е бил емигрант във Финландия и неговата предателска роля все още не била разкрита.

Стр. 88. *. . .по социалист от Сакъзова* — Янко Сакъзов (1860—1941), обществен и политически деец, водач на опортюнистическото течение в БРСДП и теоретик на «общоделството»; след десетия конгрес на БРСДП от 1903 г., когато общоделците са изгонени от партията, той основава Българска работническа социал-демократическа партия (широки социалисти).

Стр. 88. *. . .една брошурка от граф Толстоя, в която се*

говори против православната религия и против института на армията. . . — През периода 1900—1905 г. у нас са издадени десетина брошури на Толстой, в които се говори против православната религия и против института на армията: «За отношението към държавата» (1900), «Коренът на злото» (1901), «Днешното робство» (1901), «Паметна книжка за войниците» (1902), «Обръщение към духовенството» (1903) и др.

ПОЕЗИЯТА НА КОЛЕДАТА

(Стр. 90)

Разказът е публикуван анонимно в *М*, бр. 1735 от 25 декември 1905 г. (вместо подпис под текста има две звездички). Приживе на Вазов повторно не е бил печатан. След неговата смърт е поместен за пръв път в *БИВ*, № 117, стр. 44—50.

Печата се по текста от *М* със следните поправки по смисъл:

Стр. 90, р. 27—28: «с нейната» вм. «с нейния».

Стр. 92, р. 28: « — Хекатомби, катакомби» вм. «—Катакомби, катакомби».

Стр. 92, р. 33: «Пърли се» вм. «Пържи се».

Стр. 93, р. 11: «изкряска» вм. «изтряска».

Стр. 90. *Панаховото кафене* — вж. т. 9, стр. 516.

Стр. 90. *«Новое время»* — Руски вестник, издаван в Петербург от 1868 до 1917 г. Принадлежал е на различни издатели. В периода 1876—1912 г., когато е издаван от А. С. Суворин, той се превърнал в най-безпринципния от всички руски вестници (според определението на Ленин — «образец продажных газет»). По времето, когато е написан Вазовият разказ, той е орган на черносотниците (въоръжени банди, организирани от полицията за борба с революционното движение).

Стр. 90. *. . .буйния депутат и публицист с главата на Рошфора* — от името на А. Рошфор (1832—1913), френски публицист, борец срещу роялизма; участвувал в Парижката комуна, но по-късно минал на реакционни позиции.

Стр. 91. *Юстиниановата Дигеста* — «Свод на гражданското право», сборник от решения на най-видните древноримски юристи, съставен през VI в. по заповед на император Юстиниан под ръководството на Трибониан; състоял се от 50 книги и 7 части.

Стр. 91. *Causeur* (фр.) — разказвач, събеседник.

Стр. 91. *Гривоазен* (фр.) — леконравен, лекомислен.

Стр. 91. . . . *демимонденския живот на Париж* — от demi-

monde (фр.) — «полусвят», т. е. женско общество с леки нрави, което се стреми да подражава на живота на аристокрацията («големия свят»).

Стр. 92. *Хекатомба* (мит.) — принасяне в жертва 100 бика; преносно — голямо жертвоприношение, масово избиване на много хора.

Стр. 93. . . .*за циганския конгрес и за Дантона му, г. М. Марков* — От 19 до 22 декември 1905 г. в София бил свикан първият коптски (цигански) конгрес, на който са присъствували делегати от всички по-големи градове на страната. Работата на конгреса преминала под председателството на софийския адвокат д-р Марко К. Марков.

Стр. 93. *Шангова «Вечерна поща»* — В. «Вечерна поща», излизал в периода от август 1900 до март 1914 г., е типичен представител на жълтия печат у нас. До есента на 1905 г. негов главен редактор бил Стоян С. Шангов (1867—1925) и поради това вестникът е наричан Шангова «Вечерна поща»; след това ръководството на вестника се поема от Ставре Наумов и той става популярен като Наумова «Вечерна поща».

Стр. 93. *Прогласяването на княз Долгорук за император* — Вазов може би има пред вид следното сензационно съобщение, поместено във в. «Вечерна поща», бр. 1546 от 1 декември 1905 г.: «. . .земствата имали намерение да предизвикат сменяването на династията. Кандидат на земствата бил княз Долгоруки, когото щели да възкачат на престола като пръв конституционен монарх на Русия».

ВЕЛИКИЯТ ЗАТОЧЕНИК

(Стр. 94)

Разказът е обнародван в *ДП*, г. I, 1906 , кн. 1, стр. 8—10. Докато Вазов е бил жив, повторно не е печатан. В събраните му съчинения е включен първоначално от Б. Вазов в *БИВ*, № 116, стр. 16—24.

Печата се по текста от *ДП*.

Разказът е написан във връзка със съобщенията в печата, че под олтара на черквата «Св. архангели Михаил и Гавриил» в Бачковския манастир бил открит гробът на патриарх Евтимий. Разкопките били направени по разпореждане на игумена на манастира архимандрит Паисий на 20 ноември и 8 декември 1905 г.

Стр. 94. *СИРОТА! Акростихът в надписа, намерен в гроба на патриарха Евтимия* — намереният в един от двата гроба под олтара на черквата в Бачковския манастир надпис на оловна плоча гласи: «Свети мощи Евтимиу преосвещенному архиепископу великаго града Трьново и (всем) блъгаром патриарху»; текстът е разположен така, че от началните букви на шестте реда, прочетени вертикално, се получава думата «сирота».

Стр. 95. *Столицата ѝ Търново беше превзета от Челеби Сюлейман* — става дума за Сюлейман Емир с прозвище Челеби (? — 1410), най-големия син на султан Баязид I (1347—1403), управлявал от 1389 до 1402 г.

Стр. 95. . . .*преминали при Орхана Дарданелите* — Вазов има пред вид нашествието на турците в Европа, извършено при управлението на султан Орхан (1288—1359), известен още с прозвището «Гази» (завоевател), син на основателя на османската държава султан Осман.

Стр. 95. *Лала Шахин, пълководецът му* — Лала Шахин паша (? — 1376), знаменит пълководец от времето на султан Мурад I, добил известност още при управлението на султан Орхан и станал лала (възпитател) на бъдещия султан Мурад I; превзел през 1346 г. Стара Загора, Пловдив и Одрин.

Стр. 95. . . .*тя нема едно Косово* — касае се за битката при Косово поле в Южна Сърбия, станала на 15 юли 1389 г., след която Сърбия загубва политическата си независимост; в това решително сражение сърбите проявяват изключителна самоотверженост в борбата срещу османските завоеватели.

Стр. 96. *Безстрашния пастир ∾ последний цар* — цитираните стихове са от Вазовото стихотворение «Патриарх Евтимий» (вж. т. 5, стр. 292—299).

Стр. 97. *Баш кишиш* (тур.) — владика.

Стр. 97. *Теснобран* — старото название на Асеновград.

Стр. 97. *Скатовулгаре* — хулна дума, отправяна от гърците към българите.

Стр. 98. . . . *на два ката крепост, съградена от Иван-Асен II* — става дума за известната Асенова крепост.

Стр. 98. *Кяфирин* (тур.) — гяур, неверник; обидно прозвище за немюсюлмани.

АНГЕЛ

(Стр. 99)

Разказът е обнародван първоначално в *БСб*, г. XIII, 1906, кн. 4, стр. 239—242 под наслов «Ангелът» и с подзаглавие «Великденска приказка». Малко преди смъртта на Вазов той е напечатан с известни поправки в *Н*, бр. 553 от 30 април 1921 г. В събраните му съчинения е включен за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 116, стр. 25—31.

Печата се по текста от *Н* със следните поправки по *БСб*:

Стр. 100, р. 20: «бяха деца» вм. «деца бяха».

Стр. 101, р. 33: «твоя» вм. «тоя».

Стр. 101, р. 40—41: «тогавашните си радости» вм. «тогавашните радости».

Варианти в *БСб*

Стр. 100, р. 6: Ангелът мина / Ангелът замина*

Стр. 101, р. 38: чрез силата на ума / чрез силата на разума*

Стр. 102, р. 22—23: въз мрака на грядущето / въз мрака в грядущето * р. 23—24: лъчите на упованието и надеждата / лучите на упованието и на надеждата * р. 25: *след* сияеха тържествено *под текста е имало авторска дата* 16 февруари 1906.

Стр. 99. *По небу полуночи ∾ он пел* — цитираното мото е от стихотворението на М. Ю. Лермонтов «Ангел», написано през 1831 г. и напечатано за пръв път през 1840 г.

Стр. 100. *Лихоимец* (рус.) — сребролюбец, лихвар.

ХАМАЛИНЪТ

(Стр. 103).

Разказът е публикуван в *ДП*, г. I, 1906, кн. 5, стр. 7—8. Докато Вазов е бил жив, повторно не е печатан. След смъртта му е поместен от Б. Вазов в *БИВ*, № 110, стр. 55—63.

Печата се по текста от *ДП*.

ДВЕ ЧЕТИ

(Стр. 108)

Разказът е обнародван в *ДП*, г. I, 1906, кн. 10, стр. 7—9. Това е единствената му публикация приживе на Вазов. След

неговата смърт той е напечатан за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 110, стр. 95—105.

Печата се по текста от *ДП*.

Подзаглавието «Скръбни страници от една скръбна съвременна история» ни навежда на мисълта, че разказът е построен върху основата на действителен случай, но тъй като всички имена са променени, не ни се удаде да установим събитието, което Вазов е имал пред вид.

ПОСЛЕДНИЯТ ДЕН НА XX ВЕК

(Стр. 114)

Разказът е публикуван в *М*, бр. 3446 от 3 януари 1912 г. След това, докато Вазов е бил жив, повече не е печатан. След смъртта му е поместен за пръв път в *БИВ*, № 116, стр. 8—15.

Според авторската дата под текста разказът е написан на 30 декември 1899 г. Не е изключено обаче в случая да се касае за мистификация. Това е един от слабите разкази на Вазов. Отправяйки поглед към бъдещето, писателят не е могъл да предвиди пътя на общественото развитие и рисува бъдеща България като една цветуща монархия.

Стр. 115. *Фоноскоп* — очевидно Вазов има пред вид сегашния видеотелефон.

Стр. 115. *Рагуза* — старото име на Дубровник, град в Югославия, разположен на брега на Адриатическо море.

Стр. 116. *Коня* — град в Южна Турция; административен и промишлен център.

Стр. 117. *Резньовете* — два от най-високите върхове на Витоша: Голям Резен (2282 м) и Малък Резен (2179 м).

ЕЛИСЕЙНА

(Стр. 118)

Разказът е обнародван в *Н*, бр. 76 от 13 септември 1919 г. Приживе на Вазов повторно не е печатан. След смъртта му е включен в неговите събрани съчинения за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 118, стр. 3—10.

В музея «Иван Вазов» в София е запазена черновата на произведението (инв. № 270).

Печата се по текста от *Н* със следната поправка по ръкописа:
Стр. 119, р. 19: «очарователна» вм. «очарователни».

Варианти в ръкописа

Стр. 118, р. 1—30: Елисейна ~ няколко картини / *съответният текст в ръкописа липсва, тъй като първата страница е изгубена* *

Стр. 119, р. 1: Венера / жена *(поправено както в текста)* * р. 1: възхитителна със / възхитително прелестна в *(поправено както в текста)* * р. 5: *след* отстъпена от управлението *е имало следния текст, който е зачертан:* на фабриката за прекарване времето си додето гостувах * р. 6: всяка година / всяко лято *(поправено както в текста)* * р. 11: и аз се намерих / и аз се намирах * р. 15: На север / Насреща *(поправено както в текста)* * р. 16: стръмна, обрасла с храсталак урва / стръмни, обрасли с храсталак урви * р. 17—18: по склона на планината / по доста полегатия склон на планината *(поправено както в текста)* * р. 18: засмени поляни / засмени полянки * р. 21: на паровозите / на локомотивите *(поправено както в текста)* * р. 22: влакове сновят / влакове постоянно сновят *(зачертано)*; влакове всеки час почти сновят *(зачертано и възстановен първият вариант)* * р. 24: *след* не се скитах из планината *зачертан текст:* и не си берях круши и сливи, растящи волно в голямо изобилие там * р. 34—35: деколтираната / галантната *(поправено както в текста)* * р. 42 *след* Пелеевия син! *е имало следния текст, който е зачертан:* Както е забележил, може би, читателят*.

Стр. 120, р. 4: носят на гарата / донасят на гарата * р. 14: къщица, кацнала / къщица, едничката кацнала * р. 16: *след* катерят се *зачертано:* из храсталаците * р. 17: Никакъв закон / И никой закон * р. 27—28: а си самунист / а самунист * р. 28: че е болшевик / че е и болшевик *

Стр. 121, р. 3—4: за любезните му отношения към мене / за любезното отстъпване на спретната стаичка, в която живея *(зачертано)*; за любезните обноски и съдействие *(поправено както в текста)* * р. 7: *след* надвесени над Искъра *зачертано:* Атмосферни влияния са изваяли * р. 8: ни посреща тържествено / ни посреща с тържествена реч * р. 9: *след* хубави *зачертана дума:* големи * р. 11: *след* «Ботевата сабя» *зачертано:* Тя ли е всъщност, не знам * р. 11—12: споменът Ботев / споменът на Ботев * р. 14: убежище / прибежище * р. 14: *след* душата се *зачертана дума* нечетливост * р. 21: *след* всичко необходимо за стомаха

зачертано: Вече ни яйца, ни сиренце, ни масълце. Остана ни на разположение * р. 29—30: които ме изгониха от Елисейна и посрещнаха в София / *липсва* * р. 32—33: да увиснат на / да се обесят на *

Стр. 118. *Един български поет ~ бе захванал да печата «Илиадата» на български*—става дума за превода на първите две песни на «Илиадата», направен от Григор Пърличев (1830—1893) и напечатан през пролетта на 1871 г. в «Читалище», г. I, кн. 11—13, 16.

Стр. 118. *Нешо Бончев от Русия се нахвърля с яростна критика върху бедния преводач* — Нешо Бончев (1839—1878), литературен критик и педагог, завършил през 1866 г. Историко-филологическия факултет в Москва, след което бил преподавател по старогръцки език в московски гимназии. Критичният му отзив за Пърличевия превод на «Илиадата» е поместен в «Периодическо списание», г. I, 1871, кн. 4.

Стр. 118. *«Републиката» на Платона* — касае се за философските диалози на Платон «Държавата», писани през 70—60 г. на IV в. пр. н. е.; в началото на нащия век тези диалози са били известни под наслов «Републиката».

Стр. 118. *«Политиката» на Аристотеля* — социално-политически трактат на Аристотел, написан в 30 г. на IV в. пр. н. е.; излага учението му за човешкото общество и за видовете държавна власт.

Стр. 118. . . .*философските романи на Анатол Франс* — Анатол Франс (1844—1924) е автор на няколко философски романа, в които централно място се отделя на сблъсъка между различни възгледи и убеждения: «Таис» (1890), «Гостилницата на царица Педок» (1892), «Размишленията на Жером Куаняр» (1893) и др.

Стр. 118. . . .*образите на маршалите Жофр и Фош:* Жозеф-Жак-Сезер Жофр (1852—1931), френски маршал, организатор на френската защита при Марна през 1914 г.; Фердинанд Фош (1851—1929), френски маршал, главнокомандуващ съглашенските войски през Първата световна война.

Стр. 119. *Illustration* — френско илюстровано ежеседмично списание, основано през 1843 г. в Париж.

Стр. 119. *Сапфир* (гр.) — скъпоценен камък с тъмносин цвят.

Стр. 119. . . .*бойния напев на социалистическия марш: «Да живей, живей труда!»* — става дума за «Песен на труда» (известна още под названието «Дружна песен») по текст на Георги Кирков, създадена през 1898 г.

Стр. 119. . . . *деколтираната песенчица из «Царицата на чардаша»: «Жените, момите от кой да е шантан»* — касае се за известния дует Фери—Бони от оперетата на И. Калман «Царицата на чардаша»; текстът на Фери в оперетата гласи: «Момите, момите от кой да е шантан най-вещо разбират любовта ни, с усмивка и ласка умеят те над нас уловки да хвърлят».

Стр. 121. *Той показа на гостите «Ботевата сабя»* — в миналото е съществувала легенда, че сабята на Хр. Ботев е намерена и прибрана на съхранение в Черепишкия манастир.

РАЗХОДКА ИЗ ИСТОРИЯТА

(Стр. 122)

Разказът е обнародван в *Н*, бр. 128 от 15 ноември 1919 г. Не е бил печатан повторно приживе на Вазов. След смъртта му Б. Вазов го е поместил в *БИВ*, № 116, стр. 67—73.

Печата се по текста от *Н* със следните поправки по смисъл:

Стр. 122, р. 5: «напъстрените» вм. «напъстрени».

Стр. 123, р. 1: «корми» вм. «кории».

Стр. 123, р. 32: «ден» вм. «деня».

Стр. 123, р. 32—33: «ще прославиш» вм. «да прославиш».

Стр. 124, р. 11: «1876» вм. «1886».

Стр. 122. *Преслап* (диал.) — седловина; ниско планинско бърдо.

Стр. 122. *Рудинка* (диал.) — горска поляна; планинско пасище.

Стр. 124. *Гладстон гърмеше със своите позиви* — Уйлям Гладстон (1809—1898), английски държавник, водач на либералната партия, противник на управляващата през 1876 г. консервативна партия начело с Дизраели; след потушаването на Априлското въстание държал редица речи против турските зверства, написал и две брошури в защита на българския народ: «Българските ужаси и източният въпрос» и «Уроци по клане».

Стр. 125. . . .*сръбския княз Петър Карагьоргевич* — Петър I Карагеоргевич (1876—1921), провъзгласен за сръбски крал през 1903 г.

Стр. 125. *Клемансо* — Жорж Клемансо (1841—1929), френски политически деец, министър-председател на Франция през 1906—1909 и 1917—1920 г.; председател на Парижката мирна конференция от 1919—1920 г.

ПЛАНИНАТА

(Стр. 126)

Разказът е обнародван единствено в сп. «Листопад», г. II, 1920, кн. 8, стр. 86. След смъртта на Вазов се помества за пръв път в настоящото издание.

Печата се по текста от сп. «Листопад».

Стр. 126. *От градский шум ∾ горски кът* — цитираните стихове са от Вазовото стихотворение «Бог» (вж. т. 4, стр. 215).

Стр. 127. *Ех, волно, хубаво ∾ без грижа!* — цитираната строфа е от Вазовото стихотворение «Орел» (вж. т. 4, стр. 214).

Стр. 128. *Взор зачете се ∾ открита* — цитатът е от Вазовото стихотворение «Край Стара река» (вж. т. 4, стр. 208).

Стр. 128. *Балван* (диал.) — много голям камък.

ПИР В ЕРУСАЛИМ

(Стр. 129)

Разказът е публикуван в *Н*, бр. 245 от 10 април 1920 г. Включен е и в сборника *ИБП*, който излиза няколко месеца по-късно. След смъртта на автора е напечатан за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 116, стр. 35—42.

Печата се по текста от *ИБП* със следната поправка по *Н:*

Стр. 131, р. 15—16: «— На кръста, на кръста! Той учи народа на бунт против цезаря! Аз сам го чух с ушите си!» вм. « — На кръста, на кръста! Аз сам го чух с ушите си!»

Варианти в *Н*

Стр. 129, р. 8—9: *след* пролетен ден *е имало следния текст:* Рядко евреи излазяха из големите крепостни порти на Ерусалим, тиряйки пред себе си натоварени магарета за близките села, и сенките и на хората, и на животните, черни и рязко очъртани, се движеха по каменистия път * р. 26: свойствена на завоевателите / свойство на завоевателите *

Стр. 130, р. 40—41: учи народа на някакво си учение, за някакво си царство божие и други подобни дивотии / учи народа на някакво си учение, за някакво си царство божие, приказва за правда, за милост и други подобни дивотии *

Стр. 131, р. 21: защо да го разпъват / защо да го разпънат *

Стр. 129. *Ливан* — планински масив на източното крайбрежие на Средиземно море.

Стр. 129. *Голгота* — планинско възвишение близо до Ерусалим.

Стр. 129. *. . .юдейския цар Ирода Антипа* — Ирод Антипа (4 г. пр. н. е. — 39 г. сл. н. е.), владетел на Галилея, област в Северна Палестина, по това време присъединена към римската провинция Юдея.

Стр. 129. *Синът на тогова Корнелий* — Не открихме данни за съществуването на такова лице. Напълно възможно е обаче в желанието си да подчертае своята сервилност към римските управници Ирод Антипа да е нарекъл своя син с името на един от най-знатните римски родове.

Стр. 129. *Пилатовата внука Береника* — Очевидно в този случай се касае за измислено лице (името Береника се е срещало често по това време — например в рода на Ирод Велики).

Стр. 129. *Халдеи* — група независими семитски племена, населяващи покрайнините на Вавилония (северозападния бряг на Персийския залив); в миналото така са наричали жителите на Вавилония.

Стр. 129. *Хламида* (гр.) — плащ, наметало у древните гърци.

Стр. 130. *Исуса го съдеха: водеха го римски воини от Пилата до първосвещеника Кайафа и от Кайафа до Пилата:* Пилат Понтийски, римски наместник в Юдея от 26 до 36 г. сл. н. е.; Кайафа — юдейски първосвещеник от 26 до 37 г. сл. н. е., пръв дал съвет да се погуби Христос. Според евангелския разказ за съденето на Христос (вж. Евангелие от Матей, гл. 26, стих 57—68; Марко, гл. 14, стих 53—72; Лука, гл. 22, стих 54—71; Йоан, гл. 18, стих 13—27) след залавянето си Исус бил отведен отначало при Анна и след това при Кайафа, който го изпратил при Пилат, за да потвърди смъртната присъда; Пилат го предал на тълпата, като си измил ръцете и казал: «Аз съм невинен за смъртта на този праведник» (оттук изразът «Измивам си ръцете»).

Стр. 130. *Антиохия* — град в Сирия, основан в 301 г. пр. н. е.; според евангелското предание той е един от първите градове, където проникнало християнството.

Стр. 130. *Миро* (гр.) — благовонно масло, употребявано обикновено при църковни обреди.

Стр. 130. *Галилеянин* — жител на Галилея, древна област в Палестина, в чиито предели според евангелското предание е проповядвал Исус Христос.

Стр. 131. *Соломоновия храм* — известен архитектурен паметник, построен в Ерусалим от цар Соломон (971—932 г. пр. н. е.).

Стр. 131. . . .*танецът на Саломея* — според евангелската легенда Саломея е еврейска княгиня, доведена дъщеря на Ирод Антипа, която го очаровала със своя танц и поискала за награда главата на Йоан Кръстител, дръзнал да изобличава майка ѝ и Ирод Антипа за тяхната противозаконна връзка (вж. Евангелие от Марко, гл. 6, стих 17, и Евангелие от Лука, гл. 3, стих 19).

СРЕЩА НА ИЗТОК СЪС ЗАПАД

(Стр. 133)

Разказът е обнародван единствено в *Н*, бр. 261 от 30 април 1920 г. След смъртта на Вазов е напечатан за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 116, стр. 81—89.

Печата се по текста от *Н*.

Сюжетът на разказа се основава на реален исторически факт — конфликта между българския цар Калоян и един от ръководителите на IV кръстоносен поход Балдуин Фландърски (1171—1206), който през 1204 г. бил избран за император на Латинската империя в Цариград.

Стр. 133. *Pierre de Bracieux* — виден военачалник, участвувал неколкократно в атаките срещу Цариград; разговорът му с Калоян е предаден в хрониката на Роберт дьо Клари.

Стр. 133. *Ville-Harduin* — Жофроа дьо Вилардуен, участник в IV кръстоносен поход и негов пръв историограф.

Стр. 133. *Robert de Clary* — Роберт дьо Клари, участник в IV кръстоносен поход и автор на хрониката «La conquête de Constantinople» («Завладяването на Цариград»).

Стр. 133. *Манасиевата хроника* — популярно през средновековието историческо съчинение, съдържащо изложение на всемирната история до царуването на император Никифор Вотаниат (1081 г.); на български език е преведено по заповед на Иван Александър около 1331—1340 г. с 19 добавки, свързани с българската история.

Стр. 134. *L'appétit vient en mangeant* (фр.) — Апетитът идва с яденето.

Стр. 134. . . .*не е искал да разсърди папата, с когото водел преговори за получаване царска корона* — с цел да издействува официално признаване на българската държава в края на 1199 г. или в началото на 1200 г. Калоян започнал преговори с папа Инокентий III.

Стр. 135. *Иречековата «Българска история»* (вж. тук, стр. 531).

Стр. 136. . . .*затворен в една кула в Търново* — съществува легенда, че след пленяването му от Калоян Балдуин бил затворен в запазената и до днес кула на хълма Царевец в Търново.

Стр. 136. *Две войски мегдан делили ∞ в прах забулен небосклон* — цитираните строфи са от Вазовата балада «Балдуин»; при цитирането Вазов е направил някои малки изменения (срв. т. 5, стр. 212—217).

Стр. 137. *Хекатомба* (гр.) — вж. тук, стр. 535.

Стр. 137. . . .*великото слово на Христа: «Любите друг друга!»* — вж. т. 9, стр. 531.

В ЦАРСТВОТО НА ОДИСЕЯ

(Стр. 138)

Разказът е напечатан за пръв път в *Н*, бр. 311 от 3 юли 1920 г. След смъртта на Вазов е поместен най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 110, стр. 72—79.

Печата се по текста от *Н*.

Стр. 138. *Там в далечни пущинаци ∞ гасне младост и живот* — начална строфа от Вазовото стихотворение «Изгнаниците», писано за диарбекирските заточеници (вж. т. 1, стр. 156—157).

Стр. 138. *Остров Итака*— от групата на Йонийските острови, разположени между южната част на Балканския полуостров и южната част на Апенинския полуостров, остров Крит на изток и остров Сицилия на запад.

Стр. 138. . . .*железопътната станция Божурище* — гара на железопътната линия София—Банкя; намира се на 12 километра северозападно от София.

Стр. 139. . . .*не приличат на наядите и нимфите:* наяда (мит.) — гръцка полубогиня, вид нимфа; нимфа (мит.) — полубогиня на реките, изворите, горите и планините.

Стр. 139. *Венизелосовите органи* — от името на Елифериос Венизелос (1864—1936), гръцки държавник, водач на либералната партия, заемал многократно поста министър-председател на Гърция (1910—1915, 1917—1920, 1924, 1928—1932, 1933).

Стр. 139. *И Пиер Лоти ни обсипа с кал, и д'Анунцио ни*

обсипа с проклятия!. . . — Пиер Лоти (1850—1923), известен френски писател, страстен туркофил; посветил няколко романа на турския живот (например «Разочарованите»); Вазов му посвещава специално стихотворение с една кратка бележка под линия за неговите възгледи (вж. т. 4, стр. 15—16); Габриеле д'Анунцио (1863—1938), италиански романист, поет и драматург, който в редица статии и речи нападал България; и нему Вазов посвещава специално стихотворение, като прибавя под линия кратка бележка за неговите антибългарски изказвания (вж. т. 4, стр. 392—393).

Стр. 140. . . .*отсрещните планини на епирския бряг* — Епир, географска област в Северозападна Гърция, разположена край Албания и Йонийско море, която се отличава с планинската си повърхност.

Стр. 141. *Я се, птички, понесете ∞ от свободния Балкан!* — цитираните строфи са от стихотворението на Вазов «Изгнаниците»; при цитирането има някои промени, при които частично е използувана и третата строфа от първата редакция на Вазовото стихотворение «Заточеници в Азия» (вж. т. 1, стр. 99 и 384).

Стр. 141. *Mes amis, je vous félicite!* (фр.) — приятели мои, аз ви поздравявам.

Стр. 142. . . .*Франция на Клемансо удуши тоя храбър и честен народ* — Жорж Бенжамен Клемансо (1841—1929), френски политик и държавен деец, министър-председател на Франция през 1906—1909 и 1917—1920 г. В случая Вазов очевидно има пред вид тежките условия, наложени на България от Ньойския мирен договор.

МИСТЕР ДЖИМ АНДЖЕЛОВ

(Стр. 143)

Разказът е публикуван в *Н*, бр. 317 от 10 юли 1920 г. След смъртта на Вазов е напечатан най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 110, стр. 64—71.

Печата се по текста от *Н*, със следната поправка по смисъл:
Стр. 145, р. 16: «плащали» вм. «плащала».

Стр. 144. *В Солун се случили тогава бунтовнишките вълнения на българите* — става дума за атентатите в Солун от първите години на нашия век.

Стр. 145. . . .*австралийското пристанище Порто Пара* (?) — в Австралия не е съществувал пристанищен град с подобно название.

БЪЛГАРИЯ НА ЧИСТ ВЪЗДУХ

(Стр. 148)

Разказът е обнародван в *Н*, бр. 322 от 17 юли 1920 г. След смъртта на Вазов е напечатан за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 118, стр. 89—96.

Печата се по текста от *Н* със следните поправки по смисъл:
Стр. 149, р. 6: «от които» вм. «от който».
Стр. 150, р. 5: «държели» вм. «държеха».
Стр. 150, р. 10: У нас» вм. «И нас».
Стр. 150, р. 17: «Ние отиваме» вм. «Ние оставаме».

В архива на писателя, съхраняван в Научния архив на Българската академия на науките, е запазена част от първата редакция на разказа «България на чист въздух» (ф. 112, оп. 1, а. е. 755, л. 1). Неотдавна тя бе публикувана от акад. М. Арнаудов във второто издание на книгата на Ив. Д. Шишманов «Иван Вазов, спомени и документи» (София, 1976, стр. 438—439). Запазеният фрагмент съответствува на текста от стр. 151, р. 21: «когато Асквит, като хвана за ръката нашия пълномощен министър Маджаров» до стр. 152, р. 10: «без да отговоря на любознателния приятел». Тъй като той се различава съществено от публикувания текст, тук го помещаваме изцяло:

. . .[когато Асквит, като хвана за ръката нашия [пъл]номощен министър г. Маджаров, заведе го пред картата на Балканския полуостров и като му показа новите граници на България, каза му: «Вижте, цяла империя печелите, стойте мирно!»; когато един параход стоеше под пара в Бургаското пристанище, за да отнесе г. Данева в Русия, посред нощ по една заповед от софийския дворец подкачи се война със сърбите и с гърците (*вместо* подкачи се война със сърбите и гърците *в ръкописа първоначално е било:* нашата войска нападна Сър[бите]).

От тая съдбоносна нощ България изгуби симпатиите на света.

Изгуби чрез Букурещкия мир и по-голямата част от печалбите си след победоносната Балканска война, изгуби и Южна Добруджа.

Ужасно пробуждение! (*на това място със син молив е означено, че трябва да следва пасажът, който започва с думите:*

Челата се покриха с облаци; *този пасаж се намира на отвъдната страница на ръкописа).*

Тежко ми е, като повтарям тия работи, които ми напомни днешния 29 юний.

Още по-тежко ще ми бъде да спомня манифеста, излязъл из офийс кия дворец след две години, манифест, с който се хакваше България във война почти с целия свят.

Истина е, че ние почнахме тая война за постижение нашите идеали; истина е, че българс *(недовършена мисъл с недописана дума).*

Челата се покриха с облаци.

Но един му възрази:

— Чини ми се, че вие не мисляхте така. Помня как се радвахте на победите на нашите войски, как — тая война стана *(последната дума е заличена и не може добре да се прочете)* защото *(текстът от* Но един му възрази *дотук е зачертан и заменен със следващия:*

— Защо сега припомняте тия скръбни работи? България бе тласната после във война почти с целия свят, пак в името на своите национални идеали.

Друг извика:

— Мълчете сега! Бъдещето, бъдещето да гледаме! Ах, ето Банки, стигнахме! *(последната дума е твърде нечетлива).*

Стр. 148. . . .*при площад «Света Неделя»* — днешният площад «Ленин» в София.

Стр. 151. *Едуард Грей* (1862—1933) — английски държавен деец и дипломат; от 1905 до 1916 г. е бил министър на външните работи на Англия.

Стр. 151. . . .*румънският крал явно заплашваше България в случай, че тя влезе във война със съюзниците* — на 15 (28) юни 1913 г. румънският министър-председател е направил следното изявление: «Щом войната почне, ще обявим мобилизация и след три дни войските ни ще минат Дунава. Румъния ще води война с България независимо от Сърбия и Гърция.»

Стр. 151. . . .*когато император Николай II заяви, че прави България отговорна за последиците на една нова война* — може би се касае за телеграмата, изпратена от Николай II до крал Петър и цар Фердинанд, в която ги предупреждава, че държавата, която започне първа войната, ще понесе последствията от това.

Стр. 151. *Асквит* — Херберт Асквит (1852—1928), английски

държавен деец, министър-председател на Англия от 1908 до 1916 г.

Стр. 151. . . .*нашият пълномощен министър Маджаров* — Михаил Маджаров (1854—1944), виден общественик и публицист; редактор на в. «Марица» в Пловдив; неколкократно заемал министерски постове; през 1912—1913 г. бил пълномощен министър в Лондон, а през 1913—1915 г. в Петербург.

Стр. 151. . . .*изгуби в Букурещ. . .* — става дума за подписването през 1913 г. на Букурещкия мирен договор, по силата на който България е трябвало да отстъпи голяма част от спечелените по време на Балканската война територии.

Стр. 152. . . .*какво мислите за Метерлинка?* — Морис Метерлинк (1862—1949), бележит белгийски поет, белетрист и драматург, представител на символизма.

СПОМЕНИ

В този том се помещават спомените на Вазов, които не са намерили място в неговите сборници «Повести и разкази», «Драски и шарки», «Видено и чуто», «Пъстър свят» и «Утро в Банки», включени в предходните няколко тома от настоящото издание. Една част от поместените тук спомени, обнародвани за пръв път през 1919 и 1920 г. във в. «Напред», Вазов е събрал в книгата си «Из бележника на поета», издадена през есента на 1920 г. («Велики спомени в печални дни», «Айвазбаба», «Революция», «Нашата Мелпомена в люлката си», «Големият ден», «Волът», «Два аеропага» и «Нашият печат в турско време»); останалите са публикувани еднократно приживе на автора в списанията «Българска сбирка», «Войнишка сбирка», «Духовна пробуда», «Свободно образование», във вестниците «Мир», «Реч», «Народна отбрана» и др. в периода между 1893 и 1921 г. Единствено споменът «Възпоминателни бележки» за Константин Величков», напечатан през 1911 г. като предговор към изданието на Величковите съчинения под редакцията на Иван Вазов, е поместен, и то частично — само уводната част, в т. 13 на Вазовите събрани съчинения от 1921—1922 г. Освен това Вазов е оставил два спомена в ръкопис («Стефан Стамболов» и «Някои спомени за майка ми»); тях помещаваме отделно в края на тома, в раздела «Непечатани приживе произведения». Всички останали спомени се печатат в хронологичен ред според датите на тяхното публикуване.

СОФИЯ—ПИРОТ

(Стр. 155)

Произведението е публикувано в сп. «Войнишка сбирка», г. I, 1893, кн. 6, стр. 420—436; кн. 7, стр. 486—506. Приживе на Вазов повторно не е публикувано и поради това бива за дълго забравено. Преди няколко години то бе напечатано от М. Марковска в едно съобщение под наслов «Непознато литературно произведение на Иван Вазов» (Език и литература, 1974, кн. 2, стр. 70—84). В събраните съчинения на Вазов се помества за пръв път в настоящото издание.

Печата се по текста от «Войнишка сбирка».

Стр. 155. *Поручик В.* — касае се за Георги Минчев Вазов (1860—1934), известен военен деец в миналото, брат на Иван Вазов.

Стр. 155. *Цариброд* — вж. т. 9, стр. 525.

Стр. 155. *Деншчик* (рус.) — ординарец, вестовой.

Стр. 155. . . .*руския кореспондентин К.* — не ни се удаде да установим лицето, за което става дума.

Стр. 156. . . .*румелийската милиция* — войскови подразделения в Източна Румелия.

Стр. 156. *Славни печенеги!* — прозвище, с което на времето са наричали войниците от Източна Румелия.

Стр. 158. *Швайцер* (нем.) — швейцарско сирене.

Стр. 158. *Квартирмейстор* (рус.) — длъжностно лице, отговарящо за настаняването на войските.

Стр. 159. *Кинина* (остар.) — хинин.

Стр. 161. *Услекнал* (диал.) — умрял (за животно).

Стр. 161. *Мълчанье вече ∾ и с вечната си слава* — цитираните две строфи са от Вазовото стихотворение «Бойното поле при Сливница» (вж. т. 3, стр. 11—16).

Стр. 161. *Поручик М.* — не е възможно да се идентифицира лицето, за което говори Вазов тук.

Стр. 162. *Панаховото кафене* — вж. т. 9, стр. 516.

Стр. 162. . . .*чутовните Три уши* — хребет, превзет от българските войски при една кръвопролитна атака по време на сраженията при Сливница.

Стр. 162. *Това е Блатото* — става дума за т. нар. Алдомировско блато, което се е намирало близо до с. Алдомировци, Софийско.

Стр. 164. *Термопили* — планински проход между Северна и Средна Гърция; През 480 г. пр. н. е., по време на Гръцко-персийската война, гръцките войски начело със спартанския цар Леонид героично отбранявали прохода.

Стр. 164. *Ефиалт намери там една пътека и лакедемонците бидоха обиколени* — Ефиалт е предателят, който превел персите през Термопилите, като им посочил пътеката, по която могат да заобиколят войската на Леонид; лакедемонци — от старинното име на град Спарта, наричан още Лакедемон.

Стр. 164. *Елиница* — в случая може би се касае за наборна грешка или за грешка на Вазов; очевидно става дума за река Елещица, ляв приток на Нишава.

Стр. 166. *Северното бърдо — Погледище* — възвишение в околностите на Цариброд, където на 11 и 12 ноември 1885 г. са станали последните решителни сражения за изгонване на сръбските войски от българска земя.

Стр. 168. . . .*пионерния офицер И.* — по всяка вероятност става дума за капитан Иванов, военен инженер и ръководител на укрепяването на сливнишката позиция по време на Сръбско-българската война от 1885 г.

Стр. 168. *«Шуми Марица»* — вж. т. 9, стр. 457.

Стр. 168. *Махмуз* (тур.) — шпора.

Стр. 170. . . .*някой си сръбски капитан Катанич* — вж. т. 9, стр. 464.

Стр. 171. *Подполковник Николаев* — Д. Николаев (вж. т. 9, стр. 464).

Стр. 171. . . .*парламентери с писмо от главнокомандующия на сръбските войски, генерала Топаловича*. . . — На 13 ноември 1885 г. полковник Топалович, командуващ Нишавската армия, наредил да се изпратят парламентьори, които да връчат на българското командуване писмо за прекратяване на военните действия. Те се явили почти едновременно на няколко участъка на фронта. В района на Цариброд пръв достигнал майор Цинцар-Маркович.

Стр. 172. . . .*заедно с г. В.* — тук става дума за Спас Вацов (вж. т. 9, стр. 542).

Стр. 172. *Рудинка* (диал.) — вж. тук, стр. 541.

Стр. 173. *Кореспондентина фон Хун* — по време на Сръбско-българската война А. фон Хун е бил кореспондент на в. «Kölnische Zeitung» в България; на следната година той издал книгата «Der Kampf der Bulgaren um ihre Nationaleinheit».

Стр. 173. . . .*с дружината на майора С.* — майор Стоянов,

командир на специалния авангард, който на 14 ноември рано сутринта настъпил от района на Желюша към Суковския мост, в посока към Пирот.

Стр. 174. . . .*министъра на външните дела, г. Цанова* — Илия Цанов (вж. т. 9, стр. 543).

Стр. 177. *Капитан Т-ков* — очевидно това е капитан Тянков, по това време началник-щаб на резервната част, командувана от подполковник Филов.

КАК МИНАХМЕ РУСКАТА ГРАНИЦА

(Стр. 181)

Произведението е обнародвано в *БСб*, г. III, 1896, кн. 1, стр. 3—11. Докато Вазов е бил жив, повече не е печатано. След неговата смърт е поместено за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 117, стр. 3—19.

Печата се по текста от *БСб* със следната поправка по смисъл:

Стр. 181, р. 23: «еврейския» вм. «еврейски».

В състава на делегацията, за пътуването на която разказва Вазов в този спомен, са влизали: митрополит Климент (Васил Друмев), който през 1874 г. бива ръкоположен за епископ, а след Освобождението става Търновски митрополит; и архимандрит Василий — като представители на българската църква, председателят на Народното събрание Т. Теодоров и депутатите Т. Минчевич, председател на клуба на Народната партия, д-р Моллов, кмет на София, П. Наботков, Ив. Ст. Гешов и самият Вазов, по това време депутат в Народното събрание. Целта на делегацията е била да съдействува за подобряване на отношенията между България и Русия, влошени след продължителната русофобска политика на Ст. Стамболов. Тя заминала за Петербург на 15 юни 1895 г. през Виена. На нейната мисия е посветен и един друг спомен на Вазов, обнародван по-късно под наслов «Митрополит Климент при царя» (вж. тук, стр. 201—205). Тези два спомена взаимно се допълват.

Стр. 181. *Галиция* — историческа област в Централна Европа, обхващаща днес територии от СССР и Полша (Лвовска и Дрогобичка област и Краковско воеводство); по време на описваните събития Галиция е била провинция на Австро-Унгария.

Стр. 181. *Скуфа* (гр.) — мека шапка на православен духовник.

Стр. 182. *Ауствиц* — касае се за известния полски град Освиенцим, който от 1772 до 1918 г. се е намирал в пределите на Австро-Унгария и се е наричал Аушвиц (Auschwitz).

Стр. 182. *Требиня* — тук Вазов разказва за полския град Тшебиня, днес в Краковското воеводство; намира се североизточно от Освиенцим и в миналото също е бил в границите на Австро-Унгария.

Стр. 182. *Пфафер* (нем.) — попове.

Стр. 182. *Бишоф* (нем.) — епископ, владика.

Стр. 183. *Ажио* (ит.) — сума, която се плаща при обмяна на пари в друга валута.

Стр. 183. . . .*железницата профуча над моста на една малка река* — става дума за реката Бяла Пшемша, която на това място е разделяла Австро-Унгария и Русия; на двата бряга на тази река са били разположени селата, наричани Граница — едното в Австро-Унгария, а другото в Русия.

Стр. 184. *Здесь Руссью пахнет* (рус.) — тук всичко е руско.

Стр. 184. *Берегитесь воров!* (рус.) — пазете се от крадци.

Стр. 186. *Жмеринка* — днес град в Украинската ССР.

Стр. 187. . . .*страшните борби на Богдана Хмелницки с поляците* — Богдан Хмелницки (ок. 1595—1657), известен украински държавник и пълководец, хетман на Украйна от 1648 до 1657 г.; ръководил освободителната война на украинския народ срещу панска Полша (1648—1654).

Стр. 187. . . .*описана от Сенкевича в романа «С огън и с меч»* — Х. Сенкевич (1846—1916), класик на полската литература; романът му «С огън и меч» е написан през 1883—1884 г.

Стр. 187. *Збараж* — днес град в Украинската ССР.

Стр. 187. *Подволочиск* — днес град в Украинската ССР.

Стр. 187. . . .*чудесното избавление на императора Александра III при Борки* — Александър III (1845—1894), руски император от 1881 до 1894 г. В случая Вазов има пред вид факта, че при една железопътна катастрофа, станала на 17 октомври 1888 г. при с. Борки в тогавашната Харковска губерния, императорът и семейството му останали невредими.

Стр. 188. . . .*господина Дурново* — И. Н. Дурново (1834—1903), руски държавен деец; от 1889 до 1895 г. е министър на външните работи, а след това до края на живота си бил председател на Комитета на министрите.

Стр. 188. . . .*до княза Хилкова* — М. И. Хилков (1834—1909), министър на пътищата и съобщенията през 1895 г.

ПРИ ВРАЖДЕБНЕНСКИЯ МОСТ

(Стр. 190)

Тези спомени Вазов обнародва с подпис Н-чев в *М*, бр. 390 от 25 май 1897 г. След това той не ги печата на друго място. В събраните му съчинения са включени за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 114, стр. 16—18.

Произведението се печата по текста от *М* със следните поправки по смисъл:

Стр. 191, р. 34: «някои» вм. «някоя».

Стр. 194, р. 35: «враждата» вм. «вражда».

Стр. 195, р. 31: «троснато» вм. «трогнато».

При все че разказът се води от името на друго лице, описаните събития в по-голямата си част са лични спомени на Вазов, тъй като той е бил техен непосредствен свидетел. Това се потвърждава и от един друг спомен на Вазов за Стефан Стамболов, останал непубликуван (вж. тук, стр. 427—430), както и от някои други спомени на Вазов (срв. главата «Последния комитет» от спомените «Неотдавна» и началото на спомените «Първите дни на свободата», поместени съответно в т. 6, стр. 44—54 и т. 9, стр. 44—54).

Стр. 190. *Враждебненския мост* — мост на река Искър при някогашното село Враждебна (днес квартал на София).

Стр. 190. *Г. Е.* — по всяка вероятност се касае за Петър Енчев (1855—1922), революционен деец от епохата на Възраждането; роден в Бесарабия, учил в Тулча, Болград и Николаев; учителствувал в Шумен, където през 1874 г. е арестуван, но успял да избяга; като емигрант в Румъния се включил активно в политическия живот; по време на Сръбско-турската война от 1876 г. ръководил българския доброволчески отряд; участвувал в Освободителната война и по-късно в движението за съединение.

Стр 191. *Изпращането на 1879 г. княза Дондукова* — княз А. М. Дондуков-Корсаков (1820—1893), генерал от руската армия; от 20 май 1878 г., след смъртта на княз Черкаски, бил назначен за върховен комисар в България и възглавявал гражданската и военната власт до избирането на Александър Батенберг за княз на 17 април 1879 г.

Стр. 191. *Букурещкий комитет, тогава наречен благотворителен (вместо революционен)* — става дума за БЦБО (Българско централно благотворително общество), политическа организация на българската емиграция в Румъния, учредена на 10 юли 1876 г. и съществувала до 14 април 1877 г.; главните дейци, на БЦБО били К. Цанков, Ст. Стамболов, П. Енчев, И. Вазов, П. Хр. Висковски, О. Панов, Д. П. Иванов, Ив. Кавалджиев и др.

Стр. 192. *Старозагорското движение* — Старозагорското въстание от 1875 г.

Стр. 192. . . .*покойний Висковски* — П. Хр. Висковски, революционер, един от главните дейци на Българското централно благотворително общество; кореспондент на руските вестници «Новое время» и «Моск. ведомости»; в първите години след Освобождението живял и работил в София.

Стр. 192. *Виходка* (рус.) — постъпка, противоречаща на общоприетите правила за поведение.

Стр. 192. . . .*владиката Панарета* — Панарет Рашев (1808—1887), обществен деец от епохата на Възраждането, родом от Търново; през 1854 г. бил назначен от патриарха за гръцки митрополит в Букурещ, но след 1866 г. скъсал връзките си с гръцката патриаршия и останал да живее там като български митрополит; бил член на Добродетелната дружина и поради това често пъти бил обект на нападки от страна на революционната емиграция.

Стр. 192. *Там намира Бендерева* — вж. т. 9, стр. 464.

Стр. 193. . . .*комитета усили своите сношения със славянските комитети* — касае се за връзките на БЦБО с Петербургския и Московския славянски комитети, особено засилени през есента на 1876 г.; за тези комитети вж. т. 9, стр. 458.

Стр. 194. *Кирияк Цанков* — вж. т. 6., стр. 481; т. 9, стр. 472.

Стр. 195. *Драган Цанков* — вж. т. 2, стр. 507; т. 9, стр. 457.

Стр. 195. *Нямането, нямането ∽безчестен да стане!* — цитат от стихотворението на Ст. Стамболов «Нямането», напечатано за пръв път във в. «Нова България», бр. 68 от 3 март 1877 г.

Стр. 195. *Тоя ред беше един стих ∽ във в. «Млада България».* — Тук е допусната фактическа неточност: очевидно Вазов има пред вид стихотворението на Ст. Стамболов «Годината 1876», напечатано като притурка на в. «Нова България» от 31 декември 1876 г., а не във в. «Млада България», който излиза много по-късно. Последният стих, за който говори Вазов, е: «когато отвъд Дунав топ руски загърми».

Стр. 195. *Когато в Плоещ княз Черкаски ни повика. . .* — В. А. Черкаски (вж. т. 6, стр. 482; т. 9, стр. 447).

Стр. 196. *Подрядчик* (рус.) — предприемач; доставчик.

ЕДИН ВЛАК

(Стр. 197)

Произведението е публикувано анонимно в *М*, бр. 666 от 3 април 1899 г. (вместо подпис под текста има две звездички). Докато Вазов е бил жив, то не е печатано на друго място. След неговата смърт е поместено за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 110, стр. 20—27.

Печата се по текста от *М* със следните поправки по смисъл:

Стр. 198, р. 41: «па» вм. «на».

Стр. 200, р. 11: «счупило се» вм. «счупило».

Това произведение е написано във връзка с откупуването на т. нар. Хиршова железопътна линия от българската държава. Въпреки подзаглавието «Историческо възпоминание от Сръбско-българската война» отнасянето му към спомените на Вазов е до голяма степен условно — с не по-малко основание то може да бъде причислено към Вазовите разкази.

Стр. 197. *Търновосейменската станция* — вж. тук, стр. 517.

Стр. 197. *...княз Александър напусна Пловдив и тръгна за бойното поле* — Александър Батенберг заминава от Пловдив за София на 2 ноември, веднага след обявяването на войната; за бойното поле той се отправя едва следобед на 4 ноември.

Стр. 197. *Цариброд* — вж. т. 9, стр. 525.

Стр. 197. *Хиршовата линия* — от името на барон Мориц Хирш (1831—1896), германски капиталист, който чрез компанията на източните железници построил и стопанисвал няколко жп линии; една от тях била линията Цариград — Одрин — Белово, за която се говори тук.

Стр. 197. *Каяджик* — село, което било преименувано по-късно Раковски, днес съставна част на Димитровград.

Стр. 198. *Папазлийската станция* — от името на бившето село Папазлии, днес с. Поповица, Пловдивски окръг.

Стр. 199. *«Фертиговци»* — прозвище на немските железничари в България, дошло от немската дума «fertig» (готово), употребявана от кондукторите на железницата в Източна Румелия (срв. разказа «Павле Фертигът» от сборника «Пъстър свят», поместен в т. 9, стр. 23—27).

МИТРОПОЛИТ КЛИМЕНТ ПРИ ЦАРЯ

(Стр. 201)

Споменът е публикуван в *М*, бр. 993 от 14 юни 1901 г. Приживе на Вазов повече не е печатан. В събраните му съчинения е поместен за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 114, стр. 35—43.

Печата се по текста от *М*.

Този спомен на Вазов може да се разглежда като продължение и допълнение на спомена му «Как минахме руската граница», публикуван пет години по-рано (вж. тук, стр. 181—189).

Стр. 201. *Петерхофския дворец* — един от дворците в Петерхоф (сега Петродворец), бивша резиденция на руските царе, построена на Кронщадския залив, недалеч от Ленинград; основана е от Петър Велики през 1711 г.

Стр. 204. *...иконата на св. Николая Чудотворца* — Николай Мирликийски, един от ранните християнски светци, твърде популярен в дореволюционна Русия.

Стр. 204. *Николай II* (1868—1918) — последният руски император, управлявал страната от 1894 до 1917 г.

ЮРДАНОВДЕН

(Стр. 206)

Произведението е обнародвано в *М*, бр. 1077 от 5 януари 1902 г. с подпис Х. Х. Приживе на Вазов повторно не е печатано. След неговата смърт е поместено за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 117, стр. 28—40

Печата се по текста от *М* със следните поправки по смисъл:

Стр. 206, р. 29: «сталагмити» вм. «сталагматити».

Стр. 209, р. 10: «и се оставяше» вм. «и се оставаше».

Стр. 207. *Во Йордане крещающуся тебе, господи...* — цитираният църковнославянски текст тук и по-долу е от тропар, който се изпълнява на Богоявление.

Стр. 207. *...тараболузовите им пояси* — вид копринени пояси, наречени така от турското название на гр. Триполи.

Стр. 209. *Мюдюрин* (тур.) — околийски началник в турско време.

Стр. 209. *Водици* — зимен обичай от цикъла Ивановденски обичаи (5—8 януари), при който чрез потапяне на кръст се осве-

щава водата на селския кладенец или на минаващата през селото река, а участниците взаимно се обливат с вода или се окъпват в реката.

СОФИЯ НА 1880 ГОДИНА

(Стр. 210)

Този спомен е обнародван в *БСб*, г. XII, 1905, кн. 10, стр. 605—608. Приживе на Вазов не е печатан повторно. След неговата смърт е поместен най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 117, стр. 34—40.

Печата се по текста от *БСб*.

В архивния фонд на Иван Вазов, съхраняван в Българския исторически архив при Народната библиотека «Кирил и Методий» (ф. 250, а. е. 4, л. 7) е запазена част от авторизиран машинописен препис, съдържащ текста от началото до пасажа, в който се описва идването на свещеника при пашата, по-точно до израза «Но работата била друга» (вж. тук, стр. 211, р. 32). Запазеният машинописен текст съвпада с текста от *БСб*. Единствената по-съществена разлика е добавката в публикацията на думата «един», внесена по всяка вероятност при коректурата (вж. стр. 210, р. 26).

Стр. 210. *«Ce siècle avait deux ans . . .»* (фр.) — Тоя век имаше две години.

Стр. 210. *Махзар паша* — управител на София през последните години на робството.

Стр. 210. *Мютесариф* (тур.) — окръжен управител, управител на област в Турция.

Стр. 210. *Г. Бурмов* — Тодор Стоянов Бурмов (1834—1906), известен в миналото политически и обществен деец; след Освобождението заемал поста министър-председател на първото правителство на България.

Стр. 210. *Спас Вацов* — вж. т. 9, стр. 542.

Стр. 210. *«Свети Крал»* — черквата «Св. Неделя» на днешния площад «Ленин» в София.

Стр. 210. *Днешната Търговска улица* — вж. т. 9, стр. 460.

Стр. 211. *. . .амбулантната трупа на Георги Попова* — липсват данни за гастролирането на подобна трупа в София през 1880 г.

Стр. 211. *Поп Тодор* — не можахме да открием биографични данни за поп Тодор от София. В книгата на А. Монеджикова «София през вековете» (София, 1946) неговото име се споменава наред с имената на други участници в революционното движение.

Стр. 212. *Кьорсокак* (тур.) — задънена улица.

Стр. 212. *Ghetto* (ит.) — еврейски квартал.

Стр. 212. *. . .брадата на тогавашния кмет Д. Петкова* — Димитър Петков (1858—1907), известен държавник, привърженик на Ст. Стамболов; през 1887—1893 г. като кмет на София и министър на обществените сгради извършва първата модерна регулация на града.

Стр. 212. *. . .изгубен в тенекиджийската улица зад «Свети Крал»* — очевидно става дума за днешната улица «Найчо Цанов» в София.

Стр. 212. *Петко Каравелов* (1845—1903) — политически и държавен деец, един от идеолозите и водачите на либералната партия; през 1880 г. е бил министър на финансите.

Стр. 212. *Не помня кой вестник ѝ беше орган* — орган на либералната партия е в. «Независимост» (1880—1881), редактиран първоначално от Н. Сукнаров, след това от П. Каравелов, П. Р. Славейков и Д. Цанков.

Стр. 212. *Enfant terrible* (фр.) — буквално «ужасно дете», т. е. човек, който със своята откровеност или наивност поставя другите в неловко положение.

Стр. 213. *Шантан* (фр.) — увеселително заведение.

КЪМ ОЧЕРКА „СОФИЯ ПРЕЗ 1880г."

(Стр. 214)

Допълнението към спомените на Вазов «София на 1880 година» е публикувано също в *БСб*, г. XII, 1905, кн. 10, стр. 653, и също не е печатано повторно приживе на Вазов; след неговата смърт то е поместено за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 117, стр. 41—43.

Печата се по текста от *БСб*.

Стр. 214. *Димитър Димов (Папашата)* — Димитър Д. Папазов (1835—1905), преди Освобождението участник в революционното движение и сподвижник на В. Левски; след Освобождението търговец и общественик.

Стр. 215. *Заимовата книга «Животът на Васил Левски»* — книгата на Ст. Заимов носи следното заглавие: Васил Левски. Дяконът. Кратка биография, написана по повод откриване на паметникът (София, Хр. Олчев, 1895; 2 изд. 1897).

ПРЕСНИ СПОМЕНИ

(Стр. 216)

Това произведение е обнародвано в *БСб*, г. XVI, 1909, кн. 1, стр. 3—6. Докато Вазов е бил жив, то не е печатано повторно. След неговата смърт е поместено най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 117, стр. 51—58.

Печата се по текста от *БСб*.

Вазов е отишъл в Цариград, за да се лекува, в средата на август 1908 г. и е останал там до края на месец септември с. г. През тоя период тогавашната турска столица живее под впечатлението на едно важно събитие — съвсем наскоро султан Абдул Хамид II е бил принуден под натиска на младотурското движение да възстанови суспендираната от него още през 1876 г. конституция.

Стр. 216. . . .*чудовищната тирания на Абдул Хамида* — Абдул Хамид II (1842—1918), турски султан от 1876 до 1909 г., когато бил детрониран от младотурците заради участието му в подготвяния контрапревратъ управлението му се отличавало с произвол и насилие, поради което бил наречен «кървавият султан».

Стр. 216. *Сиркеджи-скелеси* — пристанище на залива Златния рог в непосредствена близост до квартала Сиркеджи в Цариград; недалеко от него се намира също и железопътна гара.

Стр. 217. *Пера* — квартал в Цариград, разположен северно от Златния рог и Галата; в миналото тази част на града е била наричана «европейският квартал».

Стр. 217. . . .*обесването на патриарха Григория* — при избухването на гръцкото въстание от 1821 г. гръцкият патриарх Григорий V (1797—1821) бил обесен точно на Великден пред главния вход на патриаршията.

Стр. 217. *Мохамед II* (1430—1481), турски султан; превзел Цариград на 29 май 1453 г.

Стр. 217. *Илдъзкьошк* — комплекс от дворци, казарми и други сгради в Цариград; резиденция на турските султани.

Стр. 218. . . . *забранената по-преди патриотическа драма «Ватан или Силистра»* — Вазов има пред вид историческата драма на турския писател и общественик Намък Кемал (1840—1888) «Родина или Силистрия» («Vatan yahut Silistrie»), посветена на събитията, предхождащи Кримската война; драмата била написана през 1873 г.; тя имала голям успех, но

била забранена от жестоката цензура по време на режима на Абдул Хамид II.

Стр. 218. *Grande rue de Pera* (фр.) — Голямата улица на Пера (една от най-красивите улици в Цариград, намираща се в квартал Пера).

Стр. 218. *Принкипо* — малък архипелаг в Мраморно море, състоящ се от 9 острова, главният от които е наречен Принкипо; тук по традиция били заточвани свалените от престола владетели.

Стр. 218. . . .*зловещия Мелхаме* — Неджиб паша Мелхаме (1840—?), бивш помощник секретар в управлението на обществените дела и търговията, известен с жестокостите си при разпитите на политическите затворници (измъчвал със собствените си ръце повече от пет хиляди обвиняеми).

Стр. 218. *Непоканването нашия дипломатически агент ∾ окупиране на железницата* — Българското правителство, начело с Ал. Малинов, използувайки повода, че нашият дипломатически представител в Цариград Ив. Ст. Гешов не бил поканен на един банкет, на 15 септември 1908 г. го отзовало от Цариград, а на 19 септември с. г. обявило завземането на намиращите се в Южна България железопътни линии на Източната компания, които дотогава се считали за собственост на Турция.

Стр. 219. *На 21 септември ∾ него ден в Търново* — на 22 септември 1908 г. в присъствието на правителството Фердинанд обявил със специален манифест независимостта на България и приел титлата «цар на българите».

Стр. 219. . . .*присъединението на Босна и Херцеговина към Австрия* — на 23 септември 1908 г. Австро-Унгария обявява анексията на Босна и Херцеговина.

Стр. 219. *Едуард Грей осъдил търновския преврат и анексията:* Едуард Грей — вж. тук, стр 548; търновския преврат — обявяването независимостта на българската държава, извършено в Търново на 22 септември 1908 г.; анексията — присъединяването на Босна и Херцеговина към Австро-Унгария, извършено на 23 септември 1908 г.

ОЩЕ ЕДИН

(Стр. 220)

Произведението е публикувано в *ДП*, г. III, 1909, кн. 2-стр. 3—4. След това до смъртта на Вазов то не е печатано В съ,

браните му съчинения е включено за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 114, стр. 29—34.

Печата се по текста от *ДП*.

Д. К. Попов, за когото се говори в този спомен, е роден през 1855 г. в Калофер. През 70-те години той учи в Цариград и още тогава започва да сътрудничи във възрожденския печат. Преследван от турските власти, през 1877 г. емигрира в Румъния и там в продължение на две години редактира в. «Българин». От 1881 г. Д. К. Попов се премества в София, където участвува в редактирането на в. «Независимост». След суспендирането на конституцията се установява в Пловдив и сътрудничи на в. «Народний глас» , сп. «Наука» и др. В резултат на събитията от 9 август 1886 г., когато се извършва детронирането на Александър Батенберг, Д. К. Попов е принуден да емигрира и той отново се установява в Румъния. По-късно се завръща в България и се отдава изключително на обществено-политическа дейност. Към края на живота си е бил подпредседател на Народното събрание и министър.

Стр. 220. *Вестник «Независимост»* — първият орган на либералната партия, започнал да излиза на 27 август 1880 г. в София и продължил след това в Пловдив (до 1 юли 1881 г., когато бива спрян); редактиран първоначално от Н. Сукнаров, а покъсно от П. Каравелов, П. Р. Славейков и Драган Цанков; следва номерацията на Каравеловия вестник «Независимост» и се стреми да продължава неговото дело в свободна България.

Стр. 221. *. . .един български Неруда* — Ян Неруда (1834—1891), изтъкнат чешки белетрист, автор на забележителни фейлетони.

Стр. 221. *Пол Луи Курие* (1772—1825) — френски писател, автор на многобройни памфлети, осмиващи деспотизма на Наполеон и домогванията на Бурбоните при Реставрацията.

Стр. 221. *П. Висковски* — вж. тук, стр. 554.

Стр. 221. *Превратът с пълномощията* — на 27 април 1881 г. Александър Батенберг с помощта на военния министър ген. Ернрот извършил държавен преврат, чрез който отменил Търновската конституция и установил режим на пълномощията.

Стр. 221. *Тия фейлетони Д. К. Попов после, в София, издаде на отделна книжка* — Правов, Фейлетони. Пловдив, книжарница «Зора», 1886, 96 стр.

Стр. 222. *«Прощаването на Чайлд Харолда» от Байрона* —

преводът е поместен в сп. «Наука», г. II, 1882, кн. 3, стр. 253—256 с подпис на преводача П-ов; при цитирането Вазов е подбрал само отделни строфи, като на места е внесъл известни подобрения.

Стр. 223. *Попов преди няколко години събра и издаде в отделна книжка всичките си преводни стихотворения* — Д. К. Попов, Преведени стихотворения. София, печатница Ив. Г. Говедаров, 1895, 168 стр.

ЖИВЕЯ В БЕРКОВИЦА

(Стр. 224)

Спомените на Вазов за живота му в Берковица са обнародвани във в. «Реч», бр. 857 от 1 януари 1910 г. Те не са печатани повторно приживе на автора. След неговата смърт тези спомени са включени в събраните му съчинения за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 117, стр. 59—64.

Печатат се по текста от в. «Реч» със следните поправки по смисъл:

Стр. 224, р. 4: «озовал» вм. «отзовал».

Стр. 225, р. 27: «помислихме» вм. «помисляхме».

Стр. 224. *Чиновник особих поручений* (рус.) — чиновник за специални поръчки.

Стр. 224. *Мехкеме* (тур.) — турско съдилище.

Стр. 224. *. . .доктора Ч.* — става дума за д-р Христо Рачев Чобанов, участник в национално-революционното движение, сподвижник на Ботев, родом от Калофер; завършил медицина в Букурещ със стипендия от румънското правителство; по време на Руско-турската освободителна война дошъл в България като военен лекар на румънските войски и не се завърнал повече в Румъния.

Стр. 225. *Осъдихме задочно един големец турчин на смърт заради опожаряването на един манастир през войната* — вж. т. 7, стр. 382.

Стр. 226. *Капуа* — град в Италия, северно от Неапол; в миналото градът се славел като отлично курортно място.

Стр. 226. *Петко Каравелов, министър-председател тогава* — по това време П. Каравелов не е министър-председател, а министър на финансите в кабинета на Драган Цанков.

Стр. 226. *Шевченковата «Катерина»* — известна поема на Т. Г. Шевченко (1814—1861), написана през 1838 г.

Стр. 226. *С. Вацов* — вж. т. 9, стр. 542.

РАЗВАЛИНИТЕ

(Стр. 228)

Произведението е публикувано в сп. «Свободно образование», г. I, 1910, кн. 4, стр. 101—102. Докато Вазов е бил жив, повече не е печатано. След неговата смърт пръв го издава Б. Вазов в *БИВ*, № 117, стр. 65—68.

Печата се по текста от сп. «Свободно образование» със следната поправка по смисъл:

Стр. 229, р. 18: «с белите» вм. «а белите».

ВЪЗПОМИНАТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ ЗА К. ВЕЛИЧКОВ

(Стр. 230)

Спомените на Вазов за К. Величков са обнародвани като предговор към съчиненията на Величков, издадени посмъртно под редакцията на Вазов (т. 1, София, 1911, стр. V—XXIII). Началото на тия спомени е поместено по-късно в *С*, т. 13, в раздела «етюди». След смъртта на Вазов те са напечатани първоначално по текста от *С* в *БИВ*, № 97, стр. 177—183, а след това са включени с пълния им текст от първата публикация в събраните съчинения на Вазов под редакцията на М. Арнаудов (И. Вазов, Събрани съчинения, т. 21, София, 1950, стр. 259—275).

В архивния фонд на писателя, съхраняван в Българския исторически архив при Народната библиотека «Кирил и Методий» (ф. 250, а. е. 4, л. 1—6) е запазено в препис от друга ръка началото на Вазовите спомени за Величков — тъкмо тази част, която е поместена в *С*. По всяка вероятност запазеният препис е послужил за наборен оригинал на последното издание. Очевидно, той е бил подготвен по указание на Вазов.

Тъй като публикацията в *С* не съдържа пълния текст на произведението, а само една незначителна негова част, тук то се печата по текста от предговора към първия том на Величковите съчинения. Направени са следните поправки по смисъл:

Стр. 231, р. 9: «има» вм. «имат».

Стр. 243, р. 22: «Беснее» вм. «Бледнее».

Стр. 243, р. 32: Възстановява се според оригиналното издание (К. Величков, Цариградски сонети, София, 1899, стр. 23) стихът «честит да съм що можех да желая», който е случайно пропуснат.

Стр. 245, р. 5: «над пролетта» вм. «под пролетта».

Стр. 245, р. 16: «Обичам те, обичам те» вм. «Обичам те, обичам».

В *С* е поместена само уводната част на спомените: от «Взимам с душевен трепет перото» до «влезе в камарата и в Постоянния комитет (стр. 230, р. 3 — стр. 233, р. 7). Прави впечатление, че при тази публикация са извършени някои поправки, част от които се съдържат и в запазения ръкопис. По-съществените между тях са следните: съкратени са думите «първокласен книжовник» (стр. 230, р. 11); «младежки огън» е заменено с «младенчески огън» (стр. 230, р. 21); съкратени са думите «своята» (стр. 231, р. 16) и «само» (стр. 231, р. 22); «Видяхме се пак» е поправено «Пак се видяхме» (стр. 231, р. 25); «убежденост» е заменено с «убеденост» (стр. 232, р. 3), «взимаше» — със «заемаше» (стр. 232, р. 5); съкратени са думите «от България» (стр. 232, р. 11—12); думата «рецензия» е заменена с «оценка» (стр. 232, р. 22), «прежната» — с «верната» (стр. 233, р. 6). Несъмнено всички тези поправки са били направени от самия Вазов.

Стр. 230. *Неговата драма «Невенка и Светослав», представена в цариградския главен театър «Наум»* — драмата е била представена за пръв път на 20 февруари 1872 г. в цариградския театър «Османие» (вж. отзивите за представлението във в. «Право», бр. 51 от 28 февруари 1872 и в сп. «Читалище», г. II, 1872, кн. 10, стр. 469—470). Издадена е две години по-късно като отделна книга.

Стр. 230. *Балкапан* — квартал в Цариград, където през XIX в. са се помещавали канторите на българските търговци.

Стр. 231. *Ламартиновото «Езеро»* — стихотворение от френския поет Алфонс дьо Ламартин (1790—1869); преведено е на български език за пръв път от К. Величков в «Българска христоматия», ч. II, Пловдив, 1884, стр. 193—196.

Стр. 231. *«Les châtiments» на Юго* — «Les châtiments» («Възмездия») е стихосбирка, съдържаща политически стихове, писани от Юго през 1853 г., когато той е в изгнание; стиховете се отличават с патетична приповдигнатост и са изпълнени с дълбоко възмущение от потъпкването на демократичните свободи във

Франция по времето на Наполеон III; били са любимо четиво на В. И. Ленин.

Стр. 231. *Fnfant terrible* (фр.) — вж. тук, стр. 559.

Стр. 232. *. . .драмата «Отечество», която и скоро се напечата* — издадена е като отделна книга в Пловдив през 1881 г.

Стр. 232. *Алфонс Кар* (1808—1890) — френски журналист и писател, известен като автор на интересни очерци, писани през 30-те и 40-те години на XIX в.

Стр. 232. *Сент-Бьов* — Шарл Огюстен Сент-Бьов (1804—1869), френски критик и поет, представител на прогресивния романтизъм.

Стр. 232. *Жул Леметр* (1853—1914) — френски литературен критик, особено популярен в края на XIX в.; представител на субективистичната школа.

Стр. 232. *Тен* — Иполит Тен (1828—1893), френски литературен критик и историк, виден представител на позитивистко-социологичната школа в литературознанието.

Стр. 232. *Ренан* — Жозеф Ернест Ренан (1823—1892), френски писател и филолог.

Стр. 233. *Арман Карел (политическите му речи)* — Арман Карел (1800—1836), френски публицист и общественик; очевидно става дума за неговата посмъртно издадена книга «Oeuvres politiques et littéraires».

Стр. 233. *. . .току-що излезлите два тома от Хюговата книга «La légende des siècles»* — епопеята на Юго «Легенда на вековете» излиза в три серии: първата е напечатана през 1859 г.; втората — през 1877 г. и третата — през 1883 г.

Стр. 233. *Иробаска избирателна околия* — от името на бившето село Иробас (днес с. Криво поле, Хасковски окръг).

Стр. 233. *Ив. Ев. Гешев* (1849—1924) — изтъкнат политически деец и публицист; в Източна Румелия е бил председател на Областното събрание и директор на финансите; по-късно е водач на консервативната народна партия и министър-председател.

Стр. 233. *Ст. Бобчев* (1853—1940) — обществен и политически деец, публицист; в Източна Румелия е бил депутат в Областното събрание и директор на правосъдието; бливък приятел на Вазов.

Стр. 233. *д-р Янколов* — Георги Д. Янкулов (1844—1900), лекар и общественик, завършил още преди Освобождението медицина във Франция; в Източна Румелия е бил депутат, председател на Областното събрание и на Постоянния комитет, по-късно е бил подпредседател на Народното събрание.

Стр. 233. *Ив. Салабашев* (1853—1924) — политически, обществен и финансов деец; в Източна Румелия бил депутат в Областното събрание и директор на правосъдието; по-късно е бил министър и дипломатически представител.

Стр. 234. *Д. К. Попов* — вж. тук, стр. 562.

Стр. 235. *Пьотровски* — Антони Пьотровски (1853—1924), полски художник и илюстратор, идвал в България като кореспондент; нарисувал е някои картини с българска тематика, между които и няколко илюстрации към романа «Под игото».

Стр. 235. *. . .възтържествувалата «казьонна» партия* — Касае се за либералната партия в Източна Румелия, наричана още «казионна» (т. е. правителствена, държавна). Начело на тази партия, която повела силна агитация за съединението на Южна и Северна България са стоели д-р Странски, З. Стоянов, Ив. Салабашев и др. Вазов и Величков са принадлежали към т. нар. партия на съединистите, които смятали, че не трябва да се бърза със съединението.

Стр. 240. *Густав Доре* (1832—1883) — френски художник-график, илюстрирал «Божествената комедия» на Данте през 1861 г.

ОКОЛО ГРОБА НА БОТЕВА

(Стр. 246)

Произведението е обнародвано в *М*, бр. 3553 от 13 май 1912 г. Приживе на Вазов повторно не е печатано. След неговата смърт е включено в изданията на съчиненията му за пръв път от М. Арнаудов (И. Вазов. Съчинения, т. 20, София, 1950, стр. 188—189).

Печата се по текста от *М* със следните поправки по смисъл:

Стр. 247, р. 37: «каквато» вм. «каквото».

Стр. 247, р. 38: «маджарския» вм. «маджарски».

Стр. 246. *Христо Иванов* (? — 1904) — участник в Ботевата чета, заловен от турците при с. Литаково, Ботевградско; бил в Софийския затвор, откъдето е освободен на 14 август 1876 г. поради дадената обща амнистия; наскоро след това отново емигрирал в Румъния, където дочакал Освободителната война; след Освобождението работил като адвокат и съдия.

Стр. 247. *На 1901 г. аз направих един излет до Волът* ∞ *стихотворението «Волът» («Скитнишки песни»)* — Вазов има пред вид стихотворението «Той не умира» (вж, т. 3,стр. 172 —

173); пътуването, за което си спомня той, е от лятото на 1899 г., а не от 1901 г.

Стр. 247. *Преслап* (диал.) — вж. тук стр. 541.

Стр. 248. . . .*маджарския поет Петьофи* — Шандор Петьофи (1823—1849), велик унгарски поет; загинал като Ботев с оръжие в ръка по време на унгарската революция.

ВЕЛИКИ СПОМЕНИ В ПЕЧАЛНИ ДНИ

(Стр. 248)

Тези спомени са напечатани за пръв път в *Н*, бр. 151 от 13 декември 1919 г. Няколко месеца по-късно Вазов ги помества в сборника *ИБП*. След смъртта му те са напечатани най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 118, стр. 130—138.

Печатат се по текста от *ИБП* със следните поправки по *Н*:

Стр. 251, р. 5: «недооблечени» вм. «необлечени».

Стр. 251, р. 6: «извикваха» вм. «извикаха».

Стр. 252, р. 31: «1919» вм. «1915».

На същите събития е посветен и Вазовият спомен «Първите дни на свободата» от сборника «Пъстър свят» (вж. т. 9, стр. 44—54).

Варианти в *Н*

Стр. 248, р. 20—21: къщя без врати и прозорци, без стъкла и черчевета / къщя без врати и с прозорци без стъкла и черчевета *

Стр. 249, р. 25: с мъка възлазяше / с мъка се възлазяше *

Стр. 250, р. 28—29: прашни, изнурени / прашни, изморени *

Стр. 251, р. 10—11: Никола Хаджилилов / г. Никола Хаджилилов * р. 13: не желаеше да се нарече / се стараеше да се нарече * р. 16: руски солдатин / руския солдатин * р. 28: Николай / *липсва* * р. 37: Араповски манастир / молдавски манастир* р. 251, р. 40 — стр. 252, р. 1: големите лични нещастия / нейното освобождение *

Стр. 252, р. 2: се носеше песента / се носеше вече песена * р. 17: Триумфални арки / Триумфална арка * р. 20: с бели премени / в бели премени * р. 29: море от срам и нещастия / море от срам и нещастие *

Стр. 249. . . .*първото посрещане на императора Александра ~ второто посещение на императора* — император Александър II е посетил Свищов четири пъти: на 16, 20 и 22 юни и на 4 юли 1877 г.; тук става дума за първото и последното посещение.

Стр. 249. . . .*с един глас на Стентор* — според митологията Стентор е гръцки воин, герой от Троянската война; отличавал се с мощен глас и можел да надвика 50 души; осмелил се да съперничи с бога Хермес, глашатай на Олимп, което го и погубило.

Стр. 249. . . .*направи под «козирог»* — от рус. «брать под козырек» (отдавам чест).

Стр. 250. *«Мусата» на поета Франгя* — вж. т. 9, стр. 449.

Стр. 251. *Полуимпериал* — вж. т. 9, стр. 447.

Стр. 251. *Драган Цанков* — вж. т. 2, стр. 507; т. 9, стр. 457.

Стр. 251. . . . *из «Châtiments» на Виктор Хюго* — вж. тук, стр. 565—566.

Стр. 251. *Петко Каравелов* — вж. тук, стр. 559.

Стр. 251. *Араповския манастир при Станимака* — в землището на някогашното с. Арапово (сега с. Златоврьх, Пловдивски окръг) се е намирал манастирът «Св. Неделя». На друго място Вазов погрешно говори, че майка му била изпратена в съседния молдавски манастир (вж. т. 9, стр. 51, 448).

Стр. 252. . . .*из улиците се носеше песента на Петка Славейков* — става дума за стихотворението на П. Р. Славейков «Вярата и надеждата на българина към Русия», известно още под заглавието «На царя и на Русия» (вж. т. 9, стр. 448—449).

Стр. 252. *Посрещнахме на 1918 год. императора Вилхелма* II — Вилхелм II (1859—1941), германски император и пруски крал от 1888 г. до 1918 г., когато се отрича от престола в резултат на Ноемврийската революция в Германия. Не открихме данни за идването му в България през 1918 г. Може би се касае за посрещането на австрийския император Карл, който пристигнал в България на 17 май 1918 г.

Стр. 252. . . .*златни ливреи à la Louis quatorze* — Людовик XIV (1638—1715), крал от 1643 г., управлявал фактически от 1661 г.; по време на неговото управление абсолютизмът достигнал своя апогей.

Стр. 252. . . .*при посрещането на баварския крал и при онова на саксонския* — баварският крал Лудвиг III е дошъл в България на 7 септември 1918 г., а саксонският крал Фридрих Август III — на 14 септември 1918 г.

В ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ

(Стр. 253)

Произведението е обнародвано като отделна брошура в началото на 1920 г. След смъртта на Вазов пръв го включва в неговите съчинения Г. Константинов (И. Вазов. Събрани съчинения, т. 19, София, 1957, стр. 209—215).

В къщата музей «Иван Вазов» в София е запазена черновата на произведението с (инв. № 297) с многобройни поправки от ръката на автора, а в архивния фонд на писателя, съхраняван в Научния архив на Българската академия на науките се намират машинописен екземпляр и първа коректура (шпалти), също съдържащи поправки на Вазов (ф. 112, а. е. 702, оп. 1, л. 8—15; л. 16—19). На първата страница на машинописа, който е послужил за наборен оригинал, Вазов е отбелязал: «Моля да ми се прати коректура. И. В.», а на първата страница на коректурата също саморъчно е написал: «Да ми се донесе втора коректура. И. В.» Поправките в коректурата се свеждат предимно до отстраняване на наборни грешки.

Печата се по текста на брошурата със следните поправки:

Стр. 253, р. 3: «в 1880» вм. «в 1881» (по ръкописа и машинописа).

Стр. 255, р. 20: «Наплашени хора» вм. «Наплашени хората» (по ръкописа).

Стр. 258, р. 30: «Френско-пруската» вм. «Френско-руската» (по машинописа).

Стр. 252, р. 32: «за Франция» вм. «на Франция» (по машинописа).

Стр. 260, р. 9: «башибозушките» вм. «башибозушки» (по смисъл).

В бележката си за разговора с Вазов от 20 януари 1920 г. Ив. Шишманов съобщава: «Печата спомени за Източна Румелия. Брошурата му била поръчана от министър М. В нея той разказва как гледали французите едно време на Източна Румелия (отначало с недоверие, а после с възхищение). Целта ѝ е политическа: «Гледайте какви сме добри приятели на французите. Отнасяйте се човешки към нас.» На гърба на запазената коректура Шишманов е записал: «Поръчано от мин. на външните работи (от Маджарова), за да се пръсне в Тракия».

Варианти в ръкописа

Стр. 253, р. 3: Една неодолима «тъга по родината» / Една неодолима носталгия (тъга по родината) * р. 6: Южна България / *(допълнително добавено)* * р. 11: София/ в София * р. 26: нетърпение / желание *(поправено както в текста)* * р. 26: ламтя за там / отивам там *(поправено както в текста)* * р. 27: към Южна България / към там *(поправено както в текста)* * р. 28: Тя има нужда / Южна България има нужда * р. 30: нов честит живот / нов разумен, честит живот * р. 30: Княжество България / А княжество България *

Стр. 254, р. 1—2: Нищо няма да ме спре / Никакви увещания, ни заплашвания няма да ме спрат * р. 3: *след* на която съм син! *В ръкописа е имало следния текст, който по-късно е зачертан:*

Превалих Средня гора и се озовах в пловдивското широко поле. Очите ми се изпълниха със сълзи. Непознат (*първоначално* незнаен) досега трепет изпита душата ми при вида на далечните, едвам забелязваните скалисти рътове, по които се катереше Пловдив. Пловдив, в който дълги години, в турско време, бе бил пулса на българското сърце, дето се бях учил да обичам България!

Пристигнах там. *(Зачертан до нечетливост текст)*. Столицата на автономната област имаше странен вид и доста неприятно ме удиви. Улиците гъмжеха *(първоначално:* Тя гъмжеше) от турски *(последната дума е зачертана)* червени фесове, в улиците *(зачертано)*, при българския язик се чуваха турския и гръцкия язици *(първоначално:* се чуваше и гръцкия), безчислени турски джамии издигаха своите минарета *(изразът* безчислени ~ минарета *е зачертан)*. По кафенетата се четяха, заедно с в. «Марица» и в. «Народний глас» и турски вестници, имаше и гръцки вестник, писан на френски «Филипуполис» който *(последната дума е зачертана)*. Той ежедневно пишеше огнени членове, с които доказваше, че Източна Румелия е населена преимуществено с гърци и грубо нападаше българите *(последните четири думи зачертани)*. В конака, дето живееше генералгубернатора Алеко паша — само гърци *(двете думи зачертани)* главните чиновници — гърци, — те на присмех да говорят български или да се учат на тоя язик, ако го не знаеха *(изразът* те на присмех ~ не знаяха *зачертан)*; сам Алеко паша, българин, но женен за гъркиня, не знаеше български! В Областното събрание, истина, мнозинството депутати бяха българи, но и колко гърци и турци,

и еврейския ахамин, и арменския владика, които държаха речите си на своите национални езици. И в съдилищата гръцките адвокати говоряха на гръцки, арменските на турски. И съставът на съдиите беше разнороден. Органическият устав, изработен от европейската комисия преди една година, даваше тия права на нищожните малцинства (*първоначално* малцинствата). И тие малцинства и в учрежденията, и в улиците се държаха надменно (*текстът* Органическият устав ∾ надменно *зачертан*).

Южна България, героичната Южна България, която първа дигна знамето на Априлското въстание през 1876 год. и се покри с кръв и пепелища, ако се съдеше по Пловдив, беше не напълно българска земя, а агломерат от разни народности.

Огорчавах се аз, огорчаваха се и съотечествениците ми.

Но жизненото, жилаво и напредничаво българско (*последната дума вписана допълнително*) население на областта се тури на работа, напрегна сичките си сили (*първоначално* усилия), за да докаже на света, че областта (*първоначално* за да даде на Пловдив и на областта истинската им физиономия).

След две години — тука беше вече България.

Стр. 254, р. 4: Наех файтон / Наех в София файтон* р. 9: *след* Средна гора *стои:* минувайки през Ихтиман * р. 12—13: *след* дето бях се учил *стои:* още като юноша * р. 15—16: бе посрещнал / бе посрещал * р. 23: остая под / остая пак под * р. 23—24: откъсната от България / откъсната от Северна (*думата зачертана*) България *

Стр. 255, р. 3: ожулени / *липсва* * р. 6: като ме гледаше / като ме погледна * р. 8: Съграждани / Съгражданин * р. 13: *след* — Там е Румелия *е имало следния текст, който е зачертан:* там си е пак турско * р. 22: Кой те е лъгал / Кой те е лъгал тебе * р. 26: са свободни / свободни * р. 33: *след* отиваш там *стои:* Хе, и нам се иска да сме си там. Имаме си и имотец, и добра си работица имаше там Кръстьо, но нали е турско? * р. 34: да разправя / да разправям * р. 37: ме покани / ме канеше *

Стр. 256, р. 7: «Хай, господ да дава доброто!» / «Хай, дано Господ дава доброто!» * р. 17—18: *след* синьо небе *стои* в тая безкрайна пловдивска равнина * р. 19: И мене ми се искаше да целуна земята! / И аз се наведох до земята и я целунах. * р. 30: пристигнах там / пристигнах в Пловдив *

Стр. 257, р. 14: Чомаков / *липсва* * р. 15: цялата почти камара / И цялата камара * р. 17: пренията бяха сдържани / пренията бяха прилични * р. 24: *след* политически и духовно *следва:* Пловдив се превърна на център на интензивен културен живот *

р. 25: *след* културен живот *зачертано:* Не княжеството България, а Южната България, зацъфтяла политически, икономически, умствено * р.25—38:Аз се заселих∾ интензивен културен живот/ *липсва* * р. 39: След две години това беше / Това беше *

Стр. 258, р. 8: от две години насам / от една година насам * р. 28: всички народи / всички културни и малокултурни народи *

Стр. 258, р. 30 — стр. 260, р. 15: През Френско-пруската война ∾ осветлявана вече и от слънцето на свободата / *липсва: вместо това тук има следния текст:* Франция, страната на великите принципи на свободата и човешките права, огнище на светлината и напредъка, се радваше на незамрачимо обаяние в моето отечество. И сичко френско беше ни мило и скъпо. Гордост беше за българина да говори по френски. Баща ми на 1866 година ме прати в Пловдивската гимназия, за да уча турски и гръцки. Той беше търговец и тие езици бяха нужни на оние, които, като мене, се готвяха да стават търговци. Но в Пловдив, вместо турски и гръцки да науча, аз, отстъпяйки на влечението на сърцето си, учих се в гимназията само френски.

Политиката, или съдбата по-добре, изпречиха французи и българи един срещу други, като врагове.

Доста пострада френското обаяние у нас; грозни станахме ние на френците. Такива са последиците на войната. Но кървавата война се свърши вече. Ангелът на мирът простре крилете си над двата до вчера воюващи народа. Обидите с време ще са забравят, омразите ще утихнат заедно със зарастването на раните. Рицарският френски народ, колкото храбър, толкоз и великодушен, не може вечно да мрази един млад и жизнен народ, възпитан в заветите на Френската революция, навикнал да обича Франция и да се прекланя пред нейния цивилизаторски гений. И този народ, въпреки всичко — що да не призная това? — чувствува и днес в душата си тайно влечение към своя победител. Това чувство е силно и неизкоренимо, като един нагон. Ще ли скоро и Франция да ни отговори със същото добро чувство? Аз вярвам това. Вярвал, защото не е имало френец, живял у нас, познал ни отблизо, който да не е отнесъл със себе си впечатления дълбоки и неизменна любов от запознанството си с един млад, честен и трудолюбив народ. Да, омразата е растение, което не вирее дълго в благородна душа!

Варианти в машинописа

Стр. 253, р. 3: Една неодолима «тъга» по родината» / Една неодолима носталгия (тъга по родината) *(поправено както в текста)* * р. 28: Тя има нужда / Южна България има нужда * р. 30: нов честит живот / нов разумен, честит живот *(поправено както в текста)* *

Стр. 254, р. 1—2: Нищо няма да ме спре / Никакви увещания, ни заплашвания няма да ме спрат *(поправено както в текста)* * р. 4: Наех файтон / Наех в София файтон *(поправено както в текста)* * р. 9: на Източна Средна гора / на Източна Средна гора минавайки през Ихтиман *(поправено както в текста)* * р. 12—13: дето бях се учил / дето бях се учил, още като юноша *(поправено както в текста)* *

Стр. 255, р. 2: ожулени / *липсва* * р. 6: като ме погледна / като ме гледаше * р. 22. Кой те е лъгал, бай Кръстьо? / Кой те е лъгал тебе, бай Кръстьо? * р. 33: *след* отиваш там *е имало следния текст, който е зачертан:* Имаше си и имотец, и добра си работица имаше там Кръстьо, но нали е турско?

Стр. 256, р. 7: «Хай, господ да дава доброто!» / «Хай, дано Господ дава доброто ! *(поправено както в текста)* * р. 18—19: *след* в това синьо небе *стои:* в тая безкрайна пловдивска равнина * р. 19: И мене ми се искаше да целуна земята! /И аз се наведох до земята и я целунах *(поправено както в текста)* * р. 30: пристигнах там / пристигнах в Пловдив *(поправено както в текста)* *

Стр. 257, р. 15: цялата почти / и цялата почти * р. 28: Всички млади сили / Всичките млади сили *

Стр. 257. . . . *Чомаков, Груев, Вълкович: Чомаков* — д-р Стоян Чомаков (1819—1893), лекар и изтъкнат обществен деец; бил депутат в Източна Румелия и санитарен началник; *Груев* — Йоаким Груев (1828—1912), възрожденски просветен деец и книжовник; след Освобождението бил директор на просвещението в Източна Румелия; *Вълкович* — д-р Георги Вълкович (1833—1892), виден общественик и дипломат; за известно време бил директор на пощите и телеграфите в Източна Румелия.

Стр. 257. *Главният управител Алеко паша* — Александър Богориди (1823—1910), българин на турска държавна служба. С одобрението на великите сили през април 1879 г. бил назначен от турското правителство за главен управител на Източна Румелия.

Стр. 257. *Французинът Лавеле* — Емил дьо Лавеле (1822—1892), белгийски учен и публицист, професор в Лиежкия университет; един от неговите трудове е книгата «Балкански полуостров», издадена през 1886 г. (български превод, 1890 г.).

Стр. 257. *Луи Леже* (1843—1923) — изтъкнат френски славист, автор на редица проучвания в областта на българската културна история; между най-известните му съчинения е книгата «България», публикувана през 1885 г.

Стр. 258. *De Марти* — не открихме данни за това лице.

Стр. 258. *Вадингтон* — Уйлям Вадингтон (1826—1894), френски археолог и държавник, представлявал Франция на Берлинския конгрес (1878 г.).

Стр. 258. *През Френско-пруската война ∞ неуспехите на френското оръжие* — става дума за войната между Франция и Германия от 1870—1871 г., по време на която още през първите боеве френската армия търпи поражения; войната завършва с тежкия за Франция Франкфуртски мирен договор (1871 г.).

АЙВАЗБАБА

(Стр. 261)

Произведението е публикувано първоначално в *Н*, бр. 232 от 25 март 1920 г. Няколко месеца по-късно то е включено в сборника *ИБП*. След смъртта на Вазов е напечатано за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 118, стр. 41—49.

Печата се по текста от *ИБП* със следните поправки:

Стр. 261, р. 12: «Безконечна верига» вм. «Безконечни вериги» (по смисъл).

Стр. 262, р. 27: «окичен» вм. «окичени» (по *Н*.).

Стр. 264, р. 7: «с файтони» вм. «с файтона» (по *Н*).

Стр. 264, р. 27—28: «окървавената» вм. «окървавелата» (по *Н*).

Стр. 264, р. 28: «Безкрайни» вм. «Безбройни» (по *Н*).

Посещението на Одрин, което е предмет на този спомен, Вазов е описал и в разказа си «Когато Одрин беше наш» (вж. тук, стр. 46—54).

Варианти в *Н*

Стр. 261, р. 20—21: една мътна река / една мътна пълноводна река * р. 27—28: голяма, с половинкилометровия си / голяма, широка, с половинкилометровия си *

Стр. 262, р. 34: В широк, нареден по европейски салон / В широка, наредена по европейски стая * Стр. 262, р. 37—стр. 263, р. 1: той ги учтиво покани / той ги учтиво поканва *

Стр. 261. *Айвазбаба* — вж. тук, стр. 528.

Стр. 261. *Шукри паша* — комендант на Одринската крепост, пленен заедно с щаба си при превземането на крепостта.

Стр. 262. *«Султан Селим»* — вж. тук, стр. 527.

Стр. 262. *Г. Вазов* — вж. тук, стр. 527.

Стр. 263. *Голц паша* — става дума за барон Колмар фон дер Голц (1843—1916), германски генерал на турска служба, реорганизатор на турската армия в периода преди Балканската война.

Стр. 263. *Н. Иванов* (1861—1940), генерал, комуто по време на Балканската война било възложено командуването на II българска армия, която обсадила и атакувала Одринската крепост.

Стр. 263. *Валия* (тур.) — управител на вилает (административна област) в Турция.

Стр. 265. *На сто ада ревовете бесни ∾ българската безконечна слава* — цитираните строфи са от стихотворението «Върху форта на Айвазбаба» (вж. т. 4, стр. 78—79). При цитирането Вазов е пропуснал втората строфа.

РЕВОЛЮЦИЯ

(Стр. 266)

Тези свои спомени Вазов е обнародвал първоначално в *Н*, бр. 237 от 31 март 1920 г., а малко по-късно ги е поместил в книгата си *ИБП*. След неговата смърт пръв ги включва в съчиненията му Б. Вазов в *БИВ*, № 118, стр. 56—64.

Печатат се по текста от *ИБП* със следните поправки:

Стр. 266, р. 27: «заливаща» вм. «заливащата» (по смисъл).

Стр. 269, р. 2: «мир» вм. «пир» (по смисъл).

Стр. 269, р. 15: «посетявано» вм. «посветявано» (по *Н*).

В началото на произведението, ръководен от един абстрактен хуманизъм и не разбирайки добре същността на Великата октомврийска социалистическа революция, Вазов проявява съчувствие към белогвардейските емигранти у нас.

Отделни епизоди от спомените на Вазов за Одеса се съдържат също и в статията му «Преди тридесет години» (вж. тук, стр. 355—359).

Варианти в *Н*

Стр. 266, р. 13: наболелите им души / изболелите им души *

Стр. 267, р. 35: самотност, тъга / самотност, тъги *

Стр. 269, р. 6: мъките на изгнанието / мъките за изгнанието *

Стр. 267. *Приятели вий не съобравихте ∾ за нищо добро във света?* — цитираните строфи са от стихотворението «В изгнание» (вж. т. 3, стр. 89—90).

Стр. 268. . . .*официоза в. «Свобода»* — голям политически вестник, организиран с държавни средства, излизал от октомври 1886 до февруари 1899 г. с продължение през 1918—1920 г.; в началото изразител на програмата на регентството начело със Ст. Стамболов, а след това орган на народно-либералната партия; води енергична борба против руското влияние в България.

Стр. 268. . . .*моята драмица «Руска»* — за драмата на Вазов «Руска» вж. тук, стр. 342—345.

Стр. 269. *Пашалери, инженер от Пловдив* — не можахме да открием сведения за това лице.

Стр. 269. *Les incohérences de la lange française* (фр.) — непоследователностите (несвързаностите) във френския език.

Стр. 269. . . .*минаха през Одеса майор Груев, бившия началник на юнкерското училище капитан Бендерев и майор Гуджев: майор Груев* — П. Груев (1857 — ?) — един от главните организатори на детронирането на Батенберг; *капитан Бендерев* — вж. т. 9, стр. 464; *майор Гуджев* — вж. т. 9, стр. 464.

Стр. 269. ...*за Кривцова* — А. А. Кривцов, руски славянофил, активен член на Славянското благотворително общество в Одеса.

Стр. 270. *Светослав Миларов* — вж. т. 9, стр. 452, 457.

Стр. 270. *Славянското благотворително дружество в Одеса* — вж. т. 9, стр. 458.

НАШАТА МЕЛПОМЕНА В ЛЮЛКАТА СИ

(Стр. 271)

Произведението е обнародвано в *Н*, бр. 251, от 19 април 1920 г. и наскоро след това е поместено в сборника *ИБП*. След смъртта на Вазов е напечатано най-напред в *БИВ*, № 181, стр. 33—40.

Печата се по текста от *ИБП* със следните поправки:

Стр. 271, р. 3: «преди 38 години» вм. «преди 30 години» (по *Н*).

Стр. 271, р. 16: «занятията» вм. «занаятията» (по смисъл).
Стр. 272, р. 31: «отстъних» вм. «отстъпвах» (по смисъл).
Стр. 273, р. 21: «в театъра» вм. «в театър» (по смисъл).

Стр. 271. *Мелпомена* (гр.) — муза на трагедията; преносно — театър, сценично изкуство; трагедия, драма.

Стр. 271. *Сапунов* — К. П. Сапунов (1844—1916), артист, един от основателите на Народния театър, участвувал в румелийския театър в Пловдив (1882—1885), след това в театър «Основа» в София (1889) и по-късно в театър «Сълза и смях»; известен е предимно като изпълнител на роли от Молиерови пиеси.

Стр. 271. . . .*прочутия влашки актьор комик Мило* — Матей Мило (1814—1896), румънски артист и драматург, изиграл важна роля в развитието на румънския театър през XIX в.

Стр. 272. . . .*вехтото театърче «Люксембург»* — първата театрална сграда у нас, построена по почин на французина Бусе в двора на хотела му «Люксембург» през 1880—1881 г.; намирала се е в центъра на Пловдив, в подножието на Сахаттепе; изгоряла през юли 1913 г.

Стр. 272. *Като основатели на тая трупа-зародиш помня. . .* — първата българска театрална трупа в Пловдив е основана през 1881 г. от Стефан Попов (управител), К. П. Сапунов (помощник-управител), А. П. Попов (брат на Стефан Попов), Хр. Лютев, Кирко Лилов, М. Елмазов, Н. Бояджиев, Димитър Антонов, Ирина Иванова и Марийка Иванова.

Стр. 272. *Но нито една на Станчева* — Тодор Хаджистанчев (1849—1903), учител и общественик, автор на тридесетина драми, без особена стойност за развитието на нашия театър. Две от неговите драми са били поставени от пловдивската трупа на Ст. Попов през 1883 г.: «Чорбаджията» и «Стефан Караджа».

Стр. 272. . . .*написах «Руска» ~ ехтеше от ръкопляскания* — вж. и статията на Вазов «За Руска», тук, стр. 342—345.

Стр. 272. *Bon garçon* (фр.) — добро момче.

Стр. 273. . . .*аз пишех първата половина, която се печаташе в подлистниците на «Народний глас»* — фарсът «Мортагон» е напечатан във в. «Народний глас» през 1882 г. (бр. 255—256 и 258).

Стр. 273. *Канерване* — четене на глас на църковни молитви, които се повтарят от певеца; в случая — суфлиране.

Стр. 274. *Шенка Попова* — артистка от любителската театрална трупа в Пловдив през периода 1886—1888 г.; участвувала

е в постановките «Геновева», «Лукреция Борджия» и др.

Стр. 274. *Иван Попов* (1865—1966), известен драматичен артист и режисьор; участвувал в представленията на любителската театрална трупа в Пловдив през 80-те години; по-късно играе в театрите «Основа», «Сълза и смях» и в Народния театър в София.

Стр. 274. *Молиеровата драма «Скъперникът», побългарена от Марка Балабанов* — издадена е като отделна книга под заглавие: «Скъперникът Комедия от Молиера в пет действия. Побългарил Марко Д. Балабанов» (Цариград, в печ. на Фар дьо Босфор, 1875, 166 стр.). След Освобождението Марко Балабанов (1837—1921) е известен предимно като политически и държавен деец: бил е депутат, министър на външните работи и председател на Народното събрание.

ГОЛЕМИЯТ ДЕН

(Стр. 276)

Спомените са поместени първоначално в *Н*, бр. 277, от 22 май 1920 г., а малко по-късно са включени в сборника *ИБП*. След смъртта на Вазов те са напечатани за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 117, стр. 75—83.

Печатат се по текста от *ИБП* със следните поправки по *Н*:
Стр. 277, р. 35: «българското» вм. «българско».
Стр. 278, р. 15: «по турски език» вм. «турски език».
Стр. 278, р. 28: «стъпяли» вм. «стъпили».
Стр. 278, р. 32: «и такова» вм. «такова».

Варианти в *Н*

Стр. 276, р. 3: приближава / наближава * р. 27: трябваше да се празнува / зе да се празнува *

Стр. 277, р. 1: и украсявахме училището / да украсяваме училището * р. 4: борови клони / борикови клони * р. 5: обкичахме с тях / обкичвахме с тях * р. 11: пратена от Пловдив / пратена също от Пловдив * р. 28: възцари се мълчание / възцарява се мълчание * р. 36: както се казваше тогава / както се знаеше тогава * р. 38: и ние всички / и всички *

Стр. 278, р. 1: на стената в палата / на една стена в палата *

Стр. 279, р. 9—10: тая бъдеща покорна рая / тия бъдащи покорни раи *

Стр. 278. *Венелиновата българска история* — касае се за книгата на Юрий Венелин «Критически издирявания за историята блъгарска. . .» преведе от руский Богю Петков, ч. I, II. Земун, 1853.

Стр. 278. *«Как може Борис ∞ от това страшно?* — Вазов цитира неточно. Текстът на Венелин в превод на Б. Петков гласи: «Твърде странна и противна на себе си е била тая причина на обращението на царя, който ся уплашил от страшното, защото желаял страшното» (стр. 38).

Стр. 279. . . *Песента на Кирила и Методия: «И след тисяща години» съчинена от пловдивския учител Якима Груев* — става дума за песента, известна още под названието «Гимна на българските първоучители Св. Кирил и Методия», съставена от възрожденския учител Михаил Буботинов (1839—1912); песента е била изпълнена за пръв път в София през 1864 г. и е публикувана във в. «Съветник», г. II, бр. 10 от 6 юни 1864 г.

Стр. 279. . . .*всента в чест на султана: «Нушири нур Абдул Джихан», също произведение на Груева* — Вазов е допуснал неточност: първият стих, откъдето идва заглавието на песента, е «Нашири нур, шахи джихан» (вж. Песни, пени в различни случаи в българското училище в Пловдив, Пловдив и др., Хр. Г. Данов, 1870, стр. 18—19).

Стр. 279. . . .*проф. Шишманов в юбилейната си реч ∞ не цъфтяла!* — Вазов има пред вид речта на Ив. Д. Шишманов, произнесена на 6 май 1920 г. в отговор на поднесените му поздравления по случай 30-годишния юбилей на неговата научна и обществена дейност; речта е обнародвана в сп, «Обществена обнова» г. I, 1920, кн. 8—9, стр. 417—423.

ВОЛЪТ

(Стр. 281)

Тези спомени са обнародвани в *Н*, бр. 284 от 2 юни 1920 г.; няколко месеца по-късно те са поместени в сборника *ИБП* с една единствена поправка: «залюляваше» вм. «залюшваше» (вж. стр. 284, р. 8). След смъртта на Вазов те са напечатани за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 118, стр. 50—55.

Печатат се по текста от *ИБП* със следните поправки:

Стр. 281, р. 8—9: «много по-заслужили» вм. «много по-заслужени» (по *Н*).

Стр. 281, р. 11: «завиден жребий» вм. «възроден жребий» (по *Н*).

Стр. 281, р. 22: «потънали» вм. «потънала» (по смисъл).

Стр. 282, р. 27—28: «във въображението ни» вм. «във въоръжението ни» (по *Н*).

Стр. 283, р. 27—28: «водейки коня си» вм. «водейки коня ми» (по *Н*).

Стр. 281. *«Обаянието на Ботева» ∞ завиден жребий»* — цитатът е от Вазовия пътепис «Волът», (Един исторически връх)», напечатан във в. «Мир», бр. 712 от 31 юли 1899 г. и поместен след това в сборника «Пъстър свят», София, 1902, стр. 195—201 (вж. т. 12, стр. 90—95).

Стр. 282. *Христо Иванов* — вж. тук, стр. 567.

Стр. 282. . . .*стихотворението «Веслец»* — става дума за четвъртата част на Вазовото стихотворение «Бунтът» (вж. т. 1, стр. 92—93).

Стр. 282. *Ватерло* — селище в Белгия, недалеко от Брюксел, където на 18 юни 1815 г. френските войски, командувани от Наполеон Бонапарт, претърпяват тежко поражение.

Стр. 283. *Барачест* (диал.) — рошав, космат.

Стр. 284. *Ботев има съдбата, както и славата на Петьофи* — вж. тук, стр. 568.

ДВА АРЕОПАГА

(Стр. 285)

Произведението е публикувано в *Н*, бр. 293 от 12 юни 1920 г. Наскоро след това бива поместено в сборника *ИБП*. След смъртта на Вазов то е напечатано за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 118, стр. 11—16.

Печата се по текста от *ИБП* със следните поправки по *Н*:

Стр. 286, р. 9: «и най-малкия» вм. «най-малкия».

Стр. 286, р. 33—34: «скъпата» вм. «скъпа».

Поради това, че произведението е написано «по горещите следи на събитията» (само няколко месеца след подписването на Ньойския мирен договор, един акт, приет от Вазов като несправедлива обида на нашия народ), споменът тук се прелива с пу-

блицистиката. С не по-малко основания това произведение може да се разглежда и като публицистична изява на Вазов.

Стр. 285. *Ареопаг* (гр.) — върховен политически съд в древна Гърция.

Стр. 285. *Ватерло* — вж. тук, стр. 581.

Стр. 285. . . .*календара «Житейска мъдрост»* — не открихме издание с подобно заглавие.

Стр. 285. *Метерних* — княз Клеменс Метерних (1773—1859), австрийски държавен деец и дипломат, министър на външните работи (1809—1821), канцлер (1821—1848); председател на Виенския конгрес от 1814—1815 г.

Стр. 286. . . . *от Велингтона, от Александър I:* херцог Артър Уелси Уелингтън (1769—1852), английски държавник и пълководец; разбил Наполеоновата войска при Ватерло; по-късно министър-председател и министър на външните работи; Александър I (1777—1825), руски император от 1804 до 1825 г.; възглавявал коалицията на европейските страни срещу Наполеон; активен участник във Виенския конгрес от 1814—1815 г.

Стр. 286. . . .*парижкия ареопаг, последван от опашката си в Сан Ремо* — става дума за мирните договори след Първата световна война, наложени през лятото на 1919 г. в парижкото предградие Версай, и за конференцията в италианския град Сан Ремо от април 1920 г., която се е занимала със средствата за изпълнение на тези договори.

Стр. 286. *Уйлсон прогласи своите знаменити 14 точки* — Томас Удроу Уйлсън (1856—1924), американски държавник, президент на Съединените щати от 1913 до 1921 г. Чрез своята декларация от 8 януари 1918 г. (така наречените «четиринадесет точки на Уйлсън») той е целял да утвърди господстващото положение на Съединените щати.

Стр. 286. *Венизелосова Гърция* — вж. тук, стр. 545.

НАШИЯТ ПЕЧАТ В ТУРСКО ВРЕМЕ

(Стр. 289)

Тези спомени на Вазов са обнародвани първоначално в *Н*, бр. 296 от 16 юни 1920 г. с подзаглавието «По случай годишнината на в. «Напред»; малко по-късно те са поместени в сборника *ИБП*. След смъртта на автора са напечатани за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 118, стр. 17—24.

Печатат се по текста от *ИБП* със следните поправки по *Н*:

Стр. 291, р. 2: «само баща ми» вм. «сам баща ми».

Стр. 291, р. 13—14: «с живота» вм. «в живота» (по *Н*).

Стр. 291, р. 27—28: «поради названието си и поради, доколкото си спомням» вм. «поради, доколкото си спомням».

Стр. 291, р. 42: «духовитото» вм. «духовното».

Стр. 293, р. 14 — стр. 295, р. 18: възстановява се краят на спомените от «Нахълтването от Влашко четите на Филип Тотя и Панайот Хитов» нататък, който очевидно е бил случайно пропуснат в последната публикация, тъй като в *Н*, откъдето е взет, продължава на отвъдната страница.

Споменатите от Вазов вестници излизат както следва: «Съветник» (март 1863 — януари 1865), редактиран първо от Н. Михайловски и после от Т. С. Бурмов; «Турция» (юли 1864—юли 1873), с редактор Н. Генович; «Напредък» (юли 1874—юни 1877), с редактор Ив. Найденов (по всяка вероятност Вазов има пред вид и предшественика на «Напредък» в. «Право», излизал през периода 1869—1874 и редактиран от Ив. Найденов и Хр. Стоянов; «Македония» (дек. 1866 — юли 1872), с редактор П. Р. Славейков; «Свобода» (ноември 1869 — октомври 1874), с редактор Л. Каравелов. С изключение на в. «Свобода», който излиза в Букурещ, всички останали вестници се печатат в Цариград под надзора на турската цензура.

Варианти в *Н*

Стр. 289, р. 12—13: «вестниците «Съветник», «Турция» / вестниците «Время», «Турция» * р. 17: по черковните борби / по черковната борба *

Стр. 290, р. 40: «Съветник», чийто уредник / «Время», чийто уредник *

Стр. 291, р. 3: ученатa дума «абонат» / ученатa дума е «абонат» * р. 4—5: «Съветник» се списваше / «Время» се списваше * р. 5: Той бранеше / То бранеше * р. 7: Но той беше интересен / Но то беше интересно * р. 16: пощаджията от Пловдив / пощаджият от Пловдив * р. 22: спирането на «Съветник» / спирането на «Время» * р. 43: на Петко Славейков / на Петка Славейков * р. 9—10: беше запретено / бе запретено *

Стр. 289. *Кирил Попов* (1870—1927), професор по математика, един от организаторите на българската статистика; поло-

жил основите на изданията «Месечни статистически известия» и «Статистически годишник на България».

Стр. 291. . . .*подлистника си «Ученик и благодетели»* — повестта на В. Друмев «Ученик и благодетели или чуждото си е все чуждо» е напечатана във втората годишнина на «Съветник», бр. 8—41 от 23 май 1864 г. до 9 януари 1865 г.; повестта е останала незавършена поради спирането на вестника.

Стр. 292. *Яким Грует* — вж. тук, стр. 574.

Стр. 292. *Появи се една хвалебна дописка на Грует* — става дума за дописката «Един знаменит българин. . ., напечатана във в. «Македония», г. III, бр. 4, от 21 декември 1868 г.

Стр. 292. *«Касти и власти»* —Вазов има пред вид известната статия на Св. Миларов «Двете касти и власти», която била напечатана в «Македония», г. VI, бр. 18 от 25 юли 1872 г.; заради нея вестникът бил спрян от турската цензура, а редакторът му П. Р. Славейков бил арестуван; в статията се застъпват демократични възгледи за устройството на обществото и черквата.

Стр. 294. *Френско-пруската война* — вж. тук, стр. 575.

Стр. 295. *Ден тържествен ∾ вече си свободен!* — в бр. 8 на в. «Македония» от 11 май 1872 г. е поместено стихотворението на П. Р. Славейков «За спомен на първата служба на н. блаженство български патриарх»; началото му не съвпада с цитирания от Вазов текст, но в него се изразява приблизително същата идея.

Стр. 295. *Пей, о музо обичлива ∾ пастир еднороден драг!* — цитираните строфи са от Вазовото стихотворение «Ода по случаят на възкачването на първи български народен екзарх на екзаршеский трон в Цариград», напечатано в сп. «Читалище», г. II, 1872, кн. 12 (вж. т. I, стр. 197—198).

ЕДНА ЦАРИГРАДСКА СРЕЩА

(Стр. 296)

Споменът е публикуван приживе на Вазов единствено в юбилейния сборник, посветен на С. С. Бобчев (вж.: Възхвала. Сборник в чест на Стефан С. Бобчев. 1871—1921. Под ред. на Хр. Цанков. София, 1921, стр. 30—32). След смъртта на Вазов той е бил напечатан за пръв път от М. Арнаудов (И. Вазов, Събрани съчинения, т. 20. София, 1950, стр. 233—236).

Печата се по текста от юбилейния сборник.

Стефан С. Бобчев, комуто е посветен тоя спомен, е дългогодишен приятел на Вазов. Роден в Елена през 1853 г., той учи първоначално в родния си град, а след това в Цариградското медицинско училище. В Цариград С. С. Бобчев се проявява като публицист, преводач и обществен деец: участвува в редактирането на сп. «Читалище» и на в. «Ден», сътрудничи в «Право», «Македония» и «Напредък», превежда повести, разкази и учебници и пр., пише по редица обществени, културни и литературни въпроси. По-късно завършва правни науки в Русия. Бил е депутат в Областното събрание и директор на правосъдието в Източна Румелия. В продължение на повече от две десетилетия е редактирал списание «Българска сбирка». Бил е също преподавател по история на българското право в Софийския университет, директор и основател на бившия свободен университет в София. Починал е през 1940 г.

Стр. 296. *«Промишление»* — българско печатарско дружество, основано в Цариград през 1870 г., с добре уредена книжарница; прекратява дейността си след Освобождението.

Стр. 297. *Издал беше впечатленията си от една обиколка из Македония и една книга «Пътуване около света»* — своите впечатления от пътуването си в Македония С. С. Бобчев е предал в една поредица от статии под наслов «Из пътните ми впечатления», поместени във в. «Право», г. VIII, бр. 19—31 от 20 юли до 12 октомври 1873 г.; книгата «Пътуване около света», издадена също през 1873 г., е превод от френски.

Стр. 297. *Сарайбурну* — вж. т. 7, стр. 356.

Стр. 298. *Мустафа паша* — днес Свиленград.

Стр. 298. . . .*чудния Златен рог* — дълбок залив в Цариград, образуван от Босфора в европейския бряг.

Стр. 298. *«Видул»* — първата Вазова поема (вж. т. 5, стр. 327—345).

СПОМЕНИТЕ МИ ОТ АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

(Стр. 300)

Тези спомени представляват всъщност текста на речта, която Вазов е държал на 3 май 1921 г. на тържеството в Народния театър по случай 45-годишнината от Априлското въстание. Обнародвани са почти едновременно в *НО*, бр. 578 от 3 май 1921 г. и в *М*, бр. 6278 от 4 май 1921 г. Като имаме пред вид многобройните грешки в текста на публикацията в *М*, трябва да заключим, че по всяка вероятност тя е направена по някаква стенограма от

речта, докато текстът в *НО* очевидно е печатан по ръкопис, представен от автора на редакцията.

В къщата-музей «Иван Вазов» в София е запазена в ръкопис черновата редакция на речта (инв. № 721) със следната бележка от ръката на Вазов, адресирана до неговия брат Б. Вазов: «Борисе, моля препиши ми това на пишуща машина в няколко екземпляра. И. Вазов.»

Печата се по текста от *НО* със следните поправки по ръкописа:

Стр. 300, р. 28: «казва» вм. «каза»

Стр. 301, р. 28: «волски» вм «конски».

Варианти в ръкописа

Стр. 300, р. 4—5: в една мисъл и едно чувство / с еднаква мисъл и с еднакво чувство *(поправено както в текста)* * р. 17: и кърваво / и кървавото * р. 8: има за последица / има последица * р. 10: Поканен съм / Приканен съм * р. 10: някои лични спомени / някои от личните си спомени *(поправено както в текста)* * р. 10—11: за него / за това голямо и съдбоносно събитие *(поправено както в текста)* * р. 12: изпитвам силно / изпитвам сега силно * р. 14: най-дълбоки / най-дълбоките * р. 17: и свето / и ясно *(поправено както в текста)* * р. 18: *след* мисълта ме повръща в *зачертано:* началото на пролетта на 1875 година * р. 19—20: владее и каква / владее, каква * р. 20: събуденост в погледите / събуденост и тревога в погледите * р. 20: *след* Готви се нещо *стои*: шушне се нещо. . . * р. 22: *след* сърцата и умовете *стои* Напрежението расте * р. 23: огнения Каблешков / безсмъртния Каблешков * р. 27: кой е причина / кой е причината * р. 28: казва / вика * р. 28—29: с натъртен / с голям *(поправено както в текста)* * р. 29: «Причина е тиранското правителство!» / «Правителството» *(поправено както в текста)* *

Стр. 301, р. 2: хлапаци / деца *(поправено както в текста)* * р. 2: от първо отделение / *(добавено)* * р. 7: когато стане / които ще се *(поправено както в текста)* * р. 13: Шишеджиев / *липсва* * р. 14: Одялват ствола / пробиват ствола *(поправено както в текста)* * р. 15: с голям свредел *(добавено)* * р. 24: Фразата / Думите *(поправено както в текста)* * р. 24: ке падне / ще падне * р. 28: В ковачницата / В ковачниците * р. 32: със сърма / с коприна *(поправено както в текста)* * р. 33: *след* гърмят пушки *стои:* евзалии пушки * р. 36: ще правят / ще правим * пре-

скача / препуска *(зачертано)*; тича *(поправено както в текста)* * р. 42: силите и доверието / енергиите и доверието *

Стр. 302, р. 9: и хуква / скоква и се пуска *(поправено както в текста)* * р. 10: *след* към Дунава! *зачертано:* О велики часове! * р. 11: каква би била / какво би била * р. 12—13: да се леят / да се излеят * р. 15: на Македония / на нещастна Македония * р. 15—16: останала под турско робство *(добавено)* * р.17—19: Благодарение на руското оръжие и славната епопея на Шипка? / Благодарение на руското оръжие, подпомогнато в славната епопея на Шипка? * р. 20—24: историята нова наша щеше за освобождението / историята наша нямаше да се украси със светли имена и герои и борци *(поправено както в текста)* * р. 32: което донесе свободата на България / Ние стоим само пред живия факт: Априлското въстание донесе свободата на България * р. 33: това / *липсва* * р. 36: и да извикаме / и да кажем *(поправено както в текста)* *

Стр. 301. *Туркіа ке падне, 1876 година* — вж. т. 6, стр. 476—477.

Стр. 301. *Евза* (тур.) — капсула за подпалване при огнестрелко оръжие.

Стр. 302. *Гладстон* — вж. тук, стр. 541.

АВТОБИОГРАФИЧНИ МАТЕРИАЛИ

В този раздел се поместват автобиографиите на Вазов, статите, които той печата по един или друг повод във връзка с отделни свои произведения, няколкото негови интервюта, където писателят разкрива важни моменти от своята творческа биография, както и юбилейните му речи; на края са поместени някои непечатани приживе на Вазов автобиографични материали: отговорите му на една малка анкета от албума на семейство Шишманови, завещанието на писателя и една кратка автобиография, предназначена за публикуване в сп. «Обществена обнова». Непосредствено свързана с материалите от този раздел е и включената като приложение част от книгата на Ив. Д. Шишманов «Иван Вазов, спомени и документи», която хвърля обилна светлина върху живота и творчеството на Вазов.

Автобиографичните материали, които поместваме тук, в по-голямата си част са публикувани еднократно приживе на Вазов. Някои от тях обаче имат по две и повече публикации, различа-

ващи се понякога съществено помежду си. В бележките към съответните произведения посочваме съществуващите публикации, като характеризираме накратко промените в текста, без обаче да представяме изчерпателно вариантите, тъй като работата над текста при автобиографичните материали няма вече онова значение за изясняването на творческия процес у Вазов, което има работата му над специфично художествените творби и отчасти над спомените.

Поместените тук материали са разпределени в няколко по-малки раздела: «автобиографии», «статии за някои творби», «интервюта» и «юбилейни речи». В рамките на съответните раздели материалите се печатат в хронологичен ред. Непубликуваните приживе на Вазов автобиографични материали са обособени в друг раздел в края на тома като тук също са подредени според тяхната хронология.

АВТОБИОГРАФИИ

ИВАН ВАЗОВ

(Стр. 305)

Тази своя автобиография Вазов обнародва първоначално в *ИСв*, г. IV, 1895, кн. 5, стр. 69—71 с подпис Ш. Наскоро след това тя е напечатана за втори път в *ИСв*, г. V, 1895, кн. 7—8. Във връзка с юбилея на писателя автобиографията бива публикувана за трети път пак в *ИСв*, г. V, 1895, кн. 9, подписана вече с името Радул Канели. Тя е поместена също в *ЮИВ*, където е подписана с инициалите Р. К. Едва по-късно в разговорите си с Шишманов Вазов признава, че тази биография била написана от самия него (вж. Ив. Д. Шишманов. Иван Вазов, спомени и документи, второ издание, София, 1976, стр. 396). След смъртта му тя е напечатана за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 119.

Печата се по текста от *ЮИВ* със следните поправки по трите публикации от *ИСв:*

Стр. 309, р. 20: «както и стотина» вм. «като и стотини».
Стр. 309, р. 25: «1878 год.» вм. «1877 год.».
Стр. 311, р. 21: «на която» вм. «на които».
Стр. 311, р. 37: «и още вм. «още».
Стр. 313, р. 5: «Александра II» вм. «Александра III».

От съпоставката на съществуващите публикации се вижда, че най-много промени в текста на автобиографията са направени

във връзка с третото й издание в *ИСв*. Тук Вазов е заменил подзаглавието «Биографически очерк» с по-непретенциозното «Биографически бележки», изоставил е редица по-големи пасажи, други коренно е преработил, направил е някои добавки и уточнения. Работата над текста е продължила и при последната публикация в *ЮИВ*, но тук поправките са предимно в областта на стила и езика.

Стр. 305. . . .*майка му е имала събрана на полицата: Райна княгиня, Любословие, Александрията, Бертолд, Памела, Синтипа философ, Геновева, Аделаида, алпийска пастирка, Телемах* — Вазов има пред вид следните издания: «Райна княгиня българска», роман от А. Ф. Велтман, прев. Й. Груев (1852); сп. «Любословие», г. I—II, април 1844 — декември 1846, под ред. на К. Фотинов — първото българско периодично издание с научно-популярен общообразователен характер; «История на великий Александра Македонца», прев. Хр. П. Василиев (1844); «Високи умни хитрости Бертолдови, който ся показува един селач хитър и остроумен. . .», прев. Хр. П. Василиев (1853); «Памела оженена», комедия от Карло Голдони, прев. от Ирина Попгеоргиева Екзарх (1853); «Баснословие Синтипа философа весма любопитное», прев. от Христаки Павлович (1844) и от Хаджи Найден Йоанович (1854); «Многострадална Геновева», жално позорище в пет действия, прев. от сръбски П. Тодоров (1856); «Аделаида, алпийска пастирка» от Ж. Мармонтел, прев. от сръбски в стихове Кр. Ст. Пишурка (1857); «Приключенията на Телемаха» от Ф. Фенелон, прев. от П. Г. Пиперов (1845) и от Н. Ст. Михайловски (1873).

Стр. 311. . . .*издание на Манчова* — Д. В. Манчов (вж. т. 9, стр. 537).

Стр. 312. *Стоиловий кабинет* — вж. т. 7, стр. 437.

ПОЕТИЧЕСКА БИОГРАФИЯ НА ИВАНА ВАЗОВ ДО 20-ГОДИШНАТА МУ ВЪЗРАСТ

(Стр. 314)

Произведението е публикувано първоначално в *Н*, бр. 346—351 от 14 до 21 август 1920 г. с подпис Г-ски. Наскоро след това излиза и в отделна брошура: Т. Габровски, Поетическа биография на Ивана Вазов до 20-годишната му възраст. София, 1920, 36 стр. Авторството на Вазов е разкрито от неговия брат Борис Вазов, който я печата след смъртта на писателя в *БИВ*, № 21.

Тук той изрично отбелязва: «Тая биография е написана от самия народен поет през 1920 г., в навечерието на 50 год. юбилей.»

Печата се по текста на брошурата.

При първата публикация в бележка под линия се съдържа следното обяснение от мнимия автор: «За съставянето на тая биография на Вазов до 20-та му година ползувал съм се, както от съществуващите много или малко нейълни биографии негови, така и от личните му спомени, печатани в разните му разкази, стихотворните му сбирки, с които съм добре запознат. Най-много ми послужи за целта последната му лирична сбирка «Люлека ми замириса», богата със сведения от детинския и юношеския живот в Сопот на поета. Много неща ми е съобщил и самият поет — неща, които пръв път се явяват в печат. Аз избрах само тоя период от живота на Вазов, защото подробна биография на цялата му дълга и плодовита литературна дейност е мъчно нещо да се даде във формата, която съм избрал аз. Друго лице по-компетентно и по-близко на Вазова от мене готви пълна и обширна биография на поета, която ще сѐ издаде по-после. Г-ски.»

При повторната публикация цитираната бележка е отстранена и вместо това е добавено подзаглавието «Написана при сътрудничеството на поета». Текстът тук е значително преработен: направени са редица композиционни промени, съкращения на отделни изрази и по-големи пасажи; съкратени са дори цели глави («Какво е чел», «Френско-пруската война», «Съграждани»); срещат се и някои добавки.

Интересни сведения за възникването на поетическата автобиография на Вазов ни е оставил Кирил Христов. Той разказва, че след като му било възложено да напише за подготвяния юбилеен сборник биография на Вазов, се обърнал с молба за някои допълнителни данни към юбиляра, съобщавайки му идеята си, за една оригинална поетическа биография. Вазов посрещнал тази идея със задоволство и наскоро споменал за нея в редакцията на в. «Напред». Главният редактор на вестника Н. Георгиев настоял поетическата биография да бъде написана от самия Вазов (вж. Кирил Христов, 1875—1935, Юбилеен сборник, София, 1938, стр. 183—184).

В музея «Иван Вазов» в София се намира авторски ръкопис, съдържащ продължението на «Поетическата биография» (инв. № 718). Очевидно, той е бил предназначен за публикуване във в. «Напред», но по едни или други причини е бил изоставен (може би главно поради обстоятелството, че тук вече се разказва

за живота на поета след 20-годишната му възраст, което е противоречало на първоначалните му намерения, а и на самото заглавие). Вероятно поради същата причина това интересно продължение не е намерило място и в отделното издание на «Поетическата биография», което излиза малко по-късно. То е напечатано едва през 1943 г. от М. Арнаудов под наслов «Из една незавършена автобиография» (сп. «Българска мисъл», г. XVIII, 1943, кн. 7—8, стр. 279—285). Съобразявайки се с последната творческа воля на Вазов, тук не присъединяваме изоставеното от него продължение на «Поетическата биография» към обнародвания текст, както това е направено в предходните издания, а го поместваме изцяло в бележките.

ПОЕТИЧЕСКА БИОГРАФИЯ НА ИВАНА ВАЗОВ

(Продължение от брой. . .)

Влашко

Вазов в Сопот не стана търговец. Баща му се видя в чудо какво да прави такъв за нищо негоден син и го изпрати във Влашко до чича му, важен търговец в Олтеница, та там, в разгара на търговското движение, да се зарази от търговския дух. През пътуването си до Олтеница той мисли не за търговия: намисли идилията си «Видул» и стихотворението «Дунав», написано после в Олтеница и напечатано, заедно с «Борът», в Браилското периодическо списание с подписа му. Когато чича му видя стихотворенията, той се хвана за косите: «Няма да излезе човек от наш Ивана!» — каза той и се оплака с писмо до баща му. Чичата и внукът не се спогодиха, те бяха на два полюса, и В. напусна Олтеница, за да иде в Бакъу при вуйка си.

Вуйка му го прие радушно и го тури в магазина си, дано привикне на търговия. Но когато видя, че внукът му издраскал хартиите му за писма със стихотворения, той помисли, че в търговския Галац по-лесно ще обикне търговията, и го изпрати за Галац при приятеля си Добрович, виден и богат търговец там, с молба да посвети внукът му в тайните как се печелят пари и да го държи под строгата си опека. Там В. стана съвсем търговец: в магазина с колониални стоки, дето му даде служба Добрович, В. бълнуваше само рими и стихове. Добрович забележи това, но не показа вид, че е недоволен. Един ден го извика в кантората си и му каза благо: «Господине, ваша милост си за

даскал повече, а не за търговец!», даде му десет наполеона и му пожела всяко щастие.

Няколко месеца безделничество из Галац, среща се с Ботева безделник и хъш като него, пише в цариградското «Читалище» ода по случай избирането екзарх —

Пей, о музо обичлива,
сладко в тоз тържествен ден,
в който правдата надвива
и Фенер е победен, —

разисква по цели часове с емигрантите Източния въпрос, гладува, ругае богаташите — той е почти комунист — и най-после решава да замине за Цариград, там да търси щастие и слава.

Сбогом, Галац!

Параходът дими край брега.

Цариград

Параходът свали поета на пристанището. Цариград му направи силно впечатление с великолепното си разположение, с шумът си, с морето си. Той отиде на гости при един свой роднина банкерин. Още в първите дни на гостуването си в Цариград, Вазов в една лодка, придружен от един ученик от медицинското училище, направи разходка по Босфора и написа стихотворения за впечатленията си от Цариград, които веднага се поместиха в списанието «Читалище», понеже «Борът» му бе спечелил име на даровит поет. Но случи се една неприятност: връщайки се нощем от Пера, бе хванат при моста от полицията и затворен в един кауш, дето прекара с арестувани крадци до заранта. Положението му се влоши, когато при изпита узнаха, че иде от Влашко — значи, подозрителен човек! С голяма мъка го освободи сродникът му; но от тоя ден му посъветва да си намери друга квартира и работа, за да се храни. Но всички Вазови опити да се присламчи до някое просветно дружество или редакция отидоха нахалос. Той се яви и при Петка Славейков, редактор на «Македония». Намери го в редакцията по риза (бяха тогава големи горещини), изказа му дълбокото си уважение, като на свой учител по поезията (той не дръзна да го моли за някакво настаняване), и го помоли само да прочете поемата му «Видул» и да чуе неговата авторитетна оценка. Славейков му отговори сухо, че е много занят, и не прие ръкописа. Дълбоко обезсърчен, сиромах, В. се скита още няколко

дни, немил-недраг, незнающ какво го очаква утре. Но той не пада духом. Той е млад, той вярва в себе си, той среща усмихнат сичките удари на съдбата. Той печата в «Читалище» бодро стихотворение със следното начало:

Не, не ща да клюмна, като клас отсечен,
в туй море бурливо, дето съм увлечен,
аз не ща умра!

Аз напред ще тичам през вълни, през бури,
всичко, що ми пречи, ще да се катури,
но не ще се спра!

И какво щастие! Сред пълната му безпомощност едно от дружествата му предложи да заеме длъжността главен учител в Мустафа паша (днес Свиленград), отдето бяха поискали такъв.

Хайде в Мустафа паша!

Мустафа паша

По море до Родосто и в талига до Одрин той пристига нощем в градеца. Става главен учител, а е съвсем неподготвен за такъв. Криво-ляво той кара предметите от програмата, но в аритметиката е слаб: той не знае ни тройното правило, ни дробите. По цяла нощ си бие главата да проникне в тия тайни, за да може и учениците си да научи на тях. Най е сербез той по българската история. И когато заразправя на учениците си за победите на цар Крума, той така се възпламенява, така гръмогласно вика, щото от улицата се затичват хората да видят какво става в училището. За да обае гражданите, тоя понякога пее в църква «Ангел вопияше» (тоя ирмос бе пял още в сопотската църква). Черковният свод гърмеше от гласът му, въздухът се тресеше. Един от чорбаджиите му каза учтиво: «Ваша милост пеете много хубаво, но таково пеяне е за планината, а не за в църквата.» И В. престана да пее. Той прекарваше свободните си часове под дърветата край Марица, в гуляй и песни с млади другари, или сам в поетически блянове под сенките, той беше напълно щастлив.

Спомените от тия дни още бяха живи у Вазова и през 1912 година в стихотворението «На Свиленград»:

Скъп ми си, о граде мили,
мили спомени от младост

с теб душа ми са сродили —
спомени за скръб и радост.

Скромен жрец на идеали,
сях лучи и живо слово,
будех-съвести заспали,
готвех поколенье ново.

Помня руйната Марица
с бреговете разцъфтели,
тихо плачуща вдовица
из поробени предели. . .*

През едногодишното си пребиване в Мустафа паша В. съвсем бе захвърлил лирата. Написа само ода на св. Кирил и Методия, печатана, мисля, във в. «Право». Той дружеше особено с поета Станко Разбойников, едничкото образовано и с културен ум лице в града.

Той обаче възбуди веднаж силно неудоволствие у гражданите. Замина по железницата одринският валия. В. не поведе учениците си на гарата, за да отдаде чест на високия сановник, както ставало друг път при подобна случка. Валията се обидил от това незачитане, счел го като революционен признак. В. се отърва само с едно строго мъмрене от настоятелството. Но той беше безпокоен дух, водеше постоянна борба с гръкоманите, доста силни в града, и в тая борба той бе победен. Някои ученици, като минували край гръцката църква, плюли на нея. Гръкоманите се възмущават. Кой ги е накарал на плюят на светинята? Разумява се, учителят им! Па интриги, па доноси пред властите в Одрин, додето настоятелството решава един ден да се освободи от тоя пакостен учител. Сбогом, Мустафа паша!

Перник

Но къде да отиде? В Сопот? Срам го е от баща му; да се хване другаде учител? Не го бива за такъв, съвестно му е. Тръгва за Пловдив без никаква цел. Но «роди ме, мамо, с късмет, па ме хвърли на смет». Като стига в Пловдив, книжарят Христо Данов при една среща му обажда, че от София Хафъз паша поискал

* «Под гърма на победите».

терджумани по турски и по френски, за да бъдат посредници между френските инженери при постройката на кюстендилската железопътна линия и турските чиновници там.

Прието! Пращат В. в Перник. Той знае френски само по Телемаха, а не го говори, пък турски батка криво-ляво около стотина думи. В Перник той служи около една година. Перник събужда у него исторически спомени от борбите на Самуил с Василия II. Той посещава основите на старата крепост, що от един рът е пазила прохода при Струма, мечтае там, извиква виденията от миналото, от героичното онова минало, взира се в навъсените скали над Струма, червеникавите петна по които приличат на кървави. Написва стихотворението П е р н и к, което остая ненапечатано, и историческа драма в стихове «Светослав Тих», която по-после изгаря в пожара на Сопот, прави идилическо задиряне на една мома, което после възлява*, доучва се френски от разговора с френските инженери, учи се немски от немските, живее и другарува с местните селяни, на които изучава живота и нравите, насмалко не бива убит от куршума на един пиян хърватин. Живот, пълен с движение и със силни преживявания. Той дружи главно с един стар белгиец, инженерин Monsieur Boche, чието име много възмущава турския администратор, който не допуща, че човек може да се нарича «Бош» (по турски: празен), и все го наричаше «мосю Бошѐ»! Често В. прескачаше до София. Там намираше весели другари и написа известното си стихотворение «Витоша»:

Витоша мила, горо зелена,
що ми си, горо, тъй нажалена.

Най-после постройката на линията спря и В. остана празен, истински бош!

Сега вече — за Сопот!

В Сопот

Блудният син се връща вече при баща си. Но вместо кесия с пари, той му донася цял куп стихотворения. Баща му впрочем го приима радостно. Почва се пак безделнишки живот, другаруване с учители и младежи. В 1874 г. революционното движение заразява и Сопот. В. и другите младежи ходят с евзалии пушки

* Разказът «След двайсет години».

при манастира да се учат на мерене — с тия пушки ще избият турската армия! Даже се отсичат черешови дънери за топове, които ще сразяват турските крупове. Иде Каблешков, проповядва сред кафенето революция, основава комитет. Въодушевлението расте, опиянението от близката борба *(ръкописът прекъсва)*.

Стр. 322. *Ланкастерската метода* — Алилодидактическата метода (т. 9, стр. 534).

Стр. 322. . . .*народните песни в «Български книжици»* — «Български книжици» (г. I—V, януари 1858 — юни 1862), едно от първите български списания, редактирано от Д. Мутев, а по-късно от Ив. Богоров, Г. Кръстевич и др.; отначало с историко-филологически, а по-късно с политико-обществен характер; богато с фолклорни материали, особено с народни песни, помествани като правило в края на всяка книжка.

Стр. 327. *«Отечественные записки»* — руско общественополитическо и литературно списание, издавано в Петербург от 1839 до 1884 г.: до 1867 — от А. А. Краевски, след 1867 г. — от Н. А. Некрасов, М. Е. Салтиков-Шчедрин и Г. З. Елисеев.

Стр. 328. *«Телемах»* — вж. тук, стр. 589.

Стр. 329. *Богдан Горанов* (? — 1907) — учител и книжовен деец с прогресивни разбирания, получил солидно образование (учил в Галац, Прага и Мюнхен), учителствувал в Пловдив, Търново и Белград; бил е близък приятел на Хр. Ботев.

Стр. 333. *Мешина* (тур.) — обработена кожа, обикновено овча.

Стр. 333. *Табак* (тур.) — човек, който щави кожи; кожар.

Стр. 334. *Пентефриевица и Йосифа* — според библейската легенда Йосиф, синът на еврейския патриарх Яков, бил продаден от братята си и отведен в Египет, където го купил фараоновият придворен Пентефрей. Съпругата на Пентефрей правила опити да го съблазни, но Йосиф устоял на изкушенията (вж. Библия, Битие, гл. 39).

Стр. 334. *Маршал Базен* — А. Ф. Базен (1811—1888), френски реакционен военен деец, маршал на Франция; бил осъден на смърт от военен съд за измяна, обвинен, че по време на Френско-пруската война от 1870—1871 г. предал на немците крепостта Мец.

Стр. 336. *Абдул Меджид* (1823—1861) — турски султан.

Стр. 339. *Карнарския хан* — вж. т. 7, стр. 385.

Стр. 594. *Написа само ода на Св. Кирил и Методия, печатана*

мисля във в. «Право» — става дума за Вазовото стихотворение «Ода на 11-й мая», напечатано във в. «Напредък», бр. 46 от 14 юни 1875 г. (вж. т. 1, стр. 214—218).

СТАТИИ ЗА НЯКОИ ТВОРБИ

ПИСМО ДО РЕДАКЦИЯТА

(Стр. 340)

Статията е обнародвана в сп. «Наш живот», г. 1, 1902, кн. 4—5, стр. 235—236. Приживе на Вазов повторно не е печатана. След смъртта му е включена в неговите събрани съчинения за пръв път от М. Арнаудов (И. Вазов, Събрани съчинения, т. 22, София, 1950, стр. 262—263).

Печата се по текста от сп. «Наш живот».

По времето, когато Вазов пише това «Писмо до редакцията», сп. «Наш живот» се редактира от Ст. Михайловски, А. Страшимиров и К. Христов. Писмото се явява в отговор на една статия на Д. И. Полянов, озаглавена «Подражание, плагиат и светотатство (Бележки върху «Керванът» от г. Вазов)», поместена в наскоро излязлата кн. 3 на същото списание. Отхвърляйки обвинението в плагиатство, Вазов намира подкрепа от страна на редакцията на списанието. Под текста на неговата статия е поместена следната извинителна бележка «от редакцията»: «Ний искрено съжаляваме, че грешката в Бакаловия сборник, която грешка е въвела в заблуждение и автора на дадената статия, е пропусната от нас: инак статията не би била поместена.» По-късно Д. И. Полянов отново се връща към този въпрос, като дава някои разяснения във връзка с тогавашната полемика (вж. Д. И. Полянов, Моите спомени за Иван Вазов — Иван Вазов, Сборник от спомени, материали и документи, София, 1949, стр. 121).

Стр. 340. . . .*напечатаното ми в г. Бакаловата сбирка стихотворение «Керванът»* — Вазовото стихотворение «Керванът» е поместено в антологията на Г. Бакалов «Към свобода!» (Варна, 1902, стр. 213—214) заедно с 16 други стихотворения на Вазов.

Стр. 340. . . .*мотото «Il marche», думи, с които се почева неговото стихотворение «La Caravane»* — стихотворението на В. Юго «Керванът» («La Caravane»), написано през 1853 г., има друго начало. В него обаче се повтаря мотивът за движението:

«Ils vont!» (те отиват) — ст. 10; «Ils marchent» (те вървят) — ст. 19; «Plus ils vont» (колкото повече вървят) — ст. 25 и т. н. Оттук е възникнала и идеята за мотото.

Стр. 340. *«Les Châiments»* — вж. тук, стр.565-566.

ЗА „РУСКА"

(Стр. 342)

Статията е публикувана в сп. «Знание», г. I, 1911, кн. 2, стр. 85—88. Приживе на Вазов повторно не е печатана. След неговата смърт е напечатана най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 114, стр. 65—70.

Печата се по текста от сп. «Знание».

Стр. 342. . . .*директора на групата, г. Стефан Попов* — вж. тук, стр. 578.

Стр. 342. *Г. Сапунов* — вж. тук, стр. 578.

Стр. 342. *Мило* — вж. тук, стр. 578.

Стр. 343. . . .*театъра «Люксембург»* — вж. тук, стр. 578.

Стр. 343. *Д. Манчов* — вж. т. 9, стр. 537.

Стр. 345. *Мартирилог* (гр.) — списък на мъченици за вярата; преносно — изброяване на преживените от някого страдания или мъчения.

Стр. 345. *Habent sua fata libelli* (лат.) — книгите имат своя съдба.

ЗА „КАЗАЛАРСКАТА ЦАРИЦА"

(Стр. 346)

Статията е публикувана почти едновременно в *БСб*, г. XIX, 1912, кн. 1, стр. 3—8, и в. «Ден», г. IX, бр. 2722 и 2723 от 21 и 22 януари 1912 г. По всичко личи, че публикацията във в. «Ден» е препечатка на текста от списанието, направена без участието на автора. Приживе на Вазов статията повече не е печатана. В събраните му съчинения тя е включена за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 114, стр. 52—64.

Печата се по текста от *БСб*.

Тази статия се явява в отговор на отрицателните отзиви за романа на Вазов «Казаларската царица» и по-късно за пиесата със същото име. Между тях трябва да се посочат преди всичко рецензиите на Григор Чешмеджиев в сп. «Общо дело», г. IV, 1903, кн. 1, стр. 33—42, Б. Ангелов в сп. «Мисъл», г. XIV, 1904, кн. 1, стр. 44—51 и Ст. Минчев също в сп. «Мисъл», г. XIV, 1904, кн. 3, стр. 172—186; рязко отрицателно становище към романа «Казаларската царица» взема и д-р Кръстев в беседата си за Иван Вазов, напечатана в сп. «Мисъл», г. XV, 1905, кн. 7, стр. 389—397.

Стр. 349. . . .*разните наши «Безкръстни гробове», «Врази», «Змейови сватби», «Невести Боряни» и пр.* — става дума за пиесите на Антон Страшимиров «Над безкръстни гробове» (1910), на Д. Т. Страшимиров «Врази» (1910) и на П. Ю. Тодоров «Змейова сватба» (1911) и «Невяста Боряна» (1909)—всички играни в Народния театър в София (годините в скоби означават времето на поставянето им на сцената).

Стр. 351. *«Генювева»* — вж. тук, стр. 589.

Стр. 351. . . .*Даже призна ∾ г. Благоев* — «Работнически вестник» (бр. 113 от 7 април 1910 г.) опровергава твърденията на буржоазната преса, че Д. Благоев ходил на представлението на «Борислав» и плакал от умиление. Недоразумението се дължи на факта, че Л. Дюгмеджиев помества в редактираното от Д. Благоев сп. «Ново време» една рецензия за пиесата, в която се възмущава от ръкопляскания на публиката и същевременно признава, че сам той в един момент ръкопляскал и дори без малко не се търкулила сълза по брадата му («Ново време», г. XIII, 1909, кн. 8—9). По-късно Л. Дюгмеджиев изрично отбелязва, че той е авторът на посочената рецензия (вж. статията му «Защо «Борислав» се харесва на публиката», напечатана в сп. «Ново време», г. XIII, 1909, кн. 12, стр. 668—671).

МОЕТО ПЪРВО ПЕЧАТАНО СТИХОТВОРЕНИЕ

(Стр. 353)

Статията е обнародвана в «Сборник на Съюза на българските писатели» (София, 1920, стр. 9), откъдето е препечатана във в. «Заря», бр. 2191 от 25 октомври 1920 г. След смъртта на Вазов тя е включена в събраните му съчинения най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 114, стр. 82—83.

Печата се по текста от сборника.

Стр. 353. *Френско-пруската война* — вж. тук, стр. 575.

ПРЕДИ ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ

(Стр. 355)

Статията е поместена в «Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов по случай тридесетгодишната му научна дейност (1889—1919)» (София, 1920, стр. 14—16). След смъртта на Вазов е напечатана най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 114, стр. 85—90. В архивния фонд на Иван Вазов, съхраняван в Научния архив на Българската академия на науките, е запазен ръкописът на автора, който е послужил за наборен оригинал (вж. ф. 112, оп. 1, а. е. 699, л. 1—4).

Печата се по текста от юбилейния сборник в чест на проф. Шишманов.

Началото на статията се отнася за емигрантския живот на Вазов в Одеса. За този период от своя живот Вазов разказва и в спомена си «Революция» (вж. тук, стр. 266—270).

Стр. 356. *Светослав Миларов ∞ за да увисне там на въжето* — вж. т. 9, стр. 452, 457.

Стр. 357. *Ат. Илиев* — вж. т. 4, стр. 503.

Стр. 357. *Добри Ганчев* (1854—1936) — учител и общественик; преди Освобождението учителствувал в Тулча и сътрудничил на в. «Нова България»; след Освобождението завършил духовната академия в Киев и по-късно бил секретар на екзархията; участвувал е и в редактирането на в. «Свобода».

ИВАЙЛО

(Стр. 358)

Статията е обнародвана първоначално в сп. «Слънце», г. II, 1920, кн. 2, стр. 89—91. Наскоро след това тя е включена с някои малки поправки в сборника *ИБП*. След смъртта на Вазов е напечатана за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 116, стр. 56—66.

Печата се по текста от ИБП със следните поправки по първата публикация:

Стр. 359, р. 18: «честолюбец,и честолюбец вихрен» вм. «честолюбец вихрен».

Стр. 359, р. 19: «Той ламти за царска корона и туря царска корона на главата си» вм. «Той ламти за царска корона на главата си».

Стр. 360, р. 20: «политическата сцена» вм. «политическа сцена».

Стр. 361, р. 8: «20 март» вм. «20 октомври».

Стр. 358. . . . *византийските летописци Пахимер и Никифор Грегорас* — Георги Пахимер — вж. т. 3, стр. 500—501; Никифор Грегорас — вж. тук, стр. 532.

ИНТЕРВЮТА

ИЗ ИНТИМНИЯ ЖИВОТ НА НАШИТЕ ЗНАМЕНИТОСТИ

(Стр. 362)

Това интервю, написано очевидно от самия Вазов, е обнародвано в *ИСв*, г. XIII, 1905, кн. 11—12, стр. 7—9; г. XIV, 1906, кн. 2, стр. 2—3. Едно извлечение от него, подготвено пак от Вазов и изпратено на С. С. Бобчев с кратка съпроводителна бележка, е поместено в *БСб*, г. XIII, 1906, кн. 5, стр. 334. След смъртта на писателя произведението е напечатано най-напред от М. Арнаудов (И. Вазов, Събрани съчинения, т. 22, София, 1950 стр. 323—334).

Печата се по текста от *ИСв* със следните поправки по смисъл:

Стр. 364, р. 19: «Брожка» вм. «Брошки».
Стр. 364, р. 35: «да задави» вм. «да задава».
Стр. 366, р. 4: «културен» вм. «културно».
Стр. 366, р. 9: «се похарчила» вм. «се похарчиха».
Стр. 366, р. 10: «напечатан» вм. «изпечатан».
Стр. 366, р. 12: «такъво» вм. «такъва».
Стр. 366, р. 34: «се е харесал» вм. «се е харесало».
Стр. 367, р. 22: «не познават» вм. «не признават».
Стр. 368, р. 4: «Бончев» вм. «Бойчев».
Стр. 368, р. 10: «а истински» вм. «и истински».
Стр. 368, р. 28: «да действува» вм. «да действувам».
Стр. 370, р. 37: «пориви» вм. «позиви».
Стр. 371, р. 12: «на книжния» вм. «за книжния».
Стр. 371, р. 23: «духовни» вм. «духови».
Стр. 371, р. 30: «можах» вм. «можех».

Повод за възникването на Вазовото автоинтервю е дала беседата на д-р Кръстев срещу Вазов, прочетена през лятото на 1905 г. и публикувана след това в сп. «Мисъл», г. XV, 1905, кн. 7, стр. 389—397.

Стр. 362. . . . *улица «Вълкович»* — днешната улица «Иван Вазов» в София.

Стр. 362. . . .*живописците Мърквичка, Митова, Канели, Величкова: Мърквичка* — Ив. Мърквичка (1856—1938), виден български живописец, чех по народност, установил се в България през 1881 г.; *Митова* — Антон Митов (1862—1930) — художник и обществен деец, изтъкнат майстор на битовите картини; автор на илюстрации за «Под игото» и «Нова земя»; *Канели* — вероятно се касае за Радул Канели (1868—1913), известен театрален деец в миналото; *Величкова* — писателят К. Величков, който е бил и отличен живописец.

Стр. 362. . . .*скулптора Шатца* — Борис Шатц (1869—1932), един от първите скулптори в България след Освобождението; установил се у нас през 1895 г.; създал редица творби из живота на българското село.

Стр. 365. . . .*бай Янко* — Янко С. Ковачев (1852 — след 1910), преди Освобождението книгоиздател във Виена, след Освобождението книгоиздател и търговец в Пловдив и София; издател и редактор на сп. «Българска илюстрация».

Стр. 368. *Покойний Бончев* — Нешо Бончев (вж. тук, стр. 540).

Стр. 369. *Блазиран* (фр.) — пресит.

Стр. 371. *«Нашият книжен пазар ∾ книжнината още позле стои»* — Вазов се е изказал по-подробно по повдигнатия въпрос в едно интервю с Петър Нейков — Magnus, публикувано две години по-късно в поредицата интервюта под наслов «Материалното положение на нашите писатели» (вж. в. «Вечерна поща» от 4 юни 1907 г.). Тук писателят посочва някои сведения за хонорарите, които сам той е получавал, и подчертава, че се забелязва «обезценяване на литературното ни производство». Това интервю не е включено в изданието на Вазовите съчинения, тъй като в него не са цитирани дословно думите на Вазов, а само е предаден в резюме разговорът с него.

ЕДНО ИНТЕРВЮ С Г-НА ИВ. ВАЗОВА ПО СЛУЧАЙ СМЪРТТА НА К. ВЕЛИЧКОВА

(Стр. 372)

Интервюто е публикувано във в. «Ден», бр. 1372 от 7 ноември 1907 г. В събраните съчинения на Вазов е включено за пръв път от Г. Константинов (И. Вазов, Събрани съчинения, т. 19, София, 1957, стр. 245—248).

Печата се по текста от в «Ден» със следната поправка по смисъл:

Стр. 347, р. 14: «едни» вм. «един».

Някои от спомените, предадени в това интервю, са разказани от Вазов също и във «Възпоминателни бележки за К. Величков» (вж. тук, стр. 230—245).

МЕЖДУ НАШИТЕ ПОЕТИ И ПИСАТЕЛИ

(Стр. 376)

Интервюто е обнародвано във вестник «Вечерна поща», бр. 2861 от 27 август 1909 г. В събраните съчинения на Вазов е включено за пръв път от Г. Цанев под заглавие «Отговор на една анкета» (И. Вазов, Събрани съчинения, т. 20, София, 1957, стр. 652—653).

Печата се по текста от «Вечерна поща» със следната поправка по смисъл:

Стр. 378, р. 11: «в сградата си» вм. «в оградата си».

Стр. 377. . . .*прекрасните дълбоко философски творения на Ст. Михайловски в «Църковен вестник»* — Вазов има пред вид цикъла статии на Ст. Михайловски «Отвъд осите на сляпата страст и отвъд присоите на модната идея. Дневник на един философ», напечатани в «Църковен вестник», бр. 11—20 и 23—29 в периода между 21 март и 25 юли 1909 г.; в бр. 21 и 22 на «Църковен вестник» съответно от 30 май и 6 юни 1909 г. е поместен голям цикъл от стихотворения на Ст. Михайловски «В живота щом се свечери, в душата се развиделява». И в статиите, и в стиховете на Ст. Михайловски от този период е застъпена религиозната идея.

Стр. 377. *Оцеляло е, ако се не лъжа, само «Българска сбирка»* — по това време освен «Българска сбирка» с ред. С. С. Бобчев (вж. тук, стр. 566) продължават да излизат и други списания, между които: «Ново време» (ред. Д. Благоев), «Съвременник» (ред. Г. Бакалов), «Демократически преглед» (ред. Т. Г. Влайков) и др.

Стр. 378. . . .*смъртта на професора Златарски* — Георги Н. Златарски (1854—1909), професор по геология в Софийския университет.

УСПЕХА НА „БОРИСЛАВ“ И АТАКИТЕ ПРОТИВ НЕГО. КАК СЕ Е РОДИЛ „БОРИСЛАВ“

(Стр. 379).

Интервюто е публикувано във в. «Реч», бр. 945 от 1 април 1910 г. В събраните съчинения на Вазов се включва за пръв път в настоящото издание.

Печата се по текста от в. «Реч».

Стр. 379. . . .*социалистите в «Камбана»* — в. «Камбана», излизал от март 1907 г. до юни 1935 г., е информационен всекидневник, първоначално частно издание, основан от Кр. Станчев и К. Коларов при участие на членовете на БРСДП (широки социалисти) Гр. Чешмеджиев, Гр. Василев и др. Отрицателен отзив за «Борислав» помества тук Людмил Стоянов (бр. 810 от 1 февруари 1910 г.).

Стр. 380. *Г. Сакъзов, главатар на социалистите* — Я. И. Сакъзов (1860—1941), обществен и политически деец, социал-опортюнист, основател и редактор на списанията «Ден» и «Общо дело»; след 1903 г. водач на опортюнистическата БРСДП (широки социалисти).

Стр. 380. *Г-н Благоев ∾ плака при представлението на «Бориславa»* — вж. тук, стр. 599.

Стр. 380. *Единият е д-р Кръстев ∾ успехът на Бориславa го докара в изстъпление* — за отношенията между Вазов и д-р Кръстев вж. т. 9, стр. 518.

Стр. 380. *И както знаете, техните драми, за жалост, се представиха няколко пъти пред полупразен театър* — касае се за поставените в Народния театър драми на П. Ю. Тодоров «Първите» (играна през 1907 г. 4 пъти), «Зидари» (играна през 1908—1909 г. 10 пъти), «Невяста Боряна» (играна през 1909 г. само 3 пъти) и за драмите на А. Страшимиров «Свекърва» (играна през 1907 —1908 г. 7 пъти), «Вампир» (играна през 1909—1910 г. 9 пъти) и «Над безкръстни гробове» (играна през 1910 г. само два пъти); отзивите на П. Ю. Тодоров и А. Страшимиров за «Борислав» са поместени съответно в «Съвременна мисъл», г. I, 1910, кн. 3, стр. 198—201, и «Нова балканска трибуна», г. I, 1909, бр. 13, стр. 1.

Стр. 382. *село Семизче* — с. Семихча (Семисча), днес с. Клокотница, Хасковски окръг.

ИВАЙЛО (ЕДИН ОВЧАР ЦАР)

(Стр. 384)

Приживе на Вазов интервюто е публикувано единствено в «Седмична илюстрация «Принос», г. I, 1913, кн. 8, стр. 7. След неговата смърт то е поместено най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 114, стр. 71—74.

Печата се по текста от «Седмична илюстрация «Принос».

За работата си над драмата «Ивайло» Вазов говори и в едно друго интервю, дадено по същото време (вж. тук, стр. 386—388), както и в статията си «Ивайло», поместена в настоящия том, стр. 358—361.

Стр. 384. *Пахимер* — Георги Пахимер (вж. т. 3, стр. 500—501.)

Стр. 384. Никифор Григория — Никифор Григорас (вж. тук, стр. 532).

Стр. 385. *Има даже и на сръбски драма «Лахан»* (*гръцкото име на Ивайло*) — касае се за една от драмите на Йован Стерия-Попович (1806—1856), публикувана през 1842 г.

ИВАЙЛО

(Стр. 386)

Интервюто е публикувано в сп. «Аз знам всичко», г. I, бр. 2 от 10 ноември 1913 г., стр. 2—3. В събраните съчинения на Вазов е включено за пръв път от М. Арнаудов (И. Вазов, Събрани съчинения, т. 22, София, 1950, стр. 275—278).

Печата се по текста от сп. «Аз знам всичко» със следните поправки по смисъл:

Стр. 387, р. 24: «някаква» вм. «някакви».

Стр. 387, р. 35: «пълчище» вм. «пълчища».

Вж. бележките към предходното интервю.

ЖИЛАВИНАТА НА ЛЕГЕНДИТЕ

(Стр. 389)

Интервюто е обнародвано в *Н*, бр. 415 от 12 ноември 1920 г. След Вазовата смърт е напечатано най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 114, стр. 75—78.

Печата се по текста от *Н*.

Стр. 389. *. . . народният представител г. Нейков ∞ в това твърдение на г. Нейков* — по време на дебатите в Народното събрание по законопроекта за национално дарение на Иван Вазов социалдемократът Димитър Нейков заявява: «Вазов е написал лоши и твърде лоши работи; той е писал хвалебни песни, той е писал оди на цар Фердинанда и на царица Елеонора.»

Стр. 390. *Димитър Петков* — вж. тук, стр. 559.

Стр. 390. *. . . Но както казва героят на Бомарше: «от клеветата в.е остая нещичко* — Пиер Бомарше (1732—1799), френски писател, автор на комедиите «Севилският бръснар» и «Сватбата на Фигаро». Може би Вазов има пред вид думите на дон Базилио от «Севилският бръснар»: «Клеветата, докторе, клеветата — винаги трябва да се прибягва до нея» (действие 4, явление 1).

ЮБИЛЕЙНИ РЕЧИ

[РЕЧ НА ТЪРЖЕСТВОТО В НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ]

(Стр. 391)

Речта е обнародвана първоначално във в. «Новини», бр. 5 от 6 октомври 1895 г. Включена е и в сборника *ЮИВ*. След смъртта на Вазов е напечатана най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 120, стр. 31—39.

Печата се по текста от *ЮИВ* със следните поправки според текста на първата публикация:

Стр. 394, р. 20: «от нашата» вм. «на нашата».

Стр. 395, р. 3: «в душата си» вм. «с душата си».

Идеята за тържествено отпразнуване 25-годишнината на Вазовата писателска дейност се подема в началото на 1895 г. от в. «Млада България» и се посреща с одобрение от цялата културна общественост. В началото на септември бива избран юбилеен комитет начело с В. Д. Стоянов и с подпредседател Ив. Д. Шишманов. Самият юбилей е насрочен за 24 септември 1895 г. при следната програма: 1. Тържество в Народното събрание, където юбилейният комитет връчва адрес и венец на юбиляря, а другите депутации поднасят своите поздравления и подаръци. 2. Банкет в чест на юбиляря в салона на «Славянска беседа». 3. Народно увеселение в Градската градина.

Речта на Вазов, която поместваме тук, е произнесена в отговор на тържествения адрес, прочетен от председателя на юби-

лейния комитет В. Д. Стоянов непосредствено след връчването на символичния подарък — сребърна лира със златни струни, окръжена със сребърен лавров венец. В *ЮИВ* след текста на речта е отбелязано: «Силни, продължителни ръкопляскания. Гвоздят на тая блестяща реч бе нейния чуден пасаж относително дяда Славейкова, който направи възхитително впечатление на публиката. Само една щастлива досетливост можеше да даде академическа форма на тая Вазова реч.»

[ОТГОВОРИ НА ПРИВЕТСТВИЯТА И АДРЕСИТЕ

(Стр. 390)

Вазовите отговори на приветствията и адресите са напечатани за пръв път в *ЮИВ*, стр. 37—49. По-късно са поместени от М. Арнаудов (И. Вазов, Събрани съчинения, т. 22, София, 1950, стр. 292—295).

Печатат се по текста от *ЮИВ*.

В *ЮИВ* отговорите на Вазов са поместени непосредствено след текстовете на самите приветствия и адреси, които ние не печатаме. Трябва обаче да отбележим, че Вазовите отговори в повечето случаи са тясно свързани с тях.

[НАЗДРАВИЦА В „СЛАВЯНСКА БЕСЕДА"]

(Стр. 400)

Речта е публикувана в *ЮИВ*, стр. 59. След смъртта на Вазов тя е издадена за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 120, стр. 53—54.

Печата се по текста от *ЮИВ*.

Тази кратка реч Вазов е произнесъл в отговор на приветствието на К. Величков, по това време министър на народната просвета, поднесено по време на тържествения обяд в «Славянска беседа». Приветствието на К. Величков е поместено също в *ЮИВ*, стр. 56—58.

[В ОТГОВОР НА ОВАЦИЯТА]

(Стр. 401)

Речта е публикувана в *ЮИВ*, стр. 81. След смъртта на Вазов е напечатана най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 120, стр. 63—64.

Печата се по текста от *ЮИВ*.

Тези няколко думи Вазов е казал от балкона на своята къща след тържественото му изпращане от участниците в юбилейното тържество.

[РЕЧ НА ЮБИЛЕЙНОТО ТЪРЖЕСТВО В СВИЩОВ]

(Стр. 402)

Речта е обнародвана почти едновременно във в. «Дневник», бр. 2766 от 21 април 1910 г. и във в. «Ден», бр. 2174 от 22 април 1910 г. Между двете публикации има някои различия, които очевидно се дължат не на авторски поправки, а на грешки при записването или печатането. След Вазовата смърт речта е издадена най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 117, стр. 69—74.

Печата се по текста от в. «Ден», който според нас е по-достоверен.

Тази реч е произнесена на 19 април 1910 г. на банкета в чест на Вазов, уреден от настоятелството на свищовското читалище «Еленка и Кирил Аврамови». Писателят бил поканен в града по случай представянето за четвърти път на пиесата му «Борислав», но фактически тук му било устроено едно своеобразно юбилейно честуване. Описание на това честуване вж. в статията «Едно паметно тържество», напечатана във в. «Ден», бр. 2175 от 23 април 1910 г.

Планът за тази реч бил подсказан на Вазов от проф. Шишманов. В своите бележки за срещите и разговорите си с писателя Шишманов е записал: Преди Великден 1910. Среща ме Вазов при градината и ми съобщава, че го канят в Свищов, гдето му готвят триумф. Пита ме какво да прави. Иска да му дам идеи за речта, която трябва да произнесе на банкета. Отидох след обяд у дома му и му дадох следния план: 1. Да благодари с общи думи за ласкавия прием; 2. Да говори на свищовчани за заслужилите негови синове и особено за Алека, който представя най-добре психиката на свищовчани; 3. Да говори за своите връзки със Свищов. Одобри.» (Вж. Иван Д. Шишманов. Иван Вазов, спомени и документи, второ допълнено издание, София, 1976, стр. 383).

Отделни епизоди, разказани от Вазов в тази реч, се повтарят в спомените му «Първите дни на свободата» (вж. т. 9, стр. 44—54) и «Велики спомени в печални дни» (вж. тук, стр. 248—252).

[БЛАГОДАРНОСТ ЗА НАРОДНОТО ДАРЕНИЕ]

(Стр. 405)

Речта е публикувана първоначално в *М*, бр. 6049 от 1920 г. Включена е и в *ПИВ*. След Вазовата смърте поместена най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 121, стр. 53—55.

Печата се по текста от *ПИВ*.

През 1920 г. у нас тържествено се отбелязва 70-годишнината от рождението на Вазов и неговата 50-годишна писателска дейност. Идеята за отпразнуването на този двоен юбилей е подета още в началото на годината от в. «Мир». Своевременно е учреден и юбилеен комитет. Научил за подготвяното тържество, Вазов се обръща с писмо до членовете на юбилейния комитет, в което ги моли да не се вземат каквито и да било мерки за отпразнуване на юбилея. Комитетът обаче не уважил молбата на Вазов и насрочил тържеството за 24 октомври 1920 г. Същевременно по инициатива на тогавашния министър на народната просвета Ст. Омарчевски в Народното събрание бил внесен законопроект за тържественото провъзгласяване на Вазов за народен поет и за определянето на еднократно дарение от 100 000 лева, който бил приет почти единодушно на 22 юни 1920 г. Няколко дена по-късно пак по предложение на Ст. Омарчевски бил излъчен още един комитет, наречен организационен, който трябвало да влезе във връзка с другия комитет и да подготви тържественото откриване на юбилея. На 17 юли 1920 г. една представителна делегация начело със Ст. Омарчевски посетила поета у дома му и му поднесла народното дарение. Трогнат до сълзи и с прекъсван от вълнение глас Вазов благодарил за голямото внимание с кратката реч, която поместваме тук.

[РЕЧ НА ТЪРЖЕСТВОТО В НАРОДНИЯ ТЕАТЪР]

(Стр. 407)

Речта е обнародвана почти едновременно в *М*, бр. 6131 от 25 октомври 1920 г., *НО*, бр. 453 от 26 октомври 1920 г. и *ИСв*, г. XXVIII, 1920, кн. 10—12, стр. 3—5, след което е поместена в *ПИВ*. След Вазовата смърт е издадена за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 121, стр. 75—87.

В Българския исторически архив при Народната библиотека «Кирил и Методий» (ф. 250, а. е. 7, л. 1—5) се съхранява

машинописен екземпляр от една по-ранна редакция на тази реч, която бе публикувана от М. Стоянов в книгата «Иван Вазов. Неиздадени произведения» (София, 1968, стр. 211—216). Друг машинописен екземпляр, вече на окончателната редакция на речта, се намира в къщата-музей «Иван Вазов» в София (инв. № 205).

Речта се печата по текста от *ПИВ* със следните поправки:

Стр. 407, р. 12: «нравствени» вм. «нравствените» (по двата машинописа).

Стр. 407, р. 26: «и днес е пресен» вм. «и днес пресен» (по двата машинописа).

Стр. 407, р. 4: «знакове» вм. «викове» (по двата машинописа).

Стр. 408, р. 8: «аз я виждам» вм. «виждам» (по двата машинописа).

Стр. 408, р. 16—18: «аз насаждах в младите души добри чувства, аз будех съзнанията, вливах в сърцата вяра и обич към своето, защото бях син на България» вм. «аз насаждах в младите души вяра и обич към своето, защото бях син на България» (по двата машинописа).

Стр. 409, р. 26—27: «един разкошен разцвет на дарби и вдъхновения, разцвет богат с» вм. «един разкошен разцвет, богат с» (по втория машинопис).

Стр. 409, р. 36: «вътрешните» вм. «вътрешни» (по двата машинописа).

Стр. 409, р. 40: «високо» вм. «високи» (по двата машинописа).

Стр. 410, р. 26—27: «която ми правите, подчертавайки с присъствието си единението си» вм. «която ми правите с присъствието си, подчертавайки единението си» (по втория машинопис).

Стр. 411, р. 14—16: «на Народния театър специално и на артистите в него, мои приятели и вдъхновени сътрудници; на депутациите отвън» вм. «на Народния театър специално и на артистите в него; на депутациите отвън; на моите приятели и даровити сътрудници» (по втория машинопис).

Стр. 411, р. 32: «увенча» вм. «увенчава» (по втория машинопис).

Стр. 411, р. 34: «велики» вм. «всички» (по втория машинопис).

Речта е произнесена в отговор на официалните поздравления от страна на министъра на народната просвета Ст. Омарчевски,

председателя на Народното събрание Ал. Ботев, представителя на Българската академия на науките Л. Милетич, ректора на Софийския университет М. Попов, началник-щаба на армията полковник П. Мидилев, кмета на София К. Батолов, подпредседателя на Съюза на българските учени, писатели и художници В. Моллов, председателя на Съюза на българските писатели Елин Пелин, директора на Народния театър Хр. Цанков, директора на художествено-индустриалното училище Б. Михайлов, директора на музикалното училище Д. Хаджигеоргиев, представителя на софийските гимназии, прогимназии и основни училища И. Черноколев, председателя на дружеството на столичните журналисти В. Пасков, представителя на търговските камари и професионалните организации Стефан Пипев, представителя на македонските братства Хр. Каранджуков, представителя на българите от Добруджа П. Вичев, представителя на българите от Тракия Д. Михалчев и др. В *ПИВ* е отбелязано: «След свършване на приветствията поетът отговори с прекъсван от вълнение глас. Речта направи голямо впечатление по своята простота и искреност, които ѝ даваха характер на изповед за миналото и на завет за бъдещето» (стр. XXV).

[РЕЧ НА ТЪРЖЕСТВЕНАТА ВЕЧЕРЯ В „ЮНИОН ПАЛАС“]

(Стр. 414)

Речта е обнародвана в *НО*, бр. 453 от 26 октомври 1920 г. Поместена е и в *ПИВ*. След Вазовата смърт е издадена за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 121, стр. 96—102.

Печата се по текста от *ПИВ*.

Тази реч, според спомените на Б. Вазов също предварително подготвена от юбиляря, е била произнесена на уредената на 24 октомври 1920 г. от министъра на народната просвета Ст. Омарчевски тържествена вечеря в «Юнион палас» в отговор на наздравиците, вдигнати в негова чест от Ст. Омарчевски, Р. Даскалов, Ст. Костурков и др.

[РЕЧ НА ТЪРЖЕСТВЕНОТО ПОСРЕЩАНЕ В ПЛОВДИВ]

(Стр. 418)

Речта е обнародвана първо в Пловдивския вестник «Юг», г. III, бр. 612 от 23 ноември 1920 г. След това е поместена в *ПИВ*.

Между двете публикации има голям брой различия, повечето от които според нас се дължат на неточности при записването от стенографа на пловдивския вестник. След Вазовата смърт речта е издадена най-напред от М. Арнаудов (И. Вазов, Събрани съчинения, т. 22, София, 1950, стр. 313—314).

Печата се по текста от *ПИВ*.

Поканен от местния юбилеен комитет, Вазов посещава Пловдив на 21 ноември 1920 г., придружен от една представителна група изтъкнати общественици и писатели. При посрещането на гостите на пловдивската гара се е състояло първото тържество, където в отговор на поднесените му приветствия поетът е произнесъл публикуваната тук реч.

[РЕЧ НА БАНКЕТА ВЪВ ВОЕННИЯ КЛУБ В ПЛОВДИВ]

(Стр. 420)

Съобщение за тази реч на Вазов откриваме във в. «Юг», бр. 613 от 24 ноември 1920 г., и в *М*, бр. 6156 от 24 ноември 1920 г. Нейният текст е публикуван за пръв път в *ПИВ*, стр. 133—136. След Вазовата смърт тя е напечатана най-напред от Б. Вазов в *БИВ*, № 121, стр. 110—118.

Печата се по текста от *ПИВ*.

Речта е била произнесена в отговор на многобройните наздравици и приветствия по време на тържествената вечеря, уредена във Военния клуб в Пловдив на 22 ноември 1920 г. В тази реч поетът се спира на някои моменти от своя живот в Пловдив, които са намерили място също и в неговите спомени «Възпоминателни бележки за К. Величков», «В Източна Румелия», «Нашата Мелпомена в люлката си» (вж. тук, стр. 230—245, 253—260, 271—275) и др.

НЕПЕЧАТАНИ ПРИЖИВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

СПОМЕНИ

СТЕФАН СТАМБОЛОВ

(Стр. 427)

Споменът е оставен от Вазов в ръкопис, без да е довършен. Обнародван е за пръв път от Б. Вазов в *БИВ*, № 114, стр. 10—15. Ръкописът днес се намира в Българския исторически архив при Народната библиотека «Кирил и Методий», ф. 250, а. е. 4, л. 8—11.

Печата се по ръкописа със следната поправка по смисъл: Стр. 428, р. 18: «през 1875 г.» вм. «през 1876 г.».

По всичко личи, че това е недовършената чернова на произведението. Тук са направени следните поправки от самия Вазов: «голямата роля» вм. «великата роля» (стр. 427, р. 8); зачертана дума «неговата» след «много страни от» (стр. 427, р. 10); «радушно посрещнат» вм. «радушно приет» (стр. 427, р. 29); «на лични ли неприязненост или на други причини» вм. «на лични ли недоразумения или други причини» (стр. 428, р. 26—27); зачертан израз «През юлий същата година» след «Един ден» (стр. 428, р. 31); зачертана дума «който» след «ръката на момъка» (стр. 429, р. 5); «както изпращаше» вм. «които отиваха» (стр. 429, р. 35—36).

На Стамболов Вазов е посветил също и спомена си «При Враждебненския мост», обнародван през 1897 г. (вж. тук, стр. 190—196). Оставеният в ръкопис спомен за Стамболов е писан много по-късно — по всяка вероятност през юни 1920 г.

Стр. 427. *В последний си подлистник на тоя вестник. говорейки за Ботева* — касае се за спомена «Волът», обнародван във в. «Напред», г. I, бр. 284 от 2 юни 1920 г. (вж. тук, стр. 281—284).

Стр. 427. *Олимпий Панов* — вж. т. 6, стр. 481.

Стр. 428. *Кирияк Цанков* — вж. т. 6, стр. 481; т. 9, стр. 472.

Стр. 428. *Висковски* — вж. тук, стр. 554.

Стр. 429. *Московския славянски комитет* — вж. т. 9, стр. 458.

НЯКОИ СПОМЕНИ ЗА МАЙКА МИ

(Стр. 431)

Ръкописът на спомените се намира в Научния архив на Българската академия на науките, ф. 11 (Ив. Шишманов), оп. 1, а. е. 408, л. 42—47. Те са публикувани за пръв път в книгата на Ив. Д. Шишманов «Иван Вазов, спомени и документи» (София, 1930, стр. 357—363). В събраните съчинения на Вазов са включени най-напред от М. Арнаудов (И. Вазов, Събрани съчинения, т. 22, София, 1950, стр. 65—73).

Печатат се по ръкописа със следната поправка по смисъл, направена още на времето от Ив. Д. Шишманов върху самия ръкопис на Вазов.

Стр. 434, р. 13: «прекрасен сопран» вм. «прекрасен тенор».

По всяка вероятност тези спомени са писани през есента на 1920 г. Във всеки случай това е станало след 18 февруари 1920 г., когато Шишманов прочел пред Вазов спомените на майка му в свой препис (вж. Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов, спомени и документи, второ издание, София, 1976, стр. 201—202). Тъй като Вазов погрешно посочва, че Шишманов му чел произведението на Съба Вазова през март, може да се предполага, че когато е пишел спомените за майка си, вече са били изминали няколко месеца.

В ръкописа се съдържат следните зачеркивания и поправки от ръката на Вазов: «тъмноморав» вм. «син» (стр. 431, р. 10), «лустрени» вм. «лъскави» (стр. 431, р. 11), «оживление» вм. «живот» (стр. 431, р. 15), «като че е извършил престъпление!» вм. «Това беше цяло престъпление!» (стр. 432, р. 10—11), «прелест» вм. «наслада» (стр. 433, р. 25), «няколко» вм. «малко» (стр. 435, р. 6), след «честото боледуване» зачертани до нечетливост няколко думи (стр. 436, р. 10), «слова» вм. «букви» (стр. 437, р. 13), след «издържлив организъм» зачертано «и тя се не дигна вече» (стр. 437, р. 19). На края на ръкописа се съдържа следният пасаж, който в досегашните издания неправилно е печатан като завършък на спомените:

Когато бях дете още, майка ми, помня, често ми говореше за България.

— България е най-хубавата земя на света, затова всичките народи ни завиждат.

Тие думи се втълпиха тогава в ума ми.

Отде знаеше тя това? Тя не беше видяла България; тя знаеше от България само родния ни градец Сопот; нито беше чела

някаква книга с описанието на България, защото тогава нямаше такива. Но тя ми твърдеше това с такова увереност! И аз й повярвах.

И в моята крехка детска душа отрано се вкорени убеждението, че България, моето отечество, е най-хубавата земя на света. Кои «всички народи й завиждаха», как й «завиждаха» — това не знаях и не се питах. Доста ми беше да зная онова, което знаях. И аз се гордеях, че имаме такава хубава земя, че съм роден в най-хубавата земя и като се гордеях с нея, аз я и обикнах. Аз бих я обичал и грозна да беше, обичал я бих за страданията й вековни, за миналото й славно и тъжно, обичал я бих за надеждите й и за вярата й в светло бъдеще и за борбите, чрез които то щеше да се постигне. Но аз тогава бях малък и всичко това ми беше неизвестно, та и непонятно. Хубостта обаче, понятие не отвлечено, беше достъпна за моите детски възприятия. А там, дето е красота, наблизо стои и съчувствие, обич.»

По всичко личи, че този пасаж е откъс от по-ранен вариант, след това изоставен или заменен с друг текст (срв. например абзаца на стр. 433—434).

Стр. 433. *«Памела оженена», «Синтипа философа» или «Александрията» ∞ «Хитростите на височайшаго Бертолда» ∞ «Телемаха»* — вж. тук, стр. 589.

Стр. 433. *Славейковата «Смесна китка»* — «Смесна китка» на П. Р. Славейков е отпечатана в Букурещ през 1852 г.; била е замислена като периодическо списание, обаче излиза само първата книга.

Стр. 433. *«Песните на Осияна»* — Това са поеми и балади, останали уж от келтския бард Осиян, а всъщност преработени през 1765 г. от Дж. Макферсън шотландски народни песни, в които личат заемки от библията, от Омир, Милтон и други автори. В своята «Смесна китка» П. Р. Славейков помества няколко превода «из Осияна» (стр. 120—127), заети от съчиненията на Карамзин. Славейковите преводи са в проза.

Стр. 434. *Престанете, невинни около мене птичета» (Зафиров)* — С. Зафиров (? — 1885), учител в Пазарджик, Калофер и Пловдив; през 1857 г. издал заедно с Ц. Желев в Цариград песнопойката «Блъгарска гъсля»; споменатата от Вазов песен не откриваме в тази песнопойка.

Стр. 434. *«Я гледайте, братя мили, що се вее там на брега (Друмев)* — Вазов има пред вид песента за заточаването на Илариона Макариополски и Авксентий Велешки, известна още под заглавието «Заточението на святите отци»; една от първите й

публикации е в книгата «Сватбата на хайдут Янча» (Браила, 1863, стр. 114—115); за авторството на В. Друмев вж. Ю. Трифонов. В. Друмев, София, 1926, стр. 30.

Стр. 434. *«Българио, мила майко, ще ли още ти да спиш?»* — една от революционните песни на Добри Чинтулов; най-старите й публикации откриваме в песнопойките «Сватбата на хайдут Янча» (Браила, 1863) и «Отечество, Свобода или Смърт» (Белград, 1863).

Стр. 435. *Agense Havas* — Агенция Хавас, най-голямата по онова време френска телеграфна агенция, основана през 1835 г. от журналиста Шарл Хавас.

АВТОБИОГРАФИЧНИ МАТЕРИАЛИ

ИЗ ЕДИН АЛБУМ

(Стр. 438)

Вазов е отговорил на тази малка анкета през 1895 г. в един албум на семейство Шишманови. Неговата своеобразна изповед е станала широко известна едва на 30 септември 1926 г., когато Шишманов я цитира в речта си по случай петгодишнината от смъртта му, прочетена в Народния театър. Наскоро след това реч-та бива обнародвана под наслов «Вазов-човекът» в *М.*, бр. 7906 от 5 ноември 1926 г.; тя е поместена и в книгата на Шишманов «Иван Вазов, спомени и документи» (София, 1930, стр. 363—373; второ издание, София, 1976, стр. 422—433). В архивния фонд на Ив. Д. Шишманов, съхраняван в Научния архив на Българската академия на науките, се пази екземпляр от първата публикация на речта с някои корекции, направени от Шишманов (ф. 11, оп. 1, а. е. 408, л. 48). Самият албум на семейство Шишманови обаче не можа да се намери.

Печата се по текста от архивния екземпляр на М.

Цитирайки анкетата, Шишманов отбелязва: «Ще я предам без всякакви коментарии, защото, който е чел Вазова, ще познае веднага и в тая изповед неговата рядко благородна душа, неговата дълбока хуманност, неговото нежно сърце, неговата жажда за красота, неговата страстна любов към природата, особено неговата любов към българската природа и въобще към всичко българско, даже в най-малките прояви на материалната култура (сравнете, например, вкуса му за някои български национални

ястия). Авторът на «Избавление» не скрива в изповедта си и своята голяма симпатия за «братушките». Поразява само неговата слабост за Наполеон I. Тя се обяснява обаче може би и от неговото увлечение на млади години от поета Béranger, който създаде култа за великия корсиканец, пленник на Св. Елена, не само във Франция, но и в много други страни.» В заключение Шишманов подчертава: «Всеки един от горните отговори би могъл да бъде коментиран и подкрепен с многобройни цитати из съчиненията на поета.»

Стр. 438. *Имя им легион* — от израза «Името ми е легион, защото сме мнозина» (Евангелие от Марко, глава 5, стих 9).

Стр. 439. *«Уж не жду от жизни* ничего *я»* (рус.) — вече не очаквам нищо от живота (стих от Лермонтовото стихотворение «Выхожу один я на дорогу»).

Стр. 439. *Napoleon Bonaparte (malgrè tout)* (фр.) — Наполеон Бонапарт (въпреки всичко).

Стр. 439. *Сю* — Евгений Сю (вж. т. 6, стр. 515).

Стр. 439. *Мейсоние в Наполеоновските му картини* — Ернест Мейсоние (вж. т. 8, стр. 448).

Стр. 439. *Любите друг друга* — вж. т. 9, стр. 531.

МОЕТО ЗАВЕЩАНИЕ

(Стр. 440)

Завещанието на Иван Вазов е депозирано при I софийски нотариус на 29 септември 1921 г. (нотариално дело № 2248/21). По спомени на Б. Вазов, който е определен за универсален наследник на поета, оригиналът бил предаден на тогавашния министър на народната просвета Ст. Омарчевски. Няколко месеца по-късно, в началото на февруари 1922 г., завещанието е обнародвано в едно обстойно изложение от Б. Вазов до председателя и народните представители в XIX обикновено народно събрание под наслов «Уважавайте завещанието на народния поет» по повод на внесения законопроект за съхранение дома, покъщнината, ръкописите и подаръците на Ив. Вазов. По-късно Б. Вазов публикува пълния текст на завещанието и в своите спомени за Иван Вазов (Иван Вазов, Сборник от спомени, материали и документи. Под ред. на Н. Лилиев. София, 1949, стр. 41—42).

В архивния фонд на Иван Вазов, съхраняван в Научния архив на Българската академия на науките, е запазена черновата

на завещанието (ф. 112, оп. 1, а. е. 3), която съвпада почти изцяло с окончателния текст.

Тъй като не е известно къде се намира самият оригинал, завещанието се печата по публикацията на Б. Вазов със следната поправка според черновата:

Стр. 444, р. 11: «единствен» вм. «еднакво».

АВТОБИОГРАФИЯ НА ИВАН ВАЗОВ

(Стр. 442)

Тази кратка автобиография на Вазов е написана по молба на Константин Сагаев, главен редактор на сп. «Обществена обнова». Ръкопис и фотокопие от нея се намира в Научния архив на Българската академия на науките, ф. 112 (Иван Вазов), оп. 1, а. е. 1, л. 1—10. Друго фотокопие се намира в архивния фонд на К. Сагаев, съхраняван в Централния държавен исторически архив (ф. 516, оп. 1, а. е. 1910, л. 2—11). Автобиографията е публикувана за пръв път в програмата за Вазовото утро, по случай десет години от смъртта на поета; също в сп. «Нива», г. III, бр. 49, от 25 септември 1931 г.

Печата се по ръкописа със следните поправки по смисъл:

Стр. 442, р. 6: «тъй да се рече» вм. «тъй да рече».

Стр. 442, р. 32: «лучезарно» вм. «лучезно».

В ръкописа са зачертани имената на градовете, които първоначално са били отбелязани в скоби след споменаването на три от държавите, посетени от Вазов: Турция (Цариград), Русия (Одеса, Москва, Петербург) и Гърция (Атина).

Стр. 442. *...по-честит от Скитника евреин*— герой от едноименния роман на Евгений Сю (вж. т. 6, стр. 515), преведен на български от Хр. Ваклидов и печатан първоначално във в. «Зорница»; издаден като отделна книга в Браила през 1860 г.; романът бил много популярен у нас в годините преди Освобождението.

НОВАТА ДРАМА „ПРЕСТОЛЪТ"

(Стр. 443)

Това автоинтервю, останало недовършено и ненапечатано приживе на Вазов, е публикувано за пръв път от М. Арнаудов (И. Вазов, Събрани съчинения, т. 22, София, 1950, стр. 282—284). Ръкописът на автора се съхранява в къщата-музей «Иван Вазов» в София (инв. № 731).

Печата се по ръкописа със следните поправки по смисъл:

Стр. 443, р. 10—11: «бурният си живот» вм. «бурният й живот».

Стр. 443, р. 29—30: «завоевателния» вм. «завоетелния».

Очевидно Вазов е написал автоинтервюто през лятото на 1921 г., когато усилено е подготвял последната си драма за поставянето й в Народния театър. Той е искал под формата на «интервю» да даде някои разяснения във връзка с пиесата и може би да извика интерес към нея. Повече подробности за работата на Вазов над тази творба вж. в т. 18 от настоящото издание.

В ръкописа на Вазов има следните поправки: заглавието първоначално е било «Новата драма на г. Вазова», а подзаглавието — «(Интервю с автора)»; след «той и по-после се опита» е зачертана дума «Вероятно» (стр. 443, р. 31); вм. «Той умира като добър българин» първоначално е било «Той умира като герой» (стр. 444, р. 2); след «окръжен с ореола на герой» е зачертано: «и мъченишка» (стр. 444, р. 3).

ПРИЛОЖЕНИЕ

ИВ. Д. ШИШМАНОВ

ЖИВОТЪТ НА ПОЕТА, КАКТО МИ ГО РАЗКАЗА ТОЙ САМ

(Стр. 447)

Публикуваното приложение представлява първа част от известната книга на Ив. Д. Шишманов «Иван Вазов, спомени и документи», оставена в ръкопис и претърпяла вече две издания след смъртта на автора й (през 1930 г. тя е издадена от Българската академия на науките, под редакцията на М. Арнаудов, а през 1976 г. — от издателство «Български писател», също под редакцията на М. Арнаудов). Частта, която поместваме тук, е печатана освен това още два пъти: през 1950 г. тя е включена в т. 22 от «Събрани съчинения на Иван Вазов» под редакцията на М. Арнаудов, а през 1957 г. — в редактирания от Г. Константинов т. 19 от двадесеттомното издание на Вазовите съчинения. Подготвеният от Шишманов за печат ръкопис на «Животът на по-

ета, както ми го разказа той сам» се намира в неговия архивен фонд, съхраняван в Научния архив на Българската академия на науките (ф. 11, оп. 1, а. е. 403, л. 1—213).

Печата се по ръкописа на Шишманов със следните поправки по смисъл:

Стр. 448, р. 13: «с другата» вм. «с друга».

Стр. 449, р. 9: «какъв» вм. «как».

Стр. 449, р. 34: «1817 год.» вм. «1807 год.»

Стр. 462, р. 8: «понятие» вм. «понятия».

Стр. 465, р. 24: «постъпих» вм. «постъпах».

Стр. 467, р. 2: «Личностите» вм. «Личността».

Стр. 467, р. 37: след «изгоряла и кутията» се изоставя недовършеният, но незачертан израз «Само една част от. . .»

Стр. 468, р. 13: «Тя се свършваше» вм. «То се свършваше».

Стр. 473, р. 18: «наш» вм. «ваш».

Стр. 477, р. 1: «по всички предмети» вм. «във всички предмети».

Стр. 478, р. 5: «остана» вм. «останаха».

Стр. 484, р. 31: «Дончо» вм. «Дончов».

Стр. 502, р. 6: «да ги препрати» вм. «да го препрати».

Стр. 505, р. 23—24: «да се посъветвам» вм. «да се посъветва».

Стр. 510, р. 23: «Светослав Тертер» вм. «Георги Тертер».

Стр. 510, р. 24: «на театъра» вм. «на театър».

Стр. 510, р. 30: «от която» вм. «от които».

Изоставени са освен това няколкото обширни цитата под линия, отнасящи се към следните места от текста: към израза на стр. 450, р. 15—16, «Чорбаджи Марко в «Под игото» е точно копиран от баща ми» (цитиран е текстът от първа глава на първата част на романа «Под игото»: «Сам остал прост ∾ а особено — от конака»); към израза на стр. 486, р. 26, «главно в «Нова земя» (г. III) и в «Митрофан» (цитирана е първата половина от главата «Пътникът»: «В края на месец август» ∾ друсане на колата»); към израза на стр. 488, р. 12—13, «От Берковица заминах при най-голяма жега за София през клисура «Петрохан» (цитиран е първият абзац от глава XIX «Планината»); към израза на стр. 488, р. 32: «Виж и «Нова земя» ч. IV, «Пожарището» (цитирана е почти цялата глава — без последните три изречения); към израза на стр. 489, р. 1—2: «Нова земя», ч. IV «Поклонение» (цитирана е цялата глава без последните две изречения).

Помествайки първата част от книгата на Ив. Д. Шишманов за Вазов като приложение към настоящия том, ние се ръководим от

убеждението, че тя се явява необходимо допълнение към раздела с автобиографичните материали. По същество това е една своеобразна автобиография на Вазов, устно разказана от него на проф. Шишманов и почти дословно предадена след това от последния. Съвсем не е случаен фактът, че разказът тук се води от името на Вазов. Не е без значение също и обстоятелството, че в архивния фонд на Иван Вазов, съхраняван в Научния архив на Българската академия на науките, се намира една малка част от тази автобиография (главата «Дом и двор»), собственоръчно записана от Вазов (ф. 112, оп. 1, а. е 750). Не може да има никакво съмнение, че Шишманов, известен със своята безпримерна научна добросъвестност, е предал точно мисълта на Вазов; нещо повече — не е трудно да се забележи, че той е проявявал стремеж да се придържа към неговия стил (за работата на Шишманов над книгата му за Вазов вж. двата предговора на М. Арнаудов към книгата «Иван Вазов, спомени и документи», София, 1976, стр. 5—58).

Трябва да се отбележи обаче, че в запазения ръкопис откриваме редица съкращения на интересни факти и подробности, съобщени от Вазов, но по-късно изоставени от Шишманов. Поважните от тях вече са посочени в бележките към цитираните издания под редакцията на М. Арнаудов и Г. Константинов. Други изоставени пасажи от автобиографичния разказ на Вазов се съдържат в първоначалната редакция на труда, запазена също между ръкописите на Шишманов в Научния архив на Българската академия на науките (ф. 11, оп. 1, а. е. 410, л. 1—160). За съжаление, тук нямаме възможност да приведем тези интересни варианти, които несъмнено биха допълнили картината на Вазовия живот с някои важни сведения. Ще се ограничим с посочването само на един пример — допълнението към Вазовия разказ за срещите му с Христо Ботев, записано от Шишманов на 11 юни 1915 г. и останало до днес непубликувано. По същество това е един неизвестен спомен на Вазов за Христо Ботев.

«По-рано споменах за Ботева, че го видях в Браила мимоходом, когато редактираше Дума на бълг. емигранти (1870 или 71?). Ботев тогава нямаше още това значение, което после доби. За Ботева вж. «Неотдавна» (повести и разкази, I т.).

Бях чел негови стихотворения. Намирах ги хубави. Той сам декламираше първият куплет от стихотв. ми до Славейкова:

Тъй е, брате, всичко днеска в нас съзира се, че гасне,
равнодушие навсъде е, глас и звуци гръмогласни
не го стряскат от съня. . .

Помня, че го декламираше веднаж в кафенето на Ганча Габровеца в Галац (когато бях при Чучуковича и Добровича (хърватин).

Спомням си, че Ботев за драмите на Войникова се изказваше много пренебрежително; в туй отношение бях и аз съгласен с него. Той се готвеше даже да напише люта критика против драмите му, но не направи това.

С Ботева съм се срещал само в кафенето на Ганча Габровеца няколко пъти. Интимни сношения с него не съм имал.

Под влиянието на неговите беседи и аз малко бях се увлякъл по едно време от неговите утопии. Но понеже скоро напуснах Галац, това влечение не се продължи.

Аз бях повече тих, хрисим човек, отколкото борец.

Един път Ботев ми предложи да отида у тях, да се разговаряме, но когато се готвех да го посетя, случи се откриването кражбата с взлом на ед. търговец и Ботев беше арестуван. Помня, че емигранти, които го бяха посетили в затвора, казаха, че го намерили бял, червен, бодър и весел, че затворът не се бил отразил на неговата външност.

С Ботева се срещнах първен в Галац, много по-после в Букурещ» (л. 40—41 а).

Стр. 448. . . *два дагеротипни портрета* — от името на френския художник Луи-Жан Дагер (1789—1851), допринесъл извънредно много за усъвършенствуване на фотографията, използувайки свойството на сребърния йодит да се разлага на светлината.

Стр. 453. *En gros* (фр.) — на едро.

Стр. 454. *Crues* (фр.) — сурови, груби.

Стр. 454. . . *от песнопойката на Зафирова* — вж. тук, стр. 615.

Стр. 454. *Дуале* (диал.) — женска забрадка; боне.

Стр. 454. . . *четеше при всеобщо внимание «Памела оженена» или «Синтипа Философ». Четеше им и Бертолда* — вж. тук, стр. 589.

Стр. 454. *Четеше им и «Михал»* — става дума за комедията на Сава Доброплодни «Михал», издадена в Земун през 1853 г.; тази комедия е свързана с историята на българския театър.

Стр. 455. *«Бедният Йосиф»* — касае се вероятно за някаква брошура, която днес не е запазена.

Стр. 455. *«Черноносяща госпожа»* — повест на немския писа-

тел Христофор фон Шмидт, преведена на български от учителя Йордан Ненов през 1857 г.

Стр. 455. *Dame en deuil* (фр.) — дама в траур.

Стр. 455. *Dame in Trauer* (нем.) — дама в траур.

Стр. 458. *Някои от тия неща ги има у «Даскалите»* — вж. т. 8, стр. 390—419.

Стр. 458. . . *.с каквито изобилствуваха цариградските Книжици* — става дума за сп. «Български книжици» (вж. тук, стр. 596).

Стр. 459. *Femme* (фр.) — жена (произнася се «фам», а не «фем»).

Стр. 459. . . *физика по Гано* — Вазов има пред вид учебника на френския физик А. Гано, преведен на руски от Ф. Павленков и В. Черкасов под наслов «Полный курс физики. С кратким обзором метеорологических явлений» и преиздаван многократно през втората половина на XIX в.

Стр. 459. *S'il vous plait* (фр.) — моля ви се.

Стр. 461. . . *.изследванията на Венелина, преведени от стария Ботйов* — касае се за Венелиновата българска история, преведена от Б. Петков (вж. тук, стр. 580).

Стр. 463. *Бероновата Phasique céleste* — «Небесна физика», един от многобройните научни трудове на Петър Берон.

Стр. 464. *Ah, monsieur le Senateur, je suis votre serviteur* (фр.) — Ах, господин сенаторе, аз съм ваш покорен слуга.

Стр. 465. *Warum dist du denn so traurig* (нем.) — но защо си тъй печална (правилно: Warum bist du denn so traurig).

Стр. 466. *Morceaux choisis* (фр.) — избрани откъси.

Стр. 466. *Charlemagne dans ces mûrs austères, etc.* (фр.) — Шарлеман в тия строги стени и т. н.

Стр. 466. *«Le jeune malade»* (фр.) — «Болният младеж»; всъщност тук става дума за стихотворението на Шарл Юбер Милвоа «La chute des feuilles» («Листопад»); за автора и за стихотворението вж. т. 9, стр. 466.

Стр. 466. *Sous les dépouilles de nos bois ∞ Un jeun poète* — цитираните стихове са преведени в «Българска христоматия» на Вазов и Величков така:

В гората оголяла вейше
студеният есенен мраз,
гъстакът таинствений немейше,

млъкнал бе звучний славеев глас.
Един млад момък с образ бледен,
клюмнал в зората си, унил. . .

Стр. 466. *Беранжерова̀та хубава песен «Sainte Hèlène»∾ Dieu dit un tombeau* . — вж. т. 8, стр. 474—475.

Стр. 468. . . .*стихотворението «Лорд Странефорд», което изпратих на в. «Право»* — става дума за стихотворението «Приветствие на леди Стангфорд», напечатано във в. «Напредък», бр. 78 от 24 януари 1876 г. (вж. т. 1, стр. 221—223); при цитирането Вазов е допуснал известни неточности.

Стр. 469. *Courrier d'Orient* на *Jean Petri* — френски вестник, издаван през миналия век в Цариград; преди 1860 г. излизал под името «Besse d'Orient».

Стр. 470. *Фет* — вж. т. 1, стр. 402.

Стр. 470. *Парни* — вж. т. 1, стр. 400.

Стр. 472. *Александри, Болинтинеану:* Василе Александри (1821—1890), румънски поет, драматург и публицист, един от най-видните представители на румънската литература през XIX в.; Димитрие Болинтиняну (1819—1872), известен румънски поет, представител на романтизма.

Стр. 472. *Amară e viața cînd* (рум.) — горчив е животът, когато. . .

Стр. 473. . . .*песента «Всесилните сълзи», посветена на баща ми и напечатана в Период. списание* — стихотворението е било изпратено за обнародване в «Периодическо списание», но не е било отпечатано (вж. т. 1, стр. 228—229, 409).

Стр. 474. *Dolce far niente* (ит.) — сладко безделие.

Стр. 474. . . . *Ponson du Terrail, Paul de Kock:* Понсон дю Терай (1829—1871), автор на известните приключенски романи за Рокамбол; Пол дьо Кок (вж. т. 6, стр. 547).

Стр. 475. *Корпулентен* (фр.) — снажен, едър.

Стр. 476. *Сарайбурну* — вж. т. 7, стр. 356.

Стр. 477. *Другото стихотворение, «Ода на Св. Кирил и Методий» се появи във в. «Право»* — стихотворението е печатано във в. «Напредък», бр. 46 от 14 юни 1875 г. под заглавие «Ода на 11-ий майя» (вж. т. 1, стр. 214—218).

Стр. 478. *Сен гидержексън терджуман Перние* (тур.) — ти ще отидеш като преводач в Перник.

Стр. 478. Амфитрион (гр.) — любезен, гостоприемен.

Стр. 478. *Deutschverderber* (нем.) — говорещ развален немски език.

Стр. 480. . . .*в хана на Трайковича* — вж. т. 9, стр. 536.

Стр. 480. *Илия Цанов* — вж. т. 9, стр. 543.

Стр. 482. *Генерал Фадеев* — Р. А. Фадеев (1824—1883), генерал-майор от руската армия, военен историк и публицист, участник в т. нар. кавказки войни и автор на книгата «60 години кавказка война».

Стр. 482. *Капуцинер* (нем.) — кафе с мляко и сметана.

Стр. 483. *Pandaemonium* (гр.) — престолен град в ада, място на безчинства, храм на всички демони; събрание на зли духове.

Стр. 484. *Châtiments ∾ L'expiation* — вж. т. 7, стр. 362.

Стр. 484. *Пашев* — по всяка вероятност се касае за Мина Янков Пашов (вж. т. 9, стр. 539).

Стр. 486. *Кутловица* — някогашното име на Михайловград.

Стр. 490. *Monsieur Vazoff ∾ de la Bulgarie* (фр.) — Господин Вазов, аз съм поласканият. Вие сте една от славите на България.

Стр. 495. *Скалите на Сцила и Харибда* — според гръцката митология две чудовища (подводна скала и водовъртеж), живеещи на крайбрежните скали и погубващи минаващите покрай тях кораби; непредотвратима опасност.

Стр. 495. . . .*романа на Булвера в превода на Михайловски «Последните дни на Помпей»* — Едуард Джордж Булвер-Литън (1807—1873), английски писател и общественик, автор на десетки романи; романът му «Последните дни на Помпей» (1834) е издаден на български през 1870 г. (второ издание — 1888 год.).

Стр. 500. . . .*всесилния тогава редактор на «Московские ведомости» Каткова* — М. Н. Катков (1818—1887), реакционен публицист, дългогодишен редактор на «Московские ведомости» и «Русский вестник»; името му е станало символ на монархическата реакция.

Стр. 500. . . .*литератора Панаева* — И. И. Панаев (1812—1862), публицист, издавал заедно с Н. А. Некрасов сп. «Современник»; автор е на интересни литературни спомени.

Стр. 501. *Победоносцев* — К. П. Победоносцев (1827—1907), известен реакционер, оберпрокурор при Св. Синод на руската църква.

Стр. 501. . . .*знаменития хор на Славянски* — вж. т. 9, стр. 457.

Стр. 502. *Светослав Миларов* — вж. т. 9, стр. 452, 457.

Стр. 503. *Ески дост, душман олмаз* (тур.) — стар приятел враг не става.

Стр. 509. *Irritabilite excessive* (фр.) — крайна раздразнителност.

З а б е л е ж к а. Голяма част от имената, литературните произведения и събитията, споменати в «Животът на поета, както ми го разказа той сам», са оставени без коментар, тъй като вече са обяснени в този том (предимно в бележките към споменит- и автобиографичните материали) или в предходните томове на настоящото издание.

СЪДЪРЖАНИЕ

I

РАЗКАЗИ

Фелдфебел Стамболков 9
Гранична хижа 18
За Костенецкия водопад 21
Небивала защита 26
Беседа над Княжево 31
Победил живота 38
Последният му ден 43
Когато Одрин беше наш 46

II

РАЗКАЗИ

Ложа № 1 55
Български ницшеанец 60
Ваканция 65
Но вие българи ли сте? 70
Людоеди 74
В коридора на съдилището 78
Не гласувал! 82
«Първа лястовичка» 86
Поезията на Коледата 90
Великият заточеник 94
Ангел 99
Хамалинът 103
Две чети 108
Последният ден на XX век 114

Елисейна 118
Разходка из историята 122
Планината 126
Пир в Ерусалим 129
Среща на Изток със Запад 133
В царството на Одисея 138
Мистер Джим Анджелов 143
България на чист въздух 148

СПОМЕНИ

София — Пирот 155
Как минахме руската граница 181
При Враждебненския мост 190
Един влак 197
Митрополит Климент при царя 201
Юрдановден 206
София на 1880 година 210
Към очерка «София през 1880 г.» 214
Пресни спомени 216
Още един 220
Живея в Берковица 224
Развалините 228
Възпоминателни бележки за К. Величков 230
Около гроба на Ботева 246
Велики спомени в печални дни 248
В Източна Румелия 253
Айвазбаба 261
Революция 266
Нашата Мелпомена в люлката си 271
Големият ден 276
Волът 281
Два ареопага 285
Нашият печат в турско време 289
Една цариградска среща 296
Спомените ми от Априлското въстание 300

АВТОБИОГРАФИЧНИ МАТЕРИАЛИ

АВТОБИОГРАФИИ

Иван Вазов (Биографически бележки) 305
Поетическа биография на Ивана Вазов до 20-годишната му възраст 314

Писмо до редакцията 340
За «Руска» 342
За «Казаларската царица» 346
Моето първо печатано стихотворение 353
Преди тридесет години 355
Ивайло 358

ИНТЕРВЮТА

Из интимния живот на нашите знаменитости 362
Едно интервю с г-на Ив. Вазова по случай смъртта на К. Величкова 372
Между нашите поети и писатели 376
Успеха на «Борислав» и атаките против него. Как се е родил «Борислав» 379
Ивайло (Един овчар цар) 384
Ивайло 386
Жилавината на легендите 389

ЮБИЛЕЙНИ РЕЧИ

1895

[Реч на тържеството в Народното събрание] 391
[Отговори на приветствията и адресите] 396
[Наздравица в «Славянска беседа»] 400
[В отговор на овацията] 401

1910

[Реч на юбилейното тържество в Свищов] 402

1920

[Благодарност за народното дарение] 405
[Реч на тържеството в Народния театър] 407
[Реч на тържествената вечеря в «Юнион палас»] . . . 414
[Реч при тържественото посрещане в Пловдив] . . . 418
[Реч на банкета във Военния клуб в Пловдив] 420

НЕПЕЧАТАНИ ПРИЖИВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

СПОМЕНИ

Стефан Стамболов 427
Някои спомени за майка ми 431

АВТОБИОГРАФИЧНИ МАТЕРИАЛИ

[Из един албум] 438
Моето завещание. 440
Автобиография на Иван Вазов 442
Новата драма «Престолът» 443

ПРИЛОЖЕНИЕ

Ив. Д. Шишманов, Животът на поета, както ми го разказа той сам 447
Бележки 511

ИВАН ВАЗОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ В 22 ТОМА

ТОМ X

Редактор Славка Иванова
Художник Евгени Клинчаров
Худ. редактор Елена Маринчева
Техн. редактор Цветана Арнаудова
Коректор Елена Баланска

Формат 89/108/32; тираж 60 113 екз.; печатни коли 39·50; издателски коли 33·18; л. г. VI/33; изд. № 4151; поръчка № 56/1977 г.; дадена за набор на 19. I. 1977 г.; излиза от печат на 30. V. 1977 г. Цена 2,76 лв.

Код. 9536172611 / 5506-2-77

Издателство «Български писател» — София
ДПК «Димитър Благоев» — София